LES TRAVAUX
DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES
ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE A PRAGUE
Volume 2

ПРАЦІ

Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі

Том другий,
виданий на пошану Голови Товариства
Професора Дмитра Антоновича

ПРАГА 1939

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Оцифровано з бібліотеки М. Мольнара

LES TRAVAUX
DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES
ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE A PRAGUE
Volume 2

ПРАЦІ

Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі

Том другий,

виданий на пошану Голови Товариства

Професора Дмитра Антоновича

ПРАГА 1939

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Оцифровано з бібліотеки М. Мольнара

ПРАЦІ
УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО
ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ
ТОМ II

Світлив Л. Янушевич

LES TRAVAUX
DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES
ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE A PRAGUE
Volume 2

ПРАЦІ

Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі

Том другий,

виданий на пошану Голови Товариства

Професора Дмитра Антоновича

ПРАГА 1939

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Knihtiskárna akc. spol. „Zádruha". Praha XII., Bělehradská 97.

Цей II. том праць своїх членів Історично-Філологічне Товариство присвячує своєму незмінному голові проф. Дмитрові Антоновичові. Цією присвятою Товариство бажає виявити своє щире признання для наукової діяльности проф. Д. Антоновича й свою глибоку подяку за його неоцінимі заслуги для Товариства.

Наукову діяльність Д. В. Антонович розпочав ще в середині 90-их років; його перша наукова публікація появилася в 1896 році, в 55. т. Київської Старини. З того часу, ось уже п'ятий десяток літ, проф. Д. Антонович продовжує працювати як науковий дослідник в обраній ним галузі мистецтвознавства. За цей час він дослідив і вияснив багато наукових питань, а його синтетичні праці з історії українського мистецтва й театру, як і монографія про Шевченка, здобули високу оцінку вчених спеціялістів.

Рівнобіжно з своєю чисто дослідницькою працею проф. Д. Антонович розвинув на науковому полі й велику організаційну чинність. З його ініціятивою й участю звязане заснування цілої низки важних наукових установ і організацій на еміграції, а в кількох з них йому ж належить і довголітній провід. 60-ліття проф. Д. Антоновича, якого він довершив 15. листопаду 1937 р., застало цього видатного діяча на становищі ректора Українського Вільного Університету в Празі, голови Історично-Філологічного Товариства при цьому Університеті, директора Музею Визвольної Боротьби України, директора Української Академії Пластичного Мистецтва в Празі, голови Українського Академічного Комітету для міжнародньої інтелектуальної співпраці й т. д. Відзначаючи цю видатну річницю в житті свого заслуженого голови, Історично-Філологічне Товариство й ухвалило видати на пошану Ювилята II. том праць своїх членів.

Різні непередбачені труднощі затримали видання цієї книги й зблизили її появу до 15-ліття життя й діяльности самого Товариства, яке повстало в Празі, засноване групою професорів Українського В. Університету 30. травня 1923 року. Головою цього Товариства від початку став і його керовником дотепер лишився один з його фундаторів — проф. Д. В. Антонович.

Не дивлячись на мало сприятливі обставини свого існування, Товариство, під умілим проводом свого досвідченого голови, розвинуло поважну наукову діяльність, яку з неослабною інтенсивністю й продовжує аж по цей день. За 15 літ свого істнування Товариство приєднало більше 50 членів, що працюють в галузі археології, історії, філології, філософії й інших споріднених наукових ділянках. Свою чинність в минулому Товариство виявляло головно в наукових засіданнях, де його члени подавали під обговорення присутніх реферати з своєї праці. Дотепер таких наукових засідань Товариство відбуло 404; на них було прочитано й обговорено 614 рефератів.

В той же час Товариство виявило й немалу організаційну діяльність, особливо при повстанні Українського Академічного Комітету для міжнародньої інтелектуальної співпраці й при скликанні наукових з'їздів

у Празі 1926 і 1932 рр. Багато дбало Товариство й про видання праць своїх членів; хоч матеріяльні недостачі й перешкодили йому розвинути видавничу продукцію в бажаному розмірі, все ж і при несприятливих обставинах каталог видань Товариства нараховує вже 46 назв.

Своєю життєздатністю й дотеперішньою діяльністю Історично-Філологічне Товариство в найбільшій мірі завдячує вмілому проводові й відданій праці свого постійного голови. Виявляючи своє признання й якнайбільшу подяку проф. Д. В. Антоновичові за його так цінні заслуги, Загальні Збори Історично-Філологічного Товариства 23. лютого 1937 р. одноголосно ухвалили видати на пошану проф. Д. Антоновича з нагоди 60-ліття його життя II. том праць своїх членів. Здійснення цього видання Товариство доручило обраній ним Редакційно-Видавничій Комісії в складі: покійного вже сеніора Товариства акад. Ст. Смаль Стоцького, проф. В. Щербаківського та членів Управи Товариства — заступника голови проф. А. Яковлева, проф. Ф. Слюсаренка і секретаря Товариства проф. Д-ра С. Наріжного.

Випускаючи в світ цю книгу, названа Комісія уважає своїм приємним обовязком сердечно подякувати всім, хто своєю участю причинився до здійснення цього видання.

ЗМІСТ.

1. *Степан Смаль Стоцький:* Останній рік Шевченкової поетичної творчости. 1
2. *Іван Мірчук:* Чи можливі синтетичні суди a priori? . 11
3. *Михайло Антонович:* Матеріяли до вербування українців у пруську армію XVIII. віку. 17
4. *Василь Біднов (†):* До біографії К. Шейковського й Ол. Русова. 22
5. *Дмитро Дорошенко:* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. 30
6. *Борис Крупницький:* Пилип Орлик і Сава Чалий. . 42
7. *Олександер Лотоцький:* П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. 46
8. *Валентин Садовський:* Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX віку. 58
9. *Андрій Яковлів:* До історії кодифікації українського права XVIII в. 70
10. *Константин Лоський (†):* Походження римського консуляту. 80
11. *Олександер Шульгин:* Ідеологічна ненависть і непереможна любов Жан-Жака Руссо до Франції 86
12. *Микола Гнатишак:* „Заклята дочка" С. Руданського. 93
13. *Володимир Дорошенко:* Примітки Володимира Антоновича до Шевченкового „Кобзаря". 99
14. *Константин Чехович:* Чеські впливи на Франкового „Мойсея" та „Івана Вишенського". 109
15. *Василь Сімович:* Проблема гармонії складів у морфології славянських мов. 115
16. *Роман Смаль Стоцький:* Краса й погань. 123
17. *Вадим Щербаківський:* Матеріяли з археологічних розкопів на Переяславщині. 133
18. *Ярослав Пастернак:* „Куштановицький тип" у Східній Галичині. 136
19. *Іван Борковський:* Значіння деяких предметів, знайдених в Майкопській могилі. 140
20. *Левко Чикаленко:* Вівіфікаціонізм. 143
21. *Симон Наріжний:* Дійства презільной брани. . . . 149
22. *Федір Слюсаренко:* Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича. 183
23. *Вячеслав Прокопович:* Сфрагістичні анекдоти. . . . 192
24. *І. Свенціцкий:* Сліди побуту у згадках літописів про смерть і похорони князів X—XII вв. 218
25. *Степан Сірополко:* Ґраф Петро Завадовський — перший міністр освіти в царській Росії. 221

Степан Смаль Стоцький —
невтомному голові товариства
Дмитрові Антоновичові.

Останній рік Шевченкової поетичної творчости.

Рік 1860-ий. В Петербурзі і скрізь в Росії усі очікували царського маніфесту про скасування кріпацтва, усі про це говорили. І Шевченко жде, нетерпеливиться, хвилюється тим більше, що не добре себе почував, а від осени таки нездужав. Настроями, звязаними з очікуванням та з надіями на той маніфест, опановані всі думки Шевченка, вони *політичні*. З усіх 30 думок, написаних ним за той час (аж до смерти), майже половина виразно сюди належить. Поминувши „Молитви" та „Колись то, ще во время оно", що можуть мати і більш загальне значіння, сюди належить перед усім думка, написана 27.6.60. „Світе ясний, світе тихий". Розберім її докладніше.

Світе ясний, світе тихий,
Світе *вольний, несповитий!*
Защо ж тебе, світе-*брате,*
В твоїй *добрій, теплій хаті*
Оковано, одурено,
Кадилами *окурено,*
Багряницями *закрито*
І розпятієм *добито?* . .
Не добито! Стрепенися
Та над нами *просвітися,*
Просвітися! . .

Світ сам собою уявляється поетові — *ясним, тихим, вольним, несповитим,* уявляється йому *доброю, теплою хатою.* Це очивидячки не реальний, не тодішній ані не теперішній світ, а тільки уява. Але ця уява має у поета все ж таки свою реальну підставу, це світ *робочих голов, роботящих умів,* робочих, *„добровиздущих" рук, трудящих, чистих серцем людий.* Який цей світ поетові реальний, це бачимо з того, що він себе уважає *братом* такого світа, вазначуючи в думці це своє рідне відношення до такого світа аж три рази словом „брате". Це слово „брате" вказує виразніше над усе на таке розуміння слова „світ", так що „світ" має тут вузче, не так загальне значіння, як звичайно.

На таке розуміння слова „світ" дає докази сам Шевченко і то также в 1860. р. В його поемі „Молитви" (23. 25. 27. 31. травня) поза таким світом поставлені лише царі, всесвітні, кровавi шинкарі, земні, дрібненькі боги з неситими очима. І саме до них, очивидячки, відносяться перед усім слова нашої думки: *оковано, одурено,* кадилами *окурено,* багряницею *закрито* і розпятієм *добито,* так як в „Молитвах" відносяться до них слова: „на сій *окраденій* землі", „на *їх окраденій* землі", а це *їх* показує, кому власне ця земля по правді належиться: трудящим, роботящим людям, а не царям.

Тим то найшли ми і відповідь на питання поета: Защо ж тебе, світе-брате, оковано, одурено . . . — За нізащо! Оковано, одурено царями з неситими очима! Вони до того послужилися *багряницями,* щоб зверхніми

блеском світ одурити і закрити свої погані вчинки, послужилися *кадилами* і *розпяттєм*, щоб хрестом, сфальшувавши науку Христову, його добити, бо, мовляв, така божа воля. Тоді перестав світ бути ясним, тихим, вольним, несповитим, перестав бути людям теплою хатою, з ідеального зробився реальним, а життя на ньому зробилося для людий мукою, пеклом.

З того також ясно, що „добра, тепла хата" — це не „храми, церкви, які колись на те і ставили, щоб із них лилося світло між людей; але ж там світло тепер „оковано, обмежено (попівськими правдами) й через те одурено", як думає Сімович.

Що наше розуміння слів поета в цій думці правильне, бачимо із поеми „Саул" (13. 10. 60.). Тут поет цю саму річ так представляє:

В *непробудимому* Китаї,
В Єгипті темному, *у нас*
І понад Індом і Евфратом
Свої ягнята і телята
На полі *вольнім вольно* пас
Чабан було *в своєму раї*
І гадки-гадоньки не мав:
Пасе і доїть і стриже
Свою худобу та *співає*.
Аж ось лихий царя несе
З законами, в мечем, в катами,
З князями, *темними рабами*.
В ночі *підкрались, зайняли*
Отари в поля, а пасущих
І шатра їх, убогі кущі,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жену і *все взяли*
І все розтлили, осквернили
І осквернених, худосилих,
Убогих серцем завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. *Раби мовчали*,
Царі лупилися, росли,
І Вавилони мурували.
А маґи, бонзи і жерці
(Неначе наші панотці!)
В храмах, в пагодах *годувались*,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні, олтарі,
Раби німії покланялись . . .
А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном . . . Горе, горе!
Дрібніють люди на землі
Ростуть і висяться царі!

Це, як бачимо, ті самі думки-ідеї, що в думці „Світе ясний", тільки яскравішими поетичними образами, драстичніше виражені. Що вони відносяться до російських царів, це ясно із слів „у нас" та „неначе *наші* панотці".

Ото ж жили собі люди (чабани) „на полі вольному", „*в своєму раї*", займалися *вольно* своєю працею, жили і співали, річ ясна, співали *веселих* пісень. Це був „світ ясний, тихий, вольний, несповитий". Це все змінилося з появою царів.

Родовід царів виводить тут поет від „*лихого*", від діявола. Але він і його царі лиш там мають силу, де „непробудима" темнота панує, де люди

„гадки-гадонькя не мають“, що може бути инакше, ніж в їх раї, де люди не просвічені („Просвітися!“) і не в силі „стрепенутися“.

Царів „лихий несе“ не самих, а зі всіми придатками царської (діявольської) сили, з законами, що ними заводиться царський, *тиранський лад*, з мечем, з катами, з князями — і *темними* рабами та роботою-каторгою як наслідком *невольницького царського ладу*. До таких придатків належать і вавилони, цебто доми і міста неволі, тюрми, які царі мурували: належать і маґи, бонзи і жерці — не дармо сказано: неначе наші панотці, що в храмах *годувались* мов кабани, бо царі потребували їх для піддержки свого невольницького ладу і заставили їх собі вірно служити, щоб народ, раби нимії, в храмах ними побудованих за них Богу молилися, їм покланялися та мовчали. Отак розпятієм, цебто хрестом, християнською церквою світ „добито“.

Це та система царського невольницького ладу, в якій все мусить бути на услуги царів, навіть і віра і церков Христова. Ця деспотична система може впасти тільки тоді, коли світ, Шевченків світ, світ робочих голов, роботящих умів, доброзиздущих рук *стрепенеться* та над людьми *просвітиться*. Без того, щоб світ стрепенувся і над людьми просвітився, царська невольницька система не впаде.*) І поет вірить твердо, що світ стрепенеться, просвітиться, аж тоді

Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
„Явленими“ піч топити,
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати!

---

*) На два инші цікаві, а для пізнання ідеології Шевченка незвичайно характерні поетичні міркування, відкіля взялися на світі царі, треба ще тут звернути увагу.

Зараз по тім, як показав Шевченко родовід царя від „лихого“, виводить він в тій же поемі „Саул“ походження царя у Жидів із *заздрости* та *дурноти* „чабанів“. З їдкою іронією поет це так представляє:

Жидам сердешним *заздро* стало,
Що й *невеличкого царя*
І *з кізяка* хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки самого Самуїла,
Щоб він, *де хоче, там і взяв*,
А дав би їм, старий, *царя*.
Ото ж премудрий провірливець,
Поміркувавши, взяв олей,
Та взяв *од козлиц і свиней*
Того *Саула здоровила*
І їм *помазав во царя!*

Розуміється, що і Саул царював на той самий лад, як усі инші царі:

Саул, „не будучи дурак“,
Набрав гарем собі чималий
Тай заходився царювать.
Дивилися та дивувались
На новобранця чабани
Та промовляли, що й вони
Таки не *дурні:* „Ач якого
Собі ми *виблагали в Бога*
Самодержавця!“ А Саул
Бере і город і аул,
Бере дівча, *бере* ягницю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволення оддає
Своїм всеподданнішим *голим* . . .

Та нехай цих слів ніхто не бере за безбожницький вияв Шевченкової душі, як це звичайно робиться, бо це ясно як сонце, що вони звернені *тільки* проти царської системи, царської самоволі, що і церкву та віру поневолили, осквернили та поставили собі на службу. Це виходить зовсім ясно із усього вище сказаного.

Поет вірить в таку перемогу і тому ще 5. 10. 60. пише:

Орю
Свій переліг, убогу ниву,
Та *сію* слово: добрі жнива
Колись-то будуть! . .
Орися ж ти, моя ниво, долом та горою,
Та засійся, чорна ниво, *волею ясною!*
Орися ж ти, розвернися, полем розстелися,
Та посійся *добрим житом*, долею полийся!
Розвернися ж *на всі боки*, ниво-десятино,
Та посійся не словами, а *розумом* ниво!
Вийдуть люди жито жати — *веселії жнива.*
Розвернися ж, розстелися, убогая ниво!

Пречудні образи освітньої сили поетичного слова, звернені на здобуття *волі ясної на всі боки*, на здобуття *політичного розуму* (посійся не словами!) та твердої віри в добрі, веселії жнива.

Поет, очевидячки, сердиться на царів, що все ще ця рідна нива — убога, не засіяна волею ясною, не посіяна добрим житом, не посіяна розумом, не полита долею, та що він себе лиш „дурить своїм химерним добрим словом". Але міркує, що „лучче одурить себе таки, себе самого, ніж *з ворогом по правді жить*, і всує нарікать на Бога". З ворогом, цебто з царями, по правді жить не можна, це вело б тільки до даремних нарікань на Бога, а того поет не хоче. Тому він і каже:

Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого,
Я сам себе дурний дурю
Та ще й співаючи.

Поет працює над тим, щоб світ просвітився, стрепенувся. Він оре свій переліг. А той переліг, як сказано при кінці поеми „Саул",

Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном.

Треба великої праці, щоб такий переліг розорати, тим більшої, що

Дрібніють люди на землі,
Ростуть і висяться царі!

Думати, що Шевченко „наче хотів задурити себе після невдалого сватання цією роботою для України" (Сімович), нема найменшої підстави. Мотиви праці поета вище ясно означені.

Хоч поет каже, що тою працею дурить себе, то все таки вірить в

А в думці з 1848. р. „Пророк" являється цар *праведною Господньою карою* за те, що „люди, род лукавий", посланого їм Богом на землю пророка „каменем побили".

І *праведно* Господь великий
На вас, на *лютих*, на вас *диких*
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми мурувать
І — *роде лживий і жестокий*,
Вомісто кроткого пророка
Царя вам повелів ізбрать!

О, люди, люди небораки,
Нащо вдалися вам царі?
Нащо вдалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Значить: свому лиху винні таки люди самі (порів. также думку „Пророк"). „Де ж той світ? І де та правда? — Горе, горе!"

Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми? . .
Повинна буть, бо сонце стане,
І оскверпену землю спалить. (3. 11. 60.)

Значить: люди повинні зробити суд та покарати царів і царят. Від людий все залежить — їх воля і правда на землі. Бо воно справді так, що

Якби то, думаю, як би
Не похилилися раби,
То не стояло б над Невою
Оцих оскверпених палат,
Була б сестра, і був би брат.
А то нема тепер нічого,
Ні Бога навіть, ні півбога:*)
Псарі з псарятами царять,
А ми дотепні доїзжачі
Хортів годуємо та плачем! . . (13. 11. 60.)

Такі дотепні досі люди — весь їх дотеп — хортів годувати та плакати, де треба, щоб не похилилися раби ... Тоді „була б сестра і був би брат", тоді люди зажили б як брати.

Коли досі висловлював Шевченко ті свої думки-ідеї зовсім загально за цілу Росію або навіть за цілий світ, то в двох належних сюди думках підоймає він свій голос за Україну.

В думці „Бували войни й військовії свари" (26. 11. 60.) поетові вириваються з серця гіркі слова погорди і огиди для зрадників *козацької волі* таких, як Галагани і Кисілі і Кочубеї-Ногаї, як всякі шашелі, що ще і тепер гризуть, жеруть і тлять *старого діда*, як всякі няньки, дядьки „отечества" чужого; але поет бачить, що „од коріння старого діда зелені парости ростуть і *виростуть*!" Вже ростуть! А тоді поет певний, що

І без сокири
Аж зареве та загуде
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира
Людської шашелі! Нянькн,
Дядьки „отечества" чужого.
Нестане идола святого,
І вас нестане . . .

Цю думку я докладніше на иншому місці пояснив (гл. Інтерпретації, стр. 122.). Тут треба тільки зазначити, що поет для досягнення козацької волі і того, щоб ми на волі помолилися Богу „і не богатії й не вбогі", знає тільки одинокий спосіб: козак мусить сам розтрощити трон, порвати порфиру, роздавити царя, а тим досягне ще і того, що на Україні нестане ні зрадників ні шашелів, ні няньок, дядьків „отечества" чужого. Всі думки поета зосереджуються, як бачимо, на царях, тиранах, розпинателях народніх, які мусять бути з корінем винищені.

*) І знов не можна з цього виводити ніяких висновків про безбожництво Шевченка, бо це сказано зовсім в тім змислі, що за царського, деспотичного ладу про правдивого Бога і мови бути не може.

добрі, веселії жнива як успіх свого посіяного слова, посіяного доброго жита, вірить і надіється.

Та бувають у поета хвилі, коли він відчуває, що „холодним вітром од надії уже повіяло" (Минули літа молодії, 18. 10. 60), що ця „надія

Одурить дурня, осміє,
Морозом очі окує,
А *думи гордії розвіє*
Як ту сніжину по степу . . .
Сиди ж один собі в кутку,
Не жди *весни* — святої долі!
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою *надію оновить*,
І думу вольную на волю
Не прийде випустить . . . Сиди —
І нічогісінько не жди! . .

Тоді то поет тим більше чується нещасливим, що в його „холодній хаті нема з ким тихо розмовляти, ані *порадитись нема, а нічогісінько нема*". Він тратить і ту надію.

Не можна „надії" розуміти тільки так, як Сімович думає, надії „колинебудь одружитися та важити сімєвим життям". Тому противляться слова „думи *гордії* розвіє", „думу *вольную на волю* не прийде випустить". Це все таки відноситься до надій звязаних з маніфестом. Поет в *ці* надії зневірився, але не зневірився, що буде правда на землі.

Ідейно з обговореною тут думкою „Не нарікаю я на Бога" і з попередніми тісно вяжется думка „І тут і всюди — скрізь погано".

І тут і всюди — скрізь погано!
Душа убога встала рано,
Напряла *мало* тай лягла
Одпочивать собі небога,
А воля душу стерегла.
Прокинься, каже, плач убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма
І правди на землі нема!
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі
Уже ворушаться царі.
І буде правда на землі! (30. 10. 60.)

Який тут химерний поетичний образ: Воля стереже убогу душу, коли вона відпочиває. Коли ж душа спала і спала, а воля очікуваного маніфесту на волю для убогої душі не діждалася, будить вона душу, щоб плакала, бо, мовляв, не зійде сонце і правди на землі не буде. Треба, мовляв, душі у тьмі далі прясти, хоч як тяжко, хоч як *мало* у тьмі прядеться. Тим образом виявив поет своє переконання, що даремно сподіватися сонця правди на землі від царського маніфесту.

Волю ж за те, що вона могла на царя надіятися, називає поет *ледачою*, а душу *маленькою*, бо волю можуть здобути тільки великі душі і тоді воля, від царського маніфесту незалежна, буде правдива, а не ледача, що дурить маленьку душу надією на царя. Ні, не так треба, а „просвітися, стрепенися"! Від освітньої праці прийде сонце і приведе за собою день, стане воля на землі. Від того, що царська сила захитається („І вже тії хребетносилі, уже ворушаться царі"!), буде і правда на землі.

Так думки поета все більше і більше звертаються до самого коріня всього лиха, до царів.

Друга думка це „Хоча лежачого й не бють“ (20. 10. 60.):

Хоча лежачого й не бють,
То і полежать не дають
Ледащому... Тебе ж, о суко,
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть...
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддоєних щенят,
Що ти щенила. *Муко, муко,*
О, скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о, люту, зацькують?
Не зацькують! А люди тихо
Без всякого лихого лиха
Царя до ката поведуть.

Думка звернена, як бачимо, не тільки проти цариці Катерини, того лютого ворога України, тої „голодної вовчиці“, тої „суки“, що доконала вдову-сиротину, але і проти усіх нею оддоєних щенят. Тут доходить поет до ясного вирішення питання про царів: *царя до ката поведуть.*

Ці дотеперішні наші розсліди дають нам тверду підставу до правильного зрозуміння і думки „І Архимед і Ґалілей“, яка також сюди належить, і до розбору якої ми можемо нарешті приступити.

І Архимед і Ґалілей
Вина й не бачили; елей
Потік у черево чернече.
А ви, святії предотечі,
По всьому світу ровійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянев жито.
А люди виростуть. Умруть
Ще незачатії царята —
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.

Цю саму собою на око досить темну думку можна добре порозуміти тільки в звязку з обговореними вище думками.

І так: Поет, як ми бачили, сіяв своє слово, сіяв добре жито і надіявся на добрі, веселії жнива. Царі ж сіяли своє жито, а яке воно, це сказано в поемі „Саул“, в думці „Світе ясний“, сіяли свій тиранський, каневольницький лад, поневолили робочий, трудящий народ, закували в кайдани, поневолили церкву, дурили та заставляли усіх, щоб їм служили.

Поет, річ ясна, віщує тут, що „буде бите царями сіянев жито“. Як? — А так, що з посіяного поетом жита виростуть люди, такі люди, які знищать той царський лад, побють те „царями сіянєв жито“ і то так дорешти, до коріня, що „умруть ще незачатії царята“. А наслідки того будуть такі, що „на *оновленій* землі врага не буде, супостата, а буде син і буде мати і будуть *люди* на землі“. Подібно сказано на иншому місці: „була б сестра і був би брат“.

Та звернім ще увагу на те, що тут сказано „і будуть *люди* на землі“, коли на иншому подібному місці стоїть „і буде правда на землі“. У поета люди і правда на одно виходить, бо його люди служать тільки правді. Його люди не „небораки“, що їм потрібні царі, не „собаки“, не такі, що „дрібніють на землі“, а ростуть; вони знають, що з ворогом не можна по правді жить, вони зроблять над царями суд і царів „до ката поведуть“,

вони розтрощать трон, порвуть порфиру, будуть з багряниць онучі драти, люльки з кадил закуряти, „явленими“ піч топити, кропилами *нову хату* вимітати. Отак то повстане *оновлена* земля заходом людий, що з посіяного поетом слова виростуть. Це, думаю, зовсім ясне.

Але треба нам ще звернути увагу на инші образи думки, треба нам перед усім пояснити:

1. як розуміти слова:

А ви *святії предотечі*
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям *убогим*.

Предотечі — то можуть бути тільки предотечі тих людий, що „виростуть“ і того чуда — зміни тиранського ладу доконають, предотечі тих, що розтрощать трон, порвуть порфиру, предотечі тих, що стрепенуться, просвітяться, предотечі тих, що будуть з багряниць онучі драти, люльки з кадил закуряти, „явленими“ піч топити, кропилами нову хату вимітати, предотечі тих, що зроблять над царями суд і „царя до ката поведуть“.

Більше конкретно: це можуть бути всі ті, що сіють добре жито, всі робочі голови, трудящі люди, доброзиздущії, що розорюють „прокляту ниву, проросту терном“, що працюють, щоб люди росли і виросли, що поширюють засади правдивої науки, висліди яких для всіх однакові, в рівній мірі для людий і для царів, для усіх. До них належали б власне пророки-поети, що сіють добре жито, апостоли правди і науки. До них дуже добре пристає придаток *„святії“*. Вони по всьому світу розійшлись та в своїй доброті як люди „чисті серцем“ і „царям убогим крихту хліба понесли“. Супроти таких святих предотеч царі є убогими, а люди чисті серцем царям убогим крихту хліба не жалують, вони і їм, як усім однаково, крихту хліба радо віддають. Вони ще не є політичними революціонерами, тільки їх предотечами, вони поширюють засади правдивої науки — братолюбіє, єдиномишліє, любов між людьми.

Ніяким чином святими предотечами не можна уважати черців, нібито „предотечами тої науки (й освіти), яка є тепер“ (Сімович).

Так само *хліб* не може тут мати „значіння: пашні, збіжжя, яке черці передали царям (опоганили християнство, яке боролося проти неволі, що її царі заводили), а царі його (те збіжжя) посіяли“ (Сімович). Так не можна думати вже хочби тому, що Шевченко на черців мав завсіди свій ясний погляд, який найшов вираз і в обговореній тут поемі „Саул“:

А маґи, бонзи і жерці
(Неначе наші патотці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси...

Таких черців не можна уважати „святими предотечами“ (Сімович). Черці в нашій думці представлені так, що вони добре дбають тільки за своє чернече черево: „єлей потік у черево чернече“ — не можна инакше як тільки так розуміти.

Годі під *елеєм* розуміти „науку, освіту“ (Сімович), бо поминувши штудерну процедуру переміни єлею в науку, освіту, якось дивно було б навіть подумати, що для науки та освіти не найшлося иншого пристановища, як тільки черево чернече. І що це за наука і освіта, яка виходила б з черева чернечого?!

З усього виходить, що в звязку з усім сказаним на черців як на сторожів християнської науки, як на сторожів Божої правди, що було

первісним їх завданням, тепер, за царського ладу, ніяк не можна покладатися, бо вони за Христову науку зовсім не дбають, вони служать лише царям, дбають лише за своє черево, щоб як найсмачніше поживитися. На те черці в цій думці і уміщені, щоб усім ясно стало, що на них і на їхню науку Христову жадної нема надії.

2. Отак лишається нам ще тільки „*Архимед і Ґалілей*". Відкіля вони тут взялися, та ще з додатком, що вони „вина й не бачили"? Що могло поета спонукати, втягнути якраз їх в свою концепцію? Безперечно твердий орішок, але ми не смієм його виминати, мусимо його розкусити, бо вже ж не даремно якраз Архимед і Ґалілей стоять тут на самім чолі думки. У Шевченка не найдемо ніде зайвого слова, у нього кожне слово має своє важке значіння.

Приготованням до того був розбір усеї належньої сюди поетичної творчости Шевченка в останнім році його життя, який ми тут перевели. Я переконався і це вже де инде доказав, що таке поступування методологічно правильне і ніколи мене досі не завело. Беру ці всі думки як частини одної великої ідеї, яка власне тоді зовсім опанувала Шевченка так, що аж його мучила („Муко, муко, о скорб моя, моя печаль"). Ця ідея промінює як сонце ясне на всі боки. Тому він її розробляє також на всі боки, але всі ті поодинокі думки становлять цілість, одна другу доповняє, пояснює, освітлює -- все з иншого боку. Це ідея знищення царизму, повне викорінення в світі деспотичного, тиранського, невольницького ладу. З котрого ж боку тут поет береться до царизму?

Перед усім кидається в очі як найхарактерніша прикмета Архимеда і Ґалілея, що вони „вина й не бачили". Розуміти це можна тільки як їх *тверезість*, та не так їх самих — це для ідеї не мало б ваги і значіння, як перед усім тверезість тої науки, що Архимед і Ґалілей є її представниками. Це бо найтверезіша з усіх наук — це математика, механіка, астрономія, що оперує тільки числами, розумом і припускає як доказ тільки *числа*.

Та не тільки тому поставив їх поет на самому чолі думки, а головно тому, що вони своєю найтверезішою наукою досліджували і винайшли *нові закони, новий лад*, по яким у *вселенній*, у всесвіті, все відбувається, а ще більше тому, що оба учені, а власне Ґалілей мали відвагу боротися і змінити *фальшиві* погляди на лад у вселенній. З того черпає поет віру і переконання, що прийде такий же апостол правди і науки, якого поет так дуже очікує (5. 11. 60.), що все поверне в инший бік, поет вірить, що так само через тверезі наукові досліди і пізнання може змінитися і певно зміниться деспотичний, невольницький лад, що „буде бите царями сіяне жито", що „умруть ще незачатії царята", і що „на *оновленій* землі врага не буде, супостата (цебто царя), а буде син і буде мати і будуть люди на землі". Слово „на *оновленій* землі" показує саме той переворот, який як від відкриття нових законів, нового ладу у всесвіті через названих учених Архимеда і Ґалілея, зчиниться від нового пізнання суспільного ладу, добутого новим апостолом правди і науки, в якому вже в самій засаді не буде місця для царів, тому умруть навіть ще *незачатії* царята. В науці найшов поет новий чинник, що повинен засягнути до бою з царизмом.

Думаю, що нам тепер стала зовсім ясною думка „І Архимед і Ґалілей". Пізнавши це, ми з чуда-дива не виходимо, якими короткими словами-образами та як по мистецьки умів Шевченко цю свою ідею виразити. Це все самі поетичні образи. І Архимед і Ґалілей, і те, що вони „вина й не бачили" — образ тверезої науки, що має найти нові закони нового людського ладу, і святії предотечі — образ трудящих голов, доброзиждущих рук, образ пророків-поетів, апостолів правди і науки, і крихта хліба

царям убогим — образ доброти людий „чистих серцем", і царями сіянев жито — образ царського деспотичного ладу, і що воно буде бите та умруть ще незачатії царята — образ революції, що її доконають люди, що „виростуть", і оновлена земля без врага і супостата — образ нового людського ладу, і буде син і буде мати і будуть люди на землі — образ щирої гармонії між людьми як між синами і матірями. Чудові образи.

А логічний звязок цих образів такий: Усі знають Архимеда і Ґалілея, висліди їх тверезої науки. Хоч черці їх науковим тезам противилися, а Ґалілея як єретика потягли перед суд, нічого не могли вдіяти проти наукової правди і вона поширилася на увесь світ. Черці ж що мали ширити засади християнської етики, попавши в залежність від царів, осквернили науку Христову, не дбали про її чистоту, про її загальне поширення, про правдивий християнський лад у світі, а тільки про своє черево. Таким чином не черці, що було їх обовязком і завданням, а Архимед і Ґалілей і взагалі всі апостоли правди і науки являються святими предотечами нового, праведного, гармонійного ладу у світі, який заведуть люди, що наукою просвітяться і просвітившися стрепенуться.

Заразом ми пізнали, як цілий останній рік життя Шевченка *мучила* його одна і та сама ідея — зміна деспотичного ладу на людський гармонійний лад. Всі його думки зводяться в кінці до одної думки, що не буде людського правопорядку на світі, доки люди не зроблять суд, або доки люди і без того, без всякого лихого лиха, царя до ката не поведуть. Це була Шевченкова мука, це була його скорб, його печаль, яких навіть псами царі з міністрами-рабами не в силі вже були зацькувати. Таку велику силу здобула над поетом ця його ідея, що він, нічого не лякаючись, її навіть явно проголошував, бо думку „Хоча лежачого й не бють" виголосив він на зібранні письменників і художників у різбаря Мікешіна, що саме працював над памятником нібито тисячлітнього (862—1862) істнування Росії, а на якому мали бути постаті Петра і Катерини. Це у Шевченка викликало всю його лють на царицю Катерину. Такий був Шевченко поет: не звеличник царів і Росії, а найбільший і найзавзятіший противник розпинателів народніх, був правдивий апостол правди.

З поетів, що в такий лютий час творили епопеї, що „парили скрізь понад землею та все гексаметри плели, а потім співали прозу — та по нотах, а не якнебудь", Шевченко собі кпить ще 14. — 25. 2. 66. р. в останнім своїм написанім вірші. Ще й тоді, як смерть вже зазирала йому до очий, він мріє тільки про Україну та про її волю

То над самим Флеґетоном
Або над Стиксом, у *раю,*
Неначе над Дніпром широким
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насажу;
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах
І веселенько заспіваєм . . .

З думками волі України, гарного, веселого життя на волі поет перейшов „на той світ, до Бога" спочивать.

має свою причину в цьому, що нікому раніше не прийшла на думку оця задача, ані навіть ріжниця між аналітичними та синтетичними судами. Майбутня доля метафізики тісно звязана з розвязкою цеї задачі і залежить від вдоволяючого доказу, що можливість, пояснення якої вона бажає собі знати, в дійсности не існує".[4]) Иншими словами: питання про ріжницю між аналітичними та синтетичними судами, дальше питання про можливість синтетичних судів a priori має своє джерело у бажанню Канта вивести метафізику на чисту воду та уґрунтувати її як слід.

Заки приступимо до розгляду і критики цієї проблєми, хочу коротко словами самого Канта пояснити ці два поняття, для його цілої фільософії незвичайно важні — а саме поняття a priori й a posteriori. „Під пізнаннями a priori розуміємо пізнання, які дістаємо цілковито незалежно від всякого досвіду. Протилежними до них є пізнання емпіричні або такі, що є можливі тільки a posteriori, значить через досвід. Між пізнаннями a priori називаємо чистими ці пізнання, які не мають ніякої емпіричної домішки. І так н. пр. твердження: кожна зміна має свою причину — є твердженням a priori, але не чистим, бо зміна є поняттям, яке можемо дістати тільки з досвіду".[5]) „Конечність і строга загальність є певні признаки пізнання a priori, і тому їх не можна від себе відділити".[6])

Приступаємо тепер до головної точки нашого розгляду, а саме до ріжниці між аналітичними та синтетичними судами. Коли заглянемо до 4. розділу вступу до Критики, то найдемо там ось яку формальну дефініцію тих судів: „У всіх судах, в яких мається на думці відношення субєкту (підмету) до предикату (присудка), є воно можливе в подвійний спосіб. Або присудок B належить до підмету A як щось, що в поняттю A (укритим способом) міститься, або B лежить поза поняттям A, хоча й є з ним звязане. В першім випадку називаю суд аналітичним,[7]) в другім випадку синтетичним".[8]) В аналітичних судах відбувається злука двох понять через ідентичність, в синтетичних судах такої ідентичности немає. Перші з них називаємо пояснюючими судами, а другі поширюючими, а це тому, що останні в дійсности поширюють наше знання, міжтим як перші з них, себто аналітичні суди дають тільки пояснення того змісту, що implicite замкнений в субєкті. Коли я кажу, що всі тіла мають розтяжність або суть розтяжні, то я тут

---

[4]) „In der Metaphysik, wenn man sie auch nur für eine bloss versuchte, dennoch aber durch die Natur der menschlichen Vernunft unentbehrliche Wissenschaft ansieht, sollen synthetische Erkenntnisse a priori enthalten sein". Kritik 60.

„Dass sie Metaphysik bisher in einem so schwankenden Zustande der Ungewissheit und Widersprüche geblieben ist, ist lediglich der Ursache zuzuschreiben, dass man sich diese Aufgabe und vielleicht sogar den Unterschied der analytischen und synthetischen Urteile nicht früher in Gedanken kommen liess. Auf der Auflösung dieser Aufgabe oder einem genugtuenden Beweise, dass die Möglichkeit, die sie erklärt zu wissen verlangt, in der Tat gar nicht stattfinde, beruht nun das Stehen und Fallen der Metaphysik". Kritik 61.

[5]) Kritik 47.

[6]) Kritik 48.

[7]) Alte scholastische Formel: Quod in subiecto est implicite, in praedicato est explicite.

Beispiele: Analyt. Urteile:
Der Kreis ist rund.
Alles Bedingte setzt eine Bedingung voraus.
Synthet. Urteile:
Die Luft ist elastisch.
Die Tiere sterben.

[8]) Synthetisch:

Das Prädicat B liegt ganz ausser dem Begriffe A, ob es zwar mit demselben in Verknüpfung steht. Es wird zu dem Begriffe des Subjects ein Prädicat hinzugetan, welches in jenem gar nicht gedacht war und durch keine Zergliederung desselben hätte können herausgezogen werden.

Іван Мірчук.

Чи можливі синтетичні суди a priori?

До критики одної проблеми теоретичної фільософії Канта.

Головним питанням, на яке Кант у своїому вступі до „Критики чистого розуму“ звертає особливу увагу, є питання: як можливі синтетичні суди a priori?[1]) Ця проблема в дальших частинах твору не грає майже ніякої ролі; ми можемо приняти, що Кант цим питанням займався вже раніше, а тепер тільки принагідно долучив його до Критики. Невелика булаби це шкода, якби Кант був залишив на боці розроблення цієї теми, бо воно не тільки не пояснює але навпаки затемнює инше, важніше питання: як можливе пізнання a priori? — а окрім цего цілу дискусію переносить у невідповідну площу. Чому фільософ цим питанням займався, можемо психольоґічно легко зрозуміти. Він мав на меті ратувати метафізику, яка лежала йому на серці, і то таким способом, що хотів її сперти на твердих основах та уґрунтувати її на взір найідеальнішої дисципліни що до своєї тривкости та вірогідности, себто математики. „Математика дає нам блискучий приклад, як далеко можемо посунути пізнання a priori незалежно від досвіду“.[2]) В чім одначе лежить сила математики, яку льоґічну форму мають її твердження, що важности їх ніхто не в силі оспорювати? І на початку 5-го розділу дає він категоричну відповідь. „Математичні суди є всі синтетичні“.[3]) Окрім цього є вони a priori, як можемо легко про це переконатися.

Якщо метафізика хоче придбати собі славу науки, сильно уґрунтованої, якщо хоче набрати характеру аподиктичної певности, мусить піти слідами математики, мусить спертися на синтетичних судах a priori. „Якщо метафізику уважатимемо за науку, яка досі обмежувалася тільки на спроби, хоча її конечність основана в природі людського розуму, то мусить вона містити в собі синтетичне пізнання a priori“. „Що метафізика досі залишилася у такому хитливому стані непевности і протирічностей, цей факт

---

[1]) „Kritik der reinen Vernunft“, herausgegeben von Kirchmann, II. Aufl. S. 61. Paulsen ist der Ansicht, dass der fundamentale Sinn der Kantischen Untersuchung wesentlich und zum Schaden alterlert worden sei durch die Here inmischung des Unterschiedes von analytisch und synthetisch. Das echte Problem Kants sei es gewesen: wie ist Erkenntnis von Gegenständen aus reiner Vernunft möglich?

Er meint (166) nachdem Kant wieder zur Erkenntnis gekommen sei, dass es doch ausser der Mathematik in der immanenten Metaphysik Erkenntnis von Gegenständen aus reiner Vernunft gebe, habe er die Frage der Möglichkeit gemeinsam für Mathematik und reine Naturwissenschaft gefasst und hätte eigentlich fragen sollen: wie ist die Erkenntnis von Gegenständen aus reiner Vernunft (die in Mathem. und reiner Naturw. wirklich sind) möglich? Statt dessen habe K., weil Hume die reale Giltigkeit der Mathematik bestrittr, die andere indifferente Frage gewählt, und die Frage laute nun: sind diese synthetische Erkenntnisse a priori reale Erkenntnisse?

Fr. Paulsen: Kant, sein Leben und seine Lehre.
A. Riehl: Dem philos. Kritizismus.
H. Ulrici: Das Grundprinzip der Philosophie.
Fr. Paulsen: Vierteljahrsschrift für wiss. Philosophie II. 489, 495.

[2]) Kritik op. cit. S. 52.
[3]) Kritik 57. Vaihingers Kommentar zur Kritik S. 253 ff.

залежне від досвіду, апріорне, аподиктично важне, так що в тім випадку, а саме в математиці, маємо приклад синтетичного суду a priori.

Але тут власне помиляється Кант; його помилку можемо пояснити обставиною, що Кант занадто сліпо придержується давної термінольогії. Мимо революційного характеру своєї науки є він на зовні, якщо ходить о саму техніку, страшним консерватистом. Це відбивається некорисно на конструкції, структурі самої Критики, яка вірно взята із давної Аристотелівської льогіки, це саме бачимо у видвигненні таблиці категорій, а вкінці так само і в нашому випадку. Для нього 5, 7 і 12 — це поняття. В дійсності маємо тут ряд чисел, які ми самі видумали, сконструували (десимальна система) а знаки 7 і 5 означують місце, в якому ми задержалися ідучи повсдовж цього чисельного ряду. Це бачимо дуже ясно у всіх рахункових машинах, де все починаємо рахувати від одинки (першого числа). Підмет 7 і 5 це задача, 12 це розвязка, а кожна задача містить в собі розвязку. І тут в цім твердженню 7 + 5 = 12 не маємо на думці ані синтези ані аналізи понять, а тільки два способи лічення з котрих один можемо заступити другим без шкоди для цілости.

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 1, 2, 3, 4, 5

Значить в долішнім випадку ми починаємо рахувати знову від одинки: покінчивши з першим числом, дістаємо друге число; або в горішнім випадку ми ідемо дальше не задержуючися і дістаємо нове число, що є сумою двох попередних. Знак рівнання по середині означає, що ми один спосіб лічення можемо заступити другим без зміни або шкоди для дійсного стану річей. Взагалі ціла альґебра складається з анальоґічних операцій, при чому вибираємо все найкориснішу і найвигіднішу для нас і ставимо її на місце иншої. Ми знаємо, що множення — це скорочене додавання, ділення — скорочене віднимання, підношення до потенції — це скорочене множення, а дальше скорочене додавання і т. д. і т. д. Ми сконструували одну числову систему (в нашім випадку десимальну), ми витворили ріжні операції на основі цієї системи, а тепер при рахунках підставляємо одну операцію за другу, при чому найменшого примусу тут нема. Замісць множення я можу вживати додавання (примітивні одиниці це дійсно роблять) і дійду до цих самих правильних результатів, тільки з більшою витратою часу. Я не мушу придержуватися навіть десимальної системи, з таким самим правом я можу витворити иншу числову систему, яка доведе мене до цих самих результатів. Так представляється справа в аритметиці. В ґеометрії маємо те ж саме, тільки що тут не конструуємо числової системи, а тільки ґеометричну систему. Так само не можемо говорити про синтетичні суди в ґеометрії, бо на приклад в твердженню, що сума кутів трикутника виносить 180°, абсолютно присудок містить в собі те, що лежить в конструкції самого трикутника. З моментом, коли кажемо, що трикутник — це частина рівні, обмежена трьома прямими лініями, з цілою конечністю встановляємо суму кутів, яка не може бути ані менша ані більша як 2R. Все те, що містить в собі на думку Канта синтетичні суди — завершене implicite в самій конструкції трикутника. Те саме можемо сказати про коло, взагалі про всі ґеометричні твори.

Тепер виринає питання, чому конкретна дійсність пристосовується до наших конструкцій або иншими словами: на якій основі Евклідова ґеометрія має реальну важність, а не лише льоґічну. Але з таким самим правом ми могли б вжити иншої ґеометричної системи і вона малаби цю саму реальну важність. Для кращого зрозуміння візьмім приклад з термометрами. Можемо вживати ріжних системів, а конкретна дійсність буде все до них

про підмет, про „тіла" не даю нових думок. В самім поняттю матеріяльного тіла криється, як головна його ознака, його розтяжність. Це є приклад аналітичного суду, який не дав нам нічого нового, не поширює нашого знання, а тільки пояснює дане поняття, видвигаючи його маркантні, так би мовити конституючі прикмети. Цілком инакше представляється справа, коли я кажу: всі тіла є тяжкі або мають тягар; тут додаю до підмету щось нове, що в самім поняттю тіла не міститься конечно. Ми можемо собі подумати тяжкі, легкі, дуже легкі, а навіть тіла без тягару, бо є можливі такі умови, в яких тіла наші стратять цілковито свій тягар, і будуть висіти у воздусі так як тепер спочивають на землі. Але абсолютно не можемо собі подумати тіла, яке би не мало розтяжности, яке би не мало вимірів. Ці приклади подані Кантом для закріплення ріжниці між синтетичними та аналітичними судами. Синтетичні суди є досвідні суди; значить, якщо ми хочемо поширити наше знання, мусимо спертися на досвіді, бо тільки досвід може нам сказати щось нового. Ці суди мають через те обєктивну важність, бо вони відносяться до обєктивної дійсности. Аналітичні суди мають тільки льоґічну важність; вони жадного відношення до дійсности не мають, а відзначаються лише зовнішною льоґічною формою.

Ріжниця між аналітичними й синтетичними судами не є так маркантною, основною, як це собі уявляв Кант. Всі аналітичні суди повстали колись із синтетичних — це одно; а дальше, сама ріжниця, що відділює оба роди судів, має не сталий, все однаковий, а більше пливний, змінливий характер.[9]) Що золото не підлягає майже ніяким хемічним впливам, що його специфічна вага виносить 19,5, дальше що воно дасться розклепати до незвичайно тонких листків, котрих грубість виносить 0,00011 мм, що воно відзначається специфічно-жовтою, т. зв. золотою краскою — всі ті суди є для ляіка, необзнайомленого з хемією, синтетичними судами, що поширюють багацтво його знання. Натомісць для хеміка, всі ті прикмети, так нерозривно звязані з терміном „золото", такі конститутивні для поняття золота, що для нього ті самі суди будуть мати аналітичний характер, вони йому нічого нового не дають, бо всі ті прикмети implicite містяться в понятті золота. Якби якомусь вченому вдалося сконструювати золото, значить зрозуміти конфіґурацію атомів, електронів, молекулів і т. д., то цей вчений знавби не лише прикмети золота, але він мігби нам сказати, чому воно жовте, чому воно таке тяжке, а також ми би дізналися від него, що воно з цілою конечністю таким мусить бути, бо цего вимагає внутрішня його конструкція. Вже з цього бачимо, що ріжниця між синтетичними і аналітичними судами не є сталою, а залежить від інтеліґенції даної одиниці, так що цей самий суд для одного чоловіка може бути аналітичним, а рівночасно для другого синтетичним. Загально беручи можемо сказати, що для творчого інтелекту в межах його творчости немає синтетичних судів, а все має форму аналітичних судів. Всевідучість звязана тут з Всемогучістю.

Ця власне остання увага переносить нас на поле математики, де людський інтелект виступає як творець і тому має до діла з аналітичними судами в межах математики. Тут погляд Канта був цілком відмінний: математичні суди є наскрізь синтетичні. Візьмім для ілюстрації славний приклад Канта: $7+5=12$. Тут маємо, на думку Канта, три поняття: два з них, а саме 7 і 5 належать до підмету, а 12 це присудок. Тому що присудок, себто поняття 12, не міститься ні в одному з понять підмету і навпаки, маємо тут до діла із судом синтетичним. Окрім цего твердження це є не-

---

[9]) Paulsen — Kant. 6. Aufl. S. 131.

пристосовуватися. Кант правильно каже, що суд: кожне тіло є розтяжне — є судом аналітичним, а власне тому, що розтяжність це ґеометрична прикмета і як така не може бути предметом синтетичного, а тільки аналітичного суду. Так як від віків придержуємося в рахунках дециальної системи, так само від віків (очевидно на сотки, тисячі літ перед Евклідом) придержуємося Евклідової ґеометрії. Але це не є ніяка конечність. Існують інші ґеометричні системи т. зв. неевклідові, як гіперболічна і еліптична, яких можемо вживати цілком добре на місце давної звичайної ґеометрії. Одну систему можемо заступити иншою. Як бачимо з цього, ціла математика, так альґебра як і ґеометрія, основуються не на синтезі та аналізі понять, а тільки на конструкції і субституції. Тому що ці конструкції і субституції є продуктом нашого думання, нашої творчої фантазії, мусять вони бути a priori, незалежні від досвіду.

Нам лише дивно, що Кант саме підняв це питання синтетичних судів в математиці і допровадив до такої їх розвязки. Йому як Німцеві повинна була ціла справа стати ясною, якби він був не тримався виключно прикладу $7+5=12$ а взяв був инші числа, напр. $20+5=25$ (Zwanzig und fünf gibt Fünfundzwanzig). Чи це буде теж синтетичний суд? Мені здається, що ні, а саме з цеї простої причини, що вимовляючи число 25 вказуємо вже на це, що воно повстало з комбінації двох чисел, 20 і 5. Це виступає дуже ясно у всіх прикладах, де маємо до діла з комбінаціями десятки, а це знову тому, що основою всяких рахунків для нас є декадова чи дециальна система лічення. Але для нас немає ніякої конечности придержуватися обовязково дециальної системи. З таким самим правом можемо взяти в основу наших рахунків иншу систему, напр. таку, котрої основним числом є 7, а не 10. Цю систему назвім септимальною з латинська або гептадовою з грецька. Найвищим незложеним числом булоби 7, а 8, 9 і т. д. ми би вже творили як комбінацію із засадничого числа $7+1$ так само як в декадовій системі. Суфікс „нацять" пояснюю собі як скорочене „на десять". Зрештою це не важно, чи моя інтерпретація лінґвістично вірна, льоґічно цей додаток означує, що все треба додати одну десятку до числа, яке з ним звязане, отже один-нацять, два-нацять і т. д. В нашій новій гептадовій системі приймаємо як суфікс не „нацять", а „насім", і творимо числа дальші від вісімки. Отже 8 у новій системі називатиметься одиннасім, 9 — дванасім, 10 — тринасім і т. д. аж до 14, що треба назвати двасім анальоґічно до двадесять або двайцять. В цій новій системі приклад Канта буде виглядати ось як: $7+5=$ пять насім. Тепер кожний зрозуміє, що в цім випадку, значить у септимальній системі, твердження математичне цитоване Кантом не буде синтетичним судом, але в найліпшому разі аналітичним судом, що спирається на ідентичности, або кажучи точніше на рівноправности двох способів лічення.

Ці математичні приклади показують нам ясно, що тут не маємо до діла ані з аналізою ані зі синтезою понять, а тільки з операціями у системі чисел, що є продуктом нашого думання. Так само як маємо систему дециальну, можемо мати инші можливі системи, як септимальну, октавальну і т. д. Альґебраічні рівнання, що на думку Канта мали бути виразом синтези або аналізи, кажуть нам тільки це, що в даній системі одну операцію можемо заступити другою. Якщо хочемо дійти до пункту, означеного в ряді чисел через 12, то це можемо зробити відраховуючи одно по одному числа цього ряду безперервно — або ми ідемо до сімки, а пізніше, починаючи рахувати на ново, доходимо вже до пятки. Окрім цих є ще инші можливості: ми можемо дійти до 4 а починаючи на ново до 8, або ми ідемо аж до 15 а пізніше треба вже три одиниці відрахувати в противному напрямку, а це вже буде цілком инша операція, а саме віднимання. Коротко кажучи

в альґебрі ріжні операції полягають на можливості субституції, заступництва ріжних способів лічення. Найліпшим доказом того твердження є модерні рахункові машини, які механічно додають, віднимають, множать, ділять, обраховують відсотки, коріні і т. д. Чи рахункова машина вяже поняття 7 і 5 у поняття 12 дорогою синтези або аналізи? Абсолютно ні. Але її конструктор взяв за основу її структури ці операції, на яких несвідомо спирається альґебра. Як ми приглянемося механізмові такої машини, то побачимо це саме, що — як ми вище показали — лежить в основі рівнання $7+5=12$.

Ціла ріжниця між синтетичними й аналітичними судами дасться представити в иншому світлі, як це зробив Кант. Це, що ми самі творимо, що є продуктом нашого інтелєкту, це можемо добре знати і розуміти. Тому що наш розум при помочі аксіомів творить, конструує ґеометричний простір, тому всі твердження, що відносяться до цього ґеометричного простору, мусять бути апріорні, аподиктично певні, якщо ми тільки не зробили ніякого формального блуду. Так само всі ґеометричні твори, як пункт, пряма, коло, трикутник, куля і т. д. мусять все остатися такими, якими ми їх зробили, — на них досвід, експерименти не мають найменшого впливу. Те саме бачимо в альґебрі. Числовий ряд, ріжні операції — це теж продукт нашого інтелєкту, який при рахунках одну операцію заступає другою. І в природознанню, у фізиці, хемії та инших дисциплінах все для нас є ясне і зрозуміле, де ми самі творимо. Беручи загально, якби ми були творцем всего, що істнує, то для нас не булоби синтетичних судів, тільки самі аналітичні

На жаль, так не є. Окрім цього, що ми самі творимо, маємо до діла з матеріялом досвіду, від нас незалежним. Наше пізнання, наш розум не творить тут нічого, а тільки находить готові вже предмети, до яких мусить він поставити себе у певне відношення. Поняття тих предметів повстають через порівнання більшої скількости найдених у досвіді екземплярів. А тому що досвід ніколи не вичерпується, а навпаки приносить нам все щось нового, що або цілковито заперечує або модифікує попередні спостереження, то тут не можемо говорити про конечність та загальність, які характеризують виключно продукти нашого думання. Що залежить від евентуальних майбутніх спостережень, це не може бути ані загальне ані конечне, а тільки випадкове. Цілу ріжницю між синтетичними і аналітичними судами можна представити ось як: що ми самі творимо — це є для нас конечне і загальне в межах його важности та вторить предмет т. зв. аналітичних судів; що наш розум находить як чужий для него елємент — це є предметом досвіду, має синтетичний характер і збогачує наше знання не конечними, а випадковими відомостями. Цілий процес людського пізнання — це переміна повільна синтези в аналізу, при чому треба підкреслити, що такої комбінації, як синтетичні суди a ргіогі, взагалі немає.

І українські етнічні терени звернули на себе увагу пруських аґентів. З тих кількох фактів, що наведено нижче, можна бачити якими ріжноманітними способами працювали пруські гандлярі живим товаром. Документи звідки почерпнуто ці дані знаходяться в сховищах Кеніґсберґського Державного Архіву, репозитура Etats-Ministerium 111, k — пакети № 1104 і 1106, та подають кілька інтересних причинків до питання про українців у конґльомераті пруського війська XVIII. віку. Це питання досі майже не зачіпалось у літературі, а тим часом, як видно з наведених тут матеріялів, воно заслуговує і на детальніші розсліди, бо про багато випадків вербування знаходяться серед Кеніґсберґських матеріялів лише глухі вказівки. До таких мало говорячих даних належить скарга „каштеляна Подільського" Станіслава Йозефа Стржембока (6. серпня 1725) на капітана фон Вурмба за насильне захоплення кількох людей, котрих капітан Вурмб уже встиг передати пруському урядові. Польські пани не завше обмежувались самими протестами, а часом брались і за репресії супроти пруських підданих. Так дня 26. червня 1724 литовський пан Білевич у відплату за забраного йому вербувальниками „довгого парубка" („langer Kerl") арештував девять мемельських купців (між ними одну жінку), які випадково тоді знаходились в його володіннях. Але самому захопленому рекрутові — в данім разі це був очевидно білорус або литовець, а не українець — таке заступництво його пана не богато помогло, бо Білевич знову випустив усіх задержаних купців, взявши з них кавцію на загальну суму 479 тимфів.

Купцям така пригода не могла бути приємною, тим більше, що їм постійно доводилося їздити в комерційних справах до Литви і значить підпадати під ризико стати жертвенними козлами обурення місцевої людности, як у наведеному випадкові. Цим пояснюється неґативне становище, яке займали міста до закордонних вербувальників. Певно під свіжим вражінням згаданого інциденту жалілося місто Мемель (28. червня 1724) на роздратування в Польщі проти прусаків і тим самим на небезпеку занепаду їх торговлі. Але король, не дивлячись ні на що, продовжував своє полювання за „довгими парубками" і міста могли відплачуватися лише тим, що оточували ненавистю вербувальних аґентів.

Така ненависть і призирство були в Кеніґсберзі уділом двох людей, які співпрацювали між собою для постачання Фридриху-Вільгельмові І. рекрутів, спеціялізуючись головне на східні країни Европи. Це були надвірний радник Фітор (Hofrat Vietor) і маґістер філософії Василь Корвін Квасовський (Basilius Corvinus Kwasowski), походженням десь із польської Руси[3]).

Корвін почав свою діяльність 1724 року відкриттям друкарні для видавання польських, російських і церковно-славянських книжок. Але зі збуту цих своїх видань він у Кеніґсберзі вижити не міг, його друкарня двічи банкротувала — у роках 1726 і 1736 — і він помагав собі власне куди вигіднішим ремеслом постачання вояків до армії. Володіючи українською і польською мовами (він дістав був навіть привилей на перекладчика) Корвін сам їздив на Україну і мав там окремих аґентів. У своїм меморіялі до короля з 21. жовтня 1728 називає він по імени кількох із цих своїх помішників, що мешкали по ріжних містах України та Білоруси. У Могилеві над Дніпром на руках у аґента Гопановича саме тоді находилось двоє „довгих парубків" готових до транспорту. Корвін послав був якраз до Могилева ще одного завербованого „козака" Коршевського (Korsewsky). Назва „козак" може в данім разі вказувати на українське походження

[3]) Kurt Forstreuter, Die ersten Gemeinden der griechischen Kirche in Ostpreussen. Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhunderjährigen Jubelfeier der Staats, und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr. 1929. S. 95.

Михайло Антонович.

Матеріяли до вербування українців у пруську армію XVIII. віку.

Державна теорія найвидатніших Гогенцоллєрнів, Фридриха-Вільгельма I. та Фридриха II., вимагала суворого поділу функцій громадян у державі. Завдання міщан було дбати про розвиток промислу і торговлі, завдання селян — працювати коло ріллі та колонізувати вільні простори, тих і других — платити правильно податки. Тим самим держава, по можливости стараючись не відривати своїх підданих від їх занять, мусіла иншим шляхом дбати за удержання своєї збройної сили. Прусія, не дивлячись на необхідність великої і забезпеченої армії для потреб своєї політики, обмежувала континґент селян, яких в виді рекрутів постачала військові шляхта, до як найменшого числа. Міщан пруські королі взагалі звільняли від обовязку давати новобранців. З точки погляду пруської державної рації значно доцільніше виглядало визбирування до війська, хочби силоміць, ріжних непродуктивних елементів. Річ ясна, що для комплєтування понад стотисячної армії невелика Прусія не могла доставити вистарчаючої кількости таких соціяльно лишніх людей і таким чином урядові залишалось звернутися до завербування чужинців. Вербувальні аґенти розсипались по Европі, всякими способами заманюючи підходячих парубків, а потім здаючи їх, закутих у ручні кайдани, найближчій пруській військовій команді. Не могли бути певними своєї безпеки теж і приїзжі до Прусії чужинці.

Сусідні держави очевидно обурювались і протестували нераз дипльоматичним шляхом проти такого поступування та переслідували, скільки могли пруських вербувальників[1]). Часто падали ці останні також жертвою ненавидячого їх населення, але великі гроші, які платив Фридрих-Вільгельм I. за кожного поставленого в його армію чужинецького рекрута, знаходили все нових охочих віддатися цьому ремеслу торговлі людьми. Насильно звербована армія з чужих народностей вважалася кращою від тубільної, як більше слухняна і звязана не з інтересами території, а виключно з волею сюзерена. Ідеально складений баталіон мусів мати дві третини всякими способами завербованих чужинців і лише одну третину власних рекрутів. Для осягнення і утримання такої пропорції пруські вербувальники мусіли невпинно енергійно працювати і затягати щораз нових вояків, часом дуже рафінованими способами. Держави зі сильним адміністративним апаратом і упорядкованим життям як Австрія або Франція, розуміється, могли більше чи менше відгородитися від влізливих аґентів „солдатського короля“, але наприклад малим безсилим володарям центральної та південної Німеччини або занархізованій Польщі доводилось зазнавати від безцеремонних вербувальників чимало надужить завдяки неспроможности центральної влади перевести в життя свої приписи[2]).

[1]) Пруський посол у Варшаві ґраф фон Шверін 7. листопаду 1724 повідомляв свій уряд про велику кількість скарг на насильне захоплення людей.

[2]) Дня 25. березня 1724 король польський Авґуст II. видав універсал, яким забороняв чужинцям вербувати його підданих до своєї служби, а піманих вербувальників наказував карати смертю.

Фітор на жидів у звязку з обговореним ширше інцидентом із Ніжинськими погоничами і просив арештувати винуватих, як лише вони попадуть у Прусію, що по тодішнім відносинам, як зазначає наказ про арешт, траплялось досить часто. В обох випадках король негайно наказував пруським урядам поступити згідно з бажанням Фітора. В архіві збереглись лементуючі скарги арештованих жидів, але який наслідок мали їх запевнення у власній невинности, невідомо. Фридрих-Вільгельм I. не любив жартів, там де справа торкалася його улюблених „довгих парубків".

Оповіджені невдачі обох спільників по вербуванню не спинили їх занять давнім ремеслом. Якраз торговлею живим товаром поясняє Форстройтер зріст православної громади у Кеніґсберзі в трицятих роках XVIII. століття. Корвін утримував православну церкву і богослуження відбувалися в його домі[5]). На підставі частих сутичок його з парафіянами і ряду судових процесів характеризує Форстройтер Корвіна як людину насильницької вдачі, без етичних скрупулів, що на церкві робила свій приватний інтерес. Після його смерти по полках, квартируючих у Кеніґсберзі, нараховує Форстройтер 50 вояків „руссен", з яких 6 було, мабуть, уніятів, бо трималися католицької церкви, 1 лютеранин, решта-православні, правдоподібно майже все білоруси і українці. Проте цею цифрою ніяк не можна обмежувати числа українців у пруській армії. Вже згадувалось за те, що деякі партії рекрутів направлялись на Данціґ і Бресляу, инші знов заздалегідь призначались до Потсдаму.

Звичайний спосіб пруських вербувальщиків на Україні полягав отже в тім, щоб наняти не підозріваючих нічого „довгих парубків" як погоничів або наймитів для доставлення товару; як предмет торгівлі в розглянених актах згадувались худоба і тютюн. Але траплялися факти здобування рекрутів і далеко простішим способом: до таких належав звичайний ґвалтовний напад на приїзжих чужинців. Як зразок такого роду поступування можна вказати на випадок із Симоном Шелестюком, гончарем із Ратної на Підляшшу, що вибрався з горшками великою валкою до Марієнбурґу на ярмарок (1725 р.). Пруський аґент Лєшінскі здибав його з товаришами біля Різенбурґу і видумав собі при цій нагоді байку, що колись він служив у Польщі і брат згаданого Шелестюка обікрав його на 500 фльоринів. По инших даних, він оповідав, що служив у Поцєя, Шелестюкового пана, і не діставши за свою службу ніяких грошей хоче себе тепер винагородити на слузі. Уже сама ріжниця в даних про розмови Лєшінского показує, що останньому залежало тільки на першім ліпшім претексті, щоб схопити гончаря. Місцевому солтисові аґент заявив, що Шелестюк хоче служити королеві, і діставши від нього кілька парубків на підмогу, закував нещасливого гончаря в кайдани та повіз його до Морунґену де за 100 фльоринів передав полковникові фон Папштайнові. Инші гончарі, злякавшись такої самої долі наскоро поспродували свої горшки з великими втратами (дістали за них замість 130 тільки 12 талярів, та й ті у них потім відібрав оден польський шляхтич). Невидно, щоб скарги Поцєя з цього приводу мали який небуть успіх.

Щасливіше повелося купцеві з Могилева над Дніпром, Хомі Рогнякові (прізвище писалося ріжно Rohniak, Ronniach), який прибув у торгових справах до Кеніґсберґу в червні тогож таки 1725 року. На нього напали жовніри, захопили всі товари і гроші, що він мав при собі, а самого посадили до вязниці і, вимагаючи дальшого окупу, морили голодом. На всі інтервенції про його звільнення полковник Біллєрбек спочатку холоднокровно відповідав, що Рогняк сам добровільно захотів служити у пруським

[5]) Forstreuter, S. 97.

Коршевського. І цей останній, і передтим згадані „довгі парубки", як можна думати, ані не догадувались про своє призначення а були тільки найняті під видом слуг або помішників у торговлі, поки не перейдуть пруського кордону. Зовсім виразно саме такий спосіб вербування виступав у цьомуж меморіялі Корвіна у згадці про другого агента — Гаєвського (Gaiewsky), котрий зобовязався доставити рекрутів на значну суму 1460 фльоринів. Для цього Гаєвський закупив партію худоби, яку погоничі, призначені на вояків гнали йому до Данціґу і Бресляу. Корвін мав його стрінути і постаратися яким небуть чином передістати наймитів на пруську територію. Рід товару — худоба — і місце призначення — Бресляу та Данціґ дають підставу думати, що в данім разі маємо до діла з навербованими українцями, бо Білорусь була більше звязана з Кеніґсберґом та зі сточищем Німану, а не Одери чи Вісли.[4])

Діяльність Корвіна не обмежувалась правобережною Україною а сягала і на Гетьманщину. 20 липня 1725 року опинився він у місті Ромні (Romen in Klein-Reussen) де купив 1500 пачок тютюну, по 2 карбованці пачка; цей тютюн наняті погоничі, родом Ніжинці, на 20 мажах мусили довезти до Кеніґсберґу. Частину грошей, по пів таляра на душу, було їм заплачено відразуж. Наведені Корвіном імена, хоч часом сильно перекручені, не залишають сумніву в українській національности погоничів: Андрій Варивода з братаничем, Данило Козірченко Матвій Кручка, Петро Дудка, Андрій Хорошоженко (Choroszozenko), брати Павло (пізніше названий Петром) та Михайло Бурда, брати Роман та Прокіп Цюпка і инші. Цікавий причинок до торговельних зносин Кеніґсберґу з Україною подає згаданий при цьому плян Корвіна, — коли мажі прибудуть до Прусії, навантажити їх райнським вином і послати назад до Чернігова, щоб вони не вертали порожнем.

Виправивши валку Корвін і Фітор вже не побачили ні погоничів, ні тютюну. Як видно з пізніших зізнань слуги Корвіна — Андрія Курського (імя написане дуже нечітко) погоничі призначались до Потсдамської залоги і ляйб-ґренадерського полку. Корвінові, по словам слуги, вдалось таким робом продати вже не мало людей. Але на цей раз доля була прихильніша для українських погоничів: під Несвіжом по дорозі місцеві жиди повідомили їх, яка доля приготована їм у Кеніґсберзі, і Ніжинці розпочали бучу. Коли Курський хотів їх утихомирити, то його мало не вбили, так що він мусів рятуватися втечею аж до Слуцька. Після цього декотрі погоничі надумалися продати тютюн у Курляндії, але їм сконфіскували і вози, і товар. Це останнє було результатом жидівських махінацій, бо, повідомляючи погоничів про грозячу їм небезпеку, жиди в першу чергу мали на увазі самі заволодіти тютюном, як про це прямо говорить Курський.

Фітор і Корвін втратили на підприємстві згідно з їх скаргою 5.000 талярів. Коло цьогож часу, по зізнанням все тогож Курського, за підмовою жидів втекли від Корвіна до Курляндії кілька погоничів, які були при ньому, а 7 маж тютюну, що вони провадили, знов сконфісковано. Таким робом доходило до неоднократних скарг Фітора на жидів. 27. березня 1726 жалівся надвірний радник, що жид Еліяс Якобовіч підмовив трьох щойно приведених козаків до втечі; везений ними тютюн, як і в попередніх випадках, сконфісковано у Польщі. Фітор домагався від Якобовіча відшкодовання, а самого жида просив тримати в арешті поки не вернеться з України перебуваючий там на вербовці Корвін. 31. травня 1728 знову скаржився

[4]) Крім того згадується ще як агент Корвіна жид Файвіш Якобовіч з Ґродна (Faywisch). З ним мав пізніше Корвін процес за те, що жид, взявши аванс, не постачив обіцяних рекрутів. У скарзі Фітора до короля в 8. серпня 1726 згадується жид Марковскі, що теж отримав значну суму на поставку рекрутів.

війську; очевидна несуравність інспірувати таке бажання купцеві, що привіз зі собою на 70.000 фльоринів товару. Рогняк мав одначе занадто сильну протекцію. Сам він приїхав з товарами королівської домени а рівночасно був заступником інтересів княгині Радзивил. Остання енергійно інтервенювала за звільненням Рогняка і ціле німецьке купецтво Кенігсберґу виступило по її стороні. Рогняк очевидно був занадто богатою і видатною фігурою, щоб історія з ним не могла не вплинути негативно на торговлю міста з Польщею. Тільки під такою пресівю через кілька тижнів Біллербек випустив могилівського купця після зложення великої кавції. Товари його одначе пропали. Як цікавий причинок до культурного стану тодішньої українсько-білоруської суспільности можна згадати, що свою скаргу королеві з приводу перенесених кривд і страт написав випущений Рогняк гарною французькою мовою.

Третій шлях, яким попадали українці та білоруси в ряди пруського війська був звичайний дарунок. Знаючи пасію пруського короля, сусідні маґнати чи сюзерени з чемности або з бажання піддобритися Фридриху-Вільгельмові І. дарували йому рослих людей до війська. Так підчас межиусобиці після смерти Авґуста ІІ. у 1733 році, коли богато панських родин тікало до Прусії, литовський підскарбій Соллогуб, просячи за притулок, подарував королеві двох „довгих парубків“ та обіцяв і надалі поставляти зі своїх маєтків здорових рекрутів. Залюбки робив такі презенти вже Петро І., особливо участились вони в перших роках правління Анни Іоановни. Як показує звіт російського посла в Берліні Чернишова з 28. вересня 1742[6]) всього в той час було в столиці 69 „русскіх“ салдатів, які просилися додому. З того числа 18 попало на пруську службу в роках 1713—1724 а 39 чоловік в р. р. 1731—1732. Імена цих останніх, відданих уже за Анни вояків, як подає П. Бартенев, майже всі українські: Бруяченко, Іляшенко, Мазуренко, Пугаченко, Москаленко і т. д. Очевидно про це саме говорить і запис у щоденнику Марковича з 9. липня 1732: „У Глуховъ пріехалъ капитанъ пруского короля съ маіоромъ Лѣвинимъ за великгданами и указъ отъ государинѣ и за подписаніемъ руки къ гетману привезлъ.“[7])

Розібрані матеріяли кидають деяке світло на тактику і методи пруських вербувальників на українських і білоруських землях та можуть служити причинком до вияснення питання про українців у пруській армії XVIII. віку. Неперечно матеріяли Кенігсберґського архіву ілюструють тільки невеликий відтинок цілої вербувальної акції на наших землях. Вже часово більшість наведених документів льокалізується на 1724—1728 р. р., хоч нема ніяких підстав думати, що в пізніших десятиліттях це ремесло ослабло. Збільшення православної колонії в Кенігсберзі Форстройтер прямо відносить на рахунок вербувальної діяльности Корвіна. Наявність постійних аґентів на території Польщі вказує на широко закроєну акцію, яка тяглася роками. Безперечно дальші розсліди німецьких архівів у цім напрямі дадуть ще богато інтересного матеріялу.

---

[6]) Русский Архив, 1866, стр. 1539—1541. Из донесения гр. П. Г. Чернышева посла в Пруссии от 28. сентября 1742 (в приміткою П. Бартенева).

[7]) Дневник генерального подскарбия Якова Марковича, ч. III. Издание „Киевской Старины“ ред. А. Лазаревского. Київ 1897. стр. 206.

Василь Біднов (†).

До біографії К. Шейковського й Ол. Русова.

26 лютого 1871 року професорська рада Київської Духовної Академії, на засіданні своєму, слухала прохання учителя латинської мови в Бобруйській прогімназії Каленика Шейковського (що мав тоді чин коллежського секретаря) про призначення його приват-доцентом по катедрі словянських наріччів в Академії, і для того він додав до свого прохання pro venia legendi історично-філологічну розвідку: „Объясненіе названій Днѣпровскихъ пороговъ у Константина Багрянороднаго". Одночасово з проханням Кал. Шейковського було заслухано й прохання учителя 2-ої київської гімназії, кандидата Університету св. Володимира, Миколи Задерацького. Останній те-ж домагався приват-доцентури в Академії по тій-же самій катедрі словянських наріччів. На придбання права pro venia legendi Задерацький подав розвідку: „Исторія Галиціи до присоединенія ея къ Польшѣ." Крім того, Задерацький прилучив ще вісім друкованих і підготовлених до друку літературних праць.

Академичний статут 1869 р. припускав на посаду приват-доцента й кандидатів, коли ті подавали дисертацію pro venia legendi й прилюдно, в присутности професорів і доцентів оборонили її (§ 48); крім того, такі претенденти на приват-доцентуру повинні були прочитати „публично" дві лекції — одну на тему власну, а другу, призначену спеціяльною комісією (§ 49). Отже обидва претенденти мали право стати приват-доцентами Академії, а тому професорська рада ухвалила передати праці pro venia legendi і Шейковського, і Задерацького церковно-практичному відділові Академії (катедра словянських наріччів належала до цього відділу), з тим, щоб він розглянув зазначені праці, — і тільки після цього розглянути инші умови досягнення приват-доцентури.[1])

Церковно-практичний відділ Академії доручив розглянути дисертації Задерацького та Шейковського доцентові Мик. Петрову. Останній дав коротеньку й цілком негативну оцінку праці Задерацького, а більше уваги звернув на дисертацію К. Шейковського: „Объясненіе названій Днѣпровскихъ пороговъ у Константина Багрянороднаго". Тут він передав зміст дисертації Шейковського й робить оцінку її наукової вартости. Перш за все дисертація висвітлює тільки один пункт з виробленої автором „системи" походження Руси, а тому Шейковський спершу торкається загальних положень своєї системи, а потім уже переходить до пояснення назв Дніпрових порогів.

Погляди на походження Руси Шейковський зводить до двох шкіл: норманистів, або скандинавистів, і словянистів. Перша школа виводить Русь од Скандинавів, друга од Словян. До норманистів належать: Байєр, Міллер, Лерберґ, Струбе, Тунман, Шлецер, Кругъ, Кунік, Крузе, а за ними йдуть і словянські вчені — Міклошич, Погодин, Гільфердінґ, Соловьйов. До словянської школи належать: Н. Савельев-Ростиславич, Гедеонов, Костомаров

[1]) Протоколы засѣд. Совѣта Кіев. Дух. Акад. 26 лютого 1871 р., стр. 32-33.

та ин. Середину між цими двома школами займає Еверс, що одстоює походження російської держави не з півночи, а з півдня, тільки веде од якихсь чужих народів.

Пояснити назви порогів у Константина Порфирогенета дуже важно як для історії мови, так і для питання про походження Руси. Тому-то немало учених — і чужинців, і росіян — пробують вияснити ті назви порогів, що подає Константин Порфирогенет. Цих учених Шейковський росподіляє на три ґрупи. До першої належать: Байер, Тунман, Струбе, Лерберґ, Карамзин, Погодин, Бутков та ин.; вони шукають пояснення цих назв у стародавніх скандинавських наріччях. До другої ґрупи належать Щербатов та Болтин; перший з них руські назви порогів виводить з хозарської мови, Болтин-же — з мадьярської, задовольняючися зовнішнім співзвуччям слів, без історичних підстав. Третю ґрупу складають учені-славісти: Шеттен, Яблоновський, Дурич, що пробують пояснити руські назви порогів з мови словянської. До останньої ґрупи, здається, зараховує себе й Шейковський, тільки він руські назви виводить не з загально-словянської мови, якої в X в. вже не істнувало, а з південно-руського наріччя.

Шейковський твердить, що перш, ніж звертатися до чужоземних мов за поясненням певних назв, необхідно спробувати, чи не можливо знайти їх пояснення в словянській мові, і тому він доводить („голословно", як каже Петров), що з словянських мов взагалі й з південно-руської з'окрема можно пояснити слова: варяг, Русь, Рюрик, Синеус, Олег, Ольга, Рогніда, Рогволод, Лют, Веремут, а рівно й віра, гривна, вервь, „цѣжь", тіун, куна та ин. І назви Дніпрових порогів пояснюються те-ж з словянських мов. Ще в передісторичну добу Словяне роспалися на дві ґрупі. Характеристичною рисою першої ґрупи був консонантизм, а другої — вокализм; першу творили Склавіни, другу — Анти. З руських племен до першої ґрупи належать Поляне та Деревляне, що походять од словянських ляхів, в яких ще й тепер, як і в новгородців, переважає консонантизм. До Антів належало племя Русь, що жило коло Чорного моря й робило напади на Константинополь; в їх мові переважав вокалізм. Русь — це те-ж саме, що й Варяги (нарицательна назва народа), які жили й коло Балтійського, й коло Чорного моря. Цим двом словянським ґрупам — Склавинам і Антам, — одповідає й подвійна назва Дніпрових порогів у Константина Порфирогенета — словянські та руські. Останні визначаються повнотою голосних (вокалізмом), а перші, словянські, консонантизмом перевагою суголосних. Обидві ці назви Константин Порфирогенет перекладає на грецьку мову, як тотожні по значінню, лише дає перевагу назвам руським, як назвам справжнім („какъ настоящимъ названіямъ"). Далі Шейковський спростовує думки про нетотожність словянських і руських назв порогів що-до значіння, про два ріжні переклади цих назв, про переклад руських назв на словянську мову та ин. Руські назви порогів — народні, а словянські книжні, літературні. Константин не знав народніх назв і при перекладі їх на грецьку мову користався відомою йому словянською мовою. Згодом книжні назви порогів ввійшли у взагальне вживання.

Проаналізувавши всі спроби пояснити назви Дніпрових порогів, Шейковський заявляє, що Русь, яка жила коло Чорного моря, це — „южноруссы", що належали до Антської ґалузі Словян й визначалися „полногласіемъ", або вокалізмом, й тоді приступає до пояснення руських назв порогів „полногласными формами", помітними в цих назвах в Константина Порфирогенета; скандинависти-ж, на його думку, для пояснення цих назв вживали „неполногласныя формы".

„Константин Порфирогенет наводить і пояснює назви семи Дніпрових

порогів: 1) Ессупи, що значить „не спи"; 2) Ульворси, а по-словянському Островунипрах, що значить „поріг-острів"; 3) „Геляндри", що значить „звукъ порога"; 4) по-руському Айфор, а по-словянському Неясить, „бо на скелях його водяться пеликакони"; 5) по-руському Варуфорос, а по-словянському — Вулнипрах, що значить „кипѣніе жидкости"; 6) по-руському Леанті, а по-словянському — Веручі; і 7) по-руському Струбун, а по-словянському Напрезі, що чначить „малий поріг". — Для пояснення руських назв всіх цих порогів автор (Шейковський) вживає повноголосні форми південно-руського наріччя, для пояснення-ж словянських назв порогів — неповноголосні форми словянської мови. При цьому, для пояснення руських назв порогів, він підбірає такі південно-руські слова, які не тільки були б співзвучні тим назвам, що наводить Порфирогенет, але й по значінню своєму відповідали тому тлумаченню їх, що дав Константин. Таким чином, перший поріг, названий в Порфирогенета Ессупі, автор пояснює південно-руським словом „не спи"; другий поріг, що зветься по-руському Ульворсі, а по-словянському Островуні прах — південно-руським „Гульпоріг" та словянським „поріг-острів"; третій поріг Геляндрі — південно-руським „Халяндра", се б то пісня та танець на-під-питку („подъ пьяную руку"); четвертий поріг, що зветься по-руському Айфор, а по-словянському — Неясить, — південно-руським „гайваронъ" або „гайворон"; п'ятий поріг — по-руському Воруфорос, а по-словянському — Веручі (тут автор переставив словянську назву з п'ятого місця на шосте та навпаки) — південно-руським „вари поріг", себто такий поріг, де вода кипить, і словянським „врѣющъ", „врѣющій"; шостий поріг — по-руському Леанті, а по-словянському Вульніпрах, пояснюється південно-руським „ллянчъ, ллячъ", себто „льющій" та словянськими „волны" і „порогъ"; сьомий поріг, який зветься по-руському Струбун, а по-словянському Напрезі — пояснюється південно-руським „стрибун", і словянським „напражинъ". Пояснення всіх цих назв порогів автор робить одночасово з спростуванням тих назв, що дають скандинавісти. Наприкінці він зауважує, що мало не у всіх його тлумаченнях наголос в південно-руських словах відповідає наголосам руських назв в Константина Порфирогенета, за винятком двох випадків."

Давши таке пояснення, Шейковський знову виступає проти скандинавистів, особливо проти Соловьйова, та намагається довести, що „въ русской исторіи" нема майже й слідів скандинавизма. Все можна пояснити „родными началами", ріжницею та взаємочинністю двох племен — південнорусів та великорусів. В великорусів особливо розвинулася сімья, в південнорусів-же цього нема; в порівнанні з південнорусами в них помітно малий розвиток значіння особи („личности"). Початок „русскому государству" положили предки південнорусів, що жили ближче до Византії й завдяки цьому були більш культурними. Ще задовго до Богдана Хмельницького вони були з'єднані з північною Росією й завжди „благотворно" впливали на неї, особливо ж на новгородців, що одбилося переважно на мові. Удільна доба в „исторіи Россіи" належить вся південноруським князям і тягнеться до того часу, доки перевага не перейшла до „великоруського народа".

Так передає зміст дисертації Шейковського доцент Мик. Петров. Далі він дає таку оцінку цій праці.

„На нашу думку, вона має в собі безсумнівні вартости. Автор виробив собі суцільну систему походження Руси, суцільний погляд на дане питання. Подробиці, що відносяться до предмета розвідки, розроблено з великою пильністю та любов'ю й виявляють широке знайомство автора з своїм предметом. Не менш заслуговують уваги й ті прийоми, якими автор кори-

стається для пояснення назв Дніпрових порогів, незалежно од наслідків, до яких ведуть ці прийоми. Скористався він вказівками п. Максимовича на дві властивості словянських наріччів (консонантизм і вокалізм) і пристосував їх до руських та словянських назв порогів, при чому пильнував пояснити руські назви порогів південноруськими словами, на підставі не тільки одної співзвучности слів, але й зхожістю значіння їх з тлумаченнями Порфирогенета.

Та поруч з поважними вартостями розвідки бачимо в ній і поважні недостачі (хиби). Хоч автор і одкидає всякий вплив скандинавизма на Росію та твердить, що нема майже ни одного явища в „русской исторії" яке б можливо було пояснити скандинавизмом, обіцяючи пояснити з словянської мови всі власні імена Несторового літопису, але ж доки що зостається тільки при обіцянці. Через те, можливо, й головна думка його про важне значіння південно-руського племени та наріччя здається не зовсім роскритою та доведеною. З його слів виходить, ніби то південно-руське наріччя за Порфирогенета істнувало мало не в тому самому вигляді, в якому істнує й тепер, і не мало історичного розвитку. Правда, сам автор признається, що його теорія ще не цілком роскрита й може піддатися багатьом можливим поправкам. Тому б то й можна було сподіватися, що всі заперечення, викликані його системою, могли б бути розвіяні самим автором під час оборони ним своєї розвідки. Але ж за те в його розвідці єсть инші немаловажні хиби, яких не зможе виправдати й сам автор. Розуміємо тут хиби що-до плану та викладу розглянутої розвідки. Загальний план розвідки, досить природній і правильний в подробицях, страждає відсутністю строго-логічного розвитку та послідовности, частими повтореннями, ухиленнями („отступленіями") і навіть суперечностями. Виклад — нескладний, пересипаний гарячою полемикою з представниками инших теорій походження Руси, полемикою, що доходить до непристойности.

З огляду на поважні вартості й неменш поважні недостачі (хиби) розглянутої розвідки, я почуваю себе в тяжкому положенню що-до висловлення рішучого присуду про те, чи являється ця розвідка задовольняючою для тої цілі, для якої її подано, тим паче, що для оцінки цеї розвідки, на мою думку, треба взяти на увагу побічні обставини, а саме — вузьку спеціяльність автора, що працює тільки над вивченням одного південноруського наріччя, надане приват-доцентам право вибірати по власному бажанню якийсь один відділ викладової науки та відсутність штатного викладача російської мови й словянських наріччів у Київській Академії".[2])

Отак оцінив працю Шейковського доцент Мик. Петров. Церковно-історичний відділ (властиво-комісія), заслухавши її, разом з рецензією на розвідку Задерацького, ухвалив подати професорській раді Академії таку заяву. Розвідка Задерацького: „Русское племя въ Галиціи", що містить в собі голе перелічення подій з історії Галичини й немає прямого відношення до російської мови та словянських наріччів, визнана незадовольняючою для наміченої автором цілі. Що-ж до праці Шейковського: „Объясненіе названій Днѣпровскихъ пороговъ у Константина Багрянородного", то комісія не прийшла до одноголосного висновку: одні з членів відділу, звернувши увагу на дивний для ученої розвідки тон праці, відсутність „стройной" логічности в розвитку думки, односторонні та натягнені висновки, які свідчать про захоплення автора вузькою теорією, визнали працю безумовно-незадовольняючою; инші-ж, хоч і визнали основні хиби, з-за яких праця являється незадовольняючою, але ж, взявши під увагу, безсумнівні наукові тенденції автора, його начитаність та любов до філологічних

[2]) Проток. Совѣта, засіданя 19 березня, 27—33.

дослідів, а рівно й потреби катедри, що більше, ніж півтора роки зостається незаміщеною, висловили думку, що можна запропонувати Шейковському виправити зазначену розвідку з тим, щоб в виправленому та удосконаленому вигляді праця Шейковського могла б бути визнана за дисертацію для наміченої ним цілі".[3])

Таким чином, церковно-практичний відділ Академії не виявив виразно-позітивного відношення до праці К. Шейковського. Це вже давало підставу думати, що професорська Рада Академії поставиться до кандидатури Шейковського неприхильно. Дійсно, на своєму засіданні 19 березня вона винесла коротеньку постанову: „праці Задерацького та Шейковського визнати незадовольняючими для наміченої („искомой") цілі й про це об'явити їм через канцелярію." [4])

Таким чином катедра російської мови та словянських наріччів в Київській Академії, що півтора року вакувала, осталася незаміщеною й надалі. Претендентом на неї, місяців через два після того, виступає учитель Київоподільської прогімназії Олександр Русов. 14-го травня 1871 р. він звернувся до професорської ради Академії з таким проханням.

„Додаючи при цьому написану мною дисертацію pro venia legendi на тему: „Что такое славянскій языкъ?" — маю честь просити Раду Київської Духовної Академії допустити мене до читання лекцій в Академії, в якости приват-доцента, по російській мові та славянським наріччям. При цьому маю честь звернути увагу Ради Академії на те, що, будучи командированим од міністерства народної освіти з науковою метою за-гряницю на вакаційний час 1871 року, я можу явитися для захисту зазначеної дисертації, як що вона буде того удостоєна, тільки наприкінці вересня біжучого року".

Рада професорів Академії прохання Ол. Русова заслухала на своєму засіданні того-ж таки 14-го травня й ухвалила передати дисертацію Русова церковно-практичному відділові з тим, щоб той дав про неї писану оцінку, на підставі якої й буде вирішено справу „задовольнення прохання п. Русова". [5])

Кваліфікувати наукову вартість дисертації Ол. Русова довелося тому-ж таки доцентові Мик. Петрову. З реценэії М. Петрова бачимо, що праця (писана) Ол. Русова мала більше 266 стор. і роспадається на три розділи: питання про азбуку, про мову стародавніх словянських перекладів та доля словянського письменства в архаїчну добу. Для своєї праці він використував ріжноманітні пам'ятники словянського письменства та праці дуже численних славистів і істориків російських, чеських, польських та ин. Рецензент наводить довгу низку імен учених, якими користався Русов; серед них знаходимо як дуже видатних (Добровський, Шафарик, Палацький, Бодянський, Срезневський), так і зовсім невідомих (як прот. П. Лебединцев). До списку літератури включає він навіть заклик жертвувати на збудування церкви св. Климента в Інкермані, який було видруковано в „Московських Епарх. Вѣдомостяхъ" 1866 р. Петров навмисне наводить довгий список учених, якими користався Русов для підкреслення його працездатности та пильности. Рецензент підкреслює й те, як Ол. Русов користається матеріялами та літературою в тих випадках, коли в них знаходить протилежність та суперечність поглядів. На думку Русова, істина лежить по середині, а тому він робить спроби погодити ріжноманітні погляди, примирити їх поміж собою. „До теперішнього часу свідоцтва першоджерел і погляди учених росходилися поміж собою і що-до вироблення азбуки кириллиці та глаголиці, і що-до часу та місця їх вироблення, і нарешті що-до мови, на яку було перекла-

[3]) Ibid., 25-26.
[4]) Ibid., 33.
[5]) Проток. ради, засідання 14 травня, стор. 8-а.

дено Св. Письмо. а) Стародавні свідоцтва про початок словянського письменства вироблення азбуки приписують то Кириллові, то Меѳодійові, то обом спільно. Через те, що істнує дві азбуки — кириллиця й глаголиця, — то Русов погоджує ці свідоцтва тим, що першу виробив Кирилл, а другу — Меѳодій. б) Що-до часу вироблення азбуки та перекладу Св. Письма на словянську мову, то тут маємо ріжні свідоцтва: південні, що вказують на 852—855 рр., і західні — на 862 р. На думку-ж автора (Русова), вироблення азбуки та переклад Св. Письма сталися не в один рік, а мали кільки стадій свого розвитку. Вироблення кириллиці почато було на півдні, де вона придбала й певний свій склад, але ж склад цей піддався змінам спершу в Моравії, а потім знову на півдні в Болгарії, а через те всі роки, що вказують на вироблення азбуки та переклад Св. Письма, служать тільки вказівкою на ріжні моменти в історії вироблення азбуки та перекладу Св. Письма на словянську мову. Солунська легенда свідчить, що первісно Кирилл в „Брѣгальницѣ“ виробив 35 букв, а в 885 р., як свідчить Храбр, було вже 38 букв; нарешті остаточно азбуку доповнено в 862 р. в) Відносно місця вироблення азбуки та перекладу Св. Письма ріжні джерела вказують то на Болгарію, або південь, то на Царьгород, то на місто Равень, або Брѣгальницю та ин. Тому, що св. Кирилл виробляв свою азбуку та робив переклад Св. Письма не в один час, то, очевидно, він це робив і не в одному місці, а у всіх вище зазначених містах. г) До цього часу думки учених що-до старословянської мови надзвичайно ріжноманітні: одні говорять, що то мова староболгарська, инші, — що то мова паннонська чи каринтинська, а инші, нарешті, що то і та й друга вмісті в стародавньому, неподільному, загальнословянському стані“. На думку ж автора, старословянська мова „ні по лексичному складу, ні по своїй синтаксичній формі ніколи не була живою, розговорною мовою ні в одному словянському наріччі; але ж вона ніколи не була й мовою мертвою, бо до цього часу зостається живою мовою православної церкви. В мові первісного, найдавнішого перекладу Євангелія, на думку автора, розріжняється три „напластанія“ ріжнородних лексичних елементів на канві грецького синтаксичного ладу мови й помічається присутність стародавніх словянських мов болгарської та моравської, а можливо — ще й руської, з перевагою все таки елементів болгарської мови“.

Завдяки „всепримирительной точкѣ зрѣнія“, Русов не виявляє особливого захоплення й уникає тих крайностей, які мають його попередники. Особливо добре він скомпонував перший розділ, про початок письменства в Словян. Тут всі свої висновки та міркування старанно підтвержує як історичними свідоцтвами, так і уривками текста стародавніх перекладів Св. Письма на словянській мові, переважно по дослідам Невоструева. Але ж не скрізь Ол. Русову вдається примирити суперечні свідоцтва та погляди, й тоді він не уникає суб'єктивизма та суперечностей з своїми твердженнями. Рецензент підтвержує це кількома прикладами, а потім зазначав, що праця й з зовнішньої сторони не вільна од хиб. Перші два розділи написано більшменш докладно, третій-же являється тільки підсумком сказаного в перших двох розділах, а нового нічого не дає. При викладі допущено ухилення та повторення одного й того; є приклади, що певне твердження знаходиться в одному місці, а обґрунтовання його — в иншому; иноді забігає вперед і говорить про те, чому місце належить пізнійше. Місцями здибуємо темні й невластиві для російської мови вирази та звороти. Занотовано рецензентом й „выходки“ Ол. Русова проти духовних осіб „з клерикальними поглядами на речі“ та проти недостачи лінґвистичної і філологичної освіти серед нашого духовенства. [6])

[6]) Тіж самі Проток., засіданнѧ 17 вересня, стор. 32—37.

щення останніх до IX в."; 3) „доба утворення політичних центрів серед натисків сусідів із сходу та заходу й початок боротьби чужоземних начал а національними в життю, законодавстві та літературі", 4) „доба об'єднання східніх Словян та втрати самостійности західніми, стремління до освіти народа за посередництвом середньовічної схоластики та науки епохи відродження"; 5) „доба відродження Словян під впливом метафізичної та позітивної европейської науки та розвій ідеї словянської взаємности".[10])

Церковно-практичний відділ програм викладів Русова ухвалив і 18 листопаду подав його до затверження професорській раді[11]), а та, з огляду на те, що митрополит затвердив Ол. Русова приват-доцентом (24 листопаду), затвердив програм і постановив допустити Русова до читання лекцій в Академії по зазначеному програмові.[12])

Тепер таким чином, було закінчено всі складні формальності, сполучені з процедурою виборів до Академії. 27 листопаду було послано Русову офіційне повідомлення про те, що він вже може приступити до викладів. Але ж Ол. Русов хотів спершу вияснити питання про своє приват-доцентське утримання, яке матиме од Академії. 30-го грудня 1871 р. професорська рада заслухала заяву Русова, од 1 грудня, такого змісту: „Одповідаючи на повідомлення канцелярії Ради Київської духовної Академії, од 27 листопаду 1871 р., за № 661, цим маю честь подати на увагу Ради, що невиразність умов, зазначених в постанові Ради од 29 листопаду біж. року, не дозволяє мені вступити на посаду приват-доцента по катедрі словянських наріччів, бо цією постановою не зазначено а ні кількости праці, а ні розміру винагородження, на яке можу рахувати за виконання покладених на мене обов'язків. Через те маю честь просити Раду Академії висловитися більш виразно що-до того й другого, якщо їй благоугодно буде доручити мені справу викладання на катедрі словянських наріччів."[13])

Через те, що по штату Академії, на приват-доцентів призначено тільки 2000 руб. на рік, і цю суму було вже росподілено поміж трьома приват-доцентами,[14]) то професорська рада, заслухавши заяву Ол. Русова, постановила: „об'явити п. Русову, що зараз Рада не може призначити йому певного винагородження, бо сума, визначена по штату на винагородження приват-доцентам, вже вся росподілена по-між „наличними приват-доцентами".[15])

На цьому й закінчилася справа.

---

[10]) Протокол. засідання 19 листопаду, стор. 31—36.
[11]) Ibid., стор. 31.
[12]) Ibid., стор. 36.
[13]) Протокол засідання 30 грудня, стор. 10-11.
[14]) Ibid., стор. 10.
[15]) Ibid., стор. 11-12.

Варто зазначити, що рецензент не висловив свого категоричного присуду відносно дисертації, можливо, тому, що самий зміст рецензії говорить за перевагу позитивної вартости дисертації над хибами останньої.

Професорська Рада Академії на засіданні своєму, вислухавши донесення комісії церковно-практичного відділу, винесла таку постанову: „визнавши, згідно з заключенням відділу, працю Русова задовольняючою для тої цілі, з якою писано її, допустити п. Русова до оборони своєї дисертації в присутности комісії з професорів і доцентів церковно-практичного відділу; та ж сама комісія, як що оборона буде задовольняючою, призначить час для прочитання п. Русовим пробних лекцій і про наслідки повідомить раду". [7])

Прилюдний захист дисертації О. Русовим одбувся 2-го жовтня 1871 р.; першу лекцію „О согласныхъ звукахъ въ церковно-славянскомъ языкѣ" він прочитав 12-го жовтня, а другу — „о болгарской письменности въ вѣкъ царя Симеона" — 19 жовтня. 28-го жовтня комісія церковно-практичного відділу повідомила про це професорську раду Академії, при цьому вона заявляла: „оборону дисертації визнано задовольняючою; лекції його свідчать, що він хоч і незовсім досвідчений, але ж здібний преподаватель". Таке донесення церковно-практичного відділу викликало постанову професорської ради такого змісту: допустити Русова до читання лекцій студентам Академії по катедрі російської мови та словянських наріччів тоді, коли Русов представить програм (свого предмету), а митрополит затвердить його приват-доцентом; платню за виклади призначити йому відповідно праці. [8]) Питання про платню вирішалося в наведеній формулі тому, що по академичному статутові 1869 р., § 56, приват-доцентам не призначалося певного утримання, а їм давалася винагорода з загальної, зазначеної в штаті, суми в тому розмірі, який буде визначено відповідно їх праці професорською радою. [9])

Незабаром після того Ол. Русов подав церковно-практичному відділові програм своїх викладів у біжучому академичному році. Програм цей великий і докладний, з ріжними деталями (32—36 друковані сторінки). „Будучи почтенъ отъ Совѣта Кіевской духовной Академіи" — пише Русов — „вибором мене на посаду приват-доцента по катедрі словянських наріччів, честь маю при цьому подати загальну схему моїх студій на будучий час і більш детальний програм викладів першого року. Ціль загального курса про Словян, як підготовчого курса до спеціяльних студій, полягав, з одного боку, в установленню звязку поміж далеким минулим і сучасним словянського життя, а з другого — в зазначенню філологичного споріднення поодиноких народів словянського племени, далеких поміж собою й що-до свого географичного положення. Першої цілі досягає т. зв. курс „словянських древностей" спільно з історією словянських народів та їх літератури; друга-ж досягається при вивченню словянських наріччів та при детальному розборові пам'ятників словянської літератури.

Оставивши курс церковно-словянської мови, загально-порівнюючої та поодиноких грамматик, а тако-ж порівнюючо-критичного розгляду поетичних творів словянських літератур на будучий час, біжучий шкільний рік я наміряюся вжити на виклад загального короткого курсу історії та літератури словянських народів по такій програмі." Далі Ол. Русов наводить довгу низку питань з свого курсу (На стор. 32—36), який він розбиває на пять розділів. 1) „Географичний нарис країни й характеристика племени та його історії"; 2) „доба передісторична і відомості про Словян та перемі-

[7]) Ibid., стор. 38.
[8]) Проток. засідання ради 29 жовтня, стор. 43—44.
[9]) Ibid., стор. 44.

Дмитро Дорошенко.

Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України.

Весна 1665. р. застала Правобережну Україну в стані загальної анархії й боротьби на всіх фронтах. У Каневі сидів Бруховецький і керував акцією на користь Москви. У Брацлаві сидів Тетеря і старався вдержати Правобережну Україну в підданстві у польського короля. З початку успіх схилявся наче б то на бік прихильників польської орієнтації. Ще 23.XI.1664. р. писав Бруховецький цареві Олексію, що він обсадив своїм військом Медвідовку, Жаботин, Лисянку, Смілу, Старобурря, Мгліїв, Вільшану, Тарасівку, Медвин, Обухів[1]); в Умані сидів вірний прихильник Москви Іван Сербин[2]); в ніч з 3. на 4. квітня 1665. (по стар. ст.) полковник лубенський Грицько Гамалія разом з москалями захопив несподіваним наскоком місто Корсунь, де забрав у полон Тетериного наказного, генерального обозного Тимофія Носача, генерального суддю Івана Креховецького, — обох ветеранів з часів Хмельнищини, полковника Улізка та инших; забрав прапори, литаври, пернач, судейську ліску та інші трофеї, — усе це, разом із бранцями було одіслано до Москви[3]). Одначе польська залога одсиділася в замку й залишилася в Корсуні. З другого боку, на заході по-над Дністром оперував прихильник Москви Василь Дрозд (або Дрозденко), що не посоромився з своєю ватагою пограбувати та ще й побити вдову Тимоша Хмельницького, Домну Розанду, в її маєтку Рашкові[4]). Цей же самий Дрозд розбив 4/14 квітня військо самого Тетері під Брацлавом, що властиво послужило кінцем політичної карієри Тетері на Україні.[5]) Знов же таки на півночі, на київському Поліссі полковник овруцький Децик заволодів містами Димером, Бородянкою, а потім захопив ще й Фастів та Мотовиловку.[6]) Взагалі, як спостеріг невідомий нам по імени польський політичний агент, що їздив весною 1665. р. по Україні і 29. квітня подав про свою подорож реляцію королеві Яну-Казимиру, Правобічна Україна хоч нібито й залишалася in obsequio (королеві), але po wielu miasteczkach, a niemal wszystkich, słychać głosy: „hukniemi ieszcze raz". W różnych miasteczkach wybuchają bunty, i wszystka Ukraina stoi jednym tylko hetmanem (себ-то Тетерею) так само як Чигирин держиться „jednym Doroszenkiem, więcej nic". Деякі инші полковники, хоч і сприяють королеві, але не так, як би треба, та й то через те що мають синів у Польщі (очевидячки натяк на полк. Остапа Гоголя, що його син учився у Львові). Взагалі усе те, на думку автора реляції, проходило „z zwyklej kozackiej sweywoli, która panów pati niechce".[7])

---

[1]) Акты Южной и Западной Россіи, т. V, ст. 234.
[2]) Акты V, 244.
[3]) Акты V, 266—267, 269, 271—272.
[4]) Акты V, 264.
[5]) Акты V, 269.
[6]) Акты V, 258, 276—277. Біографічні відомости про Децика (дуже щуплі) вібрав М. Петровський в розвідці „З історії класової боротьби на Україні в XVIII ст. (змова Децика)", Ніжин 1932, ст. 35—45.
[7]) M. Krupowicz, Zbiór dyplomatów rzadowych i aktów prywatnych, Wilno 1858, S. 134—139. J. Plebański у своїй монографії „Jan — Kazimierz Waza" (Warszawa 1862, s. 129) уважав за автора цієї реляції Івана Мазепу.

Тимчасом Тетеря, на якого польська влада покладала головну надію, чим далі, тим усе більше знеохочувався й тратив віру в успіх своєї справи; він поспішав улаштувати свої матеріяльні справи, щоб під претекстом розстроєного здоровля покинути неспокійну Україну й шукати притулку в Польщі. Як свідчить автор згаданої реляції, Тетеря відкинув усі пропозиції перейти на бік Юрія Любомирського, що вийшов в отвертий конфлікт з королем,[8]) і вірно тримався короля, так що Ян-Казимир сподівався, що Тетеря приведе йому на поміч 12.000 козаків.[9]) Але при Тетері, як оповідав у Москві один полоненик, що повертався з татарської неволі через Україну, було всього з тисячу козаків, та й ті „голодні і з голоду попухли".[10]) А полковник прилуцький Лазарь Горленко просто казав, що при Тетері жадного війська нема.[11]) Правда, Креховецький на допиті у Москві показував, що у Тетері козаків і поляків було разом 6000 людей,[12]) знов же инший бранець казав і про 4000 Орди,[13]) але з тих усіх ріжноголосих звісток можна зробити висновок, що при Тетері справді було зовсім мало війська, і що якоїсь зачіпної акції провадити він сам не міг.

28. III. 1665. Тетеря вислав на сойм до Варшави свого небожа Василя Іскрицького[14]) і дав йому інструкцію домагатись з одного боку звільнення митрополита Йосифа Тукальського й архімандрита Юрія-Гедеона Хмельницького з Маріенбургської фортеці, а з другого — прохати соймової апробації на ряд маєтностей. З цієї цікавої інформації[15]) довідуємось, що Тетеря ручився, що Хмельницький буде провадити спокійне чернече життя, а щоб він не опинився „in visceribus Ukrainy" гетьман пропонував оселити Хмельницького в своїм власнім маєтку Висоцьку (в Пінському повіті), в місці „od Ukrainy odległym", і обіцяв, що сам буде мати над ним догляд. Про звільнення Хмельницького дуже просила сама гетьманова Катерина, сестра Юрія-Гедеона, старша дочка Богдана Хмельницького, що перше була за Данилом Виговським.[16]) Вона „гризла голову чоловікові, бо мала тільки одного цього брата, на якого tylko szczególną ratione dzieci swoich pokładała nadzieją". Так само ручився Тетеря і за Йосифа Тукальського, що він осяде теж в Пінському повіті, де має свою посесію, поверне назад привилей на митрополію і буде жити як звичайний чернець.

Що до своїх матеріяльних справ, то прохав Тетеря соймової апробації на Стеблів, який закупив на вічність у Федора Виговського, на Ольговець і Гуляйполе, „що лежали на самім татарськім шляху край Дикого Поля", на села Демидів і Литвиновку в Київському воєводстві; окрім того прохав затвердження соймовою конституцією вибірання аренд з шинків та млинів у Чигиринському старості на гетьмана, так само, щоб вибиралася на гетьмана індукта та евекта з трьох воєводств: Брацлавського, Київського й Чернігівського: „niewielki to tam prowiancik, kilka tysięcy, y to kiedy

---

[8]) M. Krupowicz, 136.
[9]) T. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, Kraków 1898, s. 279.
[10]) Акты V, 277.
[11]) Акты V, 284.
[12]) Акты V, 272.
[13]) Акты V, 273.
[14]) Василь Іскрицький впочатку був на українській, потім на польській службі. Див. про нього W. Lipiński, Z dziejów Ukrainy, Kraków 1912, s. 266—267.
[15]) Рукопис Б-ки Красінських у Варшаві, cod. 4025, ч. 4. Деякі з цитованих у мене рукописів Б-ки Красінських позначені в „Реестрѣ козацкихъ дѣлъ въ польской метрикѣ въ С.-Петербургѣ", в московських „Чтеніяхъ" 1861, кн. IV, смѣсь, ст. 1—38. Там же подано коротки зміст документів, але дуже неточно і з перекрученням імен. Значна частина цих документів переховується тепер в Бібліотеці Красінських у Варшаві.
[16]) Dr. Antoni J., Kobiety na dworze Czehryńskim. „Biblioteka Warszawska" 1893, IV, s. 99—103.

kupiec ma przechod wolny". Прохав також, щоб Брацлав, де стояв сам гетьман, і Ольховець, були увільнені від жовнірських стацій.

За пару день (30. III. 1665.) Тетеря знову шле до короля лист з Брацлава, прохаючи звільнити його з гетьманства, з огляду на його розстроєне здоровля, і взяти на якісь инші услуги при своїм боці.[17]) Але пройшло кілька день, і військо, яке ще залишалось в розпорядженні Тетері, розбив 4/14 квітня Дрозд. Тетеря, як оповідав потім в Москві Креховецький, збірався вирушити під Лисянку на сполучення з Яблоновським, що командував коронним військом на Україні по смерти Стефана Чарнецького, і перегородити сполучення між Каневом, де сидів Бруховецький, і уманцями. Цей марш Тетеря мав здійснити наче б то в тім разі, як би Дрозд і Гоголь до нього пристали.[18]) Але Дрозд розбив невеликі тетерині сили, і це, можна думати, примусило Тетерю покинути нарешті Україну. Він виїхав правдоподібно в кінці мая або в початку червня і вивіз з собою військовий скарб, клейноди, корогви, гетьманський архів, гармати, намети, — звороту всього цього пізніше так енергійно добивався Дорошенко при своїх переговорах з польським правительством.[19]) В усякому разі, в половині червня його вже не було у Брацлаві,[20]) як про це свідчить його лист до канцлера Пражмовського, писаний 19. VI. 1665. в обозі під Юрковкою. В цім листі Тетеря знову просить про звільнення Хмельницького, що за його весь час клопочеться гетьманова, а також Тукальського і Гуляницького, та про вирядження їх усіх до Любомля, куди і сам іде.[21]) Звідти ж, з обозу під Юрковкою, пише він 20. VI. 1665. про те саме до короля, додаючи, що звільнення цих людей дуже потішило би „narod ruski".[22]) Нарешті „в полі під Жуковим" пише знову 24. VI. 1665. до короля довшого листа, де поясняє, через що покинув свій гетьманський уряд. Він пригадує свою вірну службу королеві, особливо підчас походу короля на лівий берег Дніпра, скаржиться, що залишений без допомоги не міг вдержатись своїми силами, але готовий і далі служити інтересам короля — „dla tego tu nad Horynią bawię"; каже, що старався, аби коронне військо не покидало своєї роботи „na Ukrainie, dobrze krwią oblaney"; подає приємну новину про одсіч, дану Бруховецькому під Білою Церквою, але разом із тим заявляє, що сам залишитися в Брацлаві на козацьку дискрецію не міг, бо „nieomylnie by tyransko poledz musiał, albo na stolicę Moskiewską był zasłany". Через те й не міг „żadną miarą w Ukrainie in ea animorum dismembratione zostawać".[23])

Як оповідав 6. VII. у Москві посланий Бруховецьким сотник Богдан Гавриленко, „Тетеря изъ Бряславля поѣхалъ къ королю, а съ нимъ охочіе немногіе люди да челядь его; а войско де свое онъ все распустилъ,

[17]) Рукоп. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 6.

[18]) Акты V, 272.

[19]) Акты IX, 164, 310—311. A. Grabowski, Ojczyste spominki t. II, Kraków 1845, s. 309.

[20]) Ів. Крипякевич гадає, що Тетеря виїхав „десь у червні" 1665 р. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка" т. 134—135, Львів 1924, ст. 73. Засновуючись на поплутаних що-до хронології вістках Самовидця і Грабянки про виїзд Тетері до Польщі, Костомаров (Собр. соч. VI, 46) каже, ніби по його виїзді частину скарбів Тетерині забрав Сірко. Очевидно мова тут про напад сіркових козаків на Брацлав і пограбування „скарбу Хмельницького", що сталося весною 1664 р., про що згадує сам Тетеря в листі до короля 2. V. 1664 „Памятники Кіев. Археогр. Ком." т. IV, Київ 1859, ст. 427—428, і про що оповідав у Москві 7. XI. 1664. іродіякон Мелетій, див. Н. Гиббенетъ, „Историческое изслѣдованіе дѣла патр. Никона", т. II, СПБ. 1884, ст. 735—736. Сірка зовсім не було на правому березі Дніпра ані весною, ані літом 1665 р. Див. Д. Эварницкій, „Исторія запорож. коваковъ", т. II, СПБ. 1895, ст. 363—364. Про пограбування „скарбів" Тетері див. Самовидець, ст. 84—86.

[21]) Рукоп. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 12.

[22]) Рукоп. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 13.

[23]) Рук. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 15.

кто куда похочетъ, и къ гетману де къ Ивану Брюховецкому изъ Тетерина войска пріѣхали служить козаковъ сто коней".[24]) Хоч Дорошенко і писав потім, що Тетеря покинув Україну „nie dla żadnego niebezpieczeństwa, ale dla swoich prywat", але очевидно Тетерю гнав страх і може початки тої хвороби, що її Й. Ролле називав „cichym obłąkaniem", в яке Тетеря безперечно попав під кінець свого бурхливого життя.[25])

Одночасно з Тетерею покинуло Україну й польське коронне військо, що стояло між Паволоччю й Білою Церквою, викликане королем на допомогу в його боротьбі з Юрієм Любомирським.[26]) На Україні залишилися тільки залоги в Білій Церкві, Корсуні й Чигирині. Біла Церква була дуже добре укріплена й мала запасів майже на цілий рік, гарнізон її складався з 2000 польської й німецької піхоти, полку Сердені (т. зв. серденят) і білоцерківських козаків. Було трохи й татар.[27]) Ще перед відходом коронного війська Бруховецький вислав свій відділ, який складався головно з комликів, під Білу Церкву. Тут цей відділ мав успішну сутичку з коронним військом, про яку Бруховецький доносив у Москву мов про якусь велику побіду.[28]) Сутичка ця сталася 21.V. за старим стилем.[29]) Успіх так заохотив Бруховецького, що він надумав захопити саму Білу Церкву й вирушив з Канева, маючи 20.000 козаків, 7000 комликів і кілька сот москалів.[30]) Прохав допомоги у київського воєводи кн. Львова, але той не поміг — з обережности й не довіряючи солідності підприємства Бруховецького.[31]) І справді: цим разом експедиція успіху не мала. Білої Церкви добути не вдалося, а тим часом наспіла вістка, ніби наближається велика татарська орда, і Бруховецький поспішив одійти до Мотовиловки, про що й доніс цареві у Москву.[32])

Подробиці цієї операції подає нам неопублікована досі реляція коменданта Білої Церкви, генерал-майора Стахурського, канцлерові Пражмовському з дня 24.VI. 1665., одже по свіжих слідах подій.[33]) Стахурський розповідав, що дізнавшись через своїх шпигів про скупчення ворогом значних сил і про його марш на Білу Церкву, він перш за все привів до присяги білоцерківських козаків, міщан і серденят. 19. червня показалися перші роз'їзди комликів, яких 2000, з боку Паволочи. Їм на одсіч вислані були рейтари, козаки й татари, котрих була сотня з агою. На другий день показався сам Бруховецький з Дециком, Василем Дворецьким і московськими воєводами — від Василькова. На зустріч їм було вислано тисячу кінноти і кілька сот піхоти з гарматами, яким пощастило відбити ворога й захопити в полон немало Москви і козаків. На третій день Бруховецький повів загальний наступ і казав сипати шанці. Але й цим разом був одбитий. На четвертий день, себ-то 22. червня (нового стилю), знову був бій. З боку Білої Церкви цілий день било з гармат. 23. червня обложенці зробили вилазку під проводом оберст-лейтенанта Фіркса з піхотою, кінnотою й трьома шостифунтовими гарматами, а в допомогу їм вийшла тисяча

---

[24]) Акты V, 276.

[25]) Dr. Antoni J., Kobiety na dworze Czehryńskim, s. 109.

[26]) Ще 4. VI. 1665, кн. Львов доносив з Київа, що Яблоновський стоїть близько Київа (Акты V, 287), але вже 7. VI. польське військо, утворивши конфедерацію під Тернополем, висганило свої домагання королеві. Див. T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego I, 351.

[27]) Акты V, 277. M. Krupowicz, Zbiór dyplomatów, 139.

[28]) Акты V, 274, 281—283.

[29]) За иншими звістками 27. VI. Див. Акты V, 283—284.

[30]) Акты V, 283.

[31]) Акты V, 293.

[32]) Акты V, 274—275, 301. Н. Костомаровъ, Собр. соч. VI, ст. 45. М. Петровський, Нариси історії України, Харків 1930, ст. 279, 400.

[33]) Рук. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 14.

білоцерківських козаків з двома гарматами. Вдарили з усіх боків на ворожий табор, збили з місця, захопили намети Бруховецького й Децика і взагалі наробили ворогам багато шкоди. Усю ніч білоцерківці сипали шанці, щоб на ранок вдарити на ворога з гармат, але Бруховецький, спостерігши їх працю, удосвіта ще покинув табор, залишивши в ньому багато живности, самопалів, шабель, коней і навіть поранених своїх людей. Все пішло вростіч в напрямку до Дніпра. Білоцерківці пустилися в погоню. Кілька тисячів з війська Бруховецького лягло трупом, кілька сот попало в полон, так що „з Божої ласки в день святого Яна й іменин короля одержано несподівану вікторію".[34]) Вже по прогнанню Бруховецького почали надходити, щоб прилучитись до нього, козацькі полки і сотні; частину їх білоцерківці розігнали, частину постинали; так само „на острах иншим" вирубано кілька околишніх містечок.[35])

Скоро потому Бруховецький покинув правий беріг і вже 5. VII. 1665. був у Гадячу,[36]) збіраючись у свою відому подорож до Москви. Так майже одночасно, уступили з театру боротьби обидва гетьмани-суперники. Польща була звязана бунтом Любомирського, що обернувся в справжню громадянську війну. Москва була стомлена й знеохочена затяжною боротьбою за Україну і готова була задовольнитись поки що лівим берегом Дніпра. На правому ж березі одкривалось тепер поле для честолюбних та відважних людей — пошукати щастя й спробувати захопити осиротілу гетьманську булаву. Претенденти не примусили себе довго ждати. Зпочатку „обізвався" Децик чи „Дацько Васильович", як він сам підписувався, полковник овруцький. Але його спроба, скерована занадто виразно проти Бруховецького, не повелася, і Децик опинився в арешті у Бруховецького, звідки помандрував на Москву й на Сибір.[37]) Більш успіху мав, хоч і на дуже короткий час, Степан Опара, невдалому гетьмануванню котрого я й присвячую оцей свій невеликий нарис.

Уперше зустрічаємось ми в актах з імям Опари в кінці р. 1660., коли гетьман Юрій Хмельницький вислав його з Чигирина до Варшави і дав йому „інформацію" (інструкцію), датовану 27. XII. 1660.[38]) Опара, тоді сотник Медвідовський, мав представити королю московського посла і потім привезти його назад до Чигирина, щоб виміняти на українських послів, затриманих у Москві. Опара мав домагатись, щоб коронне польське військо не робило населенню кривд та щоб краще ішло на лівий беріг Дніпра для втихомирення бунтів. Мав повідомити, що козацьке військо під проводом наказного гетьмана Петра Дорошенка вже давно б'ється за Дніпром, а коронне військо не йде за Дніпро, хоч „у нас і руки потомились, писавши" (щоб воно туди вирушило). Судячи з того, що Опарі доручалася доволі

[34]) Самовидець каже, що після невдачи Бруховецького під Білою Церквою його військо „збунтовавшися, розійшлося" (Лѣтопись Самовидца, Київ 1878, ст. 88). Так само про велику „шатость" козаків Бруховецького, і навіть їх нахил перейти до Опари, каже в донесенні цареві київський воєвода Львов. Це донесення опублікував у додатку до своїх „Нарисів історії України" М. Петровський (ст. 399—400). Це підтверджує слова реляції Стахурського про „роспорошення" війська Бруховецького після невдалої операції під Білою Церквою.

[35]) Рук. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 14.

[36]) Акты V, 301.

[37]) Про цю невдалу „змову" Децика див. згадану вже розвідку М. Петровського „З історії клясової боротьби на Україні в XVII ст. (змова Децика)", Ніжин 1932, ст. 1—45.

[38]) Оригінал в Б-ці Красінських, cod. 4023, ч. 82 (хибно зазначено, ніби це інформація від Ів. Виговського). Надруковано в „Памятникахъ Кіев. Арх. Комиссіи", т. IV, Київ 1859, ст. 74—77. В „Реєстрах В. Запорож." 1649 р. імени Опари не зустрічаємо ні в одній з сотен Чигиринського полку, з чого можна вивести, що він належав до молодшого покоління, яке виступило на громадську арену вже після Хмельниччини.

відповідальна місія, можна думати, що це був козак бувалий, з певним службовим стажем і досвідом.

Після того кілька років нічого про нього не чуємо, аж поки він виринає знову — в листуванні Бруховецького з Москвою, в кінці 1664 року. Опара, видимо, являється партизаном Бруховецького й Москви і веде акцію на південній Київщині, в своїй Медвідовці, де він був сотником (деякі пізніщі джерела звуть його полковником), і звідки, правдоподібно, був родом. Але в поводженні Опари були якісь моменти, що викликали певні сумніви з боку лівобережного гетьмана: в листі до царя з Канева 22. XII. 1664. Бруховецький „съ должности своей рабской" доносить, що пройшла чутка, ніби Медвідовський Опара хоче пристати до кримського хана і піддатись з містечками бусурманам. Але він, Бруховецький, в тім його „обличилъ" і тепер, мовляв, як це видно з листів „Опариних і Медвідовських", які він надсилав цареві, „то премѣнилось".[39] Про це саме каже й Інформація Бруховецького, дана ним 21. I. 1665. своїм послам до Москви: „а про Опару хотя слухъ прошелъ было, будто думалъ бусурманомъ, се есть хану, отчаевъ помощи, передаться съ городами, однакожъ покажутъ листы его и Медвѣдовскіе, ко мнѣ писанные; но и то премѣнилось".[40])

Але видко, що не „премѣнилось", хоч Опара й запевняв, треба думати, Бруховецького в своїй лояльности: минуло всього кілька місяців, і Опара міняє свою політичну орієнтацію, переходячи на польський бік.[41]) Можна думати, що справді „отчаявъ помощи" з боку Москви, Опара рішив визнати польську зверхність; на це вказує й сам Бруховецький, пишучи в одній донесенні до царя, що Опара в своїх „прелестныхъ листахъ" до населення „тѣмъ міръ прельщаетъ, что чрезъ два года посилковъ ратныхъ нѣтъ и болше еще назадъ отступаютъ, изъ Канева уходятъ людей".[42]) І ось саме в часі успіхів Бруховецького на заході й на півночі Правобережної України читаємо в листі Тетері до короля з дня 17. III. 1665. про перехід Опари в підданство короля: „Opara principał buntów deditią uczynił y wiezne Maiestatowi Waszey Kr. Mosci iuravit obsequiam z miasty Medwiedowką, Żabotynem, Smiłą, Subotowem. Kamionką y innymi",[43])

Польське підданство Опари безперечно сталося в порозумінні з татарами, що були тоді в союзі з Польщею і, здається, мало служити переходом до повного унезалежнення Правобережної України за допомогою татар. Тільки що, як видно з дальшого, Опара виявив себе не досить зручним політиком та й взагалі, мабуть мало надавався до тої ролі, яку на себе взяв.

Деякий час про його акцію нічого не чути, коли ось уже в червні 1665 р. посипалися з боку Бруховецького скарги на „клятвопреступного измѣнника Опару", і навіть за одну з причин своєї ретиради з під Білої Церкви подає Бруховецький те, що Опара „лукавою прелестію своею роспростирати и городы къ своему безбожному умышленію сводити учалъ и

---

[39]) Акты V, 244.

[40]) Акты V, 238.

[41]) Що між Опарою й Тетерею раніше були якісь безпосередні взносини, і що Тетеря був дуже роздратований переходом Опари на бік Москви, свідчить згадка въ т. V. „Актовъ Южной и Зап. Россіи" про доставлені в грудні 1664 р. в Москву три листи Тетері й Ст. Чарнецького, писані в Медвідовку до Опари, щоб він „королю піддався і місто здав". В однім листі Тетері внизу було приписано, що коли Опара „для обереженья здоровья своего къ Москвѣ съѣдетъ, станетъ де столько короля и его Тетерина радѣнья, хотя и Шереметева изъ Крыма выкупитъ, а его съ Москвы въ рукахъ своихъ будутъ имѣти" (Акты V, 233). Шереметев сидів у татарській неволі в 1660 р.. одже ніби-то готові були його викупити, аби виміняти потім у Москві на Опару! Та, видко, ці погрози Опару не злякали.

[42]) Акты V, 282.

[43]) Рукоп. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 2.

уже превращенными сѣтями своими злодѣйски Умань уловилъ". І далі Бруховецький лякає Москву тим, що коли царь не пришле війська, то Опара наведе бусурман на лівий берег Дніпра і навіть, „сохрани Боже", на московські землі.[44])

Захоплення Умані було справді поважним успіхом Опари і, можна сказати, зенітом його політичної карієри. В Умані стояла невеличка московська залога, яких 80 людей. Опара підійшов до Умані 11. VI. 1665., маючи при собі два козацьких полки, один кінний, другий піший, а також татар. Він заявив уманцям, що за ним ідуть два татарських султани, і загрозив, що коли уманці не піддадуться, він стоятиме під містом, витолочить увесь хліб на полі (саме тоді наступали жнива) і виморить їх голодом. Московську залогу частиною порубали, частиною вона розбіглась.[45])

Тетеря вже покинув Україну, і ходила чутка, що його навіть убито.[46]) Булава залишалась вакантною, і Опара поспішав її підхопити. Правдоподібно в Умані він проголосив себе гетьманом і призначив генеральну старшину. Генеральним обозним став Петро Дорошенко, що був ген. осавулом за Тетері й перебував у Чигирині[47]), генеральним осавулом — Самійло Фридрикевич,[48]) полковник білоцерківський, що його велику лояльність до Польщі постійно підкреслює в своїх донесеннях Стахурський, комендант Білої Церкви.

З часу захоплення Умані правдоподібно починаються зносини Опари з Стахурським, і реляції останнього подають багато важних причинків до історії ефемерного гетьманування Опари. Які були справжні Опарини замисли? Здається, що він хотів перш за все, щоб його було затверджено на гетьманстві через обрання на загальній козачій раді, яка мала відбутись за старим козацьким звичаєм в долині над річкою Росавою, де вже відбулося стільки таких рад, починаючи від часів Сагайдачного, так що цю долину справді можна би вважати за нормальне, звичайне місце для козацьких рад.[49]) А далі мала наступити емансипація з під королівської влади за допомогою татар, хоча б за ціну татарської, чи навіть турецької протекції. До здійснення свого плану приступив Опара зараз же по захопленні Умані, але дуже скоро виявилось, що він дуже помилився в своїх надіях на татарську поміч. Не малу ролю в розвіянні планів Опари відограв і білоцерківський комендант Стахурський. Про це свідчать його власні реляції. Взагалі вони далеко докладніше зясовують нам трагедію Опари, ніж лівобережні й московські реляції, видані в V. й VI. томах „Актовъ Южной и Западной Россіи".

Діяльність Опари вже від самої весни викликала в Стахурського певні сумніви, як видко з його листа до короля з дня 7. VII. 1665., де він уперше згадує про Опару: „Opara co intendit, wyrozumieć nie mogę, gdysz wszystkie miasta około Czehryna, Korsunia, Humania zdali się onemu, y sciąga woysko swoie nad Rossawą rzekę, chciąc tam obrać Hetmana, gdzie się y Ordy spodziewa. Co dalsza iego będzie intentia, czas pokaże".[50])

---

[44]) Акты V, 274—275.

[45]) Акты V, 275—276. М. Петровський, Нариси, ст. 400. Також: „Праці Комісії іст. зах.-руського та укр. права", т. VIII, Київ 1930, ст. 291.

[46]) Акты V, 275.

[47]) Звичайно досі уважали, що Дорошенко був за ген. осавула і в Опари (Самовидець, 88), але треба думати, що Стахурський був краще поінформований, кажучи в своїй реляції (див. нижче), що Дорошенко був у Опари за генерального обозного.

[48]) З удовою цього Фридрикевича пізніще оженився Іван Мазепа. Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, СПБ. 1897, ст. 42.

[49]) Л. Окиншевич, Генеральна рада на Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст., „Праці Комісії зах.-руського та українського права", т. VI, Київ 1929, ст. 307—311.

[50]) Рукоп. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 17.

Трохи більше відомостей подає Стахурський в своїм листі до Пражмовського тої ж самої дати 7. VII. 1665. Він каже, що по відгнанню Бруховецького з Дециком від Білої Церкви Опара порозсилав свої універсали, між иншим і до Білої Церкви. Але дивно, що в тих універсалах не говорить Опара про свою зичливість до короля, ані до царя, а підписується просто „братом Війська Запорожського старшим", обіцяє Україні піддержку Орди Мурадин-Султана і вольності, як було за Хмельницького. На це треба звернути пильну увагу, щоб не вийшло в нього з татарами якогось condictamen, бо в своїх листах умовляє козаків не терпіти королівських залог по українських містах, що припадає дуже до смаку посполитству. Опара скупчує табор над Россавою для вибору гетьмана, і так треба розуміти, що він сам хоче гетьманом стати. До нього горнуться й міста понад Дніпром, писав він і до Білоцерківського полку, і до серденят, закликаючи до себе. Всі міста коло Чигирина, Корсуня й Умані здалися йому. Одначе від певних попів, які самі були при тому присутні, єсть відомість, що Опара в Умані і в Лисянці склав присягу на вірність королеві, а з другого боку — населення згадуваних міст пограбувало до щенту наказного Бруховецького разом із Москвою й одіслало до Опари в неволю. Польські офіцери з Корсуня були в Опари й просили провіянту для фортеці; Опара відповів їм: „ідіть туди, де хліб, а ми Вас у Корсуні не потрібуємо". З цього, видко, що Опара не мислить нічого доброго, коли не хоче дбати про апровізацію замків. Писав також до полковника Паволоцького, закликаючи на Россаву, обіцяючи всім ханську протекцію, а короля ніде навіть імени не згадує.[51])

Правдоподібно, Опара ще весною провадив переговори з Ордою, бо вже Тетеря, в своїм листі до короля з дня 24. VI. 1665., сповіщає, що „Opara iusz powtornych po protectią tatarską prdinował posłow"; ці посли зустрілися з післанцями воєводи руського Яблоновського, і один з них хвалився, що коли хан відмовить їм своєї протекції, вони обіпруться на саму Порту. Одначе посольство Опарине було прийняте ханом, яко приятелем короля, неприхильно.[52])

Так чи инакше, частина Орди, під проводом мурз Каммамета, Батирши, Батира й Тенеша, вийшла на Україну. В цій Орді було 22.000 татар кримських, ногайських і білгородських. Як показували татарські язики, взяті лівобережними козаками й одігнані до Москви, Опара писав ханові, щоб він сам прийшов до нього, і тоді, мовляв, усі міста йому піддадуться. Виставляв себе при тім, як прихильника короля. Але хан сам не вийшов, а вислав отих чотирьох мурз.[53]) 17. VII. 1665. воєвода кн. Львов писав у Москву, що на київській стороні „воры казаки" вибрали собі гетьманом зрадника Опару, що він покликав собі на поміч татар, і що з 6. по 17 липня татари разом з Опариними козаками показувались під Мотовиловкою, Фастовом і Васильковом, що татар вийшло 15.000, і що при Опарі взагалі многолюдство.[54]) І брацлавський полковник Василь Дворецький доносив кн. Львову, що Опара навів татар, обіцяючи їм платити за своє гетьманство християнами, але татари, не дожидаючи від нього заплати, самі почали забірати людей у неволю, особливо в полках Уманському й Каневському.[55])

Збираючи до купи ріжні звістки, не завжди ясні й точні, можна думати, що Опара впочатку справді виявляв себе перед татарами прихильником

[51]) Рукоп. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 18.
[52]) Рук. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 15.
[53]) Акты VI, 38.
[54]) Акты V, 306.
[55]) Акты V, 307.

короля, і що справді, як каже Самовидець, „Затягалъ татаръ на королевську руку".[56]) Але нещирість цієї прихильности кидалася у вічі такому уважному обсерваторові, як Стахурський. В своїм черговім донесенні канцлерові з дня 15. VIII. 1665. Стахурський так змальовує акцію Опари на протязі липня—серпня: за цей час на Україні, по його словам, справи ні на що добре не заносилися. Опара, обравшися старшим, прилучив до себе всі міста на правому березі. Та, відчуваючи поважну небезпеку від зросту сил Опари, він, Стахурський, почав настроювати проти нього козаків з Чигиринського, Черкаського й Білоцерківського полків, а також серденят, котрі були зичливі для короля. Опара довший час „do nic dobrego declarować nie chciał". Але бачучи, що його становище непевне, став удавати з себе вірного королеві; а щоб більше в цьому всіх упевнити, обрав собі за обозного Петра Дорошенка, а за осавула Самійла Фридрикевича, людей певних і вірних королеві, та й заприсяг їм, а в його імени заприсяг йому, Стахурському, Фридрикевич, що буде додержувати вірність королю й Річі Посполитій. Після того, на заклик Опари, і з намови самого Стахурського, полк Білоцерківський і серденята вирушили до Опариного обозу, куди прибув і Каммамет-Мурза з 20.000 орди, до котрого Стахурський писав листа й одержав відповідь. Тоді Опара вирушив під Канів, маючи надію, що здобуде його і, обсадивши своєю залогою, так само як і Мотовиловку, де засів Децик, оберне всі свої сили на той бік Дніпра та перехилить на свій бік усі лівобічні полки. Дрозд з 8000 ребелізантів іде від Брацлава на Київ, хоче сполучитись з Дециком. Проти нього вислав Опара полки Уманський і Калницький з 5.000 орди, щоб не дати Дрозду з'єднатись з Дециком. Опара вислав своїх послів до короля і до їх повороту не дозволяє видавати провіянту українським фортецям (себ-то польським в них залогам), з яких особливу нужду терпить Корсунь.[57])

Що Опара справді посилав до короля, підтверджується відомостями про видачу його послам: Гнату з Суботова і Карапашу, судді Криловському, 200 злотих в обозі короля під Калішем 15.VIII. 1665; тим же послам, при відправленні їх до Варшави, видано під Очаківською Кузницею 150 злотих.[58]) Про зносини Опари з королем каже й Єрмоленко, оповідаючи про те, як полковник Думитрашко перейняв Опариних послів під Ладижином і всіх до одного порубав.[59])

Але в той час, як Опарине посольство перебувало в Польщі, до короля їхали вже нові посли, які везли з собою Опару . . . в кайданах. Татари, що їх закликав до себе Опара, стали знаряддям його загибелі. Наші дотеперішні відомості про кінець Опари спіралися головно на оповіданнях Грабянки й Самовидця, повторюваних, в більш-менш скороченій формі компіляторами XVIII віку, та на листі Данила Єрмоленка, наказного Бруховецького, до воєводи Львова. Грабянка каже: „Того ж (1665.) году Опара отозвался Гетманомъ и на Королевскую руку много Орди затягъ; но Татаре Дорошенка, Асаула Тетериного, на гетманство постановивши, Опару съ его старшиною къ Королю отослали; которыхъ тамо смертію казнено." [60]) Трохи докладніше оповідає про кінець Опари Самовидець: „Видячи татаре нестатокъ Опаринъ, а Дорошенко, которій перше былъ асауломъ при Тетерѣ, тутъ же будучи и при Опарѣ, старался о гетманство и солтана приедналъ; которого руку солтанъ з Ордою держучи, при-

[56]) Лѣтопись Самовидца, 88.
[57]) Рукоп. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 22.
[58]) Н. Бѣляшевскій, Расходы Рѣчи Посполитой на козацкихъ пословъ, „Кіев. Старина" 1897, VI, 85—95 (на основі матеріялів Архіву Коронного Скарбу у Варшаві).
[59]) Акты VI, 25.
[60]) Лѣтопись Гр. Грабянки, Київ 1854, ст. 189.

звавши Опару до себе з старшиною, казалъ Опару взяти, а Дорошенка далъ гетманомъ козакамъ. А того Опару солтанъ з иншими козаками старшиною отослалъ до короля; которого страчено з его товариствомъ. Итакъ скончилося гетманство Опарино".[61])

Єрмоленко в своїм донесенні малює арешт Опари в живій, драматичній формі. Він оповідає, що Опара 18. VIII. 1665. виїхав разом із своєю старшиною під Богуслав до татарських мурз на раду. Але як тільки вони наблизилися до татарських наметів, татари кинулись на них, пограбували, зідрали з Опари та його старшини верхню одежу і в одних сорочках повели до мурз, а ті почали лаяти Опару, кинули йому в лице його листи до Дрозденка, де він умовляв його піддатися йому, і вимовляли: „ти присягав королю й нам, а тепер хочеш нас воювати;" Після того почепили Опарі заліза на шию й на ноги, а самі кинулись на козацький табор. Але козаки одбили напад. На другий день вранці татари знову заходилися добувати козаків, але мурзи припинили бійку і почали гукати, щоб козаки взяли собі гетьманом Петра Дорошенка, загрожуючи, що в противному разі пошлють до поляків у Чигирин і Білу Церкву за допомогою й будуть їх добувати. Козаки, бачучи свою погибель, подумали і згодились. Опару ж з усіма його дорадниками, в тім числі й бунчужного Жилку, татари повезли до Криму. Врятувалися тільки запорожський полковник Семен та ще якийсь Филип.[62]) Це саме, тільки коротше, оповідає й Децик у своїм листі (невідомої дати) до незнаного нам адресата.[63])

Записав про арешт Опари і Йоахим Єрлич у своїй хроніці. Він оповідає, що татарський султан, який вийшов з ордою на услуги Річи Посполитої і стояв табором під Чорним Лісом, довідався від реєстрових козаків про зраду Опари, а також перехопив його листи до Сірка й до Дрозденка, де Опара намовляв їх напасти зрадою на Орду, а потім іти на Білу Церкву та на инші замки й знести там ляхів та німців. Тоді султан написав до Опари, щоб той приїхав до нього ніби на раду, а тоді схопив його разом із його старшиною, „показав їм їхню зраду" і одіслав до короля у Варшаву, де їх і страчено.[64])

З усіх цих звісток, згідних між собою в основному, виходить, що власне татари погубили Опару, обурені за його зраду королеві, а тим самим і їм. Певну ролю відограв у цій історії й Дорошенко, що мав якісь звязки з татарами. Не дурнож і посли, що привезли Опару до короля, наз-

---

[61]) Лѣтопись Самовидца, Київ 1878, ст. 89. Инші літописці XVIII в., які майже всі користувалися з Грабянки і з Самовидця, повторюють за ними, один коротше, другий докладніше. За Грабянкою майже буквально повторюють: „Краткое Описаніе Малороссіи" (Лѣтопись Самовидца, приложеніе, Київ 1878, ст. 264); В. Рубан, Краткая лѣтопись Малыя Россіи, С.-Петербургъ 1777, ст. 90; „Чернігівський літопис", Н. Бѣловерскій, Южнорусскія лѣтописи, Київ 1856, ст. 31; А. Лаваревскій, Черниговская лѣтопись по новому списку, „Кіев. Ст.", 1890, V. ст. 84; „Краткое лѣтоизобразительное описаніе", Н. Бѣловерскій, ст. 76; „Хронологія высокославныхъ гетмановъ", ibidem, 118; „Имянная роспись гетмановъ", ibidem, 135. „Лівогубівський літопис" переплутав події 1665 р. в пізнішими часами боротьби Дорошенка з Суховієм 1668—69 років, див. Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной Руси, Київ 1888, ст. 23—24. А. Рігельман, видно, додержується оповідання Самовидця, див. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ч. II, Москва 1847, ст. 78—79. Цікаво, що Величко ввагалі ані словом не згадує про Опару.

[62]) Акты V, 308. Лист Єрмоленка послужив за джерело для оповідання про арешт Опари Костомарову (Собраніе сочиненій, VI, 48), Соловйову (Исторія Россіи, кн. 3, т. XI, ст. 148) й Яворницькому (Исторія запорож. козаковъ, II, 370—371).

[63]) Акты VI, 60.

[64]) Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza, t. II. Warszawa 1853, s. 106—107.

вані „послами від Дорошенка".[65]) Та з донесення Стахурського до канцлера Пражмовського з дня 15. IX. 1665. зясовується, що головною пружиною змови на Опарину загибель був таки сам Стахурський. Принаймні він так представляє справу в своїй реляції: „вже кілька разів доносив я о великій незичливости пана Опари до короля й Річи Посполитої, що він за так довгий час нічого доброго не учинив, військо татарське затримував при собі ріжними намовами, не хотів ніяк знести Дрозда, явного зрадника, але навпаки старався сполучити своє військо з його силами, нарешті по всіх містах поодбірав млини, аренди, інтрати і гумна панські, а гроші казав одвезти собі до війська; учинив між иншим раду, щоб неодмінно ляхам одміряти гряницю по-Случ;[66]) бачучи хитрі й небезпечні замисли згаданого Опари, старався я всіми способами, щоб його висадити з того гетьманства, і Господь Бог пощастив, що ця справа за допомогою пана Каммамета Мурзи прийшла до бажаного скутку; він (Каммамет), маючи зі мною через своїх мурз часті конференції, запросив Опару з усією старшиною на нараду, оточив ордою і казав одіслати до мене, щоб потім вислати до короля; з чим я трохи задержуюсь, дожидаючи на Дрозда, що зачинився у Брацлаві з кількома тисячами. Маю добру в Бозі надію, що з ним скоро буде скінчено, бо вже і Царя[67]) в Ладижині взято, і саме місто здалося... По тім як скинуто і взято Опару, наступив на гетьманство пан Дорошенко людина вельми доброзичлива і вірна, котрого військо прийняло дуже охоче і слухає. Цей пан, теперішній гетьман, дуже добре веде свої справи і часто зноситься зі мною листами, нічого не чинячи без моєї ради". На при кінці листа Стахурський подає, що Опара, сидячи у нього в неволі, дає багато обіцянок, ручиться, що приведе Запорожжа до послушенства королю і впровадить до Умані коронну залогу, і хоче залишити закладниками у Стахурського свого сина і жінку, — очевидячки, аби його випущено на волю. Стахурський запитував, як йому з цим бути.[68])

Але, треба думати, від Пражмовського наспіла відповідь, щоб Опару приставити до короля. Роля Опари була скінчена, і доля його припечатана. Чутка про арештування Опари широко розійшлася по Україні. Єрмоленко писав до Бруховецького з Переяслава 12. IX. 1665., що Дорошенко, мовляв, усім мурзам і старшим татарським давав великі подарунки і прохав, щоб Опару повернули, і ті послухались, завернули Опару з дороги (до Криму) і разом з його суддею Радочинським, закувши за шию й за ноги, одвезли до Білої Церкви і там „почесть имъ воздали: въ глубокую яму вкинули".[69]) Децик повідомляв кн. Львова, що „Орда приводила Опару закутого до Білої Церкви й хоче везти до короля".[70]) Ракушка доносив Бруховецькому, 13. IX. 1665. з Ніжина з слів одного москаля, що вийшов з полону, як той бачив власними очима, як татари привезли Опару до Білої Церкви, і він тепер в неволі у коменданта.[71]) В слідуючім своїм листі до гетьмана 28. IX. 1665. Ракушка пише, що Опара „не може в одній тюрмі місця зогріти", бо Дорошенко, задовольнивши мурз подарунками, випрохав у них Опару, суддю Радочинського й Царя, та инших дорадників Опари,

[65]) Н. Бѣляшевскій, op. cit., 87.

[66]) До цих проявів „незичливости" Опари відноситься, певна річ, і його заборона поминати короля в час Богослуження, при чім, як завважає французький посол у Варшаві Bonzy в своїй реляції королю Людовику XIV. з дня 18. IX. 1665., Опара навіть побив одного священика за невиконання цього наказу. Див. T. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, Tom II, Kraków 1898, s. 372.

[67]) Царь або Царик — один з повстанчих ватажків. Див. про нього Акты VI, 30.

[68]) Рукоп. Б-ки Красінських, cod. 4025, ч. 30.

[69]) Акты VI, 30.

[70]) Акты V, 306.

[71]) Акты VI, 31.

Борис Крупницький.

Пилип Орлик і Сава Чалий.

В. Антонович в своїм відомім вступі до „Актів о гайдамаках“ зазначає, що старі дослідники життя й діяльности Сави Чалого, Скальковський і Мордовцев, в значній мірі оперували матеріялами леґендарного і романтичного характеру, як то народніми оповіданнями й т. д. Наводячи деякі думки Мордовцева (Гайдамаччина, ст. 67—83), він ставиться скептично і до його вислову, „ніби то Чалий був відомий з своєї прихильности до Орлика, потім втік із Запорожського коша, оголосив себе прихильником Лещинського“ й т. д.[1]) В загальному Антонович має звичайно рацію, але в вислові Мордовцева про прихильність Чалого до Орлика є, на наш погляд, якесь зернятко правди, і тільки приходиться жалкувати, що ми, не маючи під руками праці Мордовцева, не можемо встановити, відкіля він взяв вістку про це. Діло в тім, що і сам П. Орлик в своїм меморіялі до шведського державного секретаря фон Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. згадує про якогось полковника Саву („Colonellum Sawa appellatun virum fortem et magnanimum“),[2]) під яким правдоподібно треба розуміти Саву Чалого.

Саме в 30-х роках XVIII ст. в життю Орлика відбулася рішуча зміна. Пробувши понад 11 років в Салониках, він в початках 1734 р. отримав від турецького уряду дозвіл переїхати до Бендер або Каушан. Його давнє бажання сповнилося; він міг тепер вступити в зносини з січовим військом, від якого був так довго цілковито відтятий. Але дозвіл прийшов запізно. Приїхавши десь весною 1734 р. в Каушани, гетьман зараз же дізнався, що військо признало або збірається признати царську зверхність. Це було для нього велике нещастя, і він не гаючи часу кинувся рятувати ситуацію, благаючи запорожців во імя інтересів цілої України і їх же власних не робити цього кроку. З його заходів вже нічого не вийшло. Запорожське військо залишилося при Росії, в чім немало завинив не тільки татарський хан, але й турецький уряд, який, не дивлючись на непевність Січі (пригадаймо собі 1728 і 1729 рр.), все ж таки не бачив потреби близчого порозуміння Орлика з запорожцями і тримав його в Салониках майже до моменту, коли військо перейшло на російський бік.[3]) Зовсім самітним український гетьман все ж таки не залишився. Серед запорожців і незапорожців знайшлися люде, які були прихильними до нього і по старому вороже ставилися до Москви. Коли повірити свідченню Орлика, біля нього зібралося понад 2000 козаків, добре озброєної піхоти і кінноти. В своїм меморіялі до Гепкена гетьман особливо підкреслює прибуття полковника

---

[1]) В. Антоновичъ, Акты о гайдамакахъ (1700—1768), Арх. Юг.-Зап. Р. Кіевъ 1876, ч. 3, т. III, ст. 117, пр. 1.

[2]) Меморіял Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokholm. Riksarchiv Cosacica II.

[3]) Про це ширше в моїй моноґрафії про Пилипа Орлика, яка незабаром має вийти друком у виданнях Українського Наукового Інституту у Варшаві.

і одіслав їх усіх до короля, „щоб готовили Дорошенкові місце в ляцькій тюрьмі.[72]) Знов же узяті в полон татари показували на допиті, що Опару взяли й одіслали до короля самі ж татарські мурзи.[73]) Нам здається, що лист Стахурського ясно свідчить, хто був справцею змови проти Опари і хто одіслав його до короля.

Яка була дальша доля Опари, про це наші джерела трохи між собою розходяться. Єрлич записав у своїй хроніці, що 27. IX. 1665. Опару везли через Дубно разом із иншими „зрадниками полковниками і сотниками", і що Опару потім страчено у Варшаві.[74]) Другий сучасник, і може навіть свідок, Веспасіян Коховський подає у своїх „Климактерах", що „Ясько Кулган, посол Тетері, припровадив до короля по дорозі з Мстова двох головних бунтовників: Опару і Царика, щоб король їх покарав ... Король казав одвезти Опару до Мальборка (на місце м. Тукальського), а Царика вбити на палю, бо він двічі тікав".[75]) Думаєм, що найближче до правди стоять донесення Bonzy, котрий весь час був при королі в поході проти Любомирського і котрий доносив у Францію 18. IX. і 1. та 15. X. 1665, що Опару приведено до королівського обозу під Равою (Мазовецькою) і тут в половині жовтня страчено.[76])

Так сумно скінчилось гетьманування Опари, який виставив був політичну програму, що її потім переводив у життя й Дорошенко: унезалежнення за допомогою татар та турків від Москви й Польщі. Але в його не стало хисту, щоб здійснити таку нелегку програму, і цей „нестаток" Опарин скоро спостерегли й самі татари. Бракувало йому, видно, й того досвіду, того авторитету в очах козаків, які мав Дорошенко. Ф. Уманець, оцінюючи ролю Опари, як Дорошенкового суперника, слушно зауважує, що „озвавшись старшим на гетьманство", Опара забув, що пять років перед тим він був усього тільки сотником медвідовським, тоді як Дорошенко на той час (в кінці 1660 р., коли Опара возив свою „інформацію" до Варшави) був наказним гетьманом Юрія Хмельницького.[77]) Далі Уманець закидає Опарі, що він „мав нетактовність занадто тягти на королівську руку, себ-то йшов проти незалежности України, яка опромінює політичну діяльність Дорошенка".[78]) Цей останній закид, здається, був несправедливий, бо Опара, як можна бачити з наведеного матеріялу, ішов і проти царя, і проти короля, одже тим самим наче стояв за незалежність України (в союзі з татарами і, може бути, під протекцією Порти), але в нього не було того дипломатичного такту, яким відзначався його генеральний обозний, і який наказував не відкривати своїх карт, принаймні до того часу, поки не відбулася до певної міри внутрішня консолідація Правобережної України. Через те гетьманування Опарине було таке ефемерне, і він сам перейшов до історії, як один з тих „покутних" гетьманів, що „озивались" на гетьманство, не обрахувавши добре власних сил і засобів, і тим лиш поглиблювали загальний розстрій українського життя за часів Руїни.

---

[72]) Акты VI, 35.

[73]) Акты VI, 38—39.

[74]) Latopisiec, II, 107.

[75]) W. Kochowski, Annalium Poloniae climacter tertius, Cracoviae 1698, Liber IV, p. 195—196.

[76]) T. Korzon, Dola i niedola Sobieskiego II, 373—374. Корзон подає, що в соймових рахунках 1666 р. записано: „na prowizia Asawula posla kozackiego, który Opare rebelizanta do J. Kr. Mosci zwiazanego przyprowadzil, zlotych 676 (op. cit., 485). М. Біляшевський подає запис, що „в Раві видано 10. X. 1665. послам від Дорошенка, Василю Донцю судді Черкаському, і Пиляю, осавулі уманському, що привезли Опару, дано 200 злотих". „Кіев. Ст." 1897, VI, 87. Ян Казимир стояв під Равою від 25. IX. до 16. X. 1665. Див. Korzon II, 372.

[77]) Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа. СПБ. 1897, ст. 32.

[78]) Ф. Уманецъ, 32—33.

Сави, який привів до нього 860 чоловік добірної кінноти, цвіту запорожського війська.[4])

Перед нами повстає проблема, чи цей полковник Сава дійсно міг бути Савою Чалим. Що до цього дуже важне на наш погляд свідоцтво російського посла в Туреччині, Неплюєва, який вже в 1735 році покинув Костянтинополь і, проїжаючи через Бесарабію і Молдавію по дорозі в Росію, мав нагоду дізнатися дещо й про Орлика. З польського Ягорлика, куди він прибув на початку жовтня (ст. ст.) 1735 р., писав він виразно, що в оточенню Орлика перебував цього літа (себто в 1735 р.) „и извѣстный казакъ Савва Чалый".[5]) Також треба прийняти на увагу і замітку Орлика в тім же меморіялі до Гепкена про пізнішу діяльність Сави, яку він характеризує так: „cuius (Сави), fertitudo et praeclarae actiones satis superq. publicis Polonicis nuntijis fuerunt postèá declaratae",[6]) що дуже легко погодити з службою Сави Чалого у поляків, якою він закінчив свою незвичайну кар'єру. Те ж саме можна вивести і з оповідання Орлика про той нещасливий момент, коли він мусів зрештою роспустити своє невеличке військо. Тут він знову згадує, що „colonellus autem Sawka cum suis equestribus postquam se obstrinxisset mihi sacramento ad omnes meos nutus semper paratum iri, ivit in Poloniam addixitq. se servitijs Reipublicae, quem Ill-mus Dominus Palatinus Kijoviensis Supremus Dux Coronae[7]) ad recommendationem meam gratè suscepit",[8]) — все подробиці, які, коли не брати їх дослівно, можна припасувати і до Сави Чалого.

З другого боку, коли ми розглянемо позитивні дані, наведені в праці і актах В. Антоновича про Саву Чалого, то з них довідуємося, що Сава Чалий, родом з містечка Комаргорода, був сотником надворної миліції князя Четвертинського, приєднався в 1734 р. до відомого повстання на Брацлавщині Верлана, а коли гайдамацьке повстання було зліквідовано російським військом, то втік з іншими ватажками за кордони Речи Посполитої.[9]) Далі Чалий счезає з арени боротьби з поляками майже до кінця 1736 р.; відомо тільки, що частину цього часу він просидів в білоцерковській вязниці, в яку його запакували росіяне за ограбування грецьких купців у Могилеві. В осени 1735 р. йому вдалося вийти з вязниці[10]), і тут знову настає перерва на цілий рік, яку не можуть нам освітлити актові дані про Саву Чалого. Щойно наприкінці 1736 р. зустрічаємося з його іменем, коли він появився у регіментаря Малинського, склав присягу на вірність польській республиці, був прийнятий на польську службу в ранзі полковника і зараз же почав військову акцію проти своїх бувших собратимів, гайдамаків.[11])

---

[4]) Меморіял Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksar. Cos. II.

[5]) А. Кочубинскій, Графъ Андрей Ивановичъ Остерманъ и раздѣлъ Турціи. Изъ исторіи восточнаго вопроса. Война пяти лѣтъ (1735—1739). Одесса 1899, ст. 120.

[6]) Меморіял Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksar. Cos. II.

[7]) Йозеф Потоцький, старий знайомий Орлика.

[8]) Меморіял Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksar. Cos. II.

[9]) Акты о гайдамакахъ, ibid., ст. 117—118; ibid., № XXXVIII (ст. 69 й д.) З постанови соймика брацлавського воєводства з 1 вересня 1735 р. бачимо, що соймик вимагав від молдавського господаря видачі Верлана і інших молдаван, які приймали участь в повстанню. Саме це дає нам підставу думати, що і Сава Чалий пішов туди, куди подалися й інші гайдамацькі ватажки, себто в Молдавію. Див. Акты о гайдамакахъ, ibid., № LXXXVI (ст. 167).

[10]) Акты о гайдамакахъ, ibid., ст. 118—119. Тут Антонович твердить, що Чалого звільнено з вязниці в листопаді 1736 р. Але самі акти — № XCIV (ст. 194—195) і XCVI (ст. 197) скорше промовляють за те, що це сталося трохи раніше.

[11]) Акты о гайдамакахъ, ibid., ст. 119.

Факт, що Сава Чалий мусів десь у 1735 р. відсижувати у вязниці, звертає нашу увагу на те, що в його діяльности були аж дві перерви: одна приблизно з літа або осени 1734 р., коли повстанців розігнало російське військо[12]), до невідомого терміну в 1735 р.; друга після звільнення Чалого з вязниці в осени 1735 р. до вступу на польську службу на прикінці 1736 р. Коли й далі триматися тези, що „полковник Сава" і Сава Чалий одна і та ж особа, то повстає питання, коли Чалий подався до П. Орлика, — під час першої чи другої перерви? Саме свідоцтво Орлика говорило б скорше за другий термін, бо з нього виходило б, що Чалий, отримавши рекомендацію Орлика, безпосередньо вступив на польську службу. Але зі змісту Орликового оповідання видно, що він звільнив своє військо, а в тім числі і Саву Чалого, вже після здобуття Очакова Мініхом і слідуючих за тим подій, себто десь в другій половині 1737 р. Цей термін ніяк не сходиться з поданим у Антоновича, згідно якому Чалий появився у поляків вже на прикінці 1736 р. Треба не забувати, що свідчення Орлика вимагають дуже критичного до себе відношення. Пишучи до шведського державного мужа, гетьман звичайно хотів представити справу так, що ось, недивлючись на зраду більшости запорожського війська, все ж таки знайшлися козаки, які поставилися до нього з пошаною й довіррям і трималися його в злиднях і голоді аж доти, поки він, втративши надію на вистарчаючу турецьку матеріяльну поміч для війська, не відпустив його зі своєї служби. В дійсности голод і холод мусів значно раніше примусити його прихильників розійтися на всі боки. На це маємо і свідоцтво Неплюєва, який каже, що в літку 1735 р. у Орлика було зібрано до 700 „бездѣльниковъ", але всі розбіглися, також і Сава Чалий від нього відложився та відійшов у Польщу, так що у гетьмана залишилося від 100 до 150 чоловік.[13]) Це тим більше вірогідне, що зрештою і козакам, і Чалому не було чого робити у Орлика. Гетьман не міг встряти у боротьбу за польську корону, яка почалася в 1733 р. і була зліквідована в 1735 р., хоч і стояв на поготові разом з кримським ханом, наміряючись йти в Польщу для підтримки Станислава Лещинського, бо Туреччина вагалася виступити проти Росії і зрештою покинула цю думку. Правда, в літку 1735 р. почалася фактично війна між Москвою і Туреччиною (московська спроба нападу на Крим в літку 1735 р.), але турецький уряд все ще сподівався мирного полагодження конфлікту і звичайно не думав про активні військові операції.

Саме це свідоцтво Неплюєва дає нам відповідні терміни, в межах яких можемо уявити собі перебування Чалого у П. Орлика. Безперечно, що для нього найбільш небезпечним був той момент, коли російське військо почало (в літку і осени 1734 р.) розганяти повстанців. Тоді Чалий разом з іншими ватажками подався за кордони Річи Посполитої. У Орлика міг він перебувати з другої половини 1734 р. до літа 1735 р., і треба припустити, що він не безпосередньо пішов на польську службу, а рішив ще трохи погуляти, за що й попав у вязницю, з якої вийшов в осени 1735 р. Що він робив під час другої перерви, ми не знаємо, але Антонович, на підставі вістки, поданої Скальковським, припускає, що до цієї доби належить формування Чалим гайдамацького відділу при підтримці запорожського полковника Пхайки. Дивним робом Сава Чалий ніякого активного виступу проти поляків вже не зробив.[14]) Не виключене, що він і відділ свій формував для інших завдань. Не дурно ж, пішовши на польську службу, він став

[12]) Акты о гайдамакахъ, ibid., ст. 109.
[13]) А. Кочубинскій, ibid., ст. 120.
[14]) Акты о гайдамакахъ, ibid., ст. 119.

Олександер Лотоцький.

П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні.

В архиві М. П. Драгоманова, який щасливою нагодою набув Український Науковий Інститут у Варшаві, серед инших листів од численних кореспондентів М. Драгоманова, знайшлися листи П. Куліша. З нагоди 40-ліття з дня смерти останнього своєчасним буде оголосити бодай деякі витяги з того листування, бо обставини місця не дозволяють уповні ті листи подати.

Всіх листів 36. Обіймають вони дві доби життя і відносин між згаданими нашими діячами. Перша доба — од 5. VII. 1875 р. по 22. III. 1883 р., друга, по десятилітній перерві, — од 9. I. 1893 р. по 6. VII. (ст. ст.) 1895 р., — останній лист писаний вже по смерті Драгоманова († 15. VI. н. ст. 1895 р.).

Особисте знайомство Куліша з Драгомановим почалось ще до їх сталого листування, правдоподібно — у звязку з працею Драгоманова над українськими піснями та з працею Куліша над перекладом св. Письма на українську мову. В листах Куліша знаходимо вказівки на їх спільні інтереси в дослідах над піснями. Ще частіше говорилося про українські переклади св. Письма та про поширення тих перекладів. „Бувши у Київі, — писав Драгоманов 1. VIII. 1874 р. до Мелитона Бучинського, — П. А. Куліш дав мені записку на 500 екз. евангелія" („Збірник філол. секції Н. Т. ім. Т. Шевченка", XIII, 324). До того ж часу (1. VII. 1874) належить лист Куліша з Петербурга до І. Пулюя, де Куліш згадує, що був тоді у Драгоманова. „Се Драгоманов одкрив мені очі на „отвертий лист"*). Я написав той лист у його, серед розмови, та й забув" (ibid., XXII, 17). Отже р. 1874 Куліш та Драгоманов були вже особисто знайомі. У листі з 6. VIII. 1875 р. Куліш звертається до Драгоманова як уже до знайомого та жалкує, що при побаченні не довелося їм поговорити про літературу. Знайомство було вже тоді досить близьке, бо у листах того часу кореспонденти діляться своїми враженнями, — напр., своїм розчаруванням щодо галицьких земляків. В листі до Пулюя з Петербургу 16. VI. 1874 Куліш пише: „Велики должны быть грѣхи наши передъ Господомъ, если онъ наказалъ насъ такими братьями". Сими словами роспочинає Драгоманів свій останній лист до мене про немоготу зварити з Галичанами хоч аби-яку кашу... Тепер знаю галицьких братів й инших людей остерегаю, от хоч би Др[агомано]ва".

За першу добу листування Куліша з Драгомановим тон їх кореспонденції був діловий, суховатий, — сама мова листів — російська. З листів Куліша до І. Пулюя можна бачити, що Куліш тоді й особисто до Драгоманова та головно до його політичної діяльности ставився неприхильно. 15. VII. 1876 р. він пише: „Новий Завіт, переложений українщиною, оддав я Драгоманову через те, щоб не гаяти часу и не втрачатись на його пе-

*) Серед листів Куліша до Драгоманова заховався такий „отвертий лист" у формі довірености: „Пану професору Драгоманову довіряю всі мої справи що до Псалтиря й до Св. Письма. Як він, побачивши по ділу, схоче, так нехай воно й станеться. П. Куліш. 1875, іюля 5. Київ".

на чолі полку, в склад якого увійшли „покаявшіеся" гайдамаки.[15]) Можливо, в число цих гайдамаків входили й ті, яких навербував сам Чалий.

На прикінці мимо волі навертається думка, чи не пішов Сава Чалий на польську службу під впливом порад Пилипа Орлика (зрозуміло, коли вдасться підтримати тезу, що полковник Сава і Сава Чалий одна і та ж особа). Про цей вплив ми не можемо подати ніяких позитивних свідоцтв, але з боку українського гетьмана, оскільки він погоджувався з тим фактом, що Сава у нього далі залишатися не міг або не хотів, була б ця комбінація досить зрозумілою. Звязок з поляками значив для Орлика дуже багато, хоч би в інтересах своєї турецької політики, і зробити їм прислугу, посилаючи на польську службу одного із своїх найвидатніших прихильників, значило ще більше.

---

[15]) Акты о гайдамакахъ, ibid., ст. 119.

чатанне, тільки ж я йому дозволив напечатати друге виданне и правда, що сказав: що хочте, те й чиніте ... Коли схочете, матимете од мене довіренность на процес из Драгомановим за привлащенне чужої власности" (Ibid. 29). До процесу, звісно, не дійшло, але застережливе відношення Куліша до Драгоманова залишилося. В 70-х роках Куліш оцінював громадянську позицію Драгоманова дуже негативно, — як се натурально виходило з його тодішнього громадянського світогляду. 14.III. 1877 пише він з Москви до того ж самого кореспондента: „Коли знаете, як визволити св. Письмо з поганих рук, дак я Вам поможу яким хочете листом. А міні не можна було и ні по чому було знати, що з Драгоманова вийде другий демагог. Не про гроші я дбав, перекладаючи апостольські писання, то й не жалкую, що гроші в мене вкрадуть, коли справді Драгоманов продасть рукопись, а гроші оберне на свої дурниці". За місяць пізніше (10.IV. 1877) Куліш знову пише з хутора: „Не знав я, що Драгоман скрутиться од нигилизму, та й оддав йому рукопись Нового Завіту. Тепер би рад од його одібрати, та не знаю як. Посилаю через Вас на вдачу лист до його. Може він и верне.*)... Ведіте контр-пропаганду Драгомановщини: навчайте Русь думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом" (ibid., 33).

Сими загальними відомостями уважаємо за слушне попередити наш звіт про листування П. Куліша з М. Драгомановим, висловлюючи при тім сердечну подяку за фактичні щодо біографії Куліша вказівки проф. Д. Дорошенкові, який спеціяльно інтересується тою біографією.

Перший лист — з 6.VIII. 1875 року. Драгоманов у літку тогож року виїздив до Галичини, туди ж збірався поїхати й Куліш та пробути там з місяць. Лист писаний з Петербургу, де в друкарні „Товарищество Общественная Польза" друкувалася Кулішева „Історія возсоединенія Руси". Ідеї, що ними перейнята ся праця, відбиваються і на змісті листа. „Золотий сон", про який згадує Куліш в листі, се — план, який запропонував Куліш французькому ученому А. Рамбо (план сей не здійснено) — видати „Історію" в мові французькій.

Ось той перший лист:

1875, авг. 6.

Многоуважаемый Михайло Петровичъ,

Отъ души благодарю за К. Телеграфъ, въ которомъ я нашелъ нѣсколько весьма интересныхъ и полезныхъ статей. Послѣ Вашей присылки, эта газета уже мнѣ не высылалась. Миръ праху ея!

Послѣдніе этнографическіе матеріялы переданы мною, года два тому назадъ, Рудченку; а потомъ житейскія треволненія не дали мнѣ заняться народовѣдѣніемъ, а чтенія для исторіи окончательно поглотили все мое время.

Жаль, что деньги не дали намъ поговорить о литературѣ. Она у насъ идетъ какъ-то въ разбродъ. Кто что задумаетъ, то и творитъ, не глядя на другихъ и ни съ кѣмъ не совѣтуясь. Мы до сихъ поръ козакуемъ, даже дискредитуя козачество. Будь у насъ литературный центръ, — дѣло стояло бы иначе. Попытки кіянъ прицѣпиться къ одной и къ другой газетѣ оказались тщетными; а я во вѣки вѣковъ не

*) Серед пачки листів Куліша до Драгоманова маємо і сей його лист суто-офіціяльного тону:

„Милостивый Государь, Михаилъ Петровичъ,

Года два тому назадъ передалъ я Вамъ мою рукопись перевода на украинскую рѣчь апостольскихъ дѣяній и посланій, съ предоставленіемъ Вамъ права издать ее на пользу галицкаго простонародья. Теперь я нахожу возможнымъ заняться этимъ дѣломъ лично во время моего пребыванія заграницею, почему покорнѣйше прошу Васъ возвратить мнѣ означенную рукопись черезъ доктора Ивана Пулюя, который взялся доставить Вамъ это письмо. Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашимъ покорнымъ слугою П. Кулишъ.

1877, апрѣля 10".

сойдусь въ умственныхъ интересахъ съ москвичами или петербургцами. Тѣмъ не менѣе, однакожъ, я не опускаю рукъ — работаю. У меня свои виды, которыхъ въ двухъ строкахъ не объяснишь. Потолкуемъ при свиданіи, а теперь позвольте сообщить Вамъ конфиденціально слѣдующее.

Петербургскій климатъ слишкомъ суровъ для меня. Книгу мою писалъ я въ болѣзненномъ состояніи и не долго могъ бы еще такъ работать. Мнѣ надобно проводить холодное время года за границею, а теплое — въ хуторѣ. Перемѣщеніе типографіи Общ. Пользы изъ наемнаго въ собственный домъ было причиною, что посланной въ Петербургъ рукописи еще не набирали. Я вытребовалъ ее для пополненія новыми матеріялами, а между тѣмъ у меня въ умѣ явилась вотъ какія мысль.

Издать въ усовершенствованномъ видѣ два тома исторіи на французскомъ языкѣ, а третій — въ видѣ произведенія оригинальнаго, съ тѣмъ чтобы потомъ продать оригинальную рукопись въ Петербургѣ. Еслибъ это не былъ золотой сонъ, который часто снится человѣку, нуждающемуся въ средствахъ къ существованію, то я получилъ бы возможность проживать по полугодію на югѣ, а съ моимъ проживаніемъ на югѣ можно было бы соединить изданіе журнала, объединяющаго духовные интересы Галиціи, Малороссіи и Славянщины. Пусть этотъ журналъ будетъ даже и Правда, лишь бы не наполнялся чепухою. Что касается до языка, то надобно принять за правило, что оба русскія нарѣчія одинаково намъ принадлежатъ, такъ какъ мы не только ихъ созидатели, но виновники и всего прогресса русскаго общества (иногда даже по неволѣ). Еще въ эпилогѣ къ Черной Радѣ я писалъ, что кончится дѣло сліяніемъ ихъ въ одинъ. Такъ я и теперь думаю. Дайте нашему народу волю устраивать свою науку, судъ и церковную проповѣдь, онъ выра(бо)таетъ украинскую рѣчь по-шевченковски или обработаетъ московскую рѣчь по-пушкински. Шевченко построилъ свой стихъ на пушкинскомъ, взявши матеріялъ изъ пѣсни, а Пушкинъ, родясь въ другой разъ, перемололъ бы шевченковъ стихъ и спекъ новый языкъ въ сѣверно-русской печкѣ. Двумъ языкамъ едвали уцѣлѣть, развиваясь въ гармоніи съ жизнью, которая такъ перевилась въ общихъ дѣлахъ и интересахъ. Поэтому я бы смѣло издавалъ журналъ на обоихъ языкахъ, смотря по тому, кто изъ сотрудниковъ во что́ горазд, а при журналѣ — понумерныя книги и переводъ библіи. Свободу слова я бы простиралъ не далѣе того, какъ дозволилъ бы народъ, уважающій монархизмъ, какъ спасеніе отъ царьковъ или королятъ: это въ народѣ чувство традиціонное. Иначе произойдетъ безцѣльное ожесточеніе молодежи и возбужденіе властей къ стѣсненію украинскаго движенія, словомъ возня, скачка съ препятствіями. Образчикомъ моего либерализма можетъ служить посланная Альфреду Рамбо статья моя: Русская козакомания. Этого направленія я придержусь и въ тѣхъ томахъ исторіи, которые, если это угодно небесамъ, будутъ печататься за границею. А въ Петербургѣ я уже рѣшилъ не жить: послалъ просьбу объ отставкѣ. Все сіе совокупите съ неизвѣстными мнѣ данными и если я на что нибудь могу быть полезенъ въ общемъ умственномъ движеніи, то я — къ Вашимъ услугамъ. Если бы даже мы и очень разошлись въ программѣ дѣйствій, то я готовъ служить Вамъ простымъ надзирателемъ за какими нибудь печатными дѣлами, не принимая участія въ редакціи и отвѣтственности за содержаніе.

Потрудитесь увѣдомить въ двухъ строкахъ Ивана Ив. Бѣлозерскаго Venezia, poste restante, можетъ ли онъ выслать свою библіотеку на Ваше имя, яко на профессорское. Очень обяжете.

За границу выѣду не раньше октября, или конца сентября, и проживу съ мѣсяцъ во Львовѣ. Поразвѣдайте при случаѣ о квартирѣ въ одну или двѣ комнатки".

Відновлює своє листування Куліш через два роки.

В листі (без дати) Куліш, між иншим, повідомляє в P. S.: „Петербургс[кі]й Вольфъ издаетъ иллюст[ри]рованные „Родные Отголоски" на украинскомъ языкѣ, — даже предисловіе по украински. Я перевелъ для него штукъ пятнадцать великорусскихъ стихотвореній". Очевидно, цензурні умови перешкодили сій книжці появитись у світ.

В кінці 1881 р. Куліш виїздить закордон з широкими літературними планами, вийшовши з російського підданства, і пробуває закордоном до весни 1883 р. З Відня листується з Драгомановим, який (по виїзді закордон в березні 1876 р.) проживав у Женеві до свого переїзду до Болгарії у 1889 р.

27. XI. 1882 р., повідомляючи Драгоманова з Відня про свій намір переїхати до Швейцарії, Куліш додає у P. S.:

„Меня въ Швейцарію привлекаетъ возможность печатать невозможное въ Австріи, а вслѣдъ за тѣмъ и возможное. Моя невинная по заглавію поэма принадле-

жить къ невозможному. Очень жаль, что у Васъ нѣтъ акцентованныхъ буквъ. Ударенія для насъ необходимы. Напримѣръ:

Туманій с туманáми до купи злилися...

Будутъ читать по отвычкѣ отъ украинщины: „Тумáни с тумáнами", стихъ и пропалъ! А часто пропадетъ и самое значеніе слова. Наша нація — или беззубая баба, или беззуба дитúна: ее надобно кормить, во всякомъ случаѣ, молокомъ, чтó касается собственно родного языка. Недорíка, страшéнна недорíка!"

В листі 20. XII. 1882 р. Куліш повідомляє Драгоманова про свій намір видати у Київі брошуру.*)

„Брошюру мою послалъ я Старицкому въ Кіевъ для представленія въ цензуру. Можетъ быть, она тамъ найдетъ издателя. Если же цензура испортитъ ее, то напечатаю за границею, хотя это будетъ уже post festum. Мнѣ хотѣлось бы напечатать скорѣе поэму и сборникъ мелкихъ стихотвореній, написанныхъ по выѣздѣ изъ Львова. Можетъ быть, нѣкоторыя изъ моихъ мыслей послужили бы руководствомъ для новыхъ дѣятелей украинской идеи въ антипоповскомъ и антидеспотскомъ духѣ... Благодарю за 47 и 50 №№ Вольнаго Слова. Я здѣсь его не читаю, чуждаясь товарищества „Січ", хотя оно меня и приглашало".

В листі 2. I. 1883 р. н. ст. Куліш згадує про запис думи від кобзаря Шута:

„Въ кіевскомъ Вашемъ изданіи украинскихъ пѣсень сказано, что одна дума мною составлена изъ нѣсколькихъ. Вовсе нѣтъ. Эту думу записалъ я отъ Андрея Шута; но, такъ какъ онъ свое ремесло оставилъ ради церкви, то и перезабылъ нѣкоторыя мѣста. Я, по его указанію, списалъ думу отъ его учениковъ и пополнилъ ихъ пѣніемъ пробѣлы. Они, по другимъ причинамъ, помнили не все. Еслибы напечатать каждую версію отдѣльно, вышли бы лоскутья, болѣе или менѣе искаженные незнаніемъ".

Дуже цікавий лист Куліша з 7. III. 1883 н. ст. з Львова про „формування ідей" Куліша та про його літературні плани:

„Что касается до моихъ идей, то онѣ всѣ налицо въ моемъ печатномъ словѣ. Формировались онѣ по мѣрѣ изученія родной и всеобщей исторіи. Пріятно было бы потолковать съ Вами изустно, а переписки для этого недостаточно. „Смущаетъ" Васъ то, что я высказываю, а меня — то, что высказываете Вы. Каждому изъ насъ желательно единомыслiе, но мы не достигли его годами добросовѣстнаго труда. Видно подобаетъ быть на снѣтѣ и терiямъ и вигамъ даже въ такомъ народцѣ, который состоитъ изъ нѣсколькихъ десятковъ человѣкъ. Я впрочемъ не совсѣмъ торъ и не совсѣмъ вигъ, да и ни отъ кого не желаю, чтобъ онъ былъ исключительнымъ, крайнимъ. Подобаетъ быть между нами и литературнымъ боямъ, хотя и безправсудно нападать на людей, отличающихся самоотверженіемъ. Каждый думаетъ, что его партія или его политическая идея восторжествуетъ, и спѣшитъ сокрушать все противорѣчащее, а оно во всяком случаѣ для общаго дѣла необходимо.

Все это я пишу единственно потому, что Вы (вакреслено изъявили) высказали желаніе изложить мнѣ Вашъ взглядъ на мои идеи „съ полной откровенностію". Конечно я буду радъ Вашему письму, но, (вакреслено уважая) цѣня дорого Ваше время, боюсь оказаться неспособнымъ къ перемѣнѣ моихъ мнѣній. Еслибы это случилось, не припишите моему невниманію къ чужимъ сужденіямъ.

Душевно благодаренъ Вамъ за указаніе книгъ по изученію Аравіи etc. Ваша готовность достать и прислать коечто на три недѣли трогаетъ меня. Но теперь въ этомъ нѣтъ еще надобности. Случай предоставилъ когда-то въ мое распоряженіе библіотеку одного несчастнаго оріенталиста. Многаго я до сихъ поръ не читалъ; теперь прочитаю. Она въ хуторѣ, куда я ѣду на дняхъ, а ѣду по случаю смерти Вольфа, который уже условился было заплатить мнѣ небольшую сумму за право включить мои беллетрич. сочиненія въ дешевое изданіе русскихъ (вакреслено авторовъ) писателей; сынъ же его повернулъ дѣломъ такъ, что я не имѣю чѣмъ дольше жить за границей. Безденежье всегда лежало колодою поперегъ моей дороги. Но я отдохнулъ и отъ земляковъ и отъ ихъ иноплеменнаго правительства за это время, написалъ коечто, чего-бы никакъ не могъ написать подъ матеріальнымъ и нравственнымъ давленіемъ двойного варварства, и каковы бы ни были недостатки написаннаго, все таки это значительный вкладъ въ украинскую литературу при ея убожествѣ.

*) Мабуть, то була брошура Куліша з приводу реформи ордену Василіян. Сю брошуру, в німецькій мові, лейпцігські друкарні відмовилися друкувати, а видану у Відні Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten було сконфісковано.

Здѣсь печатаютъ и дурно и возмутительно медленно (противъ условія). Можетъ быть, Вы согласитесь быть издателемъ моихъ рукописей (драма, поэма и сборникъ стихотв.), съ тѣмъ, что, еслибы я не разжился на деньги, то покрывать издержки печатанія распродажею моихъ книгъ. Юркевичъ будетъ высылать Шекспира и пр. столько, сколько понадобится. Склоню и „благоразумнаго Галичанина“ къ высылкѣ Новаго Завѣта“.

Про свої літературні плани пише Куліш і в листі з 22.III. тогож року, подаючи при тім „бібліографічну нотатку“ до поеми „Магомет і Хадиза“.

„Здѣсь я живу для печатанія кой чего изъ моихъ сочиненій. Теперь печатается небольшая поэма „Магомет и Хадиза“, въ концѣ которой будетъ помѣщена необходимая для ясности дѣла

„Библіографічня нотатка“.

„Тому хто постеріг би, що матерію, виявлену наввою поэми, вичерпано не всю, автор мусить взясувати, що се тілько прелюдія до кількох инших поэм, котрі, міючи кожна свою цілость, складатимуть укупі одно ціле. У тих поэмах думає він змалювати найвиразнійші появи Арабо-Магометанської культури, до її занепаду в перевазі над нею варварства, з одного боку — Азіяцького, з другого — Европейського. Не покидаючи рідної Украінщини, автор у поэзії чужої жизні відпочивати ме духом од Польско-Езуцького, Москво-Россійського и нашого Козако-Украінського фанатизму, котрий не дає легко дихати поэтові. Як стане єму натто вже важко в нездоровому воздусі предківських кладовищ, що постали на купах Польского та Московського трупу, він очинятиме собі двері на Восток, звідкіля прийшли найвищші наші ідеали, найкрашші перекази нашого духа“.

Не укажете ли мнѣ хорошей книги о Меккѣ и Мединѣ, составляющихъ сцену дѣйствія второй моей поэмы изъ восточной жизни?

Хотѣлъ бы напечатать здѣсь и „Марусю Богуславку“ да боюсь, какъ бы польская цензура не вооружилась противъ того, что у меня Османъ II говоритъ о папѣ. Не напечатаетъ ли этой поэмы Ваша типографія? А „Д(з)вона“ рѣшительно нельзя тутъ печатать въ полномъ его составѣ; сокращать же не слѣдовало бы“.

Листування Куліша з Драгомановим, перерване на десять літ, відновлюється р. 1893. Листи сеї доби, всі в мові українській, вже визначаються сердечнішим відношенням їх автора до Драгоманова.

В першім листі сеї доби — з 9.I. 1893 р. — Куліш скаржиться на Конисського та Барвінського, що без його відома видрукували в „Правді“ його переклад „Дон-Жуана“, виявляє свої симпатії до „політично спасенних“ „Чудацьких думок“ Драгоманова та — дуже характерний психологічний здвиг, хоч і не без значної участи нещирої дипломатії, — своє співчуття до „Народа“, всеж не без застережень. Як знаємо з листування Куліша з Павликом, він, за всієї навіть обмежености своїх засобів, матеріяльно піддержував „Народ“*) — факт, що не дає права надто простолінійно підходити до оцінки соціяльного світогляду Куліша.

„Високоповажний Земляченьку Михайло Петровичу!

Звеселивсь я не помалу, побачивши Ваше рукописаньнє. Велике спасибі Вам, що виявили мені всю русинську політику... „Зорю“ мені присилають, та я не беру її в руки через дурощі редакціи, а через які, шкода й писати. Більщ не бачимо тутенькі русиньського нічогісінько.

Прохав у мене Олелько Барвіньський дозволу перепечатати „Чорну Раду“ про вжиток земляків єго. Я дозволив. „Раду“ перепечатано, а мені не прислано й примірничка: не знаю й як її там надруковано... И газети своеі не подав мені Барвіньський ні номерця... Років во два вже буде, як приіхав до мене ш т у ч н о Олелько Конисський, и ш т у ч н о (sic) вимавив у мене про якийся (!) альманах (не назвав єго, а я й байдє) пересьпів „Дон Жуана“. Про Барвінського й про єго, як бачу, чорьтячу „Правду“ не було (вакреслено й) в нас и спомину. От як мою рукопись напечатано в „Правді“!... Перечув я через люде, що її попсовано, та ні Конисський, ні „Правда“, ніхто не прислав мені примірничка; а яке право має брехуха „Правда“ друковати й

*) І в одному з дальших листів (10. II. 1894) Куліш пише: „Писав я до Вас, щоб орудували трома сотнями примірників (більш не печататимемо, поки шо) по своій уподобі. Оце ж, коли б Ваша вподоба була повернути их у гонорар за Народьні праці, дак и повертайте, нічтоже сумняся; а на дальші видання знайдемо грошей, живучи дома, не на чужі сторонї, що мовляв „бев вітру шумить“.

продавати відбитки мого зопсованого пересьпіву, про се спитати хиба в пожирателів нетрудженого хліба, езуіт.

Тепер Ви бачите, як я солідарен з Барьвіньським и ёго иудиньською партиею. А що (закреслено а ъ е з) поезуічені Русини пронесуть мое имъя, якупі з имъям редактора „Правди", по абаламученій Русі, дак се буде давняшня практика Лойолиних прибежан. Я напечатав би рекламу, запобегаючи такому дуросьвіцтву, та не знаю, на що й як налягати. Може б Ви допомогли мені, спасибі Вам, прославши сюди проектець. Коли ж Вам „не до поросят", дак чи не можнаб напечатати сей лист у „Народі" під назвою: „Лист Кулеша Олельковича Панька до Драгоманенка Петровича Михайла"?

P. S. Викидайте в нёго що-хотя, а хоч би й увесь пропечатали автентизму ради, про мене не опасуйтесь нічогісінько. Голому розбой не страшен, а мене розбивають и дома й на шляху з 1847 року такі чесні люде, як Дубельт, и такі розумні, як Орлов. Мир праху их! Не відали бо (закреслено и не відають), що́ творили, (закреслено и що́ тво́рять), як и их достойні преемники не відають, що́ тво́рять.

Що я в коломийській газеті вповаю на людей достойних и в Малій и в Великій Росії, що готові запомагати грішми русинському безголів'ю, дак се ж писано кондиційно: колиб не се та колиб не те... Ви, серед инших обставин, забуваете, що мусимо тут працювати про нашу будущину москво- й киёво- (закреслено ську) руську, чи не розьділно руську, під девизом: faciunt meliora potentes. Чаємо воскресения мертвих и жизни будущого віка, та й годі. Самі знаете вдорові: що́ прожилось из давніх давён достойно и праведно, те не вмре, не поляже в будущині; а коли воно „воскресне в чаяньне живота", не нам сёго допевнятись. Роби поправді, небоже, дак и Бог поможе: от и вся наша заповідь ненаро́жденим. Сею ж бо заповідьдю всі царствіи и всі народи стоять.

Ваші політично спасеньні „Чудацькі Думки" (вид. перве) я вже маю, дякувати незнаному комусь; а коли прищлете що́ під про́стим бандеролем, дак воно до мене дійде, вповаю, так, як и Огоновського „Слово о Пълку Игоревѣ". Адресуйте, спасибі Вам, так: Борзна Черниговской губ. Пантелеймону Александровичу Кулишу. Хуторъ Ганнина Пу́стинь подъ Борзною, та й більш нічого, а й натто не треба писати via Kief, драконська via!

Справа газети „Народ" спасенна також у мене, дарма що я народу не вбачаю там, де нема градації всіх ёго репрезентантів, и дарма, що любий наш Павлик прошколює да чу́стрить мене за впосьліджуваньне мужика (№ 1 нового року). „И будутъ послѣдніе паче первих", да тількі — conditio sine qua non! а ciel-то кондиції й нема, поки що, в мужицтві без градації, що з ёго низини выросла в гору".

Щиро прихильний до Вашої спасеної справи Р. Б. 1893, місяця студена 9-го руського

Куліш Олелькович Панько.

Хутір Ганнина Пустинь під Борзною".

Біографічний інтерес має лист з 28.I. 1893, де Куліш оповідає про „важні моменти" свого життя:

„Ве́лико заслужений Земляченьку
Петровичу Михайло,
Золотом в верху, сьріблом внизу сьсяючий!*)

Пишете: „В теперешню в а ж н у годину треба еднатись людям, котрі etc. etc. У ме́не ж важною годиною була й та, як я вивчав, почи́туючи, від починку та й до коньця напамять рідьні наші думи й пісьні, видані р. Б. 1834 в Москві... Прийшов я собі, хлопцюючи, куповати лагоминок, та й загле́дів якось між ними с півдесятка книжо́к. „Се вже ви й книжка́ми торгуете"? питаю купця. „Ні (каже): Се не було в московського приятеля трохи товару, дак додав завалящими бибулками". Я розгорнув, та й не схотів уже хлопцячих роскошів...

Важна в ме́не була й та година, як (закреслено я) іхав я до Жуковського й Гоголя з листом од Плетнева, яко двойник его (так воно починалось), а в сего Москаля Москалів и всячеського Москаля (той бѣ слава дней своих, яко Москаль) (закреслено по) лишив у схованьці скінчену вже понаські „Чорну Раду".

Важна була й та, як я, на питаньня варшавського Пилата — игемона, Якова Соловъева: „Чем же вы будете, патеряфъ службу"? відказав: „Нищимъ".

---

*) Між рядками листа додав Куліш такий коментарій до сих слів: „Так-то, бачте, мені любо Ваше имъя сьвяте єдинити в нашим „Золотоверхим" Михайлом у Києві (Я-то вже знаю, ві що люблю его и над сьвяту Софию Ярославовну)."

Була ж и та (закреслено м и н у т а) година неменшою, як, ва приводом жидкового підбріхача („Зоря 1893, ч. I, стр. 10) Мордовця, мене вигнано з другої служби, що вона тількі про те й вагоніла в мéне на плáчах, аби працювати над її мудрощами в-ночі, а день-деньський ув Императорській Публичній Библиотеці. (Любий наш Павлик-Павлюк-Павлюга вимагає в мене спомінок. Нехай читає в „Русскомъ Обозрѣніи" 1893, мабуть, у I-й книзьці, оповіданьче мое „Омут". У сему омуті був я сам своєю(,) яка вона ні é, особою, року Б. 1873-4, и тут змалевано ту семъю, що с-поза неї жидків підбріхач пересадив мене з міська, щоб сісти на него самому, — семъю нашого старшóго, Головачова. Трошки тількі дечого викинути, трошки, а я появлю на сьвіт опрацёвані наново трі томи Ист. Воз. Руси ш шесьтьма рукописними, що мушу про их документову повню іхати (на-провесні) в Варшаву, Петербург, Москву, а може й до Львова.

(Як би тількі ти, козаче,
Мні під сей згодився час!

Написав я архи-тенденційно историчню повість, — 240 ш чимсь листків мого писаньня, — про Львів, его езуіт и таке инше, та й ні с ким порадитись. Один був у мене компетент(н)ий порадник, Василь Білозірець, дак — горенько наше! лежить у тяжкому, давнёму вже недузі, що й власною рученькою до нас не пише, а диктує...)

Вибачайте за перерывкй... Ото ж побачите тогді, що про мóне важна година була трохá чи не по всі дьні живота мого... Пишете — здорові бувайте — що людям науки й словесности треба еднатись; я ж из усíма еднавсь, еднавсь аж натто щиро, покіль такі люде, як Боніфатович Антонович да Иван Білозірець (имъя ж [закреслено и м] таким людям — легион), мало того, що клеветаху на мя тай по-за плечима, да прибули до мене (Боніфатович та Иван) й (закреслено в) на хутір (у Піддібень) (,) щоб мені плюнути в вічи при моій Ганьні, (а як плюнути, се довга річ про сей лист). И такі вчинки, зоставляв я, ради е д н а н ь я, — бачите, як довго, не виявлюючи навіть листовно, не то-що печатно перед письменним сьвітом... Я йшов собі та йшов, як мовляв той, возложивши руку на рало, не озираючись позад себе, не вúркаючи по боках. Порадниками моіми в речах трудних були тількі великі дії (é в нас чоловъяга, на прізвище Д і й) поэзіи, науки, культури, — йшов собі позад рала, та й не сумував, усíма занедбаний... Усíма? ні бо таки? От и недавнечко прибуло до мене трое письмéнних, та недрукованих, иаза сорока верстóв по сьнігах да заметах: один — сільський учитель, другий — учень учителя, трейтій — учень учня, а всі вони учителí старого й малого, під проклямою: „Туне приясте, туне дадите". И як подавав я им вітаючись прихильню до них руку, дак середьній з них, несподівано мені, поцілував мою правицю и залився сльозьми, затулившй собі вид обіруч. Вони читали багацько моіх річей, да не всі, и я дав ім дещо недруковане (бо [закреслено д р у к п] Кулешівщину печатану давно поровдаровував людям убогим), дав про те, щоб знали, як щиро я люблю рідний простóлюд, хоч и (закреслено н е) бороню ему титулу Н а р о д, без вишчих репрезентантів національности его...

Ну, та годі вже про се! Нехай собі наш любий Павлик подивляецьця в народолюбстві по своему, без нашого письменського гріха...

За Ваш проектець вéлико дякувати. Оце ж и посилаю в коломийську газету, переписавши „самымъ чистымъ петербургскимъ почеркомъ", як учив нас у 1-му и в 2-му класі уіздного училища Яков Яковлевич, що ми, дітвора, не знаю й за що прозивали Брулем. Бруль та й Бруль! а тепер ні в кого вже й поспитати, за що И г н а т ь е в а дражнили за-очі Б р у л е м?

З Ваших високошановних праць, які б ні постеріг я (закреслено в) хиби в них, як и Ви в моіх (humanum errare est), посилайте до мене сьміливо. Cultivare amicitiam навчила мене лиха година, мов та біда, що навчить усякого с салом корьжі істи. Зъумів я captare benevolentiam поштарську. Присилайте під нерекомендованим бандеролем, як той казав, „нéбрежно и безбоязненно", та й сповіщайте: що печатаете б то другим типом таку й таку річ. Скоро постережу, що драконська via драконýе, — зараз відпишу: „Охотаж Вам самому передруковувати! Очі Вам здадуцьця про де-що потрібніще. Праці ж Ваші (закреслено м е н і т р е б а) мушу штудовати. Дарма шо на провесьні (закреслено р у ш у) роспічну (закреслено х в а л и т ь) (слава Богу, знов) блукати по письменських світах да присвоювати собі чужий розум, а про-те за політичню прірву виберусь не так-то скоро, загрузнувши в архивах та в библитеках пісьля

такого довгого алкання. Дак мушу заздалегідь наздогнати Вас у тому, чим Ви — дякувати Вам — усіх нас повипереджували.

Витаємо Вас обох обоє.

Щирий прихильник Ваш

Куліш Олелькович Панько".

Р. Б. 1893-го, місяця студена руського 28 дьня. С хутора Ганнина Пу́стинь.

Дальші листи — в літературних справах. Куліш повідомляє Драгоманова про свої літературні плани й біжучу літературну працю, головно над перекладом св. Письма, ділиться з Драгомановим літературними новинами, які до нього доходять, повідомляє про труднощі й небезпеку листовних зносин, але на все те не вважає та подає поради, як писати.

Задумавши видавати свої праці закордоном, за технічною допомогою Драгоманова, Куліш в листі з 2.I. 1894 р. накреслює такий плян видання:

„Друки ж мусять бути впорядковані такенькі: 1) Поема Панька Небрехи, 2) Царь Наливай драма (таки здорово ганю іезуіт), 3) Маруся Богуславка, поэма, 4) Петро Сагайдачний, драма (знов ганю вельми езуіт, — тим и небеспечно печатати в Австрії), 5) пере́клад Шилерового Вилгелма Теля, 6) Грицько Сковорода, поэма, 7) Позичена Кобза, 8) Хуторні Недо́гарки. Оцеж, лічучи сюди й Дзвона, кожній божественій Сестрі по серезьці, чи по личману до намиста, в низе́ньким чоломом.

Печататимемо тількі по трі сотеньки примірників, — на якому папері, яким форматом, яким шрифтом, — се, брате мій единій, буде діло твое. Над сими трома сотнями передаю теперенькі тобі все мое право. А про устихотворенену біблію дбатимемо спокволи́, яко люде обачні, посьлідувателі „великих докторів". Тількі не помились на зірко́му корректорові. Правопись нехай буде всюди однака, така як у „Дзвоні".

Рукописи опинилися у М. Павлика, який не спішився з друком. З сього приводу Куліш 10.II. 1894 р. пише до Драгоманова:

„Жду та жду аркушика друку, віддавши Вам над ним пленіпотенцію, а Ви й не знаете, що Небрешина поема etc. etc. знаходяцця вже другий рік у Павлика! Коли б він их погубив, я б давно вже переписав и послав у Париж, а-то ж ні! тількі мовчки мовчить собі, довідавшись, що тепер уже, як попорядкуете, так тій справі й бути. Зарав посилаю ему наказ послати Небрешину поэму и все инше Вам, а як Ви печататимете, се нехай буде по Вашому, а не по моему: бо я не австріяцький Krieg(s)rath, щоб мені за 1000 верстов писати диспозицію".

У P. S. додає:

„Дивно мені, що Павлик и не послав Вам оригиналів моіх и навіт не пробовкнув, що вони в н ё г о, а не в мене. О козацькі та попівські насьлідники! Чорт матиме з вас добра. Оригинал е́, гроші е́, а печатаньня нема! Сон, та й годі сниця".

В листі з 31. X. 1893 знаходимо цікаві відомості про літературну працю дружини Куліша — Ганни Барвінок:

„Ганна Барвінок напечатала дещицю в „Основі" під літерами А. Б. (сестра Вас. Біловерського). Я ж буки перевернув у Б а р в і н о к; тогді вже из аза мусили ми зробити глаголя, се есть Г а н н у, а не Александру або Анну.

„Бабу Борьця" давно вона послала пані Кобринській. Я тількі хотів звернути Вашу увагу на се оповіданьня, як воно виявицця. Ми й самі так думаемо, що ж і н о ц ь к а література годилась би тількі про безбачченків. Коли ж чоловікові не добро есть бути единому бежжінки, дак и по́давно — жінці без чоловіка, як у домівці, так и в книзьці. А то ще ось яка річ. Г. Б. заготовила всі свої оповіданьня під назвою „этнографичвіх"; та не хоче печатати лубъяною вимовою в о н ы р о б ы л ы и т. п. А як напечатати объ онъ полъ? Дай гроші — переведуть; без грошей — попсують. Хтось якось писав до нас про виданьня жіночих творів, щоб роспочати з Ганнинних; та ми — до за сим, до за тим, до за сном товстим, забули. Починаемо тепер справу с початку. Як порадите, так и зробимо". *)

*) В дальшому листуванні Куліш скаржиться на лиху коректу закордоном та на самовольне повертання грошей на инші видання — не ті, на які послано: „Прохав би я Вас внушити й П-кові, які б ні були вжиточні популярні книжечки П-кові. не моя печаль чужих дітей качать: у мене й своіх доволі плаче, а скількі ж то ще Ганнинних!"

Видавши свою „Исторію возсоединенія Руси", Куліш розійшовся навіть з найближчими своїми колишніми однодумцями — Костомаровим, Білозерським, Гатцуком, Жемчужніковим. У своїй громадянській самотності він зневажає громадську опінію взагалі („Гдѣ органы этого общественнаго мнѣнія? — питає він в листі до М. Білозерського. — Кто представитель этого общественнаго мнѣнія? Эта боязнь относится къ нѣсколькимъ говорунамъ") та зокрема опінію українського громадянства (про своїх земляків каже він у тому ж листі, що вони „до того ничтожны въ своихъ дѣлахъ, что и у меня нѣтъ ни малѣйшей охоты собирать ихъ въ кружокъ и тратить время на направленіе ихъ къ чему нябудь путному"). Цілком свідомо допускається він дуже нерозважливих з громадського погляду кроків: відновлює відносини з М. Юзефовичем, що відограв таку фатальну ролю в трагедії Кирило-Методієвського Брацтва, співробітничає у найбільш реакційних органах свого часу — „Русскомъ Вѣстникѣ" М. Каткова, у „Вѣстникѣ Юго-Западной Россіи" К. Говорського, одночасно пориваючи звязки з поступовим „Современникомъ". Наче би з якимсь цинізмом оповідає Куліш — кому ж? Драгоманову (лист 12. III. 1894) — пригоди свої з „Гражданиномъ" кн. В. Мещерського, якому послав він для друку свою „Владимирію". Навіть у справі національній, обмежуючись стороною, яку він означає як етнографічну, росходиться з українським громадянством у всьому, що має характер політичний („Мы составляемъ націю въ смыслѣ этнографическомъ, но вовсе не въ политическомъ", — з того ж листа до Білозерського). Врешті свідомо, самохіть пропонує свої послуги російському правительству — для боротьби із змаганнями своїх земляків, в тім числі і Драгоманова: „Мнѣ запрещено издавать въ Кіевѣ журналъ, — пише до проф. К. Бестужева-Рюмина, — тогда какъ главному управленію по дѣламъ печати слѣдовало бы умолять меня объ этомъ, чтобы излѣчить мѣстную интелигенцію отъ такого недуга, въ какой впалъ, наконецъ, и Драгомановъ" (сей лист, як і лист до Білозерського, — В. Шенрокъ: П. А. Кулишъ, „Кіевская Старина", 1901, VII—VIII).

За такого ідейного напряму, щоб могло єднати Куліша з Драгомановим та навіть викликати зворушливе, ніби якесь ніжне почуття до нього? В першу чергу мало тут, на мою думку, значіння обопільне їх відчуження від загалу тодішнього українського громадянства. Обидва вони були ніби на одшибі українських настроїв, ставились до тих настроїв більше ніж опозиційно. Таку їх засадничу позицію виразно підкреслює Куліш, не раз звертаючись до Драгоманова в такій, напр., формі, як: „Золотоверхий наш Михайлоньку, москвоманських и украіноманських дурисьвітів великомученику" (лист 1. XI. 1893 та ин.). Се були ніби два ідейні противники, що силою обставин опинилися разом на безлюдному острові — у відособленні громадської опінії — та відчували, бодай вимушену, спільність свого положення. Але й поза тим ще багато дечого вязало сих однаково непідклонних у своїх поглядах українців. Обидва були люде високо освічені і, як такі, знаходили, поза ріжницею своїх політичних та соціяльних поглядів, в широкій сфері культурних інтересів такі точки, що їх мусили на сім грунті єднати. І Драгоманов, як і Куліш, займався дослідами в питаннях релігії, лише в більш засадничому змісті, навіть користався творами тих самих авторів, яких рекомендував Кулішеві, — напр., М. Верна про Библію. Отже се були, так би мовити, товариші по одній науковій зброї. Не міг їх ріжнити і самий напрям наукового досліду; користуючись переважно німецькими, почасти англійськими авторами (як і тодішня богословська наука в Росії), Куліш, в основі своєї натури людина глибоко релігійна, стояв у своїй перекладній праці понад конфесіональними різницями („Божої правди жадаю . . ., не вважаючи ні на які церкви й церковні секти" — лист з бе-

Найбільш постійна тема листування — переклад св. Письма, — над сим Куліш головно трудився наприкінці свого життя, про се найчастіше пише та знаходить у сій праці співчуття й допомогу з боку Драгоманова. З листування дізнаємося, що загально поширена версія, ніби Кулішів переклад Библії згорів під час пожежі його хати на хуторі, — неправдива: „гарячий Куліш" (так, він каже, називали його діда), подразнений відношенням земляків до нього, спалив свою довголітню працю. В березні 1895 він признається: „одну тільке брехню я собі дозволив: не в пожарі згорів мій давній перéклад Библії: я спалив ёго в камині, гнівлючись на земляцтво, а воно сёго й не стóіть — ні по сім, ні по тім боці політишнёї прірви. Коли схоче Бог, чи якась таемнича сила природи нашої, дак и с каменюк поробить нам земляцтво, як нас не буде на сьвіті. Про теж то земляцтво я й дбаю".

Сей відрух подразнення з часом уступив місце свідомості великої національної ваги перекладу св. Письма.

„Моя справа така, — пише в листі 15. I. 1895 р., — щоб виробити в Библії рідну мову; я ж и тепер записую свої синóніми в окремню книжечку, поправляючи сам себе позад перекладної ходи своеі. Коли б ийти такенькі поти, поки скажу г о п! тогді б тільке восьмілівся появити первий випуск, сказавши собі: quid potui fecì. За лишнім грошéм на 500 примірників, як раете мені здорові, не постóю, — нехай наше слово сягоне як найширше покіль що, — а хотілось би мені допевнитись единости в тому слові. Ще ж до сего — хто б з наших людей, опріч самого Золотоверхого, редакторував би поза прірвою так добре друкóване, як ті Кавчí, ті Соціни, ті Верни, ті Рейсси ? .. Коли б довести переклад мій до аміня, я б сам двинув на ввесь останок віку мого під Париж або що, та й знавби, що не впосьліджу загайливои національности нашои".

Через два місяці (14 березня) знов повертається до сеї ж теми.

„Хочецьця хоч на останьці віку трохи порозумійшати, а працю свою поставити як той ромéн, що поріс ис тином рівéн (се б то, бачте, „и в прасьвещеніі стать с векам нарафне"), а не так, як „трава на облозі", що подивившись на ёго, на той обліг, зітхнеш мовчки та й подумаеш: „Ой нема, нема ні в кому правди, тількі в единому Бозі." Оціеі ж то божої правди жадаю, „имже образом елень жадаетъ на источники водныя", не вважаючи ні на які церквй й церковні сектй. А Вам, певно, за вгонобу жаданьня мого, прибавить людська доля віку: вона ж бо таки (думаю) по нашому дбае про Божу правду на землі: бо що глибше в старосьвіщину, то все більше було того, що в княжих усобицях вѣди человѣкомъ съкратишась. Маю в Бозі надію, що ми з Вами пожиемó и попоробимо трохи на сьвіті, щоб людям веселіщ було посьлі нас, ніж до нас".

Куліш часто звертається до Драгоманова за порадами щодо чужомовної екзегетичної літератури і, видимо, дістає ті поради та ними широко користується. В тім самім листі Куліша читаємо: „Вольф усе мені перекидае через прірву. Поперекидае й те (pecuniarum causa), про що натякаете. Ви ж, коли снага та ласка, позанотовуйте мені, де печатано про Оксфордян, про Кауча, Социна, Рейса, Верна и про таких инших, та й про библистику огулом". А на самому початкові листа каже: „27 березоля н. ст. писали Ви знов, що занепадали, та й не по малу. Тяжко мені було довідатись про се: бо коли б не Ви, не було б т а к о г о перекладу Библії, який буде теперенькі, аби миш голови не відкусила". Знаходимо в листах Куліша ріжні, переважно технічні, подробиці в справі його перекладу Библії, що заслуговують на окрему спеціяльну розвідку.

Кореспонденція Куліша з Драгомановим кидає в певній мірі світ на тодішні відносини в нашому громадянстві та й взагалі на тодішню психологію громадянську. Куліш і Драгоманов се — два ідейні антиподи свого часу. Перший до початку свого листування з Драгомановим спалив у своїй ідеології майже все, що з погляду громадського та політичного звязувало його з земляками, залишився у нього звязок, правда — дуже глибокий, в ділянці сутонаціональній, головно в сфері рідного слова й письменства.

рёзня 1895 р.; „я й сам усяк міркую, щоб відсовувати геть попівський наніс у поэзію пророків. Без Вашої цензури не друкуватиму" — лист з 31.X. 1893). Отже на так близькому для обох сих культурних людей грунті науковому суперечности у них не було, — а скоріше — єдність основного напрямку.

Не знати докладно, як Драгоманов реаґував на ті погляди Куліша, з якими не погоджувався. Але в одному з листів до М. Павлика (три листи до Павлика знайшлися серед кореспонденції Драгоманова в його архиві) Куліш наводить витяг з листа Драгоманова, де той відмовляється прийняти дохід з видання Кулішевого „Дзвону", так мотивуючи свою одмову: „Я дуже дякував і дякую вам за те, що предложили мені дохід з роспродажи „Дзвона", та щиро вам кажу, що я морально не можу приняти того, — через те, що я ж, як знаете, на $^3/_4$ змісту „Дзвона" не годжуся, то ж як би було мені брати с того гроші? Вірте, що з мого боку це було б безсовісно". Як видно, Драгоманов не таївся перед Кулішем з тим, що поглядів його в більшості не поділяє. Взагалі він добре розумів сю характерну постать і в листі до І. Франка з 25. XII. 1894 писав: „З Кулішем хоч так, хоч сяк, а в чепуху вскочете. Зане Куліш єсть і Кулішем востанеться" (Листи до І. Франка, т. II, 292), а проте в той самий час радив Франкові неодмінно притягти Куліша до співробітництва в „Житті і Слові" (ibid., 273). І Куліш, як ми бачили, не крився перед Драгомановим у таких своїх чинах, як спроба співробітництва в „Гражданинѣ", або в „Русскомъ Обозрѣніи", хоч не міг не розуміти, що такий чин, в дуже виразного успособлення його кореспондента, мав бути більше ніж сумнівний. Отже в обох боків жадної облуди не було, обидва кореспонденти добре один одного розуміли і, росходячись в питаннях дуже навіть важливих, листувалися один з одним, бувши звязані інтересами більш засадничого порядку. А єднала їх праця для майбутности батьківщини. Висловлюючи побоювання, що один з його листів загинув, Куліш пише: „опасуюсь, щоб и того — того простого листу — не вкрадено: дніе бо суть лукаві, а людіе — безглаві. Та про се не турбуймось. Коли наші предки, з одними засапожниками, кликом погані пълки побѣждаху, дак ми правдивим пером подужаемо нових половців і печенігів. Затурканий наш люд гарну промовив приказку: все минецьця, тількі правда вістанецьця. Непослідущий він між народами, и добре Ви чините, що про нёго всяку старовину и новину свою и чужомовню штудуете" (21. XII. 1893). На такому грунті й сходилися сі два бігуни громадського світогляду. Приклад, що його не часто можна бачити — не лише в українських колах.

Куліш добре розумів той їх глибокий духовий звязок і не раз підкреслює спільність своєї життьової місії з такоюж Драгоманова. „Нехай гасителі сьвітла чинять свое, ми чинімо свое" (лист 14. VIII. 1893); „коли Бог не ссилае на нас огню та жупелу, дак через такихъ, може, тількі пятёх чи десятёх правдолюбців, як ми з Вами" (3. III. 1895); „тісно на с'віті нам, та вповаю поширшае: правда бо за нами, дак за нами й сила. Амінь" (30. III. 1895).

З боку Куліша особисте ставлення його до Драгоманова викликане повним зрозумінням його національної заслуги. „Хто Ваші праці оцінуе? Хто за них дасьть правдиву маду?" (10. II. 1894). „Слава тобі, Боже историчнёї правди, слава тобі, що не вкоротивъ еси віку нашому правдолюбцеві, нашому Семиліткові-Самсонові, нашому Золотоверхому Михайлові", — пише Куліш, діставши звістку, що Драгоманов одужав (12. III. 1894). На початку 1895 р. (15. I.), радіючи з такої звістки пише: „як згас би Ваш лихтар, ходили б ми не то вночі, та и вдень помацькі". В одному листі (2. I. 1894) Куліш пробув перейти навіть на інтимно-дружний тон, аверта-

ючись до Драгоманова: „брате мій единий“ та пишучи: „Одрадою й потіхою моєю був мені тьвій розумний і лагідний лист, единий мій брате“; але, очевидно, розважливий кореспондент його не піддержав сього тону, уважаючи його за пересадний. Увесь час запитує Куліш про здоровля в зворушливому тоні: „Як же Ваше здоровъячко? От моя трівога!“ (10. I. 1894). „Не вдавайтесь вельми в працю. Над усе инше, дбайте про Ваше здоровъячко. Вашій же помошниці дозвольте поцилувати обідьві руці, що вона зберегла Вас про нашу велику нужду“ (30. III. 1895). В липні 1895 р., наче передчуваючи лихо, запитує Куліш, коли вже Драгоманов упокоївся: „Тількі ж чого се нема 'д Вас ані же відпису?“ (6. VII. ст. ст). І знов таки підкреслити треба, що се були відносини двох людей, яких ділила непроходима прірва соціяльних та політичних переконань.

По листах Куліша, не тільки з їх змісту, але й із зовнішнього вигляду, можна прослідити, як наспівала і для нього самого життьова його драма. Вже в січні 1894 р. скаржиться на інфлюенцу, що скількома нападами підточує його здоровля. Скаржиться, що трудно йому під хворобу працювати, — перериваючи переклад Біблії, переходить на лекшу роботу. Заощаджуючи сили, пише коротше. „Не сподіваючись, — сам каже, — довго жити на сьвіті, ощаджую години й минути“ (3. III. 1895). Замість звиклого квітчастого, на початку листа, звертання до кореспондента, з каліграфічним вирисовуванням першої, заставної літери, обмежується коротким надписом: „Телеграма“ або „Телеграма, се есьть велике ніколство“. Мотивує такий спосіб писання, — „за для невгайки часу“; але причина була вже глибша. Самий характер письма зраджує недобрий стан здоровля: така раніш тверда рука, починає все більше дріжати, — літери, писані чорнилом, дуже нерівні. Пише здебільшого олівцем, що до певної міри затаює нерівність письма. Не можна без зворушення обсервувати се поступове згасання бурхливого життя „гарячого“ Куліша . . .

Валентин Садовський.

Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX віку.

Поміщицьке господарство в першій половині XIX віку на Україні, не зважаючи на вже майже цілком завершену політичну нівеляцію України з Імперією, виявляє низку характеристичних особливостей. Ці особливості мають свою основу з одного боку в ріжницях історичного минулого і умов заселення України, а з другого боку в природніх обставинах.

Кріпацтво на Україні, яке з'явилось тут пізніше, ніж в Росії, не набрало такого поширення, як в цій останній. Відсоток кріпаків до всього свобідного населення на Україні був низчий ніж в Росії. В українському кріпацькому господарстві переважала тягла система, а оброчна система зустрічалась, як виняток. Український поміщик, як констатує Слабченко,[1]) розвиваючи сільське господарство, не нагадував свого російського колєгу. Він не жив в місті і являвся хуторянином. Український поміщик ніколи не кидав села для міста, як це було з росіянином, і тому не вертав ізнов до села. З українських поміщиків рідко хто був рент'єром в тісному значінні цього слова, але всі вони були підприємцями.

Процес переходу українського поміщицького господарства з натуральних форм до грошевих і в звязку з цим набрання поміщицьким господарством підприємницького характеру на Україні почався ще в XVIII столітті. Шафонський в своїому „Топографическом описаніи" констатує, що в Чернігівщині до половини XVIII віку „обычай и образ жизни между простыми и почетнѣйшими людьми был одинаков, то есть прост и невеликолѣпен"; він зазначає, що з 1751 року, часу прибуття на гетьманство Розумовського, спосіб життя „между благородными и достаточными людьми нѣсколько перемѣнился, стал повеликолѣпнѣе, новый вкус и нѣкоторое просвѣщеніе изъявляющій" (стор. 26). Підкреслюється отже вже для половини XVIII віку з'явлення в поміщицькому господарстві нових потреб і вимог, які були звязані з попитом на продукти, що вироблялись поза межами поміщицького господарства, з'явлення в ньому тих процесів, які вели до переходу його до підприємницьких форм.

Одним з давніших способів здобуття прибутку в поміщицькому господарстві було гуральництво. Ще для восьмидесятих років XVIII віку Шафонський зазначає для Чернігівщини підпорядковане значіння хлібної торговлі в порівнанні з гуральництвом: „Рожь и другой хлѣб большею частью в самой землѣ на пищу и на выкуриванье горячого вина издерживается, а одна Могилевская губернія много нынѣ из Малороссіи онаго вывозит". (стор. 19). При трудноцах перевозки і малій вмістимости внутрішнього ринку перерібка хліба в спирт була дуже важним засобом для реалізації урожаю. В Диканському маєткові Кочубея про гуральні згадується з 1743 року; гуральні давали від 1812 року 15—45 тисяч відер; в 1826 році проектувалось збільшити виробництво до 70 тисяч відер; в переробку пускали

[1]) Матеріяли до екон. соц. іст. України XIX в., стор. 44.

власне і куповане жито; більша половина прибутків маєтку на початку XIX віку, за обрахунками Клепацького, припадала на гуральництво: в році 1803 — 43,3 %, в році 1807 — 76,5 %.[2]) За обрахунками Є. Сташевського для Правобережжя на початку XIX віку гуральництво утворювало продукт пересічно в 2—4 рази цінніший, ніж основна перероблювана сировина, якою тоді по правилу являлось житнє борошно.[3]) По Київщині в 1846 році, коли значіння гуральництва вже знизилось, згідно з обрахунками Журавського, воно становило 29,7 % чистого прибутку панських господарств, а продаж вина окремо 18,2 %. Гуралень на Правобережній Україні 1840 року нараховувалось 1666, з того в Київщині — 114, в Поділлі — 569, Волині — 983.[4]) Всього на Україні в сорокових роках числилось 6840 гуралень.[5])

З початку XIX віку, спеціяльно з двадцятих років, починає для українського сільського господарства набірати все більшого значіння вивозна торговля хлібом через чорноморські порти. На початок пятьдесятих років розміри оборотів хлібної торговлі Росії уявляють такий образ:[6])

в тисячах пудів

	корд. біломор.	корд. балт.	корд. чорномор.-азов.
1851—55 р.	3.574 7,9 %	6.248 13,8 %	29.051 64 %
	корд. зах.-евр. сухоп.	інші корд.	разом
	6.021 13,3 %	502 1 %	45.396 100 %

Наведені дані показують, що зовнішня хлібна торговля базувалась в першу чергу на українському хліборобстві, оскільки весь майже хліб, що поступав в чорноморсько-азовські порти, походив з України.

Торговельного характеру українському сільському господарству надавало також поширення тонкорунного вівчарства. В 1848 р. в Херсонщині нараховувалось 866.250 мериносів, в Катеринославщині 1.120.400.[7]) Загальна кількість овець в 1846 році визначалась: Київщина — 870.734, Волинь — 996.920, Поділля — 682.975, Чернігівщина — 633.321, Полтавщина — 1.684.178, Харківщина — 1.462.781.[8])

З тридцятих років в економіці українського поміщицького господарства все більшого значіння починає набувати цукроварство.

В 1848—49 р. на Україні нараховувалось 183 цукроварні, що складали 62 % всіх заводів Росії.[9])

Крім цього треба мати на увазі існування інших промислових виробництв, звязаних з сільським господарством, між якими важнішу ролю відогравали суконні фабрики і млини.

В звязку з поширенням процесу набірання українським поміщицьким господарством торговельного характеру задовго ще до скасування кріпацтва, спеціяльно в Степу, починає збільшуватись вживання вільної найманої праці.

Особливості українського сільського господарства визначені нами лише найбільш загально і конспективно. Спинились ми на цьому питанні лише

---

[2]) Клепацький. Господарство Диканського маєтку. Збірник на пошану Багалія.
[3]) Є. Сташевський. С.-г. ринок Правобережної України за передреформеної доби. Праці ком. для вивчування нар. госп. України. Вип. 2.
[4]) Є. Сташевський. Там же.
[5]) Є. Сташевський. Там же.
[6]) Тенгоборскій. Производительныя силы Россіи. Москва. 1854. За Слабченком: Матер. до екон. соц. іст. України XIX в.
[7]) Скальковскій. Опыт стат. опис. Новорос. края. За Слабченком.
[8]) Арсеньев. Статистическіе очерки. За Слабченком.
[9]) О. Плевако. З матеріялів до історії укр. пром. на Україні.

остільки, оскільки було потрібно для того, щоби з'ясувати існування своєрідностей в умовах розвитку українського сільського господарства, існування ріжниць між структурою господарства на Україні і в Росії. Специфічне господарське тло України, очевидно, не могло не зродити специфічних потреб українського сільського господарства і в свою чергу не могло не вплинути на формулювання господарських побажань і вимог, ширше господарської програми тогочасного сільського господарства на Україні. Оскільки визначаючим чинником в тодішньому сільському господарстві було поміщицьке підприємство, остільки формулювання вимог і потреб тодішнього господарства в першу чергу мусіло йти по лінії інтересів поміщицького господарства.

Тяжко проте на основі існуючих матеріялів звести відокремлені погляди і заяви окремих представників тодішнього громадянства до якої небудь певної системи, дати те, що можна було би назвати економичним світоглядом українського поміщика. Ознайомлення з відповідними відомими дотепер матеріялами вказує, що тодішні міркування на економичні теми торкались передовсім окремих конкретних моментів господарського життя і до ширших загальніших висновків майже не доходили. Через те той матеріял, який подаємо низче, за незначними винятками носить фраґментарний характер.

Думаємо, що цей його характер звязаний з двома групами причин. Кінець XVIII і перша половина XIX віку для українського поміщицького господарства були переломовим періодом, коли воно поволі тратило риси натурального і набірало прикмет грошевого, підприємницького господарства. Цей процес і його розвиток доходили до свідомости репрезентантів господарюючої групи лише поволі і вони поєднували в собі довший час старі риси патріярхальних старосвітських поміщиків з новими прикметами господарів-підприємців, які вимагались новими умовами, що починали складатись. Цей переходовий характер періоду не міг являтись сприятливим моментом для вироблення певної господарської програми. З другого боку не сприяв цьому так само той рівень культурности і освічености, на якому стояла тоді українська поміщицька група. Процес уніфікації України з Імперією і процес перетворення українського шляхетства в частину російського дворянства навряд чи можна трактувати, як фактори, що допомагали піднесенню культурного рівня українського поміщицтва. Частина його, можливо найбільш культурна і енергійна, залишила край і звязувалась з культурними і державними інтересами імперських осередків. Новий культурний осередок, яким для першої половини XIX віку був Харків з його університетом, сотвореним на базі нової імперської культури, на протязі майже цілої першої половини XIX віку був надто слабим, щоби мати поважніший вплив на місцеве життя; був він разом з тим і замало звязаним з місцевою базою та її старшими культурними традиціями. Тісніші звязки з закордоном, які раніше мали сприятливий вплив на розвиток української культури, в першій половині XIX віку почали де-далі слабнути і Україна поволі стала набувати европейські культурні цінности via імперські культурні осередки. Закордонні звязки і впливи безпосереднього характеру все більше починали ставати спорадичними. В результаті всіх цих обставин, коли на протязі першої половини XIX віку культурний рівень української поміщицької верстви і підкісся, то культурний рівень і вплив імперських осередків виросли в незрівняно вищій степені і почали набірати на Україні такого авторитету, якого не мали перед тим.[10]) Були все це обставини, які

[10]) Характеристичний в цього погляду матеріял дає листування Квітки в Погодіним (За сто літ, т. II). Так само характеризує тодішні відносини щоденник полтавського поміщика Райвера, який стосується до 1834—35 року (Кіевская Старина. кн. VI, 1893).

так само мало сприяли кристалізації і оформленню господарських поглядів українських поміщиків в певну систему.

Треба з другого боку зазначити, що той грунт, з яким тісно було звязане формулювання господарських поглядів українських поміщиків, це є грунт загальної політичної опозиції до існуючого урядового російського курсу. Вияви цієї опозиційности, як побачимо далі, можна помітити в цілому ряді виступів окремих осіб коли вони зазначають своє становище в економичних справах. Ствердження звязку між господарськими і політичними опозиційними настроями на Україні зроблене було мемуаристом двацятих років, бригадним командиром А. Михайловським-Данілевським.[11]) Автор мемуарів в 1824 році жив на Полтавщині, бував в Кременчуці, Градіжську, Лубнях, Золотоноші, був знайомий з цілим рядом українських поміщиків. Наводимо довшу цитату з його мемуарів: „Часті розїзди познайомили мене з багатьома поміщиками між іншим з фамілією Родзянок, найбільш освіченою на цілій „Малороссіи", але ця родина була перейнята, як і всі інші, ненавистю до Росії; отже, при цілій гостинности господарів і цікавій розмові, яку я там знаходив, бо це єдиний дім на Україні, де я чув розмови про словесність і науку, мені там доводилось сперечатись і боронити нас від їхніх докорів... Я не знаходив на Україні ні одної людини, з якою мені доводилось говорити, сприятливо до Росії настроєною і у всіх панував явний дух опозиції. У них є прислівя: „Він всім добрий, але москаль", себто росіянин, отже лиха або непевна людина. Така ненависть походить від порушення прав України, від упадку кредиту і промисловости, від підвищення податків, які на Україні викликають загальні злидні, від поганого зарядження судів, де панує продажність." Ця характеристика настроїв на Україні дозволяє зробити висновок, що оформлення економичних поглядів українського поміщицтва відбувалось і було звязане з тими загальними опозиційними настроями, які серед нього користувались поширенням. Політична опозиція українського поміщицтва першої половини XIX віку, як ми знаємо, не здобулась на сформулювання власного конкретного програму; може в звязку з тим і та економична опозиція, яка в значній мірі мала спільні джерела з політичною опозицією, в формулюванні своїх поглядів на окремі питання економичного життя не йде далі зазначення своєї негативної позиції, майже ніколи не здобуваючись на зазначення своїх позітивних домагань в окремих господарських справах.

Одним з перших діячів першої половини XIX віку на Україні, який приділяв увагу питанням господарським, зокрема питанням сільського господарства, був В. Н. Каразін. Його діяльність досить широко освітлена в літературі в першу чергу, як ініціятора заснування Харківського Університету; менш відомою є його діяльність на господарському полі. А проте в ріжноманітній і барвистій житьовій кар'єрі В. Каразіна ця діяльність займала не останнє місце. В першу чергу треба відзначити його працю коло заснування і провадження фільо-техничного товариства. Це товариство, засноване в 1811 році, існувало до 1820 року, мало районом своєї діяльности губернії Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Полтавську, Курську, Чернігівську, Слобідсько-Українську і Вороніжську і обєднувало до ста членів, але властиво кажучи єдиним активним чинником в товаристві був лише сам В. Каразін. Сконцентрувавши діяльність товариства і ті

Автор щоденника малює поміщицькі кола Лубенщини і підкреслює зростаючий вплив русифікації. Характеризуючи одного знайомого поміщика, як „совершеннаго хахла" і зазначаючи, що його дружина „уморительно говорит по русски" він разом з тим в другому місці підкреслює, „что теперь у нас лучше говорят по русски".

[11]) Русская Старина, 1900 р., X.

коштів, які воно зібрало, на спробах організації нових виробництв, що привели до втрат, В. Каразін був поставлений перед необхідністю ліквідувати справу. Для нас найбільший інтерес уявляють ті провідні ідеї, якими керувався В. Каразін, засновуючи товариство і провадячи в ньому роботу. В повідомленні про заснування фільо-технічного товариства В. Каразін писав: „Благородне шляхетство восьми губерній, вєднайтесь для спільного чину на користь того краю, який предки ваші, обороняючи кордони вітчини, кровю своєю здобули собі в посідання (в достояніе) і який буде багатою спадщиною потомків ваших. Від вас залежить збільшити в десять разів його значіння для Росії і зробити його предметом пошани і уваги (почтительного вниманія) цілої Европи.“ [12]) Той спільний чин, до якого закликав В. Каразін благородне шляхетство, це було розроблення природніх багацтв „Південного краю“. Він писав: „Не лише вироблення шкіри наших волів але й копчені їх язики привозять до нас з Москви, як також і петльовану муку для нашої хати. Льон, в який ми одягаємось, постачає нам внутрішня Росія і ми себе уважаємо щасливими, коли руки господинь наших його часами обробляють.“ В другому місці В. Каразін каже: „Низькі ціни не дають виявитись прямій працьовитості і духові підприємливости в господарстві (в домоводствѣ). Ми примушені збувати вироби наші в тому самому вигляді, в якому природа наша їх дає, і, маючи подостатком всіх річевин для фабрик, майже всі свої потреби задовольняємо здалека, платячи за перевіз до внутрішньої Росії і назад, виплачуючи бідними грішми нашими прибутки перекупців, через руки яких переходять перш за все сирові наші продукти і потім вертаються до нас виробленими.“ В одному з своїх листів В. Каразін висловлює такі думки: „Ми живемо і витрачаємо по европейськи, а прибутки для життя здобуваємо по скитськи; ми ще не вміємо запропонувати чужинцеві, який приваблює нас виробами своїми, винами і іншими ласощами, нічого крім шкіри, зідраної з вола.“ Ми бачимо, що цитовані вище думки В. Каразіна ідуть по лінії необхідности інтенсифікації господарського життя „Південного краю“ взагалі, сільського господарства зокрема. В цілях здійснення цих своїх міркувань В. Каразін перевів цілий ряд конкретних заходів частиною в межах фільо-технічного товариства, частиною поза ним. Багато уваги він уділяв питанням удосконалення існуючих виробництв і заведення нових. Правда, як здається, з технічного погляду спроби В. Каразіна в цій області здебільшого не уявляли значнішої вартости. Згадуємо про них, оскільки тут виявляється інтенція В. Каразіна сприяти розвиткові господарського життя краю. Він робить спроби улаштування парового гуральництва, шукає нових засобів здобування селітри то що. Питанням інтенсифікації господарського життя він присвячує окремі статті і порушує їх в своїх численних докладних записках. В 1837-38 роках в „Харьковских Губернских Вѣдомостях“ і „Одесском Вѣстникѣ“ ним вміщено такі статті: О посадкѣ картофеля на полях, О торгѣ заграницей хлѣбными спиртами, О важности лѣсоводства в Россіи (Х. Г. В.), Об усиленіи черноморской вывозной торговли (О. В.). Про необхідність допомоги розвиткові господарства В. Каразін згадує вже в своїому першому листі до Олександра I з 21. III. 1801 року, з якого роспочалась його кар'єра. В цьому листі він сподівається від нового царя поширення і поліпшення хліборобства, правильного лісівництва, заселення степів, розвитку промисловости.

Одною з економичних проблєм, яка приваблювала увагу В. Каразіна, була справа кріпацтва. Він згадує про неї в своїому першому листі до Олександра I, висловлюючи надію, що поміщицьким селянам будуть дані

[12]) В. Тихій — В. Н. Каразин. Кіевская Стар., 1905.

людські права, будуть поставлені межі їх залежности, буде встановлене право власности і тим самим викоріниться п'янство і своєвільство. Стояв отже В. Каразін, як видно з цього, на грунті регуляції кріпацьких відносин, їх унормування і не думав про їх повне знищення. Спробу регуляції кріпацьких відносин він на практиці перевів в своїому маєткові в с. Кучику на Харківщині в 1805—24 роках. Він організував там сільську думу, яка була до певної міри формою селянського самоврядування; до сільської думи належала роскладка повинностей селян що до поміщика: вона мала дисциплінарну і карну владу над селянами; представник поміщика входив до складу думи як один з її членів. В своїому маєткові В. Каразін зорганізував школу, дбав про церкву, уважаючи, що основним завданням поміщика є піклування про морально-релігійне виховання своїх селян. В докладній записці на імя міністра внутрішніх справ В. Кочубея В. Каразін пропонує: заборонити всім опріче дворян поміщиків володіти людьми, обмеживши це володіння лише часом життя власника і скасувавши продаж людей; заборонити переселяти кріпаків далі певного обмеженого віддалення від місця побуту. Змагання до унормування і злагодження кріпацьких відносин не перешкоджало проте В. Каразінові в 1816 році скласти доклад про оборону проти чужинців існуючої в Росії підпорядкованости селян їхнім поміщикам.

Неукраїнець родом В. Каразін в своїх виступах, як господарського так і загального характеру, не був чужим певного краєвого патріотизму. Як твердить Багалій, він вважав себе українцем і ставився з великою пошаною до Сковороди. Разом з тим треба відзначити, що він зайняв був виразно ворожу позицію до спроб створення літератури українською мовою. З приводу проєкту Бецького видати український альманах „Молодик" В. Каразін в своїому листі до Погодіна говорить так: „Замір Бецького про харківський альманах здійснюється досить успішно, ось і я вже встиг роздати до сорока білетів. Шкода, що він назвав його „по хахлацьки" проти моєї ради. Це імя примушує підозрівати, що це буде збіранина (набор) лише „хахлацьких" п'єс, які вже всім набридли і які, вірьте, менш всього цінять наші харківчане, що з гордістю давно вже себе зараховують до старої Росії." [13])

Ми спинились з самого початку на господарській діяльности В. Каразіна через те, що його особа займає виняткову позицію. В протилежність до других, які спиняли свою увагу на окремих господарських проблємах, він змагається дати загальне формулювання господарських потреб України. З другого боку особа Каразіна уявляє інтерес з того погляду, що він людина чужа Україні і походженням, і вихованням, в своїх господарських концепціях став на краєвий грунт; є це доказом значіння і впливу за тих часів краєвих тенденцій.

Ми зазначили, що поза В. Каразіним заінтересування господарськими питаннями іде по лінії конкретних проблєм. Серед них чи не найбільшу ролю відограє питання про урядову політику що до гуральництва. Вище ми підкреслили те велике значіння, яке відогравало гуральництво в економиці українського сільського господарства. В старій Гетьманщині панувала система вільного курення горілки. Натомісць російський уряд з часів Катерини II став на шлях обмеження волі гуральництва і його що далі то більш зростаючого оподаткування. За Катерини II був заведений для поміщиків повідерний податок при куренні горілки; крім того при вивозі горілки з маєтку треба було платити відкупщикам по одному карбованцеві двадцять копійок за кожде вивезене відро. Українське шляхецтво

[13]) Барсуков. Жизнь и труды Погодина, т. 7.

протестувало проти цих обмежень, але на доповідь Зубова рескриптом Катерини II з 30 травня 1796 року вони були залишені в силі. В 1811 році оголошено було маніфест про заведення мита на викурюване вино в розмірі 60 коп. від відра. Від 1813 року зустрічається вже на Україні відкупаренда в формі тимчасового заряджения; в 1819 році відкупні операції були знову відновлені; 1827—30 року були встановлені відкупи по містах; 1842 року були заведені мінімальні досить високі ціни на вино; 1844 року відкупна система була замінена на господарську чи пропінацію; 1851 року було заведено акцизну відкупну систему. Кожні заходи уряду в справі гуральництва і навіть самі чутки про такі заходи викликали жваву реакцію з боку українського поміщицтва.

В 1796 році миргородський шляхтич Іван Черниш так змальовував значіння гуральництва: „В здѣшнем краѣ сей винный промысел есть самый первѣйшій и важнѣйшій не только для экономического переворота помѣщиков, но и вообще для хлѣбопашцев важнѣйшій, поелику помѣщики иные с собственнаго хлѣба, а другіе немалую часть и покупая у земледѣльцев винокуреніе производят. Помѣщики... получают с того нужное снабженіе и домоводства своего пропитаніе; земледѣльцы, продавая хлѣб авантажними цѣнами поощряются к земледѣлію".[14]) В паперах В. Полєтики знайдена і опублікована О. Лазаревським записка 1801 року про потреби українського дворянства.[15]) В записці говориться: „Малоросійское дворянство почти единственно для содержанія своего на службу і государственных надобностей доход имѣет от винокуренія и продажи горячаго вина. Промысел сей приносит кромѣ дохода великіе выгоды не токмо Малоросіи одной, но и большей части Россіи и торговли". Вигоди ці, на думку автора записки, полягають в тому, що завдяки гуральництву „умножается хлѣбопашество", „при винокуреніях по скудости тучных паств выкармливается множество скота, который доставляется на продовольствіе столиц и отгоняется в заграничныя мѣста", „продолженіем в разных мѣстах и от разных дворян винокуренія занимается множество людей работой". Записка закінчується проханням до влади „подтвердить право свободнаго винокуренія дворянам в их имѣніях, свободной вина оптом и в роздроб в Малой Россіи торговли". На маніфест 1811 року Лохвицький з українсько-російського пограниччя на Курщині в своїому щоденникові реагує так: „А из сего и вышло разуменіе, что защита границ предками нашими стала уже не нужна да и погашеніе государственных долгов, весьма усилившееся, было к тому поводом, чтобы сія государственная, к пользѣ нашей бывшая хозяйственная часть помогли казнѣ уплатой оных, что составили на сей первый случай миліоны, думать так надобно и впредь еще уменшаемыя или уничтожаемыя, коим могут к упадку служить изведенные и искорененные сим винокуреніем лѣса, дороговизна хлѣба и строгое запрещеніе великоросіянам продажи вина".[16]) В 1827—30 роках, коли в містах встановлено відкупну систему, повітові маршалки Полтавщини звернулись до уряду з проханням про скасування її. До поглядів повітових маршалків приєднався полтавський маршалок Рєпнін, який в своїй доповіді міністрові фінансів між іншим писав: „Від цих заводів безперечно залежатиме не тільки збільшення вигід тутешніх поміщиків і навіть хліборобів, бо як тільки піднесеться ціна на горілку, неодмінно підскочить ціна на хліб, а такий наслідок був би першим і надійним ступенем до поліпшення стану всієї людности, бо не мав жадного іншого джерела, щоб збувати

[14]) Клепацький. Господарство Диканського маєтку.
[15]) Кіев. Стар. 1890, кн. 8.
[16]) Кіев. Стар. 1886, кн. 11.

продукти своєї землі."[17]) Велику реакцію викликало заведення в 1851 році акцизно-відкупної системи. Чернігівський поміщик Ханенко з приводу цієї реформи пише так: „Гуральництво давало чималі обороти вигодуванням свиней, рогатої худоби, але коли запроваджено акциз, позбулося свойого значіння, як джерело прибутку; воно стало тільки за необхідність для багатьох господарств, щоб підтримати скотарство."[18]) Полтавський поміщик А. Стороженко в листі до свойого сина Володимира, переводячи обрахунок прибутків гуральництва в Полтавщині до і після заведення акцизу, приходить до висновку: „З першого погляду видно, що ми позбавляємось майже половини прибутку."[19]) Загалом опозиція проти урядової політики в справі гуральництва була такою значною, що про неї згадує граф Уваров в своїому докладі Миколі I в 1847 році: „Україна дійсно плекає в своїх згадках думку про минуле, на дозвіллі (на досуге) шкодує про минулу самобутність, про свойого гетьмана, про „разгульное" козацтво, про оберпення в кріпаків вільних її мешканців, про втрату місцевих привилеїв, може бути про втрату вільної горілки, але не можна ставити українському духу в вину злочинні замисли кількох безумців."[20])

При обмеженості можливостей збуту хлібних продуктів в непереробленому вигляді є зрозумілим, що після того, як в звязку з зменшенням вигід від гуральництва прибутки від нього зменшилися, господарська думка стала працювати для того, щоб знайти для хліборобства ту нову галузь, яка би дала можливість одержання грошевих прибутків. Цею новою галуззю сільсько-господарської промисловости стало передовсім цукроварство. Справа заведення цукроварства на Україні в поміщицьких колах викликала загальне заінтересовання. На можливість розвитку цукроварства і його вигідність вказував вже В. Каразін.[21]) Товариство сільського господарства південної Росії в Одесі в 1836 році послало запитання до комітету цукроварів в Москві про цукроварське насіння, про майстрів і знаряддя, зазначаючи в свойому запитанні, що „бажаючи працювати над розведенням цукрових буряків, де-які поміщики Новоросійського краю потрібують цієї рослини та знання, щоб розводити її і виробляти цукор."[22]) Як широке було заінтересовання цукроварством можна бачити з того, що воно відбилось в листах людини такої далекої від безпосередніх господарських справ, як письменник Є. Гребінка. Він в листі з 10. III. 1836 року до С. Новицького пише: „Ви з Квіткою заходилися коло доброго діла — варити цукор: хай живуть цукровари. А всі ми купуватимемо цю дуже солодку їжу далеко дешевше ніж тепер." В другому листі з 13. XI. 1836 року він зазначав: „Радію, дуже радію з твоїх цукрових афер, дай Боже, щоб вони йшли вперед. Може і наш брат, працьовник, приїхавши на Україну вип'є філіжанку чаю з домашнім цукром, або чарку суто-українського лікеру."[23]) Найбільшу ролю в справі цукроварства і його популяризації відограв безперечно харківський поміщик П. Лялін, широко-освічений і талановитий економіст. В ряді своїх статей уміщених в 30—40 роках в різних російських журналах (Библіот. для чтенія, Журн. сел. хозяйства, Земледѣльч. журнал, Журн. міністер. государ. имуществ) він обгрунтовував не лише доцільність розвитку цукроварства на Україні, але також поставив на порядок денний основні питання з обсягу української цукроварської

[17]) Павловскій. К исторіи винокур. в Малор. Тр. Пол. Арх. Ком. Вып. 5, 1908. цит. за Воблим Вип. I, ст. 29. Нариси з іст. цукро-бур. пром.
[18]) Воблий. Вип. I. ст. 33.
[19]) Слабченко, ст. 50.
[20]) Слабченко, ст. 178.
[21]) Воблий вип. I. ст. 101.
[22]) Там же, ст. 131.
[23]) Там же, ст. 137.

політики. В. 1852 році справу розвитку цукроварської промисловости на Чернігівщині порушує чернігівський поміщик Ханенко в своїй статті „О пользѣ свекло-сахарной промышленности для Черниговской губерніи" в „Журн. минист. госуд. имуществ".

Зробимо спробу охарактеризувати погляди українських поміщиків на цукроварство і цукроварську політику, користуючись в першу чергу працями П. Ляліна. Цей автор підкреслює критичний стан українського хліборобства в звязку з неможливістю збуту хліба через обмеженість внутрішнього ринку, лихий стан доріг і низькі ціни, які не оплачують видатків хлібороба. Він уважає, що хліборобство вимагає корінної реорганізації. Ставлючись з резервою до можливости поширення при тодішніх умовах плодозмінної системи, П. Лялін найбільш доцільний вихід бачить в розвиткові на Україні фабричних підприємств, які би займались переробленням сільсько-господарської сировини. Серед цих підприємств на перший плян він висовує цукроварські підприємства, підкреслюючи, що Лівобережжя і Слобідська Україна є найбільш відповідним районом для розвитку цукроварства. В 40-х роках, коли розвиток цукроварства на Україні став довершеним фактом, П. Лялін підносить думку про необхідність збудування на Україні рафінадного заводу, зазначаючи, що є більш доцільним будувати рафінадний завод на Україні ніж в Москві. Другий автор, що виступав в справі розвитку цукроварської промисловости на Україні, Ханенко, так само трактував цукроварство, як спосіб для поліпшення становища сільського господарства; він вважав доцільним заснування цукроварень капіталістичного типу а не поміщицьких цукроварень дрібних розмірів. Це трактування справи Ханенком припадає на пізніші роки — на той час, коли цукроварство на Україні вже набрало досить значного розвитку.

Слід відмітити, що вже в період зародження цукрової промисловости намічається певне росходження в поглядах на політику що до цукроварської промисловости між українськими і північними цукроварами. П Лялін займає виразно опозиційне становище до комітету цукроварів у Москві, що був в найбільшій мірі об'єднанням російських цукроварів, і веде з ним жваву полємiку. Український цукровар Понятовський висловлюється против зниження мита на колоніяльний цукор і полємізує з північними цукроварами, які в своїх рафінеріях переробляли закордонний цукор і були зацікавлені в зниженні на нього мита.[24]) Натомість Лялін, як і інші українські цукровари, виступав проти заведення акцизу на буряковий цукор. В 1844 році П. Лялін підкреслює, що самі чутки про податок спиняють багатьох заповзятливих людей обертати свої капітали в цукроварську промисловість. Відбиваючи настрої місцевих цукроварів, київський генерал-губернатор звернувся в 1847 році до центрального уряду з листом, в якому висловлювався проти заведення акцизу на цукор.[25]) Після того, як акциз був заведений, українські цукровари кілька разів підносили питання про його зменшення. В цій справі була подана українськими цукроварами докладна записка київському генерал - губернаторові Васильчикову.[26]) На початку 50-х років цукровари Яхненко і Семиренко подали докладну записку про зменшення акцизу до міністерства фінансів.[27]) Як бачимо, ті позиції які займали українські цукровари, мали певні спільні риси з позиціями українських поміщиків в справі гуральництва: і тут і там є моменти опозиційности до центрального уряду і певна свідомість своєрідности економичних інтересів України.

[24]) Воблій т. І. вип. 2 ст. 228.
[25]) Там же, ст. 145.
[26]) Там же, ст. 178.
[27]) Там же, ст. 180.

Наведені матеріяли вказують, що необхідність розвитку сільсько-господарської промисловости обстоювали люде з ріжних районів України і в ріжні періоди в першій половині XIX віку — В. Каразін, П. Лялін, Полетика, Ханенко то що. Ми навели дані, які торкаються найбільш популярних галузів с.-г. промисловости — гуральництва і цукроварства. Це не означав, що господарська думка тодішніх поміщиків обмежувалась лише цими галузями. Сам П. Лялін, цей енергійний пропагатор цукроварства, підходить до думки про необхідність його розвитку, виходячи з того загального положення, що сільське господарство треба провадити так, щоб розподіляти і витрачати капітали відповідно до сучасного бігу торговлі, попиту, смаку. Стоючи на цьому погляді він вважав, що для українського господарства були найбільш відповідними такі виробництва крім цукровобурякового: перерібка коноплі на взір бавовняника і картопельно-паточні підприємства.[28]) Серед українських поміщиків зустрічаємо заінтересования другими родами промисловости звязаними з сільським господарством; сюди належать суконні фабрики, підприємства для промивання вовни, салотопні заводи то що.

Так само той інтерес, який існував для заведення промислових підприємств не означав, що поміщики не цікавились проблемами звязаними з розвитком сільського господарства в вузькому розумінні цього слова. Серед галузів сільського господарства в першу чергу треба згадати про скотарство. Скотарство було тою галузю сільського господарства, яка мала найбільші можливості розвитку в степу. В звязку з цим П. Лялін, спиняючись над питанням реорганізації сільського господарства, ставиться скептично до можливости розвитку скотарства на Лівобережжі, уважаючи, що вона є добрим для Степу.[29]) Дійсно, найбільш прибуткова на той час галузь скотарства, тонкорунне вівчарство, передовсім поширено було на Степовій Україні. Справам скотарства уділяють увагу в першу чергу поміщики зі Степової України. Обговорення їх знаходить місце в органі Одеського товариства сільського господарства (Листки Одес. с.-х. общ. р. 1835 і 1839). Справам скотарства присвячує увагу херсонський поміщик Іван Гулак, батько кирило-методієвця Миколи Гулака, в „Журналі міністр. госуд. имуществ" в статті „О скотоводствѣ в южном краѣ Россіи". З конкретних питань, що торкались скотарства, увагу приваблювала справа вживання в господарстві кінської і волової тяглової сили. В 30-х роках вже з'явились прихильники заміни волів кіньми (Ракович, Лялін і ін.). Прихильники переходу до тяглової кінської сили труднощі для здійснення цього переходу бачили в тому, що селяне не вміли поводитись з кіньми. Висувалась думка про необхідність призвичаювати потроху селянську молодь працювати кіньми. Причини того, що людність давала перевагу волам перед кіньми бачили в низькому стані господарського добробуту селянства: удержання вола коштувало дешевше, ніж удержання коня. Як одну з причин низького стану скотарства і поширення епідемій, полтавський поміщик Білуха-Кохановський[30]) висовує високий акциз на сіль, в звязку з чим худобі не дають соли, яка коштує надто дорого; на його думку вживання худобою соли є засобом, який охороняє її перед пошестями. Загалом же треба думати, що тодішні поміщики уважали скотарство тою галузю господарства, яка звязана була з великим ризиком, зважаючи на поширення пошестей, і давала малі прибутки. Матеріяли архіву Диканської економії, де скотарство, зокрема вівчарство, мало значне поширення, де вовну збували в Москві, Петербурзі, Кременчуці, Одесі і навіть робили спробу

[28]) Библіот. для чтенія 1838 г., т. XXIX.
[29]) Там же.
[30]) Основа 1861 р. кн. 1.

експортувати її до Англії, дають таку оцінку скотарства: „Тутешнє скотарство не тільки не дає прибутку, але й вимагає що року великих видатків."[31]) Можна думати, що ця оцінка висловлює думки господарів ширшого району.

Що торкається хліборобства, то в цій області господарська думка спиняється в першу чергу на двох справах: з одного боку підкреслюються низькі ціни на хліб, які не забезпечують підприємцеві його видатків, а з другого боку зазначається несприятливий стан доріг, який утруднює перевіз хлібних продуктів. Скарги на низькі ціни ідуть довгою чергою, починаючи ще з другої половини XVIII віку; ці скарги ми знаходимо у Шафонського, який зазначає, що „окружившіе Малую Россію со всѣх сторон, кромѣ Бѣлорусіи, плодородные мѣста и собственный ея урожай причиною, что хлѣб бывает весьма дешев, так что почти и труды хлѣбопашца не заплачены".[32]) Всі ті особи, які спинялись на значінні гуральництва для українського хліборобства — Черниш, Полєтика, Ханенко тощо — в своїй мотивації підкреслювали значіння гуральництва для піднесення хлібних цін, вважаючи тим самим існуючі ціни на хліб занадто низькими. Найвиразніше зазначає ту шкоду, яку несе хліборобство від низьких цін, П. Лялін. В одній з своїх статей він говорить: „Нема ремества, нема ні одної промисловости, яка би винагороджувала за працю менше, ніж хліборобство в Малоросійському краєві; нема людини, яка би перебувала в гірших злиднях, ніж орач малоросійських ланів."[33]) А в другому місці він зазначає: „В Малоросії в повіти, де за пуд жита платять 20 коп. Кривднішої від цеї ціни для людської праці, здається, і бути не може. Треба собі тільки уявити всю виснажливу працю хлібороба, підрахувати все, що може зробити найневтомнійша людина, працюючи ціле літо над хлібним своїм полем, і нарешті перевести це все на теперішні ціни: тоді легко зрозуміти той наслідок, що дає тепер хліборобство." Скарги на низькі ціни не припиняються на протязі цілого півстоліття, не зважаючи на вагання цін в окремі роки і повільне піднесення їх, починаючи з 30-х років. Причиною цього є очевидно те, що при крайнє незадовольняючому стані доріг в окремих районах відчувалась дуже слабо тенденція піднесення цін. Не дивно отже, що про стан доріг згадують всі ті, що звертають увагу на положення сільського господарства, через те на Україні дуже рано в сільсько-господарських колах піднесено думку про необхідність поліпшення шляхів, зокрема про будування залізниць. П. Лялін в 1844 році писав: „В самій Малоросії в осени і на весні цілком припиняється рух важких транспортів ... При такому стані шляхів не може існувати торговля і через те всі сільські продукти України лишаються на місці без збуту, без вартости, праці не оживляє торговля і ось головне джерело народнього убозства. Доки в Росії не буде залізниць або шосе, доти хлібороби північних губерній будуть убогі через недостачу хліба, а південні губернії через зайвину."[34]) Потребу поліпшення шляхів для налагодження сільського господарства відчували також і урядові кола на Україні. В 1838 році начальник одеської митної округи звернувся до уряду, вказуючи, що конкуренція Дунайських князівств Молдавії і Валахії може пошкодити в чорноморській морській торговлі, як що не буде негайно приступлено до поліпшення шляхів, зокрема до будування залізниць. Але проєкт зустрів скептичне відношення з боку Канкріна і Воронцова і справа обмежилась частковим поліпшенням грунтових шляхів. Питання це знову було піднесено в 1844 році, коли був поданий Маріні проєкт організації акційної

[31]) Клепацький.
[32]) Оп. Чер. нам. ст. 19.
[33]) Библ. для чтен. 1838 г. т. XXIX.
[34]) Жур. мин. гос. им. 1844 г. т. X.

компанії для будування залізниці від Одеси до Ольвіополя. Цей проект, який на цей раз зустрів прихильне відношення уряду, не був реалізований в звязку з фінансовими труднощами.[35])

З інших питань, які порушуються в літературі тих часів належить ще згадати справу про вільну найману працю в сільському господарстві. Якогось одноздідного вирішення ця справа не знаходить. З матеріялів, що малюють структуру поміщицького господарства першої половини XIX віку, ми знаємо, що фактично поширення вільної найманої праці, спеціяльно в Степу, було досить значним. Проте теоретичних висновків ширшого характеру з цього факту зроблено не було. Навіть такий освічений економист, яким був П. Лялін, виступаючи в своїх статтях як пропагатор вживання вільної робочої сили (Библіотека для чтенія т. X, 1835 рік) вже через три роки виступає як прихильник вживання кріпацької робочої сили. (Библ. для чтенія т. XXIX, 1838 р.).

Кінець періоду, який ми обіймаємо своїм дослідом, характеризується з'явленням серед поміщиків нових течій і настроїв, що повязані з усвідомленням неминучости ліквідації кріпацького господарства. Але ця справа складає цілком окрему і відмежовану тему.

---

[35]) О. Варнеке. Залів. будів. на Укр. в 1860 роках. Зап. Одесь. Наук. при УАН Т-ва № 1.

Андрій Яковлів.

До історії кодифікації українського права XVIII в.

(Чому проект кодексу „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ" не дістав затвердження?)

Найвидатнішим памятником української правної творчости за доби Гетьманщини є безперечно кодекс „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ" р. 1743. Над складанням його працювали видатніші українські правники того часу і по своїм якостям що до системи, формулювання правних норм та абстрактних дефініцій кодекс далеко перевищував такі кодекси, як Литовський Статут або московське „Уложеніе" 1649 р. та попереджав чимало західно-европейських кодексів загального характеру. Тим часом, 15-ти літня праця українських правників над складанням цього кодексу не одержала санкції російської влади і, таким чином, кодекс не набрав сили діючого в Україні закону. Чому так сталося?

Проф. О. Кістяківський, що перший видав друком текст кодексу, додавши грунтовне „Изслѣдованіе" (Кіевск. Университ. Извѣстія 1875, кн. 4, 7—11, 1876, кн. 1—12, 1877, кн. 1, 8—12. Окреме видання К. 1879 р.), та І. Теличенко, що написав загальну розвідку: „Очеркъ кодификаціи Малороссійскаго права" (Кіев. Старина 1888 р. кн. IX—X), дають майже однакову відповідь на це питання. Проф. О. Кістяківський писав, що кодифікаційна комісія закінчила свою працю р. 1743, а р. 1744 кодекс в готовому вигляді було переслано до Сенату російського правителем України, генер. Бібіковим. Сенат р. 1756 повернув кодекс гетьманові Кир. Розумовському для перегляду. З доручення гетьмана р. 1758 кодекс мала переглянути комісія й старшинська Рада, але через незгоду в тлумаченні сенатського указу старшинська Рада не приступила до перегляду і „про кодекс після цього року вже більше не згадується" (ст. 26—27). „Можна думати, додав Кістяківський, що Свод було навмисне забуто. Інакше не можна пояснити сенатського указу з р. 1761, в якому говориться про перегляд законів, діючих в Україні, але ні одним словом не згадується про Свод, хоч про нього Сенат мав відомості, бо Свод офіційно було подано сенатові р. 1744. З початком царювання Катерини II у внутрішній політиці відносно України стався перелом, так що запамятування про Свод було вже принципіяльним, навмисним. Свод нагадував про особливості України, а центральний уряд російський мав намір ці особливості вигладити" (ст. 27). Отже, на думку проф. О. Кістяківського, незатвердження кодексу сталося з вини російського уряду, бо кодекс містив у собі українські закони, українське право, відмінні від московських законів і права, і через те не відповідав завданням російської політики що до України.

І. Теличенко загалом поділяє думку проф. Кістяківського (Кіев. Старина. 1888 р. кн. X, ст. 49), але від себе додає, що Сенат тому не розглянув кодексу протягом 12-ти років (1744—1756) і повернув гетьманові Розумовському, що тоді в Сенаті не було компетентних для цього юристів, які знали б закони й право України, бо сенат, навіть, поплутав назву правних книг, що були в Україні діючим законом (ст. 40—41).

Думку Кістяківського й Теличенка прийняли й інші українські історики, що не займались спеціяльно історією кодексу. Але після того було опубліковано значну кількість документального матеріялу й розвідок, що торкались останніх років автономного життя України; вони висвітлили деякі факти й обставини, що мають важливе значіння для вирішення питання про те, чому проєкт кодексу не було затверджено. Проаналізувавши дотепер опублікований матеріял, я прийшов до іншого висновку, який і подаю тут в короткому викладі.

Як в основному договорі Б. Хмельницького з Московським царем з р. 1654, так і в наступних договорах, було стверджено українському народові право судитись у своїх судах по „малороссійским правам". За джерела цих „малороссійских прав" в Україні за доби Гетьманщини правили: Литовський Статут 3-ої редакції з р. 1588, Магдебурзьке право у формі приватних правних книг: „Саксону" Щербича й „Порядку" Гроїцького на польській мові, та звичаєвого права. Литовський Статут вважався за „преднейшое право". На початках діяльности козацьких судів, що були заведені за Б. Хмельницького на місце статутових судів, коли, як висловився Ф. Чуйкевич, „уставичніе войны искусных тогда въ правах людей пожирали" (Суд и росправа в судах... Матеріяли до історії укр. права, т. I, ст. 84), на першому місці стояло звичаєве право та судові прецеденти попередньої доби. Пізніше, як свідчать судові акти, козацькі суди все частіш і частіш „розгортали Статут і Порядок". За весь цей час не знаходимо ні одного випадку незадоволення українським правом або бажання його доповнити чи змінити, хоч з розвоєм правного життя у власній державі давні джерела права, як Литовський Статут та Магдебурзьке право, ставали менш доступними для ширших кол і назрівала потреба якось їх приблизити до народу. В наслідок цього в XVIII в. з'явився цілий ряд українських підручних правних книг у формі переказу, систематики, тлумачення Литовського Статуту, Порядку й Саксону. (Напр., „Процес краткій", „Економіка краткая", „Права малоросійскія з книг Статута, Саксона й Порядку выписанные", „Выписки из Книг Статута", „Краткій Свод Статута", „Короткій показчик Магдебурского права" та інш. Див.: Матеріяли до історії українського права, т. I. К. 1929 під ред. акад. М. Василенка, а також і знаменитий твір Ф. Чуйкевича: „Судъ и росправа въ правах малоросійских", тамже, ст. 83 й наст.).

Вперше про непорядки в судах, про неясність та недостачу в законах заговорив Петро I в звязку з плянованою ним „колеґіяльною реформою" в Україні. Року 1721 він видав указ, в якому вимагав перекладу Статутів Литовського й Магдебурзького на московську мову. Гетьман Скоропадський на підставі цього указу універсалом з 16. V. 1721 р. наказав перекласти „правні книги" — Статут, Саксон і Порядок — з польської мови на „руское наречіе", чи на „російській діалект". Переклад потрібний був московському правительству та його орґанові в Україні, т. зв. „Малороссійской Колеґіи", якій було надано компетенцію вищого апеляційного суду в Україні. Як видно з документів, над перекладом працювали правники до 1727 р., але його не закінчили (М. Василенко. Передмова до Матеріялів по історії укр. права, ст. VI).

Після свого обрання гетьман Апостол в лютому р. 1728 поїхав до Москви, де подав до Верховної Таємної Ради „Статті" про затвердження попередніх договорів і про потреби України. Між іншим, в статті 1-й гетьман просив підтвердити „стародавні права й вольности", щоб в Україні люди судились у своїх судах по своїм правам, причому в поясненні до цієї статті подав нарис існуючої в Україні судової системи, відкидав обвинувачення, які було кинуто на українські суди з боку російських адміністрато-

рів, та прохав надрукувати „права“ для полегчення вжитку в судах. У відповідь на своє подання гетьман дістав од Верховної Таємної Ради царський указ, так звані „Рѣшительные пункты“ (Полн. Собр. Зак., ч. 5324). В 1-му пункті було вміщено затвердження існуючих в Україні судів, але до складу Генерального Суду було введено 3 членів-великоросіян поруч з 3-ма членами-українцями під головуванням гетьмана. В звязку з такою реорганізацією вищого судового органу в п. 20-му було вміщено таку постанову: „Понеже е. и. в-ву донесено, что Малороссійскій народъ судятъ разными правами, которыя сими словами названы: „Магдебурзскіе да Саксонскіе Статуты“, изъ которыхъ одни другимъ не согласуютъ, изъ чего можетъ быть судамъ не безъ помѣшательства, того ради е. и. в-во указалъ для пользы правосудія народа Малороссійскаго тѣ права, по коимъ судится Малороссійскій народъ, перевесть на великороссійскій языкъ и опредѣлить изъ тамошнихъ, сколько персонъ пристойно, искусныхъ и знающихъ людей, для своду тѣхъ трехъ правъ въ одно и для апробаціи прислать ко двору е. и. в-ва“.

Отже було наказано не тільки перекласти „права“ на московську мову, за прикладом наказу Петра І, але й скласти „Сводъ трьох малоросійських прав“, що містять різні постанови і доводять суди до „помѣшательства“. Гетьман мусів виконати наказ. Того ж таки року була покликана Комісія, яка спочатку зайнялась перекладом правних книг, а потім складанням з них кодексу-Своду. Року 1734 цариця Анна Іванівна наказала правителю України, кн. Шаховському, обрати нову Комісію, яка б „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ“ переклала, звела в один Свод, „что надлежитъ сократить и прибавить въ пользу Малороссійскаго народа и что къ вѣрному е. и. в-ва подданству отъ такого народа приличествуетъ — о томъ учинить проектъ и подать для разсмотрѣнія, кому повелено будетъ“ (Передмова до кодексу). Комісію в новому складі, під головуванням генерального судді, І. Борозни було вислано з Глухова до Москви, щоб вона працювала там під доглядом „искусной персоны изъ великороссіянъ“. В Москві Комісія працювала протягом року, а потім її було повернуто до Глухова. З матеріялу, поданого проф. Кістяківським та Теличенком видно, що Комісія знаходилась під постійним впливом „малороссійскихъ правителей“, Канцелярії міністерського правління та Генеральної Канцелярії, особливо починаючи з р. 1735. Комісія мусіла звертатись до Генеральної Канцелярії і до Правителя за вказівками, як вирішувати різні трудні випадки погодження норм Литовського Статуту з існуючим політичним становищем України, причому зміст і характер запитань свідчить про те, в якому напрямі вимагалося від Комісії складати проєкт кодексу. Наприклад, Комісія першого складу р. 1731 прохала „виразной резолюціи“ на 12 запитань, „понеже без рѣшенія оныхъ дѣла нами зачатого ради случающихся въ такихъ сумненіяхъ остановокъ производить далей нельзя будетъ“ (Изслѣдованіе, ст. 20). Серед цих питань знаходимо такі: чи вносити у свод артикули Статуту, що торкаються вольностей та управління українського народу (т. 5), чи вносити привілеї, дані польськими королями на вольности (т. 6), писати чи випускати „неумѣстные“ зобов'язання й присягу королів, що є в Литовському Статуті (т. 7), чи писати на місце імени короля й Вел. кн. Литовського ймення царя й Малої Росії (т. 8), чи належить все сумнівне, зайве, маловживане, „неприличное“ Російській державі, нашій Батьківщині й народу Малоросійському скорочувати, доповнювати і т. д. (т. 12). А в р. 1735 Комісія іншого складу запитувала Генеральну Канцелярію, чи можна трактувати в кодексі „о повелительствѣ, могуществѣ и оказательствѣ государевой персони, як то: о асекураціях, присягах государевих, розмноженіи и прибавленіи земли, о сеймах, сеймиках“. Генеральна Канцелярія, яка

р. 1731 не дала жадної відповіді на запити Комісії, р. 1735 відповіла, що справи, про які запитує Комісія, „противні указам и в Малоросіи здавна не бували", тому „не только е. и. в-во не надлежитъ просить старшинѣ духовной и мирской, но и вам (Голові Комісії) о том представлять неприлично" (Теличенко, К. Ст., 1888, кн. X, ст. 30). Генеральна Канцелярія не дозволила назвати Свод „Книгой прав малоросійского народа", бо мовляв, дати назву своду лежить „въ единомъ соизволеніи государыни". В листопаді р. 1741 наказано було Комісії виправити мову кодексу й правдивість цитат, „и самый стиль, гдѣ что противъ великороссійскаго штатскаго нарѣчія нѣкоторыми оной Комиссіи членами, къ тому непріобыкшими . . . допущено" (Теличенко, ст. 38). Все це свідчить про те, що на цілу Комісію і на окремих її членів впливав російський уряд через свої органи, що були в Україні, а крім того деякі члени Комісії, як видно, схилялись до того, щоб „модернізувати" давне право та в кодексі відмітити тодішне державно-правне становище України та залежність її від Росії.

Ці зовнішні впливи й тенденції значно відбились і на внутрішніх відносинах в Комісії та на її праці. В складі першої Комісії утворилась група членів на чолі з лохвицьким сотником Василем Степановим, яка стояла на становищі царського указу з р. 1728, що вимагав „трое прав звести в один свод". В докладі до Колегії Закордонних Справ р. 1731 сотник Степанів виклав план, за яким тоді Комісія опрацьовувала правні книги. Комісія поставила собі завданням скласти правдивий кодекс діючого права в Україні. Норми, що було розкидано в різних книгах, Комісія зводила в одно місце під одним наголовком, як що вони торкались того самого предмету. При цьому Комісія дослівно перекладала текст книг або робила екстракт, залишаючи тільки „силу права". Норми, викладені у формі міркувань, доводів чи спорів різних авторів, Комісія викладала у формі коротких висновків. Протиріччя законів Комісія розвязувала на підставі „нововиданих Саксонських прав" (на німецькій мові) та на підставі тлумачення інших книг. Іноді Комісія вносила в текст кодексу те, що визнавала правильним, а протилежну цьому норму писала на боці основного тексту. Те, що вважала „весьма неприличнымъ" в давніх книгах, зовсім викидала. Опрацьований за таким планом матеріял Комісія викладала в кодексі **не в тому порядкові й системі**, як то було в Литовському Статуті, а цілком у **новому**, „болѣе къ свойству предметовъ подходящему, такъ, чтобы сродственные и имѣющіе внутреннюю связь предметы одинъ близъ другого были помѣщены" (Изслѣдованіе, ст. 20—22). Цей план показує, що Комісія керувалась правильним кодифікаційним планом: вона бажала скласти **новий кодекс законів**, зводячи Литовський Статут і книги магдебурзького права в один, новий Свод; при цьому Комісія склала багато нових артикулів на підставі українського звичаєвого права, гетьманських універсалів, а також царських указів і принціпів московського права. В передмові до Своду Комісія зазначила: „а что во всѣхъ оныхъ книгахъ не находилось и прибавить надлежало въ пользу онаго народа, въ согласіе и примѣръ тѣхъ же и другихъ христіанскихъ правъ, такожъ и древнихъ добрыхъ малороссійскихъ правъ и порядковъ, прибавлено" (Изслѣдованіе, стор. 107). В кодексі помітно також і впливи московські, особливо в місцях, що торкались публічного права, де Комісія мусіла пристосувати норми кодексу до російського державного устрою та законодавства.

План праці Комісії, що його виклав лохвицький сотник В. Степанів і підтримували деякі інші члени Комісії, особливо — архимандрит Печерський Онисевич та бунчук. товариш Вас. Думитрашко-Раїч, викликав гострий спротив та опозицію іншої групи членів Комісії, яку очолював голова Комісії, генеральний суддя Ів. Борозна. Ця група була проти зводу трьох

статутів в один, новий кодекс, за новою системою, а стояла за дотримання Литовського Статуту, яко „фундаментального" права України, до якого можна було лише додати деякі поправки чи доповнення. В листі до правителя, кн. Шаховського, з р. 1735 голова Комісії, Борозна, писав з цього приводу: „Другіе хотятъ новое якоесь право составить непорядочно и на обиду Малой Росіи" (Додаток до „Изслѣдованія", ст. 843—844). „Хочется имъ по тѣмъ матеріаламъ, зо всѣхъ правныхъ книгъ трехъ да изъ латинскаго (Саксона), по своимъ всякъ мнѣніямъ выписуя, сводъ здѣлать по своему усмотрѣнію . . . и Статутовые роздѣлы, артикулы, параграфы поразрывать и помѣшать, изъ единой въ другія главы . . . попереносить, безъ общаго согласія, и новымъ порядкомъ новую правную книгу здѣлать . . . а до того не будучи въ приказныхъ дѣлахъ и не вѣдаючи никакого порядка судового и правного, хиба только на единую обиду Малой Росіи здѣлать хотятъ, и первоначальное право Малоросійское — Статут — попортить и уничтожить". Мало того, Борозна, навіть, звертався в цій справі через Генеральну Військову Канцелярію до Генеральної Старшини з запитанням, „яким порядком надлежитъ сводъ здѣлать". Генеральна Канцелярія зажадала від Борозни, щоб подав пояснення „и подробный докладъ", в чому він вбачає „порчу и обиду", додавши, що догляд над складанням своду доручено не Генеральній Старшині, а „генеральному сенатору, кн. Шаховскому, и для апробаціи, кому е. и. в-во поручитъ" (Теличенко, ст. 28).

Такимъ чином між членами Комісії виникли важливі розходження по кардинальним питанням кодифікаційної праці. В той час, як група новаторів українського права точно дотримувалась засад, висловлених в царських указах 1728 та 1734 рр. про звод „трехъ правныхъ книгъ" — Литовського Статуту, Саксону й Порядку — в один новий кодекс з узглядненням нових відносин і нових потреб, група консерваторів вбачала в такому новаторстві небезпеку втрати „фундаментального права України" — Литовського Статуту та заміну його „якимсь новим правом". Побоювання за втрату давнього права находили відгомін і підпертя в патріотичних почуваннях членів Комісії, як видно, наприклад, з наведених вже запитань Комісії чисто політичного характеру (як бути з вольностями шляхти, чи треба писати замісць короля — царя, замісць Литовської держави — Малу Русь, як бути з „виявленнями царської персони", і т. п.). Історія не залишила нам прізвищ членів Комісії національно-консервативного напряму, крім генерального судді, Ів. Борозни. Про цього останнього відомо, наприклад, що в якости генерального судді, він часто сперечався з великоросійськими членами генерального суду, докоряючи їм, що вони не знають українського права, а ті в свою чергу обвинувачували його в „неправосудії", затриманні судових справ, тощо. Один випадок спору доходив до Колегії Закордонних справ в р. 1733, яка, ознайомившись з поясненнями Борозни, погодилась з ним і признала, що великоросійські члени генерального суду виявили в цьому випадкові необізнанність в українському праві (Л. Окиншевич. Рада Старшини, стор. 157). З підписів на оригіналі Своду „Прав, по которым судится Малоросійскій народ", відомо останній склад Комісії Своду. З 16-ти членів Комісії припадало на генеральну старшину — 2 (генеральний обозний Я. Лизогуб, генер. хорунжий М. Ханенко), 1 — полковник Лубенський (Петро Апостол), 2 — бунчуков. товариші, 2 — полкових писарі, 2 — сотники, 1 — військовий товариш, 1 — військовий канцеляриста та 5 — представників чорного й білого духовенства. Невідомо, хто з них тримався консервативного напряму. Генеральний суддя Борозна помер, не діждавши закінчення „Своду", інші ж члени Комісії його напряму, видно, не виявили енергії в цій справі, так що новатори взяли перевагу і докінчили Свод,

очевидно, під пресівю правителів та російського уряду, який протягом останніх років перед закінченням Своду енергійно підганяв Комісію указами (Теличенко, X, ст. 31).

Кодекс „Права . . ." було закінчено р. 1743, а р. 1744 правитель, генер. Бібіков, переслав кодекс до Сенату. Але скоро після цього напрям російської політики що до України різко змінився. Перевагу взяли персональні симпатії молодої цариці Єлисавети, наступила доба „серця й кохання", некоронований муж цариці, „рейхсъ-графъ" Олексій Розумовський, а з ним і Україна та українські справи були у великому „фаворі" при дворі цариці. Вже того ж таки року 1744 принціпіяльно було вирішено дати Україні гетьмана — брата царициного мужа, а року 1745 на Україні не було вже правителів, р. 1747 цариця видала указ про вибір гетьмана (П. С. З., 9400), р. 1749 — грамоту про повернення Україні прав, на яких „гетманъ Скоропадскій учрежденъ былъ", та про передачу усіх українських справ з Сенату до Колегії Закорд. Справ (П. С. З. 9676). Нарешті, указом з 5. VI. 1750 р. було відкликано „великоросіян" з Генеральної Канцелярії, Генерального Суду, Комісії економії і інш. Всі ці події, а особливо перевод України з відомства Сенату до відомства Колегії Закор. Справ не були сприятливі для того, щоб займатись перевіркою й затвердженням Кодексу „Права . . ." Про нього мовчали в Петербурзі, а в Україні теж обставини змінились так, що перевагу взяли національно-консервативні настрої: українські патріоти серед старшини, духовенства, козацтва чекали поновлення „прав і вольностей", що були за Б. Хмельницького, базуючи свої надії на царській грамоті, яка привертала права, що були стверджені гетьманові Скоропадському, от же й договір 1654 року.

Справа з кодексом вилежувалась в Сенаті, але вона не була забута, тільки прихована до слушного часу. Цей час надійшов р. 1756. Перед тим гетьман К. Розумовський посварився з президентом Колегії Закорд. Справ, канцлером Бестужевим, і попрохав царицю, щоб Україну знов перевели у відомство Сенату, що й було зроблено указом цариці з 17 січня 1756 р. (П. С. З. 10498). Тоді то Сенат витяг з архіву кодекс „Права . . ." і при указі з 20 травня того ж року переслав до гетьмана для того, щоб „сочиненный изъ трехъ правъ Статутъ разсмотрѣть, довольно ли, по нынѣшнимъ обстоятельствамъ, будетъ того что въ немъ постановлено или что въ немъ прибавить надлежитъ . . . и о томъ представить въ Правительствующій Сенатъ съ приложеніемъ своего мнѣнія" (Укр. Арх. Збірник, т. I., ст. 134—135). Одержавши указ, гетьман Розумовський визнав цю справу за „дѣло, касающееся всего малороссійской націи народа" і тому наказав скликати Комісію з представників „нації" в складі генеральної старшини, полковників, 10-ти бунчукових товаришів, 4-х військових товаришів та ще по 2 представники полкової й сотенної старшини з кожного полку (разом — 20); до складу Комісії попало й кілька членів бувшої кодифікаційної Комісії (Теличенко, ст. 44). Засідання Комісії було призначено спочатку на 15 листопаду, потім перенесено на грудень 1756 р., але не відбулося, бо полкова й сотенна старшина була зайнята підготовкою до війни. Тоді Генеральна Канцелярія запропонувала гетьманові обрати спеціяльну Комісію, але гетьман не погодився, бо на його думку справа була важлива й торкалась „пользы всего Малороссійскаго народа". Знов засідання Комісії було призначено на 1 вересня 1758 р. На цьому засіданні Комісія займалась виробленням плану праці: вона вирішила поділити кодекс на п'ять частин (по 6 глав кожна) і доручила кожну частину 2-м полкам для попереднього розгляду на зборах полкової й сотенної старшини, потім для вводу зроблених завважень мала зібратись Комісія в Глухові, „дабы оное поправленіе всѣмъ согласно было". З цією метою засідання

ственнымъ положеніемъ, какъ чему быть, и оное все съ депутатомъ, который могъ бы дать о всемъ потребное объясненіе, прислать въ Сенатъ" (П. С. З., 11.317).

Цей указ у формі царської грамоти було прислано в Глухів в жовтні 1761 р. на передодні наглого від'їзду гетьмана до Петербургу з причини тяжкої хвороби цариці. В Петербурзі гетьман пробув 1½ роки й повернувся аж в липні 1763 р. Негайно по приїзді гетьман вислав ордер старшині, закликаючи на Раду. „Въ прошедшихъ годахъ, стояло въ ордері, для разсмотрѣнія въ силу Высоч. повелѣній сочиненнаго изъ трехъ Малороссійскихъ правъ Статута (то б то „Права, по которым судится Мал. народ") неоднократно призываны были въ Генеральную Канцелярію полковники съ протчими чинами, но за разными препятствіями то къ дѣйствительному окончанію не проведено доселѣ, а яко в 1761 году в октябрѣ м-цѣ при самомъ нашемъ тогда в С. Петербург отъѣздѣ изъ Правит. Сената къ намъ присланною грамотою подтверждено и велѣно, опредѣля особыхъ людей, къ тому способныхъ, помянутый Статут разсмотрѣть (і т. д. дослівно цитує указ Сенату з р. 1761) . . ., но и потомъ за отбытіемъ нашимъ изъ Малой Росіи разсмотрѣнія не было. Сего ради приказываемъ вамъ взять съ собой 2 полковыхъ старшин, отъ командированій свободныхъ, и сотниковъ 2-х же надежнѣйшихъ, пріѣздить въ Глуховъ и явиться въ Генеральную Канцелярію слѣдующаго сентября къ десятому числу непремѣнно для докончанія разсмотрѣнія оного Статута (Д. Миллеръ. Очерки изъ исторіи и юридическаго быта Старой Малороссіи. Сборн. Харьк. Истор.-Филол. О-ва, т. 8, 1896 р. Додаток 2., ст. 235). Проф. О. Кістяківський, Теличенко й Міллер знали про наведений вище указ сенату з р. 1761, але вони тлумачили його так, що, мовляв, Сенат наказав переглянути Литовський Статут, а не кодекс „Прав . . ." Тому вони й висловились за те, що з р. 1759 припиняються всякі відомості про кодекс. Але гетьман Розумовський, який близче знав цілу справу з кодексом, витлумачив указ Сенату так, що під „помянутим Статутом" треба розуміти проєкт кодексу „з трьох малоросійських прав", і тому для перегляду цього проєкту кодексу гетьман і скликав старшину до Глухова.

Крім полковників, полкової й сотенної старшини в кількости: 10-ти полковників, 20 представників полкової старшини й 20-ти сотників, на Раду було закликано ще 56 бунчукових і 33 військових товариша та вся генеральна старшина, разом біля 150 найвидатніших, найбільш освічених представників козацької старшини. Таких многолюдних зборів Україна давно вже не бачила. Ці збори, або старшинська Рада, була відкрита 26 вересня 1763 року. В першу ж чергу Рада приступила до обговорення головної справи, для якої була скликана: питання про перегляд та доповнення проєкту кодексу „Права, по которым судится Малор. народ". Але й на цей раз, як і на зборах попередніх Комісій, виникли спори, чи потрібно й чи варто взагалі займатися проєктом кодексу. Один з ораторів так формулював негативне відношення зборів до проєкту кодексу: „ми маємо найліпші закони, які тільки може мати найшляхетніший і найвільніший народ у світі!" (Миллеръ, ст. 105).

Інший оратор поставив справу на ширший грунт. Він запропонував обміркувати загальне політичне, культурне та економічне становище України. „Кто бы могъ подумать, сказав він, что съ самого того времени, когда мы черезъ сіе подданство (московському цареві) думали сыскать наше благополучіе, наше спокойствіе и безопасность, началось наше злощастіе и нарушеніе нашего покоя и благосостоянія" (ст. 106). Тому оратор закликав не гнатись за новими правами, а вимагати привернення всього попереднього державного устрою України, соймів, статутових судів і трибу-

Комісії було призначено на 19 січня 1759 р. Українське духовенство запротестувало, що до складу Комісії не покликано представників від духовенства, і непокоїлось, щоб „миряне чого не викинули або не прибавили некорисного для духовенства" (Теличенко, ст. 45). Призначеного дня збори пленума Комісії одбулися, але Комісія зараз же поділилась на два табори. Національно-консервативний табор, стоючи на позиції покійного генер. судді Борозни, доводив, що Україна від часу приєднання до Москви користується Литовським Статутом, як „правом національним, гарантованим царськими грамотами"; у випадках неповноти Статуту, на підставі арт. 54, Розд. IV Статуту, дозволено вживати „інших християнських прав"; тому ця група членів поставила питання, чи варто взагалі розглядати кодекс „Права . . .", який складено по іншій системі, ніж Литовський Статут, а в деяких місцях і всупереч Статуту, чи не ліпше буде переглянути Литовський Статут, виправити в ньому те, що малозрозуміле, або доповнити те, чого бракує?" Проти кодексу консервативний табор підніс ще одно, дуже важливе формальне завваження: як що кодекс буде виправлено, затверджено й уведено в життя, то цим буде порушено найсвятішу привілегію України: судитись по своїм правам, ствердженим королями й царями". Бо, мовляв, кодекс прав — то вже не Литовський Статут; як що його буде стверджено, то будемо мати не те — „право давне", а якесь „нове" невидане. В цьому консерватори вбачали небезпечний для України прецедент зміни давниною освяченого й договорами ствердженого „фундаментального права" — Литовського Статуту. Інші члени Комісії, не висловлюючись прямо проти аргументів противного табору, посилались лише на те, що в указі Сенату сказано про перегляд кодексу, а не Литовського Статуту (Теличенко, ст. 46—47). Про свої міркування Комісія повідомила гетьмана, що перебував у Петербурзі, заславши йому, очевидно, на вимогу консерваторів, королівські привілеї, Литовський Статут і Конституції, виписки з Люблинського привілею 1569 р., копії договору Б. Хмельницького та царських грамот та інші документи, що свідчили про те, що Литовський Статут — це „преднейшое, фундаментальне право України" (тамже ст. 49). Таким чином справа з затвердженням кодексу, як тільки вийшла на світ божий, знов викликала спротив частини представників старшини, при чому до мотивів Ів. Борозни додано ще важливі аргументи національно-державного порядку: небезпека зміни затверджених привілеїв свого права й суду.

Гетьман повернувся до Глухова в кінці 1759 року, але зайнявся іншою справою — судовою реформою в Україні, плян якої, грунтовно оброблений, подав йому ще раніше Ф. Чуйкевич. В основу реформи було покладено судову систему Литовського Статуту, а не систему проєкту нового кодексу, і цим доля кодексу була вже наперед вирішена. Тим часом Сенат не забув про кодекс. 31 серпня 1761 р. Сенат видав указ гетьманові на жадання Комісії „новосочиняемаго Уложенія", що засідала в Петербурзі. Ця Комісія доносила Сенатові, що в Україні суд і розправа й до цього часу одбуваються на підставі виданих польськими королями „прав, называемыхъ Статутами" в яких, між іншим, мається ухвала, що коли в Статуті чого бракує, то можна додавати в інших християнських прав". Тому Комісія гадала, що „законъ оный къ рѣшенію недостаточенъ", і на цій підставі вимагала, щоб Сенат наказав гетьманові „опредѣляя особливыхъ людей, помянутый Статутъ разсмотрѣть и какіе явятся недостатки, оные пополнить, излишнее исключить и во всемъ учинить порядокъ". Подаючи це до відома гетьмана, Сенат від себе додав, що „если до нынѣ какими комисіями чего къ тому не сочинено или сочиняемо было, то все оное сочинить съ надлежащимъ объясненіемъ и един-

налу (ст. 107). Збори захопились новою, ширшою програмою, перейшли до обговорення судової реформи, а про проєкт кодексу „Прав . . .“ так і забули. З цього часу, дійсно, не маємо вже відомостей про долю проєкту кодексу; не видно, щоб його було повернуто до Сенату, про нього не згадується і в Україні.

В проханні, що було вироблено на Раді й подано гетьманом до цариці Катерини р. 1763 про проєкт кодексу — ні слова. Навпаки, в пункті 1-му прохання — „о вольностяхъ малороссійскихъ вообще“ вміщено вимогу ствердити всі попередні права, привілеї, вольності й звичаї, які були свого часу дані польськими королями й підтверджені Б. Хмельницькому, шляхті, війську, духовенству, містам і всьому народові, щоб „оныя въ вѣчныя времена содержимы и сохраняемѣ были безъ всякаго нарушенія и въ такомъ точно разумѣніи и силѣ, какъ оныя написаны и заключены“, щоб усі разом і кожний зокрема цими правами й вольностями могли користуватися, у всіх випадках вживати й тим себе охороняти (Київ. Старина, 1883, кн. VI, ст. 321). В цих виразах відбилось негативне відношення Ради до будь яких змін, доповнень чи кодифікаційних перемін давніх українських „прав“ — Литовського Статуту й Магдебурзького права.

Пізніше в наказах депутатам до Комісії „Новаго Уложенія“ р. 1767 також була мова про давні права. В наказах депутатам від шляхти Лубенського, Прилуцького, Миргородського, Полтавського, Гадяцького полків прохалося залишити без зміни Литовський Статут, який український народ „в судах и росправах через 113 лѣт донині употребляетъ к своему удовольствію“ (Теличенко, Сословныя нужды . . . Київ. Старина, 1890 р., кн. X., ст. 392). Про Магдебурзьке право просили міста, щоб було залишено в силі, „такъ какъ оное никакихъ в себѣ недостатковъ не заключаетъ и для насъ сносное, да и к тому мы по всегдашнему его въ тѣхъ нашихъ судахъ и росправахъ употребленію пріобыкли и довольны состоимъ“ (Наказ м. Києва. Сб. ИРИО, т. 107, ст. 199). Навіть духовенство в своїй петіції просило зрівняти його в правах з шляхтою на підставі тогож таки Литовського Статуту (Теличенко, ст. 479, кн. XII).

Таким чином, на підставі наведених вище даних треба прийти до висновку, що як переклад джерел українського права — Литовського Статуту й Магдебурзького права — на російську мову, так і звод їх в один, новий кодекс, викликані потребами російського уряду й його органів, не зустріли прихильного відношення в Україні. Навпаки, певні, національно-консервативні кола українського суспільства поставились підозріло, а то й вороже до роспоряджень російського уряду, боячись, що з виданням кодексу буде перервано традицію стверджених договорами прав і вольностей України. Після закінчення кодексу силами українських правників ніхто з українського боку не реклямував його затвердження, а коли кодекс було повернуто Сенатом для перегляду, то старшинська Рада відмовилась переглядати та прохала залишити непорушним по давньому Литовський Статут і правні книги Магдебурзького права. Таким чином кодекс „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ“ не здобув затвердження не тому, що про нього „навмисно забув Сенат“, а тому, що його відкинув гетьманський уряд в згоді з старшинською Радою з мотивів національно-політичного характеру. В наслідок цього Литовський Статут і Магдебурзьке право залишились, як основне джерело діючого в Україні права, й після скасування автономії України й системи статутових судів. На початку XIX в. Литовський Статут став єдиним джерелом права, замінивши собою правні книги Магдебурзького права в магістратських судах, і був чинним в Україні законом до 1842 року, коли був замінений російським Сводом Законів.

При цьому, деякі норми Литовського Статуту, що торкались родинного й спадкового права, були рецеповані X-м томом російського Своду Законів (цивільний кодекс), як партикулярне право для населення Чернігівської та Полтавської губерній (приблизно територія бувшої Гетьманщини), і були діючим законом аж до введення в Україні совітського цивільного кодексу в р. 1920—21.

Не дивлячись на те, що виготовлений р. 1743 проект кодексу: „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ" не дістав офіційного затвердження, праця видатних українських правників, що протягом 15-ти літ трудились над складанням кодексу, не пішла на марно. Повнотою й ясністю змісту, способом викладу норм закону й абстрактних правних дефініцій та досконалою юридичною термінологією кодекс далеко перевищував існуючі тоді підручні правні книги. Тому він значно був поширений в Україні, про що свідчить велика кількість списків, що дійшли до нас (Изслѣдованіе, стор. 54); по ньому вивчали українське право й використовували його, як авторитетний і досконалий підручник-коментар до Литовського Статуту та Магдебурзького права. Для історії українського права й правних ідей кодекс „Права . . ." був і зостався надзвичайно цінним памятником, який свідчить про те, що в Україні правні концепції на початку XVIII в. досягли високого ступня розвитку, а тодішні українські правники стояли нарівні з найвидатнішими европейськими правниками.

Константин Лоський (†).

Походження римського консуляту.

Римський переказ каже нам, що ліберальні реформи римського короля Сервія Туллія на користь плебеїв скасував за допомогою патриціїв слідуючий король Тарквіній Гордий; король цей в скорому часі почав тиранським способом відноситись і до патриціїв, став правити без допомоги народу і сенату, вів дуже тяжкі для народу війни, побільшував податки і т. п., чим викликав проти себе велике незавдоволення. Нарешті, коли син Тарквінія знасилував одну чесну римську патриціянку Люкрецію, яка, не бажаючи перенести сорому, сама себе вбила, народ під проводом начальника кінноти (tribunus celerum) Люція Юнія Брута підняв повстання, вигнав Тарквінія і вирішив нового короля не обирати, а встановити республіку; на чолі цієї республіки він поставив двох виборних осіб, що спочатку називались преторами, потім суддями (iudices) і нарешті консулями. Влада цих осіб була майже рівна королівській, але обмежувалась тим, що їх було двоє, причому кожний мав право так званої інтерцесії, себто заборони виконання кожного розпорядження свого колеґи, а також тим, що консулів вибиралось на короткий однорічний термін.

Історичні та історично-правні досліди таких вчених, як Нібур, Швеґлер, Момзен, Рубіно, Беккер, Марквардт, Карльова, Герцоґ та багато инших в Німеччині, Мадвіґ[1]) в Данії, Віллемс у Франції, Паїс і де Санктіс в Італії, довели цілком ясно, що державна реформа в Римі не могла статись так раптово, що коли й була коли-небудь революція проти Тарквінія, вона могла носити лишень династичний характер,[2]) що перехід з королівства на республіку міг бути лишень дуже поступневий, що консульська влада була дальшим розвитком влади королівської, що й королівська влада не зникла, бо замісць неї було засновано, або вона обернулась на сакральну жрецьку посаду під назвою rex sacrificulus або rex sacrorum, тому, що деякі релігійні обовязки короля вважалось негідним давати особі, яка б не носила королівського титулу.

Всі ці питання встановлено досить твердо і заперечувати їх я не збираюсь. Мене цікавить инше, а саме — яким чином королівська влада перейшла у владу консульську; що спонукало державу до цього переходу; чому, коли цей перехід мав місце, змінилась сама назва голови держави в противність тому, що було в Спарті, де королі зберегли свою назву, але лишень поступнево зменшувався обсяг їх влади, а найважливіше, чому консулі стали магістратами терміновими — на рік, коли король був магістратом доживотним, незмінним.

І от що до цього способу переходу влади ні німецькі, ні французькі вчені не дали досі ясної відповіді. Навіть найбільш проникливий з них

---

[1]) Писав німецькою мовою: Madvig, Die Verfassung und Verwaltung d. röm. Staates, 2 т., 1881—82.

[2]) Однак і це ще не в загальним поглядом: Момзен до нього не прилучився і навіть в останніх своїх працях вважав, що вигнання Тарквінієв було сполучене з дійсною реформою державного управління.

Швеґлер,[3]) який намагався вияснити поступневість переходу влади королівської в консульську, властиво способу переходу всеж таки не вказав. Засновуючись на тому, що одним з перших консулів деякі стародавні римські історики називають Тарквінія Колятина, себ то особу з королівського роду, він порівнює це з атенськими Кодрідами і Медонтідами, нащадками короля Кодра та його сина Медона, які були перше архонтами доживотними, а потім стали такими на термін 10 років, і гадав, що такий самий посередній ступінь міг бути й поміж доживотними королями і річними консулями в Римі; цим перехідним ступінем могла бути посада диктатора,[4]) яка була спільна багатьом громадам Ляціума і відріжнялась від королівської своєю терміновостю, від консульської ж своєю одноособовостю. „За королівством", каже він,[5]) „слідувала поперше диктатура, обмежена терміном форма монархії. На місце диктатури, яка здавалась занадто близько межуючою з королівством і через те викликала недовірря, прийшов через деякий час консулят". Але яким же чином він прийшов? Чому консулів стало двоє? Тому, каже він, що патриції р і ш и л и подвійністю разом з інтерцесією колеґи обмежити владу консуля і не дати їй стати монархічною.[6]) Значить, підставою були глибокі міркування державноправного характеру? — Але ж це цілком неможливо. Бо що таке уявляв собою Рим перших часів республіки? Невелику громаду з не більше як 20000 здібних до ношення зброї горожан,[7]) з дуже примітивною ще культурою і цілком патріярхальним устроєм. І щоби в такій громадці було вже так розвинене державне право? Це дуже й дуже сумнівно: зміни державного устрою в таких громадах відбуваються без жадних міркувань і навіть без точного зформулювання їх собі і post factum.[8]) Але коли навіть допустити, що властиво були в Римі такі державноправні міркування, так є факти, передані нам традицією, які їм супротивні. Напр. подвійність консулів, коли її дійсно було заведено з таких міркувань, повинна би була залишитись постійною. Між тим традиція передає нам, що Валерій Попліколя був де який час consul sine collega.[9])

Крім того треба мати на уваві, що Римляне взагалі жадними теоретичними міркуваннями не займались. Ціле право їх носить характер цілком практичний, і це навіть тоді, коли серед них поширилась грецька культура: і тоді вони не міняли форм свого устрою, а лишень пристосовували до старих форм новий зміст, вироблений життям; принципат наприклад зовсім не був формально монархією; він залишався республікою з тим, що більшість республіканських маґістратських посад скупчилась в одній особі. Тим більш це повинне було бути в такі далекі часи, як часи народження консуляту.

Найбільш правильно і дотепно, на мій погляд, розвязав це питання

---

[3]) S c h w e g l e r, Röm. Gesch. II, ст. 79 і сл.

[4]) Там же ст. 86 і сл. Це властиво гіпотеза I h n e, Forschungen aus dem Geb. d. Verfassungsgesch., ст. 42 і сл., яка заснована на міркуваннях що до імени Валерій, що воно належало першим консулям і диктаторам, а також на L i v. VII, 3, де йде мова про забиття що року диктатором цвяху в час Ід Вересня.

[5]) Там же, ст. 131.

[6]) Там же, ст. 118.

[7]) M o m m s e n, Röm. Gesch. I, ст. 84.

[8]) Доказ цього являють закони XII таблиць, предметом яких являється всяке право крім державного.

[9]) D i o n y s., V, 19; Z o n a r., VII, 13; L i v., II, 7, 8; P l u t. Popl. 10, 11. M o m m s e n, Röm. Staatsr. ЦЦ, ст. 29, каже, правда, що вважалось, що маґістрат, який залишився без колеґи, повинен подбати про вибір нового; але ж сам Момвен вказує на відступлення від такого правила і в часи пізніші (216, 208, 176 рр. пер. Хр.), чому й приходить до висновку, що все ж таки довибір колеги залежав найбільш від доброї волі самого маґістрата.

італійський вчений де Санктіс.[10]) Засновуючись також на аналогії з атенським архонтатом, він гадав, що повстання консуляту було зовсім не наслідком, але випадковою причиною занепаду монархії, що консулі, які називались аж до початку дипльоматичних зносин Риму з Греками, себ то до другої половини IV століття пер. Хр., преторами, себ то воєначальниками,[11]) були встановлені в часи королів і були спочатку королеві підлеглі; дальш залежність їх від королів зменшувалась і нарешті вони стали цілком незалежними від королівської влади.

Однак де Санктіс, подавши цю гіпотезу, доказів правильности її не привів, а тому думка ця, цілком на мій погляд справедлива, не здобула загального визнання в науці. Крім того де Санктіс якось цілком обминув питання про те, чому ж ці претори не стали подібно до короля довживотними, а діяльність їх обмежилась одним роком. А між тим питання ці властиво кажучи стисло звязані поміж собою, бо всі вчені, які вважають, що консулят з'явився не в часі, а після зникнення королівства, базують протилежність королівського і республіканського устрою саме більше всього на терміновости або безтерміновости найвищої влади.

Зі свого боку я гадаю, що саме цю ознаку в жадному разі підставою ріжниці для означення державного устрою вважати не можна. Що таке був король у Римі? Це була особа, яка стояла на чолі громади в усіх взагалі відношеннях, це було те, що ще й нині в напівдиких народів ми називаємо „ватажком". Він є й адміністратор, і суддя, і найвищий жрець, і голова війська; він скликає і головує в сенаті і народньому зібранні. — Чи він був дідичний, чи виборний, чи призначений попередником, це в решті решт великої ролі не грає. Важливо те, що його влада була довживотна, незмінна, а значить при ріжноманітности і численности обовязків він навряд чи був у стані займатись загальною тоді для всіх Римлян справою — хліборобством, навряд чи міг годувати себе трудами рук своїх, тай не міг задовольнитись наділом, який мали інші громадяне держави.[12]) І дійсно традиція каже, що на утримання короля були призначені врожайні ґрунти, луки та ліси з громадських земель, які обробляли громадяне.[13])

Це розуміється звільняло короля від необхідности дбати про хліб щоденний, але всеж таки не давало йому можливости самому вести всі справи, що зі зростом держави все збільшувались; йому треба було помішників, перш за все в справі ведення війни, де тяжко було одночасно керувати піхотою і кінnотою, а дальш в справі оборони міста, а також суда і адміністрації в ньому в часи, коли доводилось королеві йти в похід проти ворога. І дійсно традиція цілком точно вказує на те, що король мав двох таких помішників, одного,[14]) якого традиція називає tribunus celerum —

---

[10]) De Sanctis, Storia dei Rom., I, ст. 403—404.

[11]) Cic. de leg. III, 8; Varro L. L. V, 80, 87; Dio Cass. fr. XVII, 13: *ὁ πραίτωρ στρατηγός*.

[12]) Наділ І кляси згідно конституції, що приписується Сер. Тулію, як вирахував Гушке, був 20 югерів. Див. Huschke, Die Verfassung des Servius Tullius, Heidelberg 1838.

[13]) Cicero de rep. V, 2; ob easque causas agri, arvi et arbusti et pascui lati atque uberes definiebantur, qui essent regis, quique colerentur sine regum opera et labore, ut cos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret.

[14]) Mommsen, Röm. Staatsr., II, ст. 177, гадає, що було 3 tribuni celerum; для цього він піддає сумніву свідоцтво історика Валерія Антіаса про те, що над трьома *ἑκατόνταρχοι* був ще *ἡγεμών*, засновуючись на аналогії з піхотою, де було теж 3 трібуни. Мені здається, що така аналогія цілком непотрібна і жадних підстав не має, особливо коли співставити її зі свідоцтвами Діонисія Галік. III, 40, 41; IV, 3, 6, який називає *ἡγεμών τῶν ἱππέων* Тарквінія Пріска за короля Анка Марція і Сервія Тулія за короля Тарквінія Пріска.

для командування кінnотою, і другого, якого традиція називає custos urbis[15]) — для керування містом та його обороною у відсутности короля. Вальтер[16]) каже про цих помішників, що їх призначав король з участю Сенату і народних коміцій і безперечно призначав доживотно, чому доказом є те, що в часи навіть республіканські обирались доживотно деякі жерці. Але який же це доказ? Що спільного поміж військово-адміністраційними владами і жерцями? Жерці були як в часи республіканські, так і в часи королівські, і цілком льогічно поняття про їх стан в часи королівські виводити з їх становища за часи республіки, нам добре відомого. Але коли ту саму методу поворотних висновків прикласти до найвищих урядовців, треба прийти як раз до гадки цілком протилежної, бо по своїх обовязках і правах, які передано нам традицією, і tribunus celerum і custos urbis найбільш нагадують республіканських преторів, пізніших консулів. Ці претори-консулі командували військом, причому поділяли поміж собою обовязки ріжними способами: або так, як поділяли їх згідно традиції король і tribunus celerum, а то в першій війні проти вигнаного короля Тарквінія консуль Валерій командував піхотою, консуль Брут — кінnотою;[17]) або так, як поділялись ці обовязки поміж королем і custos urbis: перший ішов в похід, другий залишався для оборони міста.[18]) — Але претори-консулі від тих часів, з яких ми маємо про них відомості, були термінові — на рік. З цього скорше за все треба зробити висновок, що й урядові особи часів королівських були не доживотними, а терміновими. — Щоби ці особи діставали від держави яке-небудь винагородження, ми не маємо в джерелах жадних вказівок; судячи ж по тому, що в часи республіканські магістрати такого винагородження не діставали, можна з певністю сказати, що і в часи королівські служба вищих урядових осіб була даремною. І от я гадаю, що саме ця даремність служби і була причиною її терміновости, і властиво річної. Ми знаємо, що Рим часів королів і початків республіки був державою дрібних хліборобів, що невільників тоді було мало і що навіть найзаможніші люде обробляли свої участки власними руками.[19]) Одірвати такого хлібороба від ріллі значило зруйнувати до певної міри його господарство. Цілком через те зрозуміло, що громада римська, не маючи спроможности або бажання оплачувати крім короля ще й инших урядових осіб, старалась відтягати їх від їх звичайної праці не більше як на один посівний оборот, який тоді рівнявся одному рокові. Цими чисто економічними, а ніяк не державноправними міркуваннями пояснюється річний термін служби римських магістратів. Що це було так, доказом є відомості традиції про вступ перших консулів на посади: від 509 до 493 р. пер. Хр. — Idus Septembres, 493—479 — Kalen. Septembr., 479—451 — Kalen. Sextil.[20]) Коли в Атенах архонти вступали на посади з початком року Олімпіяди, себ то поміж кінцем червня і початком серпня, це ще може бути пояснено міркуваннями календарного характеру,[21]) але в Римі рік ніколи не починався в кінці літа, а спочатку 1 березня, потім 1 січня. Таким чином, а також

[15]) Як каже Walter, Gesch. d. röm. Rechts, 1860, I, ст. 33, custos urbis — це стара назва посади, яка пізніше називалась praefectus urbi, що засновується на Ioann. Lydus de magistr. I, 34, 38.

[16]) Там же ст. 32.

[17]) Liv. II, 6; Dionys. V, 15; Val. Max. V, 6, 1; Plut. Popl. 9; Aur. Vict. de vir. ill. X, 6; Cicero Tusc. IV, 22, 60; Oros. II, 5.

[18]) Dionys. VI, 24, 91; Liv. III, 22; VII, 38. Того з консулів, що йшов у похід, Лівій називає consul armatus, того, що залишався у місті, — togatus: Liv. IV, 10.

[19]) Це видко хоча б з оповідання про диктатуру Кв. Цінціната в Liv. III, 26 і сл.

[20]) Becker, Handb. d. röm. Altert. II, 2, ст. 102; Mommsen, Die röm. Chronologie, ст. 86.

[21]) Хоча й тут самий початок нового року Олімпіяди залежав напевно від кінця жнив і заорання на новий рік.

маючи на увазі, що в стародавній Італії жнива починались у найдовший день року,[22]) себ то в середині червня, цілком ясно, що підставою обрання магістратів на рік в початку вересня повинні були бути міркування чисто — господарського характеру — порушувати по можливости найменш господарського часу, а то один господарський рік замість двох, що мало би місце, як би магістрати вступали на посади з початком календарного року.[23])

Вище я казав вже, що деякі обовязки республіканських преторів-консулів виконували королівські урядовці. Але цього мало: традиція надає tribunus celerum і custos urbis також ті права, які мали претори-консулі: вони могли скликати народні коміції,[24]) збірати Сенат, творити суд[25]) і т. и., вважалі заміняти короля в усіх тих його обовязках, які в часи республіки перейшли на преторів-консулів. А коли це так, коли й права й обовязки преторів-консулів і вищих урядовців королівських часів були ті самі, які ж залишаються підстави гадати, що преторів-консулів було встановлено лишень після так званого перевороту? Назва? Так назви королівських урядовців — tribunus celerum і custos urbis не тільки абсолютно не можуть бути доведені історично, але навіть не були передані нам традицією, а виведені римськими письменниками поворотним методом з республіканських посад magister equitum та praefectus urbi.[26]) Скорш за все треба гадати, що особи ці мали як раз назву praetores-praeitores, ті, що йдуть перед військом, бо посади їх були, властиво кажучи, головним чином військовими.

Всі ці теоретичні міркування виправдуються і відомим місцем у Тита Лівія, яке досі в істориків викликало багацько непорозумінь і суперечок. Місце це каже: duo consules inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis Servii Tullii creati sunt.[27]) Розуміється, коли вважати, що консулі-претори з'явились лишень за часи республіки, як республіканські магістрати, це місце цілком незрозуміле.[28]) Але коли прийняти гіпотезу

---

[22]) Bredow, Untersuch. üb. d. alt. Gesch., 1800 p., ст. 149.

[23]) Зі зростом Риму і змінами характеру його населення, збільшенням кількости землі і невільників для її оброблення, магістрати вже перестали бути залежними в своїй заможности від ріллі і сівообороту, а тому й термін вступу магістратів на посади почав мінятись (451—449 рр. пер. Хр. — 1 травня, 419—400 — 1 грудня, 400—397 — 1 жовтня, 397—329 — 1 червня, 329—223 — невідомо, 223—153 — 15 березня, і тільки від 153 року 1 січня — початковий день римського року). Див. Becker, Handbuch d. röm. Altert. II, 2, ст. 102.

[24]) Liv. I, 60; Dionys. IV, 71.

[25]) Gell. XIV, 7; Liv. III, 6; 29.

[26]) Більшість авторів не вживає навіть назви custos urbis для королівських часів, а називає посаду так само, як і в часи республіканські praefectus urbi (або urbis): Liv. I, 60; Tacit. Ann. VI, 11. Що до tribunus celerum, його походження з поняття magister equitum видко з Pomp. D. I, 2, 2 § 19, де обидві посади цілком порівнюються поміж собою; сама ж назва виведена з жрецької посади tribunus celerum, що існувала ще й в республіканські часи. Див. Dionys. II, 64; Verr. Fl. ad F. Praenest. Mart. 19 (Mommsen, I. L. A. ст. 315).

[27]) Liv. I, 60.

[28]) І дійсно, щоби примирити його з фактом „реформи державного устрою", в яким ніяк не хотілось розлучитись, вигадано багато дуже мало обоснованих гіпотез. Більшість заснована на досить свавільному граматичному товмаченні вгаданого місця в Лівія; див. напр. Klee, de magistr. consul. Rom. 1832 p., ст. 5: Livius non id nar-rasse videtur magistratum consularem e Servii commentariis esse institutum, sed hoc tantum e libris Servii Tullii centuriatis comitiis id datum esse ut novos magistratus crearent; ст. 10: nihil aliud, quam comitia centuriata restituta esse, restitutis summos magistratus creandos, ita ut Servius instituerat, datos esse, Livium verbis illis „ex commentariis Servii Tullii" indicare voluisse censeo; також Schwegler, R. G. II, ст. 78; Göttling, Gesch. d. röm. St. ст. 265 і сл.; Gerlach, Hist. Studien I, ст. 366 прим. 1. Але є й такі гіпотези, що надають королеві Сер. Туллієві думку відмовитись від трону і дати народові республіканську конституцію, чого він не перевів через те, що йому в цьому перешкодила смерть. Див. напр. Wachsmuth, Aeltere G. d. röm. St. 1819 p., ст. 180.

про те, що консулі-претори були полководці — помішники короля, ті, що їх римські історики називають tribunus celerum і custos (praefectus) urbis, справа стає цілком ясною: цих помішників іменував король і представляв, розуміється військові. Коли військо отримало новий устрій у вигляді центуріятських коміцій, король, цілком природно, почав призначати їх перед цими коміціями, які могли висловитись про те, чи вважають вони кандидатів для себе бажаними. Згодом голос війська отримував все більше значіння, голос короля все менше, зводячись в решті решт до самого лишень головування на зборах.

Пояснюється це загальним зменшенням значіння короля, а особливо зменшенням його військової влади. Війни були постійні. Той з королів, який присвячував себе військовій справі, занедбував свої обовязки, як найвищого жерця, і навпаки той, що займався релігійними справами, не міг вести військо в походи. На це ми маємо ясні вказівки в джерелах: так, і Лівій, і Діонисій Галікарн.[29]) кажуть, що король Анк Марцій відновив ритуальні закони, які король Туль Гостилій, занятий війнами, занедбав. Та й традиція взагалі розріжняє королів бойових (Ромуль, Туль Гостилій) від королів релігійних (Нума Помпилій, Анк Марцій), доводячи тим, що сполучення військової діяльности зі жрецькою не було легким. Треба було дати перевагу одній або другій. І королі чим дальш тим більш присвячували себе жрецькій діяльності, перекладаючи військову на своїх помішників — преторів, висилаючи їх з військами і самі залишаючись в Римі.

При постійних війнах майже ціла чоловіча частина населення знаходилась поза Римом у військах. Суперечки поміж вояками, як найвища інстанція, розвязував полководець, себ то претор. Ясно, що горожане призвичаювались до його суду і навіть у часі миру йшли також до нього, а не до короля. Таким чином претор став і суддею і отримав назву iudex.

Будучи і полководцями і суддями, претори все менш та менш рахувались із королем, заміняли його і в скликанні центуріятських коміцій, які були властиво готовим до виступу військом, та й в усіх инших обовязках; король же все більш обмежувався богослуженням, обов'язками найвищого жерця, і через те до його назви rex стали добавляти sacrorum або sacrificulus. Спочатку це не була технічна назва, бо ми бачимо, що традиція і Анка Марція називає иноді Ancus sacrificus,[30]) хоча він був дійсним королем, і лишень присвячував себе більше релігійним справам; але через постійне повторення назва ця затвердилась і стала технічною для посади короля-жерця.

Таким чином жадної нової посади rex sacrorum ніколи встановлено не було, як не було встановлено і посади республіканських преторів: і та, і другі перейшли певні модифікації характеру цілком натурального, абсолютно без того, що ми тепер називаємо „реформами".

---

[29]) Liv. I, 32; Dionys. III, 36.
[30]) Ovid. Fast. VI, 803.

Олександер Шульгин.

Ідеологічна ненависть і непереможна любов Жан-Жака Руссо до Франції.

(До психології національного почуття).

— „Серед великих письменників французьких найбільш грунтовна, найбільш оригінальна риса, яка відріжняє Руссо від инших це та, що він не був французом, але женевцем", говорить Гаспар Валлет, автор прекрасної праці про Руссо, як женевця.[1])

— „Ця правда, продовжує той же автор, — така ясна сама по собі досі не завжди була всіма визнана і в наші часи чимало біографічних або літературних заміток про Руссо починаються стереотипною фразою: „Jean Jaeques Rousseau, écrivain français, né à Genève le 28 juin 1712".

Ця формула, додає Валетт, вірна сама по собі, дає в той же час невірну уяву начеб-то Руссо був женевцем тільки випадково (ne fut Genevois que par le hasard de la naissance). І в другому місці своєї книжки той же автор говорить: „він є женевцем і з огляду на те місце, яке Женева займає в його житті і в його творах, які розповсюджують на весь світ ідеї і принципи Женеви, він женевець по своєму характеру і звичкам, що були так властиві звичайним женевським робітникам".[2]) Ці твердження безперечно відповідають дійсности і розвинути цю тезу не уявляє жадних труднощів: хто знає життя, і ті ідеї, якими перенятї були женевці у XVIII в.,[3]) той не може не відчути і в „Contrat social", і в „Новій Елоізі", і в „Емілю" відгомону тої моральної та ідейної атмосфери, в якій жив молодий Руссо і з якою, не дивлючись на своє мандрівне життя, ніколи зв'язку не губив. Руссо не тільки був женевцем по своїм звичкам і характеру, але і по своїм симпатіям. В більшій праці, яку ми незабаром сподіваємося видати, ми докладно переглядаємо всі його твори, все його листування, всі ті драматичні епізоди, які від 1762 до 1768 року, зробили його центральною фігурою боротьби партій в Женеві.[4]) І висновок наш дуже ясний: Руссо був глибоко перенятий патріотичними почуттями, і на тлі цих почувань виросла ціла його патріотична ідеологія, про яку ми вже писали в иншому місці.[5])

Тут ми маємо тільки звернути увагу на инший, дуже цікавий момент в житті і в почуттях Руссо: на його відношення до Франції, до якої він завжди ставився буцім-то вороже, але насправді, як побачимо нижче, була вона для нього значно ближчою, ніж він сам того бажав.

---

[1]) Gaspard Vallette, J. J. Rousseau-Genevois, Genève, 1913, ст. 3.
[2]) Ibidem, ст. 434.
[3]) Алексѣев, „Этюды о Руссо", Москва 1887, т.т. I та II. Vallette, op. cit.; Henry Fazy, Les constitutions de la République de Genève, 1890; John Stephenson Spink, Jean Jacques Rousseau et Genève, Paris 1934 etc.
[4]) Edouard Rod, L'affaire J. J. Rousseau, 1906.
[5]) О. Шульгин, Ідеольогічне коріння французького патріотизму доби революції. Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, Науковий збірник т. I, Прага 1929.

Не треба забувати, що Руссо по своєму походженню не був чистим женевцем.[6]) Правда, мати його була з роду Бернарів (батько її був пастором), що жив в близькому до Женеви селі, Арарі, коло гори Салев, але женевське громадянство ці Бернари придбали тільки в 1596 році. Рід батька Руссо походив з самої Франції. Його предок, Дідіє Руссо, був гугенотом, приїхав з Парижу підчас утисків і прийняв женевське громадянство в 1549 році. Гугеноти складали помітну частину населення Женеви і безперечно впливали на характер населення цього міста-держави. Вони приносили, говорить відомий руссоіст, Євген Ріттер,[7]) певну суворість, упертість скріплену їх нещастям. І ці риси передалися в більшій або меншій мірі й иншим женевцям.

Те, що Жан Жак безпосередне походив від цієї раси сильних духом людей, відбилося і на його характері і на цілому його житті. Але Франція й в инший спосіб впливала на Руссо. Сам він пише в Сповіді[8]) про те, які саме книжки читав він в майстерні свого батька: це були, минаючи Плутарха й инших античних авторів, французькі книжки. В ранньому своєму творі, писаному ще в часи, коли він жив у пані Варенс,[9]) він перелічує свою лектуру, і знов ми бачимо цілковиту перевагу французьких авторів.

Нарешті, коли ми поглянемо на його біографію[10]) і по роках згадаємо, де саме перебував Руссо, ми побачимо, що майже все своє життя він прожив у Франції. Ще змолоду, навіть пішки, побував він у Парижі, їздив на південь, до Ліону. А в 1741 році він настало оселюється в Парижі. Тільки на один рік їде він до Венеції, де був, як відомо, секретарем французького посла. В 1754 році він на кільки місяців заїздить до Женеви. Його плани переїхати на завжди до своєї батьківщини з ріжних причин розбились, і він повертається до Франції та мешкає до 1762 року в Монморансі, під Парижем. З 1762 р. починається доба його блукань і переслідувань. Він живе в Швейцарії, (в Івердоні, в Мот'є, на острові Сан-П'єр) і, нарешті, переїздить до Англії. Але доля кидає його, не дивлячись на формальні заборони, знов до Франції. Всі плани далеких подорожів одпали і від 1767 року він до кінця свого життя (1778 р.) лишається безвиїздно в цій країні, яка так глибоко мусила на нього вплинути. Контрасти між ідилічним, гірським життям і Парижем, центром світу, глибоко вразили Руссо. Він не піддався впливам свого оточення: воно ще більш яскраво виявило його женевські риси і його твори, його думки і почуття пішли в розріз з тим, що говорили і думали його приятелі, французькі філософи, з якими він так рішуче порива€. І має рацію Лансон,[11]) коли говорить, що „не дивлячись на свою кальвіністичну основу, саме в Парижі, серед цього громадянства, до якого він був таким строгим, в той же час піддаючись (в певній мірі! О. Ш.) його чаруванням, саме серед філософів, які мусили стати йому такими ненависними, саме в цьому осередку, одержував Руссо те роздратування, яке йому було необхідним для його творчости пристрасної, побіжної, неуважливої, щоб стати активною і плодотворною". І далі той же Лансон додає: „Всі великі праці Руссо, ті, які він закінчив, які вробили його безсмертним, являються продуктами його життя у Франції, його власної (очевидно же-

---

[6]) Lanson, Préface до книжки — J. J. Rousseau, Leçons faites à l'Ecole des Hautes Etudes Sociales, Paris 1912.

[7]) Eugène Ritter, La famille et la jeunesse de J. J. Rousseau. (Annales de la Société J. J. Rousseau, T. 16, années 1924—25.

[8]) Rousseau, Les Confessions, Edition intégrale publiée sur les manuscrits originaux par Ad. Van Bever, Paris 1914, т. I, ст. 12 (livre I).

[9]) Rousseau Le Verger de Madame la Baronne de Warens, Correspondance Générale (par T. Dufour) T. I, ст. 354.

[10]) Emile Faguet, Vie de Rousseau, Paris 1912.

[11]) Lanson Op. cit.

невської, О. Ш.) природи, кинутої серед звичаїв та ідей паризьких. Коли ми (француви) не можемо сказати, що ми створили Руссо, коли Женева виробила людину в такій же мірі, або й більше, як ми, то ми витворили того письменника, що сколихнув увесь світ".

Як кремінь і кресало, що дають іскру, так сутички женевської та французької стихій, боротьба цих двох світів, великої монархії і маленької республіки, пишної своїм життям Франції і, порівнюючи, все ж ще простої, примітивної своїм побутом Женеви, дали огневе слово Руссо, дали ту іскру, яка утворила світове полум'я.

Яке ж враження справляла на нього Франція?

У себе, серед гір особливо, він бачив простих, мало освічених людей, але людей, що трималися старої традиції, старих моральних основ.

В Парижі ж його оточувало високо освічене, але морально не здорове, як принаймні йому здавалося, громадянство. І він приписав попсування моралі високій культурі. Отже перша його дисертація найбільш яскраво відбиває те враження і те почуття, яке виносив Руссо від Парижу. „Нема більше, — говорить Руссо — щирої дружби, немає справжньої поваги, немає дійсного довірря до людей. Підозріння, холодність, страх, застереження, ненависть, злоба — ховаються безперечно під цією однородною і зрадливою вуаллю ввічливости, під цією словесною культурністю (властиво, urbanité), якою ми зобов'язані освічености нашого віку". [12])

Такі ж самі почуття мав St. Preux [13]) і пише до своєї улюбленої страшні філіпіки проти Франції. Але не тільки розбещеність морально вражала Руссо у Франції. Він спостерегав і велику неправду, неправду соціяльну, яка коли і була у його рідному місці то ніколи не кидалася так різко у вічі, як у Франції. Блукаючи юнаком пішки по Франції, він тут в провінції виносив теж страшенно негативні враження, хоч і зовсім инші за ті, про які писав Юлії St. Preux в Парижу.

Згадаємо тут відоме оповідання Руссо про те, як він попрохав у французького селянина їсти і як той спочатку дав йому тільки хліба і молока. Потім тільки, переконавшись, що молодий хлопець не був агентом фіску, дістав для нього з комори шинку, яйця, вина і т. и. Але грошей за цю їжу взяти побоявся та гірко жалівся молодому Руссо на утиски з боку влади, на необхідність ховати свій добробут, щоб не забрав лишків уряд. — „Все те, що він мені казав, додає Руссо, з приводу цього і про що я не мав жадної уяви, справило на мене враження, яке ніколи не зітреться з моєї пам'яти. Це був початок тої ненависти, що ніколи не згасне, що завжди, з того часу, зростає в моєму серцю, ненависть проти утисків, які завнає на собі нещасний нарід, ненависть проти грабіжників". [14]) І на цьому грунті виростає грандіозний протест Руссо проти нерівности, його друга дисертація. З огляду ж на те, що властиво це був відгук на французькі порядки, цю дисертацію, як бачимо, можна теж розглядати, як свого роду протест з боку зрадливого женевця, Руссо, супроти Франції.

В Confessions оповідає також Руссо і про свої перші враження від Парижу: [15]) — „Я уявляв собі прекрасне місто, остільки ж гарне, як і велике, на вигляд надзвичайно імпозантне; місто, де можна було бачити тільки

---

[11]) Rousseau. Discours I: Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les moeurs, ст. 5, видання Garnier (Du Contrat social etc.).

[12]) Rousseau. La Nouvelle Héloïse, seconde partie, lettre XVI. Видання під редакцією Daniel Mornet, 1925 т. II, ст. 323.

[14]) Confessions (Bever), livre IV, т. I, ст. 266.

[15]) Ibidem, 258—59 (livre IV).

двірці з мармуру та золота. Вступаючи ж через передмістя St. Marceau до столиці, я побачив одначе тільки маленькі, брудні, вонючі вулички, погані почорнілі будинки, загальне враження бруду, бідности, бачив старців, продавців старих річей і т. д. Все це вразило мене остільки, що й пізніще, все те чудесне, що я дійсно потім побачив в Парижі, не могло знищити цих перших вражінь. Враження це залишило у мене якусь таємну огиду до цієї столиці. Я можу сказати, що весь час, який я там жив, був вжитий мною тільки на те, щоб знайти засоби для життя поодаль від цього міста".

Всі ці філіпіки Руссо що до Франції можуть скласти уяву, що він ненавидів цю країну. Але сам Руссо значно змягчує це враження. Так, коли Юлія обурилась на занадто гострі виступи St. Preux супроти французів, герой Нової Елоїзи подав [16]) такі виправдання своєї поведінки: він не хотів нападати на французів, як таких. Щоб пізнати новий нарід, говорить він справедливо, треба порівнювати його з иншими, а инших народів він, St. Preux, ще не знав. З другого боку, говорить цей герой прославленого романа Руссо, було-б дуже нерозумно обрати столицю, як пункт для спостережінь за певною нацією: — „Я знаю, що столиці ріжняться між собою менше, як самі народи, і що національний характер стирається тут і змішується з рисами других народів з огляду на спільні впливи численого і разом з тим дуже замкненого в собі товариства, зустрічається по всіх країнах і переважає над оригінальністю людей національного характеру". St. Preux говорить, звичайно, про вище, освічене, аристократичне громадянство XVIII віку.

І далі устами того ж героя висловлює Руссо цікаві думки про те, як треба студіювати характер певної нації: „Коли б я хотів пізнати особливість якогось народу, я б поїхав спостерегати його риси в самі далекі його провінції. Помалу переїздив би я їх і розглядав би уважно, порівнюючи між собою найбільш віддалені одна від одної землі. Всі ріжниці, які б я спостеріг між ними, говорили б мені про специфичний дух кожної з них; все те, що мали б вони спільного, і чого не можна зустрінути у другої нації, виявляло б собою національний характер даного народу". Все це змягчує ті гострі виступи, про які ми згадували вище. Так само, те, що писав Руссо про соціяльний нелад у Франції, можна віднести однаково і на рахунок цього народу взагалі і на рахунок, що було б логічніше, тих порядків, які в даний період там панували. Руссо ясно цього не говорить, але в инших місцях часом виступав мимо його волі уява про Францію взагалі, про Францію, яка стоїть по-над тими негативними враженнями, які він з такою силою виявляв в своїх творах. Франція те вічне, що зв'язано з цим словом, було для нього зрозумілим і, як ми побачимо нижче, чимсь рідним і близьким йому . . .

В Confessions, згадуючи про те, як у Франції після спалення його творів рукою ката в 1762 р. повелась проти нього з усіх боків атака, він говорить, що, роблючи це, французи зрадили своїм звичайним, властивим їм рисам. От як він характеризує їх якості взагалі: „цей нарід добрий, ввічливий, благородний, який гордиться своїм добрим і уважливим відношенням до нещасливих". [17]) Бачучи одначе, що з усіх боків насувається на нього небезпека, він всеж вважає необхідним покинути Францію, але робить він це „malgré mon attachement pour la France" [18]). А згадуючи далі про те, як Фрідрих II запрошував його, вигнанця, в свої володіння, де б він міг жити в повній безпеці, він говорить, що одним з головних мотивів, чому

[16]) La Nouvelle Héloïse (D. Mornet) T. II ст. 323, II-ème partie, lettre XVI, à Julie.
[17]) Confessions (Bever) т. III p. 75 (livre XII).
[18]) Ibidem p. 60 (livre XI).

він одхилив пропозицію, був його „penchant secret pour la France“, проти якої саме тоді вів війну Фрідрих II і цим викликав до себе у женевця Руссо ненависть, якої француз Вольтер в собі абсолютно не відчував.[19])

Такі окремі вислови, сказані між иншим, як щось само собою зрозуміле, очевидно можна знайти і в инших творах чи листах Руссо, але нігде він так повно і ясно не виявляє свого відношення до Франції, як в одному тексті, на який коментатори Руссо, навіть французи, майже ніде не звернули своєї уваги. Ми маємо на увазі оповідання Руссо з часів своєї молодости, оповідання про ті роки, коли мирно і щасливо живучи у пані Варенс саме займався він самоосвітою і так багато читав.

„В ті дні, говорить він,[20]) коли я проводив свій час, поділяючи його поміж ріжними розвагами, та наукою, коли я жив в найбільшому спокою, Европа не була такою ж спокійною, як я сам“. Франція та Імперія розпочали саме війну за польську спадщину, війну, що тяглася від 1733 до 1838 років. Французьке військо йдучи до Італії, опинилося в Шамбері, в Савої, де жив саме Руссо, тоді зовсім молодий хлопець. З садка Пані Варенс дивився він, як проходило це військо і з захопленням почав слідкувати за ходом цієї війни.

— „До того часу, говорить Руссо, я ще не дозрів до думання на політичні теми, і тепер я вперше розпочав читати газети, але розпочав я це з такою пристрастю що до Франції, що серце у мене билося від радости коли я довідувався про її найменший успіх, її невдачі засмучували мене так, начеб то вони падали на мене самого“.

Само по собі це вже цікаве признання, але Руссо вводить нас в ще більші конфіденції що до своїх відносин до Франції: „Коли б це божевілля було тільки часове (si cette folie n'eut été que passagère), я б про це і не говорив; але це почуття пустило такі глибокі коріння в моєму серці і то без жадних причин (sans aucune raison), що, коли я в Парижі удавав з себе проти-деспота і гордого республіканця, я супроти себе самого відчував особливу таємну симпатію до цієї нації (une prédilaction secrète pour cette même nation), до нації, яку я вважав рабською і до цього уряду, з яким я намагався боротись. Що було найбільш смішним (plaisant) так це те, що, соромлючись цих нахилів, таких протилежних моїм принціпам, я не зважувався нікому признатись про них. І я висміював французів за їх поражки, тоді як серце моє обливалося кров'ю більше, як у них самих. Я напевно є одинокою людиною, що живучи серед другої нації, яка до цієї людини ставиться добре і яку ця людина гаряче любила (adorait), і в той час удає, що відноситься з призирством (або в иншому варіянті Руссо: „вважає за свій обов'язок відноситися з призирством“) до цієї нації. Нарешті ця моя відданість Франції була настільки безкорисна, настільки дужа, настільки постійна, настільки непереможна, що навіть після того, як уряд, магістрати, письменники один перед одним накидалися на мене, навіть в час, коли стало добрим тоном покривати мене несправедливостями і образами, я не міг вилікуватися від мого божевілля. Я їх люблю супроти мене самого (je les aime en depit de moi), люблю тих, що переслідують мене. Бачучи, як вже починається занепад Англії, який я прирік в час її тріумфу, я тішу себе божевільною надією, що нація французька (це він писав в Ан-

---

[19]) Ibidem P. 78 (livre XII).
[20]) Ibidem T. I. (livre V) P. 295—298.

глії. О. Ш.) в свою чергу переможе і прийде може одного дня увільнити мене з мого сумного полону, в якому я живу (себ-то Руссо уявляв, що він в Англії живе в полоні. О. Ш.)".

І далі, зробивши такі незвичайні для суворого патріота Женеви признання, Руссо намагається дати пояснення цьому незрозумілому для нього самого явища: — „Я довго шукав причину цієї пристрасти і не міг пояснити її нічим иншим, як тими обставинами, в яких вона зародилася (себто перехід французького війська через Шамбері. О. Ш.)". Але тут же і новий мотив: „Мій смак до французької літератури все зростав і прив'язував мене до французьких книжок, до авторів цих книжок і до країни цих авторів. В самий момент, коли проходило перед моїми очима французьке військо, я читав книжку Brantôme'a Les Grands Capitaines. Я мав голову повну des Clisson, des Bayard, des Lautrec, des Coligny, des Montmorency, de La Trimouille. Я захоплювався і їх нащадками (Trimouille — нащадок тільки що згаданого, вів саме французьке військо через Шамбері), як їх спадкоємцями по заслугах і хоробрости. В кожному полку, що переходив, я бачив в своїй уяві славні „чорні банди", що колись спустошили П'ємонт. Нарешті, я примінював до того, що бачив, ті ідеї, які набірав з книжок. Мої книжки, взяті послідовно і завжди у одної і тої ж нації розвивали мою любов до неї. Вони зробили з цієї любови (affection) сліпу пристрасть (passion aveugle) якої ніщо не може перевищити."

В таких яскравих тонах Руссо з'ясовує своє відношення до Франції. Треба мати глибокий талант до самоаналізу, щоб так виразно описати свої внутрішні почування. Але вміючи описати свої почуття, Руссо тяжче було знайти їм відповідне пояснення. Ці почуття виходили за межі його теоретичних міркувань і розуміння патріотизму. Думати, що справді це могло бути викликане одним фактом переходу військ досить наївно: ця подія тільки виявила те почуття, яке вже визріло у душі Руссо. Та й він сам це пояснення тут же спростовує, говорючи про глибокий вплив на нього французьких книжок, про цікавість і відданість їх авторам, про любов до їх країни.

Не більш правдоподібною являється думка Руссо, буцім — то його почуття до Франції було нічим иншим, як захопленням його, чужинця, иншою країною. Свої почуття до Франції він пробує прирівняти до загальної цікавости до цієї країни з боку всіх культурних людей Европи XVIII віку, коли всі були франкофілами. — „Я міг спостерегти в часи моїх подорожувань, що це почуття не було виключно моїм, і що, впливаючи більш або менш по всіх країнах на ту частину народу, яка любить читання і яка працює над розвитком літератури, Франція цим компенсувала загальну ненависть, яка викликалась до неї виглядом її переваги над другими."

Але вище наведені признання самого Руссо, його істотна відданість Франції навряд чи може бути прирівняна до загально-европейського франкофільства освічених людей. Його глибоку відданість Франції можна порівняти тільки з такою ж глибокою відданістю його самого до його офіційної батьківщини — Женеви.

Але в той час, як це останнє почуття було не тільки усвідомлене Руссо, але глибоко виправдане власними його теоретичними міркуваннями, друге — воставалось для нього зовсім незрозумілим. Руссо, вихований на традиціях античности, розумів патріотизм як тісно зв'язаний з державою і, головним чином, з містом — державою, якою і була властиво Женева. В античні часи це почуття патріотичне рідко коли виходило за межі невеличких держав-міст і тільки в часи такого значіння, як Персидські війни, Греки почали відчувати, і то не глибоко і не надовго, свою національну

спільність. Але ці загальні рухи по своїй слабій активности були подібними скорше до сучасного панславізму, пангерманізму і т. д. Цитаделями ж дійсного патріотизму зоставалися Атени, Спарта, Фіви і т. д.

Ці концепції були одиноко зрозумілими для Руссо. Він не міг ще відчувати того роду патріотизму, який може охоплювати людей, що належать до ріжних держав, але зв'язані спільною національною культурою, спільним національним ідеалом, спільним почуттям до цієї великої батьківщини . . . Почуття приходить раніше ніж його ідеологія. Руссо ясно був не тільки женевцем, але й французом, хоч цього і не розумів, а свою відданість Франції вважав „божевіллям", яке не було гідним гордого і вільного женевського республіканця . . .

Женевський патріотизм Руссо, — яскравий і свідомий, — був дуже важливим моментом в усьому духовному образі Жан Жака. Цей патріотизм став психологічною основою його державницьких ідей, він привів його, глибокого індивідуаліста, до проповіді віддати все для держави — батьківщини. Цей женевський патріотизм, та теоретична будова, яка виросла на цьому грунті у Руссо, поклали ідеологічну і психологічну основу патріотизму доби Революції. Навпаки, почуття Руссо до Франції, хоч як сильним воно не було, не відбилося на його теоріях, не знайшло свого ідеологічного оправдання, але з психологічного боку нам уявляється цікавим і необхідним відмітити це явище в душі самого Руссо, відмітити у нього ті почування які почасти під впливом його ж творів охопили пізніше всі народи світу. Женевський свідомий, державницький патріотизм існував у Руссо поруч з напівсвідомим, захованим в собі патріотизмом чи скорше загальнонаціональним французьким почуттям.

Ця подвійність почувань можливо сидить в душах і теперішніх швейцарців-французів так само як і швейцарців-німців. Практично для них ця подвійність не відіграла жадної ролі. Але ця подвійність, коли вона стала виявлятися у вюртембергця чи саксонця, привела до створення єдиної німецької нації. Так само ці подвійні почуття, з'являючись у мешканців північної, центральної, або південної Франції привели в часи Революції до остаточного завершення того, над чим працювала сотні літ династія Капетінгів, до створення Франції.

Микола Гнатишак.

„Заклята дочка" С. Руданського.

„Приказки" Степана Руданського — або, як їх дехто називає, „співомовки"[1]) — своєю популярністю відсунули в тінь майже всі інші твори талановитого поета. А є в літературному дорібку Руданського чимало різних поетичних творів. Окреме місце займають баляди, яких написав Руданський дванацять. Хоч літературно вони не такі то дуже вартісні — та все таки заслуговують на увагу, як цікавий літературно-історичний матеріял.

Тут розгляну одну з таких баляд Руданського, а саме „Закляту дочку". Цікава вона м. ін. як причинок до зясування українсько-словацьких літературних промінювань у половині минулого століття.

Баляда „Заклята дочка", що має у Руданського також другий наголовок „Явір", написана дня 3. квітня 1858. р. у Петербурзі. Надрукована трохи раніше, ніж інші баляди Руданського, бо вже в 1893. р.[2]) в „Зорі" ч. 6, стор. 114, а у відбитці вже в першому, Комарем зредагованому, томі львівського видання творів Руданського, 1895. Сталося так тому, що Руданський не уважав спершу цього свого твору за баляду (в нього „небилицю") та помістив його в рукописі між ліричні „пісні", а лише в пізнішій, дефінітивно приготовленій до друку редакції вже його дав між баляди (у нього: „байки хатні") у підвідділ „змінки" (так він називав свої баляди з метаморфозами)[3]). А що рукописний зшиток з ліричними віршами попав видавцям раніше в руки, ніж зшиток з балядами, то й „Заклята дочка" появилася друком раніше, ніж інші баляди. Неусталений був спочатку і наголовок цього вірша: частіше надписував його Руданський „Явір", однак знаходимо також у його рукописах і більш змістовний наголовок „Заклята дочка", під яким баляда появилася в друку. Після видання в „Зорі" не збудила „Заклята дочка" такого зацікавлення, як друковані одночасно ліричні поезії та приказки.

Коли дивитися з історично-літературної перспективи — то не можна цьому творові відмовити літературної вартости. Житецький у своїй рукописній рецензії на приготовану до друку збірку віршів Руданського, коло „Явора", тобто коло баляди „Заклята дочка", поставив знак ≡[4]), який

---

[1]) Сам Руданський називав свої віршовані анекдоти „приказками", — а словом „співомовки" він означував усі свої поезії взагалі.

[2]) Як відомо, Руданський належав до тих нещасливих письменників, творн яких у великій більшості пролежують десятиліттями в рукописах, та появляються друком уже як матеріял в патиною.

[3]) Див. „Заголовки" Руданського, опубліковані в „Знадобах до життєпису С. Руданського" Кримського-Левченка, Київ, 1926, стор. 154—159.

[4]) При рецензії уживав Житецький таких оцінкових знаків: ≡ = вірші найкращі, далі =, —, і вкінці + — вірші непригідні до друку.

означає, що рецензент уважав цю баляду за один з найкращих творів збірки. Крім того, Житецький ще там дописав: „удовлетворительно“ [5]). Отже у такого надміру строгого рецензента, яким був у даному випадку Житецький [6]), оцінка „Заклятої дочки“ вийшла доволі прихильна. І справді, в цій баляді Руданського виявляється його вміння віддати безпосередність, простоту, щирість народньої пісні і то пісні навіть неукраїнської.

Не дуже ясний натяк на свій первовзір подав сам автор, підписуючи піднаголовок баляди „з чеського“. У збірниках Ербена і Сушіля маємо такі чеські народні пісні, надписані наголовками „Zakletá dcera“ [7]). Хоч із тих етнографічних збірок, виданих уже після написання „Заклятої дочки“, Руданський користати не міг, то все таки чеську пісню він міг знайти може з першого видання Ербена, і взагалі мабуть тоді не було важко в Петербурзі знайти у визначних слявістів записи чеських пісень.

Але з порівняння текстів бачимо, що чеські й моравські варіянти не погоджуються з перерібкою Руданського. Чеські й моравські пісні є типу інверсійного. Вони оповідають спершу про двох музиків, які по дорозі знайшли явора, витинають собі з нього дерева на скрипки, та явір-дівчина їм тоді скаржиться і оповідає цілу свою історію, як її мати закляла в дерево. Музики тоді сповняють її волю: йдуть жалібно заграти недобрій матері про долю дочки, чи знову (в моравських варіянтах), вириває дерево з коренем та несуть під двері матері, де воно плаче. Крім того, що інверсійний тип чеських і моравських пісень не відповідає конструкції баляди Руданського, у якій подія розвивається в хронольогічному порядку, є ще і в подробицях цілий ряд розходжень, котрі доказують, що первовзору Руданського слід шукати не в чеських піснях.

Цей первовзір я знайшов у словацькій народній пісні, надрукованій у збірнику Яна Колляра [8]); цей збірник у Петербурзі в часі перебування там Руданського напевно був йому доступний. Пісня ця називається „Zakletá dcera“, є без інверсії, а „Заклята дочка“ Руданського є дуже близькою її перерібкою. На це вказує вже хочби й перша строфа:

Mati diowča zháňa
Z postele za rána:
„Ana, moga Ana,
Choď že ty na wodu,
Na wodu studenú,
Pod lipu zelenú“.

Руданський:

Мати дочку гонить
З постелі раненько:
„Іди ти по воду,
Моя Ганусенько!
По воду студену,
Під вербу зелену.

Ганусенька, імя дочки, переложене зі словацького Ana, тоді як ані в чеській, ані в моравській версії імени дівчини не згадується, а в деяких

---

[5]) Знадоби, 97.
[6]) Напр., деякі з нині дуже популярних приказок означені там реценаентом, як „чунь“.
[7]) K. J. Erben, Prostonárodní české písně a říkadla, 1862 стор. 466, з варіянтами. У виданні з 1886. р. на стор. 522. Sušil, Moravské národní písně, Brno, 1859, стор. 143, з варіянтами.
[8]) Jan Kollar, Narodnie zpiewanky Slowákůw w Uhrách, díl II, Budín, 1835, ст. 4.

варіянтах є інші імена: у Ербена — Barbora, у Сушіля — Barbora і Kačenka.

Дівчина пішла, але довго не вертається. Причина цього, яка в чеських і моравських версіях має основу в любовному мотиві, тут зовсім інша: Анна води

Ne mohla načrictí
Pre studnu srubenú,

а в Руданського таксамо:

Но ще для дівчини
Високі цебрини.

Мати не може дочекатися дочки і з пересердя клене її:

Bodag si, aby si
Hned tam z k a m e n ě l a!

Руданський:

Бодай не вернулась,
В к а м і н ь обернулась,

тоді як у чеській та моравській версії, більш відповідно до дальшого ходу поезії, читаємо:

Matka mě zaklela,
— — — — — — —
Abych z d ř e v ě n ě l a
A javorem byla (Е р б е н)

і Ostaň, dcero, o s t a ň
J a b ó r e m vysokým,
Listečkem šírokým (Сушіль).

Сяке-таке оправдання прокльону в словацькій пісні, перенятого і Руданським, знаходимо в новій подробиці, якої нема в чеських і моравських версіях:

K r h l a z k a m ě n e l a
Merarvým kamenem,
Ana zdreweněla
Zeleným gaworom,

і так само у Руданського:

В і д р о с к а м е н і л о
Мармором біленьким,
Дівча здеревіло
Явром зелененьким.

Тепер надходять два музики, які хочуть вирізати собі дерева на скрипки, а, довідавшися від явора, про його долю, на його прохання йдуть грати недобрій мамі.

„Заклята дочка" Руданського не є цілком вірним перекладом словацької пісні. Є тут деякі значні відхилки, а треба їх пояснювати романтичним нахилом Руданського до націоналізування чужих тем. У словацькій пісні мати посилає дівчину по воду pod l i p u zelenú, а в Руданського під в е р б у зелену, відповідно до українського краєвиду. У словацькій пісні два молодці — це h u d c i, а в Руданського с п і в а к и, знову більше пристосовано до українського побуту. Згідно з цим вони не хочуть вирізати собі з явора po gedných h u s l i č k a c h, лише ломлять собі п о г и л я ч ц і, і явір не просить їх зробити зі свого дерева скрипки та з а г р а т и матері, але лише дати їх по гилячці та по листочку і з а с п і в а т и. Але при цьому націоналізуванні побутових подробиць Руданський не встерігся одної помилки: молодці

Прийшли під віконце
Недоброї мами.
Під віконцем стали,
Жалібно с п і в а л и, —

але мати у відповідь їх просить:

Не грайте, не грайте,
Моему серцю туги
Тай не завдавайте!

Це, мабуть, недогляд, що міг повстати під впливом словацького

Iěli ti mladenci
Žalostně hraguci

Але це місце каже ще догадуватися, що Руданський міг знати також чеську пісню; у словацькій пісні мати просить:

Ach mládenci mogi,
Choďte že preč. choďte,
A žial mi nerobte

а у чеській далеко ближче до Руданського:

Nehrejte mí, hudcí,
vy pěkní mládenci!
Nic vy mi nehrejte.
V srdce nebodejte.

Висліл: „Заклята дочка" Руданського є вільний переклад словацької народньої пісні, доволі зближений до оригіналу, але прикрашений елементами українського побуту. Знайомість автора з анальогічною чеською піснею ймовірна.

Основою „Заклятої дочки" є оповідання про те, як мати закляла дочку, що її післала по воду, і та дочка стала явором. Тема ця належить до цілого комплексу народніх переказів про переміну дочки в дерево наслідком закляття недоброї матері. В найчистішій формі ця тема збереглася в народніх піснях західньословянських (чеські, моравські, польські)[9]) далі в сербських[10]) та у пісні моравських німців[11]), перенятій від сусідніх словян. Але ця тема, як каже Бистронь, є модифікацією українського мотиву про переміну невістки в дерево закляттям злої свекрухи. Цей мотив перейшов з України в одну сторону на Московщину, а в другу, через Покуття, Закарпаття, на Словаччину і Мораву та Шлеськ, а крім того, через Волинь, теж на захід. На західньословянському ґрунті ця українська тема прибрала іншу форму: з невістки стала дочка, а ціла фабула і психольогічна мотивація вчинку матері упростилася викиненням конфлікту матері з сином[12]).

Думаю, що це пояснення Бистроня не вистарчає. В українській народній поезії маємо ще, крім того, цілу ґрупу пісень, які належать до того самого комплексу переміни в дерево підовпливом прокляття матері, і які підходять далеко ближче до західньословянських версій, ніж ґрупа пісень про переміну невістки в дерево. Маю тут на думці пісні, в яких оповідається, як жінка проклинає свого чоловіка, або мати — сина, і як він через те перемінюється в дерево. Вже в збірнику Метлинського[13]) знаходимо таку пісню про те, як

---

[9]) J. S. Bystroń, Polska pieśń ludova, Kraków (Biblioteka Narodowa), ст. 88.

[10]) K. Beneš, O látce národní balady moravské, „Výroční zpráva reálky v Prostějově", 1885/6, ст. 19.

[11]) Meineyt, Fylgie oder alte deutsche Vohlleder in der Mundart Kuhländcheus. Wien—Hamburg, 1817, ст. 112.

[12]) Bystroń, op. cit, 89.

[13]) А. Метлинскій, Народныя южнорусскія пѣсни, Київ, 1854, стор. 290.

Жона мужа виряжала,
Виряжаючи, проклинала:
Бодай їхав, не доїхав,
Щоб йому кінь горою[14]) став,
А шабелька дорогою,
А шапочка купиною,
Сині сукні чистим полем,
А сам молод явороньком.[15])

Раз вона пішла в поле жати — почав падати дощ, і вона сховала діти під явора. Дерево тоді відізвалося:

Ой, і я ж не яворонько,
Я тим дітям та батенько:
Згадай, як мене виряжала,
Виряжаючи, проклинала!

Ще ближча до словацької є пісня, видана в збірнику Головацького:[16]) тут не жінка чоловіка, а мати жене сина від себе і проклинає його. Син іде від матері, вона вкінці затужила і пішла в ліс шукати; явір, під котрим вона станула, сказав, що він її син.

Є ще один варіянт із Галичини, зареґістрований у Афанасьєва,[17]) в якому мати проклинає сина, і він перемінюється в явора, а його кінь в камінь, так як у словацькій пісні дочка перемінюється в явора, а відро в камінь.

Українські пісні про прокляття невістки свекрухою, сина матір'ю чи чоловіка жінкою, і західньословянські про прокляття дочки матір'ю — тісно між собою звязані. Всі вони розвинулися з одної основи, поданої українським народнім переказом про силу материнського прокляття, яке перемінює людей у ростини. Крім того, цей комплекс частинно сплетений із теж у несловянських народів поширеним переказом про зародження вбивника, як, напр., українська казка про калинову сопілку, або німецька про арфу з кісток утопленої старшими наймолодшої сестри.[18])

Живі словянофільські зацікавлення Степана Руданського, звернені силою тодішніх умов, головно в бік чехів і словаків, знайшли свій вислів не лише у великій словянофільській поемі „Цар соловей“ [19]) і не лише в перекладах цілого Краледворського й Зеленогорського рукопису на українську мову, — але й у деяких дрібніших творах поета. Одним з найцікавіших та в літературному огляді найудатніших таких творів Руданського є обговорена тут баляда „Заклята дочка“. Цікава вона не лише своєю мотивовою та формальною[20]) спорідненістю зі словацькою піснею на ту саму тему, але й міжнароднім характером самої цієї фолькльорної теми. Та при всьому цьому — найвартісніша в цій баляді не її спорідненість із посторонніми

[14]) Відро скам'яніло
Мармором біленьким („Заклята дочка“).
[15]) Дівча здеревіло
Явром зелененьким („Заклята дочка“).
[16]) Я. Головацкій: Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси, Москва, 1878., Часть II, стор. 585, пісня 18.
[17]) В „Поэтическ-их воззрѣнія-х славянъ на природу“.
[18]) пор. Beneš, op. cit., ст. 19.
[19]) Пор. Др. М. Гнатишак, „Цар соловей, в історії українського словянофільства й символіки“ Львів, 1935. Є це виклад виголошений на II. слявістичному конґресі у Варшаві.
[20]) Про формальний бік творчости С. Руданського див. працю дра М. Гнатишака „Артизм творів С. Руданського“, друковану свого часу в „Рідній Мові“. Праця вийде окремою книжкою-відбиткою.

мотивами лише, навпаки, її наскрізь український характер і кольорит — не вважаючи на посторонні спорідненості. У цьому виявляється характеристична риса Руданського як поета національно-українського, який навіть такі теми, як напр. ленорський мотив у його бірґерівській формі, старається наблизити до українського побуту (у баляді „Безнадія") — ба що більше, навіть у перекладі „Іліяди" в ритмі та в мові по мистецьки перепроваджує принцип націоналізації посторонніх культурних ціннощів.

Комплекс тем, заторкнений „Заклятою дочкою", знайшов у творчости Руданського доволі багато місця. Особливо ж належить сюди ще його баляда „Тополя" що оформлює подібну тему в чисто українській фольклорній версії, переломленій у призмі Шевченкової „Тополі". Тай узагалі в деяких мало популярних творах Руданського можна знайти ще чимало матеріялу до характеристики не лише самого автора, але й цілих десятиліть українського літературного життя.

Володимир Дорошенко.

Примітки Володимира Антоновича до Шевченкового „Кобзаря".

Як це не дивно, але аж до видання львівського „Товариства ім. Шевченка" за редакцією Ом. Огоновського (1893 р.) Шевченків „Кобзар" виходив без жадних коментарів, бо ж ті дві-три примітки, що їх здибуємо у львівському виданні 1867 р. та в празькому 1876 р., очевидно, в рахубу брати не доводиться. Не можна не жалувати, що так сталося, бо ж у „Кобзарі" чимало виразів і цілих місць, незрозумілих мабуть уже й пошевченківському поколінню, не тільки нам. Правда, майже всі ці „темні" місця чи неясні натяки стрічаються головно в нецензурних поезіях Шевченка, які не могли побачити світу в легальних виданнях. Тим-то хочби хотіли, не могли їх вияснити ні сам поет, що був властиво першим коментатором своїх творів („Гайдамаки"!), ні приятель його Костомарів, що редагував перше посмертне видання „Кобзаря" (Кожанчиківське 1867 р.). Але те, що не справляло труднощів сучасникам поета, а становить не раз камінь преткновенія для наступних генерацій, легко можна було б вияснити в перших закордонних виданнях. До редакторів львівського видання, що вийшло під фірмою Сушкевича ніби то 1867 р., а насправді друкувалося від р. 1866-го й появилося в дійсності тільки в 1869 р., ми не можемо ставити ніяких домагань у цьому напрямі з огляду на те, що були це молоді, недосвідчені та ще й місцеві студенти, які, крім пієтизму до пророка України, не посідали ніяких редакторських кваліфікацій. Але ж від редакторів празького видання 1876 р. можна б було сподіватися серіознішого відношення до своїх завдань, тим більше, що ще в тім часі не про одне неясне місце чи вислів могли б вони розпитатися у Костомарова, Куліша чи котрогось иншого з товаришів Шевченкових. Тим часом нікому це не прийшло до голови, бо загалом ніхто не думав тоді та й пізніше про коментування Шевченкових творів. Даремне стали б ми шукати в чималій уже перед Ом. Огоновським шевченкознавчій літературі якихось вияснень Шевченкового тексту чи коментарів до нього. Поза одиним прикладом (вияснення слова „дулевина" в „Київській Старині" 1887 р.) все це або життєписні знадібки або статті чи розвідки загального характеру — про „Кобзар" та його окремі речі.

Огоновський перший зрозумів потребу коментованого видання Шевченкових творів і дав досить просторий коментар до „Кобзаря" — инші твори, що вийшли вже по його смерті, лишилися без приміток. Тож як гостро не оцінювали б ми редакторську працю Огоновського — історик літератури був із нього досить таки примітивний та наївний, — проте сама думка коментувати „Кобзар" робить йому честь, хоч, може, виконання її й переходило його сили. А що в тодішній літературі, як уже згадали ми вище, не було майже нічого придатного для Огоновського, крім хіба завваг Драгоманова у відомій статті про Шевченка в женевській „Громаді" 1879 р. та розвідки В. Антоновича про Шевченкові поеми 1888 р., то йому не лишалося нічого иншого, як звернутися й цим разом, як і передше, при складанні історії літератури, по інформації на Україну. І Огоновський так і

вчинив. В передмові його до І-го тому „Кобзаря“ читаємо такі слова: „Деякі примітки — найпаче змісту гісторичного — зволив мені подати ВП. Володимир Антонович, професор Київського університету“ (ст. CXVI), а знов у коментарях під одною приміткою зазначено, що походить вона від Д. Мордовцева. Може дещо поміг і Ол. Кониський. В усякому разі Огоновський так чи инакше вивязався з свого нелегкого завдання та й дав приклад до наслідування пізнішим редакторам. Після нього починають появлятися й инші коментовані видання, що, безперечно, не тільки взоруються на його праці, але й запозичаються з неї: Романчукове (перше 1902), опісля народнє видання Доманицького (1908 р.), якого коментарі передруковувано, або використовувано на В. Україні по ріжних виданнях Шевченка зперед війни аж до самого кінця так зв. українізаційної доби. Коментарі Огоновського та його безпосередніх наслідувачів важні не тільки тим, що вони улегшили широким кругам читачів зрозуміння Шевченкових поезій, але й тим, що, викликавши критику, значно далі посунули справу належного вияснення темних місць у Шевченка. І тут, коли поминемо дуже цінні й цікаві, хоча на жаль надто скупі, завваги Драгоманова в його рецензії на видання Огоновського („Шевченко в чужій хаті його імени“, „Народ“ 1893 р.), то за найвидатніше явище на цім полі треба признати статтю дра В. Щурата „Пояснення деяких Шевченкових висловів“, що появилася вперше у львівськім „Учителі“ 1909 р. Двадцять літ тому др. Щурат піднявся опрацювати для Наукового Товариства ім. Шевченка коментар до цілого „Кобзаря“ і треба дуже шкодувати, що ця праця чомусь і досі не вийшла в світ із кабінету заслуженого дослідника. Йдучи в хронольоґічному порядку, слід зазначити після праці др. Щурата коментовані видання Шевченкових творів у коломийській „Загальній Книгозбірні“ Д. Никóлишина 1914—1925 р. („Історичні поеми“ за ред. Д. Никóлишина 1914 і 1921 рр., „Гайдамаки“ за ред. І. Шпитковського 1915 р. та „Політичні поеми“ за ред. О. Цісика 1925 р.). Далі йдуть коментовані видання Шевченкових творів „Української Накладні“ Я. Оренштайна за ред. Б. Лепкого, „Кобзар“ за ред. В. Сімовича 1921 р. і нарешті два випуски „Кобзаря“ за ред. покійного дра М. Сабата на спілку з др. Я. Гординським (Львів 1929—30 рр.). Безперечно усі ці західньо-українські видання, в тій чи иншій формі, більше чи менше, взоруються на зразках попередніх — Огоновський-Романчук-Доманицький — (особливо це треба сказати про Лепкого), використовуючи, очевидно, новішу літературу предмету.

Епохальне значіння і щодо коментарів могло б мати „Повне зібрання творів Шевченка“ розпочате десять літ тому Всеукраїнською Академією Наук у Києві за ред. С. Єфремова, як свідчать про це два випущені томи (т. III. Листування 1929 р. і т. IV. Щоденник 1927 р.), але червона російська влада припинила це високовартісне наукове видання, що могло б стати справжньою енцикльопедією Шевченкознавства.

Розпочате торік нове академічне видання Шевченкових творів за ред. В. Затонського й А. Хвилі не можна навіть і рівняти з попереднім. Його статті і примітки не мають нічого спільного з наукою — це плиткі агітки, ціль яких паплюжити українське минуле в імя помальованої начервоно „єдино-неділимої“. Та й це видання по арештуванні одного з редакторів (Хвилі) й декого з співробітників, як от патентованого большевицького Шевченкознавця Шабльовського, готове теж припинитися на виданих досі двох томах, що містять поезії.

Треба надіятися, що діло, якого досі не спромоглися довершити ні західньо-українське, ні східньо-українське громадянство, доведе до щасливого кінця наддніпрянська еміґрація з допомогою західньо-українських наукових сил. Я маю на увазі „Повне видання творів Шевченка“, що його розпочав

у 1934 році Український Науковий Інститут у Варшаві. Випущені досі томи свідчать, що, не зважаючи на свій популярний характер, що виявляється головно в дрібних купюрах та в українській шаті російських писань Шевченка, видання Інституту є наскрізь наукове, а його пояснялні статті й примітки як слід, із вичерпною докладністю виясняють нам усі сторони творчости великого українського ґенія.

Та, розуміється, співробітники Інституту, як і редактори згаданих вище видань, можуть вивязуватися з свого тяжкого завдання тільки завдяки працям своїх, уже досить численних попередників на полі Шевченкознавства. Не так було колись, за часів Ом. Огоновського. Тоді й для більш, ніж він, підготовленого вченого, справа редакції Шевченкових творів насувала чималі труднощі. Не дивниця, що примітки Огоновського не могли задоволити такого знавця, як Драгоманів. Виказавши важніші промахи Огоновського, зазначає Драгоманів іще один — незнайомість із обставинами життя в Росії, навіть літературними. А „хто хоче спізнати поета, той мусить піти в його країну", зазначає він, уживаючи вислову німецького поета. Отся то незнайомість із „кліматом" Наддніпрянщини сильно відбилася in minus не тільки на праці Огоновського, але й на коментарях усіх його західньо-українських наступників.

Навіть кращі з західньо-українських Шевченкознавців часто-густо не розуміють гаразд не тільки суто-російських політичних, культурних або літературних обставин, але навіть звичайнісіньких для наддніпрянця фактів чи виразів із чисто народнього побуту східньої України, як про це свідчать хоча б критичні завваги Д. Дорошенка та ин. з приводу, напр., пояснень ляйпціського народнього видання „Кобзаря" 1921 р. Згадую тут це видання тому, що воно викликало більше рецензій, ніж яке инше.

І тут власне мусимо підкреслити, що найменше завваг підніс Драгоманів саме щодо коментарів Огоновського, основаних на інформаціях Антоновича. З закидів Драгоманова тільки два міг Огоновський скинути з себе на Антоновича і то якраз менше важні, як от заввагу, чому називав Шевченко митрополита петербурзького Григорія „юпкоборцем" або причіпку з приводу „пяного Кирика".

Поза цими дрібницями примітки Антоновича, використані Огоновським, мають свою вагу й досі, не дурно лягли вони в основу всіх наступних видань „Кобзаря". Але галицький учений, загально зазначивши поміч наддніпрянського, не подав при кожній окремій примітці його імени. На щастя авторство Антоновича можна вияснити на підставі листів його, писаних у відповідь на запити Огоновського. Листи ці переховуються у бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка в архіві Ом. Огоновського під ч. 475. Це властиво тільки уривки листування — в цілості заховався тільки один лист, датований 27/V ст. ст. (8. VI. нов. ст.) 1892 р. (означуємо його цифрою 1), та шматочки двох инших листів: з одного лишилося кілька рядків закінчення та коментарі, дописані на кількох клаптиках паперу (це лист 2), а з другого лише самі коментарі до „Гайдамаків" (це у нас лист 3).

Листи ці мають для нас безперечний інтерес: і як знадібок до історії взаємин двох розірваних чужими кордонами частин української землі, і як знадібок до історії видання Шевченкового Кобзаря 1893 р. Цікаві вони й для характеристики самого Огоновського, як ученого взагалі і як Шевченкознавця зокрема, підкреслюючи ще більше його наукову безпорадність, так немилосердно колись висміяну Драгомановим. Антонович мусів був неаз дивуватися з незнання та наївности свого львівського кореспондента, читаючи такі запити, хто це „Пугач", „декабристи" або навіть — „Ченчіо" ...

З цієї причини подаємо нижче листи Антоновича у оригінальній, ні в чім неаміненій формі, тим більше, що Огоновський дещо з його приміток пропустив, а решту значно скоротив, поправивши мову й правопис.

Листи В. Антоновича до Ом. Огоновського.*)

Лист 1.

Кіів. 1892. Мая 27. / Червня 8.

Високоповажний пане Професоре!

Драматичні твори, яки Ви, високоповажный пане професоре, маете прислати, не слід, як нам здайеться посилати почтою, позаяк се есть манускрипти, то дуже булоби тяжко, якъ би вони якъ небудь заблукались по дорози. Въ половині руского Червня збираеться до Вас в гостину д. Ол Коніскій, то може будете ласкаві йому вручити сі твори; якъ-же би шчо небудь йому не дозволило відбути сю подорожь, то мабути трапиться инша певна оказія.

На питанйа Ваши відносно до текста Кобзаря можу Вам залучити комментаріи:

1) Будинок, з котрого у Вільні зроблено лазаретъ, се есть будинок бувшого виленского университету. *(I, 296).*

2) Иванъ Підкова бувъ молдавскій авантюрист, ніби-то братъ чи син господаря Ивоні. 1576 року він зйавився въ Брацлавщини, навербував тамъ ватагу козаків и з помичйю козацкого гетмана Шага въ 1577 вторгнув до Молдавіи, розбив господаря Петра Хромого и заволодів господарствомъ, алежъ після кількохъ місяців пануванйа мусів відступити назад до Подоля. Стефанъ Баторій покликав його до Варшави, звелів арештувати и 16 Черня (Sic!) 1578 року зняти йому голову во Львові въ очах турецького чауша, шчо був присланий з скаргою на Підкову. — Пізнійши козацькі літописьці залічили помилково Підкову до ряду козацькіх гетманів. *(I, 297).*

3) Компанійці. Почавши від Дорошенка козацькі гетмани, опріч коваків осідлих, творивших территоріальні полки и сотні, держали шче регулярне військо по найму. У гетманів було по кілька таких нанятих козацькіх полків; піші назывались сердюки або серденята а кінні — охочекомонні або компанійці. *(I, 302—303).*

4) Иржавець це маленька річка коло Кіива, шчо колись становила границю земель Кіевського Михайловського монастыря.

Преварка — найбільше північне предмістйе Кіева, колись одрубна слобода; властыво въ XV, чи XVI в.в. була заложена кіевскими доминиканами на земляхъ, шчо подарив им В. К. Олександръ Казимировичъ. З первого началу слобода называлась Пріорка (отъ prior'a, Доминиканівъ). Про слободу сю въ 1699 році писавъ игумень Межигорского монастыря Ѳеодосій Васьковскій: „що до слободы Преварки жадного діла ані міщане Кіівскіі, ані хто инший не міли, тилько сами ксендзи домінікане, бо они сами тую слободу на грунті своемъ осадили".

Прийміть шановний пане профессере (Sic!)
вирази глібокоі шаноби
від щироприльного (Sic!)

В. Антоновича.

*) Подані курзивою в дужках цифри означають томи й сторінки „Кобзаря" ва ред. Огоновського, де використана відповідна примітка. В. Д.

„ . . . його всім серцем для відкритої катедри. *) Як Вам-би треба ще другого кандидата, то можеб Ви звернули увагу на Молчановского, автора гисторіи Подольскої земли — чи зможе він принять пропозицію чи ні? не знаю, але йак-би треба було, можу повести пертрактації. Чоловік тож во всіх взглядів відповідний.

Прийміть Високоповажний Пане Профессоре вираз мого глібокого поважання и правдивої прихільности В. Антоновичъ.

На питання Ваши про комментаріи Кобзаря, відповідаю по змозі:

1) Про листъ кн. Репніної, не можу ничого доси дознатись, якъ добуду відомость, перешлю йійі опісля.

2) В гисторіи Украіни відоми три Гамаліи: Черкаскій полковникъ Михайло Гамалія (1662—1668) (Максимовичъ т. I, 681, Акты южной и западной Россіи т. VII, 93); Григорій Гамалія, полковник Лубенскій 1664—1669 а після полковникъ Паволоцкій 1672—1673; яко сторонникъ Дорошенка, взятий въ полонъ и відвезеный въ Москву, жив тамъ въ арешти до 1715 року. (Максимовичъ I 717, Акты юж. и зап. Рос. V 234, VI, 4, VIII 145, 173, 189, XI 65, 231. Лѣтоп. Величка II 88, 96, Лѣтоп. Самовидца 85). — Яковъ Гамалія, полковникъ Паволоцкій, мабудь родичъ попередняго, 1674 (Ак. юж. и зап. Рос. XI, 634). Ни один з названихъ полковників не ходив въ море против турок — такъ, шчо Гамалія у поэта есть особа поетична а не гисторична. *(I, 298).*

3) Підкова відомий Молдавскій авантюрист, которого довгій часъ лічили помылкою гетманомъ козацькім, ніколи не ходив на Царгород, тількі з охотниками козацькими добивався Молдавського господарства. *(I, 297).*

4) Де вмер Желізняк, до сього часу не відомо. Все шчо ми знаем це те: 8 Липця 1768 р. він був підъ арештомъ въ Кіівскої кріпості, въ кінці Жовтня тогож року його засудили въ Сибир; 1. падолиста, на дорози въ Сибир він въ слободі Котельві (теперъ Харьковск. губ.) выломався съ вязныці разом з 52 товаришами; вони відібрали зброю від конвоя и утікли, но вже 19 Грудня Железнякъ и 36 його товаришей були знов спійманы. Дальше нічого не знаемъ. (Кіевская старина 1882, XII, стор. 564—568). *(I, 301).*

5) Нечос це есть кн. Потемкинъ. Шукаючи популярности він записався въ реестры Запорожського війска. Запорожці по свому звычаю давати прозвища назвали його „Нечоса“ думаючи, шчо перука въ якій ходив Потемкін — се його нечесане волосся. *(I, 309).*

6) Слободзея — це козацьке село тепер въ Тираспольскому повіті Херсонской губерніи. Тут під часъ войни Россіи з Турціею (1787—1791) бувшій запорожскій войсковий судья Антонъ Головатий організувавъ изъ бувшихъ запорожців козацкі охотницькі полки для россійской арміи. — *(I, 309).*

7) Ватага на Украіні значить: 1) отділъ війска, 2) отділъ стада — алеж у поэта ужито провинціальне Сибирске слово — значить воно военный постерунокъ у степу. — *(II, 386).*

8) Кирик пьяний — якъ здается вираженіе взято з народної легенди про пьяного Кирика, которого одурив піп, до попа-ж за кару за це приросла цапова шкура. — *(II, 391).*

9) Швачка відомый ватажок гайдамаків въ 1768 році. Шчо тычеться Левченка и Быхова, то се здается гисторична помилка. Быхова на Украіні нима — есть містечко Бишев. (Кіівского повіту) — се містечко 1768 року

*) Це, розуміється, мова про М. Грушевського. В. Д.

було взято гайдамаками, але-ж ихъ ватажокъ назывався не Левченко — а Бондаренко. — *(II, 391).*

10) Борці. Був звичай на Україні въ XVIII и початку XIX в, шчо на праздники Різдвяни, на мясницю а также під час весілля, парубкі переодягались звірями або татарами и въ такому маскараді шли гуляти у сусідне село; прийшовши гуляти починали з того, шчо визивали місцьових парубків боротися — ці маскіровані парубки и назывались „борці". — *(II, 392)*

11) Кобила. — До недавняго часу (до Александра II) въ Россіи за криминальни справи карали кнутомъ; під час екзекуціи привязували пацієнта до колоди, що называлась „кобыла". *(II, 393).*

12) Тут поэт говорить про Наполеона III и розгін ім парламента. — *(II, 388).*

13) Мотренів монастир истнуе до сього часу; лежить він въ лісах Чегринского повіту Кіевскоі губер. недалеко від містечка Медведівкі. Въ лісах ціх організував повстанйе Желізняк въ 1768 році. *(I, 305).*

14. Титарівна названа Немірівною мабудь по місту до вона жила. Немірів се городъ Брацлавского повіту Подольскоі губерніи.

15. Горобина ніч. Звичайно въ серпні, більше въ кінці місяця, бувають бури. Така буря з дощем, блискавкою и громом, що трівае цілу ніч — называеться горобиною нічью; черезъ те, що горобці тратять голову, утікають въ хати, стодоли и т. и. — *(II, 399).*

16—21. У великому льохові три ворони це персонификаціи злих духів України, Польши и Россіи: 2-га ворона натякае на польску емиграцію, шчо жила въ Парижи. 1 ворона росказуе про те, якъ Меньшиковъ взявъ и спалив до щенту гетьманську резиденцію Батурин, якъ судив и карав смертію въ Ромнахъ (Ромни стоять надъ р. Сулою) сторонників Мазепи, якъ після Петро I висилав козаків копати канали піля (Sic!) Ладожского и Онежского озер на границі Финляндіи на такъ звану „Канальску роботу" де перемерло від нужди и климату кількадесятъ тисяч козаків. *(I, 306).* — Катерина йіхала Дніпромъ з Кіива до Катеринослава повз Канів и потому Канів стоіть правдиво — Кіів помылка — Яременко се Газда, 1840—1850 р. мавшій оселю и огород на тому місці, де колись був будинок Хмельницкого в Суботові піля (Sis!) Чигрина. — фон-Корф якійсь високій Петербурскій урядник, шчо згинув при катастрофі на желізниці — Ярчуками називають собак, шчо родяться в майі на зачатку місяця; народ думае, що сі собакі майуть якусь нечисту силу; родяться зрячі не сліпи, чують зазделегідь злодія, ихъ кормить не мати а мусить годувати молоком хозяин и т. д.

22) Вибла могила — дуже висока піля (Sic!) Переяслава. *(II, 389).*

23) Ченчіо — Це Беатриче Ченчи убившая свого батька Франческа Ченчіа, учинившаго йійі насильство — батько бувъ тількі не кардиналъ, а графъ Римскій. *(II, 390).*

23) Монастирище — тепер не велике село Монастирок надъ Дніпром, верстви 3 нишче Трехтимірова. Село стоить на тому місті, де колись був Трехтиміровскій монастырь (дыв. особна замітка) від которого тепер остались тількі льохі. *(II, 389).*

До питання 24.

Трехтиміровскій монастырь.

Першій раз спомин про монастирь у 1576, коли Стефан Баторій, регулируючи козачество назначив имъ Трехтимірів „з монастирем" на войсковий шпіталь; — 1616 козаки віддали монастирю село Григорів, на которе мав якісь права шляхтичъ Проскура; гетманъ Петръ Сагайдачний видав монастыреві грамоту на се село 1618. (Арх. югозап. Россіи часть

III томъ I 236—237 и ч. VII, т. I, 309). — 1620 Іерусалімскій патріархъ Ѳеофанъ в Кіева „идяше з великимъ множествомъ народа, ... духовенствомъ и гетманомъ Сагайдачнымъ до Трехтеміровского мнря" звідти він вів пертрактаціи въ королемъ Зигмунтомъ III; він був посередникомъ межъ королемъ и Сагайдачнымъ и провів умову, шчо за те, шчо король позволить посвятить митрополита и епископів Сагайдачний дасть підмогу на Хотинскій походъ — тутъ умова була принята королевскимъ делегатомъ Обалковскимъ и зараз-же патріарх посвятив Трехтиміровскаго игумена Іосифа Корцевича епископомъ Володимерскимъ и Берестейскимъ (літопись Густынского монастыра 15). (*II 389*).

— 1635 Бопланъ споминае про монастирь.

— 1638. Поляки зруйновали мисто и замок у Трахтимірові (боротьба съ козацкім гетьманом Остряниномъ), (Okolski-Diariusz 195).

— 1659 монастирь признанъ власностію війска запорожського (Volumina legum IV, 302).

— 1660 Споминается Трехтиміровскій игумен Іоасаф (Акты Юж. и зап. Рос. V, 24).

— 1665 Монастир був вже зруйнований и монахи жили в Каневскому монаст. (Акти Южн. и зап. Рос. V, 111).

25) Собор Мазепин — трудно знать яку церкву, збудовану Мазепою над Дніпром розуміе тут поет: скорше всього це собор св. Миколи пустинного у Кіеві. — (*II, 389*).

26) Тали великорусске, областне, сибирске слово; значить пісчани видми, заросчени лозою. — (*II, 389*).

27) Єлек — Невелика річка в системі Каспійского чи Аральского озера. — (*II, 391*).

28) „Хозяин" це ма-буть журналъ видаваний „вольно-экономическимъ Обществомъ" в Петербурзі; Ревю Лямодъ — якись модний французкій журналъ „Revue des modes" — мабудь часописі ці отримувались панами Енгельгартамі у котрих слугою був поет у молодости. — (*II, 393*).

29) Пугач — есть дісне Емелйан Пугачев, відомий самозванець. — (*II, 393*).

30) Григорій есть митрополіт Петербурзскій, назван юбкоборцем, бо був завідомий дон-жуан (*II, 393*). — Руска Бесіда — відомий панславістичний орган. (*II, 394*).

31) Почеп. Після 1709 року Петро I віддав сотенний козацькій городъ Почеп (Стародубского козачого полку, тепер Черниговскоі губерніи Мглинского повіту) свойому фаворитови Меньшикову, который став обертати въ підданних вольних козаків Почепьскоі сотни. Не знаю, чи поет натякае на се, чи може на віддачу Почепа від Миколая I министрові Клейн - Михелеві (байструк)? (*II, 396*).

32) Сава Чалий відомий документально меж 1734—1741 роками; він був ватажком гайдамацкім въ 1734, після перекінувся на сторону шляхти — був полковником надвірноі миліції гетмана Іосифа Потоцкого въ Немирові, дуже енергічно стежив своіх товарищів гайдамаків; за шчо один из их ватажків — Гнатко Голий напав на дім С. Чалого в 1741 році й убив його (Архив юго-зап. Рос. часть III, т. III 69—353). — (*II, 399*).

33) Кайвак — поет розказуе Киргизку легенду; Киргиз — Кайвак одно из племен киргизких. —

34) Н. Маркевич — есть дісно историк Николай Маркевичъ.

35) Черненко — инжинер Федор Иванович, жив у Петербурзі 1855—1862 (тепер вже не жийе) він открив свою кватиру для земляків, куди вони входились; там зложилась Украіньска громада у Петербурзі, там зйа-

вилась думка видавати „Основу“ и всі дописі з України присилались на адрес Черненка. — (*II, 395*).

36) Декабристи, це люде, шчо підняли ворохобню у 1825 році (Пестель, Муравьевъ и инші).

37) Залізна тарань фигуральне вираженйе — значить ножі. — (*I, 301*).

38) Альта маленька річка впадае під Переяславом в Трубеж, (Трубеж впадае в Дніпр). —

— Закрет предмістйа города Вільна. — (*I, 296*).

— Иква — ріка на Волині. Починаеться у Галиції коло Бродів, тече через Кремянецькій и Дубенскій повіти Волині и впадае въ р. Стир під місточком Торговицею.

– Дария – це ріка Аму-Дарія, що впадае в Аральске озеро. —

39) Хто такій Лобода не знаю и не можу ні у кого дізнатися.*) — (*II, 394*).

40) Столоначальник, це урядник, шчо відае цілим отділом справ въ йакоі небудь канцеляріи. Мені здаеться шчо у поета помилка: може бути столоначальник у консисторіи, але він не може бути у семінаріи, бо семінарія не есть канцелярія. — (*II, 394*).

Що таке кононархиня не знаю, про це треба би спитати у якому монастирю.

41) Де жив Шевченко 1843—1847 року, про те есть дуже категоричні відомости у статіи вп. п. Конискаго, надрукованоі в Правді.

Якъ зможу дізнатися від кого небудь про питання 1, 39 и 40, зараз-же Вам напишу високоповажний пане профессоре.

Вашъ шчироприхильний

В. Антонович.

Лист 3.

Интродукція стр. 64 – 66.

Причини Барскойі конфедераціи росказани не гисторичні; Понятовській не мав ніколи и гадки зносити liberum veto; конфедерація завязалась противъ впливу Москви на діла Польши, а найважнійше противъ такъ званойі „гваранціи“ т. е. против бажанія Россіи и Пруссіи забеспечити у Польшчи свободу віри для православнихъ и протестантів. —

Титарь стр. 78—80. Смерть титаря росказана не після гисторіи; сюжетъ взятий з правдивого факту, та тількі розказан не так. Данило Кушнір, титарь церкви православноі въ с. Вільшані звістний тим, шчо, коли піп села Вильшанойі (здайеться Гдишинскій) перейшов на Унію, то титарь зо всьіейу громадойу, не пустили його до церкви, поховали облачення, книги антиминсъ и т. и. — За це діло Данило Кушніръ позванний був до суду оффиціялом уніятскойі митрополіи. Літом 1766 году польське вийско стало обозом під Вільшанойу, до обозу зъйіхали члени уніятскоі консисторіи, користуючи з запомоги вийська вони открили судъ, арештовали всіх попів на Україні, шчо не хтіли приймать уніи, всіх селян, шчо сперечались з попами уніятами и т. д. въ селах, шчо не хотіли приймать уніи вводили йійі через войенну екзекуцію, всіх арештованних судили духовним судом и тут же виконували приговори. Данила Кушнира тоді осудив духовний уніатскій судъ „за святокрадсво и блюзнерство“ йому въ обозі одрубили

*) Антонович, очевидно, не хотів вдадити, що це псевдонім Теофана Лебединцева, редактора-видавця „Київської Старини“. Огоновський мав на увазі спомини Лебединцева-Лободи про Шевченка в „Київській Ст.“ т. XIX, 1887 р.

голову и виставили йійі на палі, тіло спалили на кострищі — голову цю пісьпьа односеляне тайком зняли з палі, завезли в Перйаслав, де еписком Гервасій, поховав йійі по христйаньські; діло титаря Даниіа Кушніра росказано и документи про його надрюковани: „Архивъ Юго-Западной Россіи часть I, томъ 2 и 3".

„Свято въ Чегрині" ст. 80—91. — Багато дрібних фактичніх історичних помилок: а) Перший рух гайдамацькій организовався не въ Чегрині, а піля (Sic!) Мотренинського монастиря (верстовъ 40 на північь відъ Чегрина) въ лісі, на урочищі, що називайетьсьа Холодний йар. — там зібралась невеличка купа гайдамаків (з відома ченців) з ватажками: Шелестом и Залізньаком и рушила звідти на Украіну. — в) Старшини нійакойі не було, поет думав, що опріч гайдамаків і козацька старшина рушила в містьа, алеж не тількі старшини, але й козаків (опріч надворних, паньських) тоді вже не було на Украіні. с) Вози залізнойі тарані etc. поет каже це пісьпьа польських мемуарів — сьміх подумати, шчоби Царицьа, йак вже-б и хтіла давати оружйа дльа гайдамаків, присилалаб йім ножі, а не списи, рушниці, або гармати, ножів й без нейі було доволі в кожнойі хаті — та саме неправдобне (Sic) — це факт присилки оружйа дльа гайдамаків. Руській урьад нетількі не спрійав йім, але, йак відомо приказав свойім військам, покінути конфедератів и розогнати гайдамаків, шчо и зробили генерали: Подгоричанин и Кречетников. — d) Гонта йак починалась колійівщина не тількі не був в звьазку з нейу, та наветь и не знав про ньу. — е) Волох. — волохами въ 17—18 віках на Украіні називались цигани, через те шчо вони таборами приходили з Волошчини, а найбільш з Бессарабії (Бессарабйа, Молдавйа и Валахйа — загалом у нас називались — Волощина). На Волині Цигани називались Уграми, через те, шчо туди через Галиччину вони приходили з Венгріи, въ актах Волиньських скрізь стрічаеться: „homines nationis Hungaricae vulgo Cyganie". f) Весь образ свяченьнья ножей тількі поетичній, та не гисторичний. —

Червоний бенкет ст. 96. Колівщина обньала тількі степову частину Київськоі Украіни и Брацлавщину, у Волинь зовсім не заходила. У Полісьа Київське пройшла тількі йідна Ватага гайдамаків під проводом Бондаренка (родомъ з села Грузькойі пілья (Sic) Київа), він одлучився від Залізньака десь пільа (Sic) Корсуньа підійшов під Білу церкву, де тоді була сильна Льадзька кріпость. Білойі Церкви Бондаренко не міг взьати, бо в його не було гармат, він минув йійі, розбив Хвастів і став на границі Полісйа в Макарові, тут його ватагу розгромили надворні міліцйі п. Ходкевича, шчо прийшли йому на зустрічь з Чорнобильа; сам Бондаренко був взьатий въ полон, завели його до Чорнобильа и тут, по приказу Хоткевича четвертовали — під Чорнобильом досі йесть могила Бондаренка. —

Бенкет у Лисьанці ст. 105. У Лисьанці ватажком був тількі Залізньак Гонта-же був шче у Гумані, и злучивсьа з гайдамаками допіро під Соколівкою (3 милі від Гуманьа) куди його з Гуманьськими козаками виправив против гайдамаків Гуманьській губернатор Младанович. — ст. 107. Замок у Лисьанці був зразу взьатий гайдамаками, його здали надвірні козаки, в замку перебили губернатора, шляхту, шчо збіглась ховатисьа до замку з сусідніх сел и жидів, ані конфедератів, а тім більш Паца (магната жившого у Литві) въ Лисьанці не було. —

Гонта в Умані ст. 119. (У народа місто називайетьсьа Гумань-Умань це оффицјальна Московська правопись). Поет дума шчо Колііівшчина почалась літом одного року трівала всьу зиму и шче весну другого року. Це помилка. Залізньак вийшов з Мотреніньського лісу въ початку Майа 1768 року, 20 Червця він вже взьав Гумань и звідти розпустив загони по Брацлавщині; въ початку Серпньа наступили на Гумань Московські війська

и вломили гайдамаківъ, а въ початку вересьа вже засудили Гонту під Сербами. —

Ст. 121. епізод Гонти з синами дуже поетичний тількі зовсім не историчний: семйа Гонти складалась з жінкі двух дочок и одного сина. Жінка Гонти була сельська дівчина православна — она записана въ помьанник Православнойі церкви в містечку Володарці, въ личбі церковнив (Sic!) титарів-стройітелів (fundatorów). Пісьльа Коліівщини жінку і дочок Гонти шляхтичи посадили въ йаму, держали там 6 неділь, знушчались надъ йіми, кожний день били розгами. — Невідомо, шчо пісьльа з йіми сталось. Син Гонти у часі коліівшчини був шче малий, може він й учився в Гуманьськойі Базильаньськойі школі, про те не відомо, але йак би й так, то цьогоб ніхто Гонті не поставив в зраду. Пісьльа смерти Гонти, його прийателі відвезли його сина на Волошчину, куда сховалосьа багато й гайдамаків, меж иншими и гайдамацкій полковник Уласенко. Есть сліди, шчо син Гонти проживав на Волощині ще у 1789 годі, про те було (Sic) у тому часі чутка в народі. —

Ст. 129. Пісьльа того йак Руське військо забрало гайдамаків въ Гумані, воно віддало польськіх підданих Полякам, а Руськіх відослало до Кіевскойі кріпости. Залізньак йак Запорожець належав до лічби ціх остатніх. Есть росписка коменданта Кіевськойі кріпости Лбова де він сьвідчить шчо отримав у кріпостну вязницью гайдамаків присланих з Гуманьа, при розписці приложен регистр вьязнів, регистр починается так: 1. атаман Иван Таран, № 2. полковник Максим Залізньак. Изъ мемуара конфедерата Хойецкого ми знайем шчо ціейіж таки зими з Кіевськойі кріпости отправили на Сибирь велику ватагу вязьнів змішавши разом и конфедератів й гайдамаків, в йіх лічбі мабудь и пішов Залізньак. Куди його заведено и де він помер не звістно. —

Константин Чехович.

Чеські впливи на Франкового „Мойсея“ та „Івана Вишенського“.

Дослідники літературних впливів на Франкову поему „Мойсей“ досі не звертали уваги на впливи чеського поета Ярослава Верхліцкого (1853—1912), що його твори Іван Франко не лише добре знав, але і перекладав на українську мову. А тимчасом, коли порівнати Франкового „Мойсея“ з деякими творами Верхліцкого, тоді літературні впливи стануть майже очевидні. Таке порівнання не лише виказує літературні впливи чеського поета на Франка, але при докладнішій аналізі може навіть причинитися до кращого розуміння цілої поеми, чого не можна сказати ані про порівнування зі Словацьким (Я. Яреми), ані з Мільтоном чи з Гайне (А. Музички). Те, що сам Франко написав про Біблію як джерело своєї поеми, не звільняє дослідників від обовязку шукати за іншими літературними впливами, бо-ж і він сам зазначає про головну тему свого „Мойсея“, що „ten temat w tej formie nie biblijny, ale wykombinowany przezemnie samego, chociaż na podstawie opowiadań biblijnych“.*) З дальших паралєль буде видно, що у Франковій мистецькій перерібці біблійних мотивів впливи творчости Верхліцкого грали досить замітну ролю. Деякі паралєлі могли би бути випадкові, але їх кількість і їх характер таку можливість заперечують.

Вже для перших слів Франкової поеми „Мойсей“ („Сорок літ проблукавши . . .“) знаходимо паралєлю у поемі Верхліцкого „Kříž Božetěchův“ („Po čtyřiceti letech bloudění . . .“**) Герой цеї поеми, ідучи умирати на гору, сам порівнує себе з біблійним Мойсеєм: „Mezi skalami blíž nebe Tvého, jako sluha Tvůj, jak Mojžíš umru . . .“ Це порівнання могло бути для Франка товчком для створення анальоґічних сцен і ситуацій у його поемі про Мойсея. Сама мандрівка Франкового Мойсея на гору дуже нагадує таку саму мандрівку героя у згаданій поемі Верхліцкого. Описи природи теж дуже подібні. Франків Мойсей ішов в гору „без стежок. Серед пітьми вели його дивнії звуки: то квиління гієни в яру, то знов шелест гадюки“. Подібно Агасвер в поемі Верхліцкого оповідає про себе:

»Kam člověk nevstoup od stvoření dob,
kde v nevinnosti dosud netknuté,
ve hrůzne krásе spala příroda,
můj vnikal krok; on ze snů burcoval
lvy pouště, hyeny a šakaly . . .«

Та є ще більш очевидні подібности і то в ділянці психольоґічного малюнку переживань героїв. Наприклад, Божетєхові перед смертю зявляється Агасвер і своїм механістичним світоглядом викликає у нього релиґійні сумніви. У Франковій поемі те саме робить Азазель. Як Агасвер так і Азазель утотожнюють Бога зі законами природи і тимсамим заперечують християнський дуалізм, що його визнають головні герої.

*) Передмова до польського перекладу „Мойсея“ в грудня 1913. р. стор. VI.

**) Вплив цеї поеми на творчість Франка замітний і в поемі „Смерть Каїна“.

Ціла сцена молитви Мойсея до Єгови, що тягнеться від XII. до XIV. пісні Франкової поеми, і що кінчиться тим, що „Єгова мовчить", має свою паралелю у вірші Верхліцкого „Lamech. — Sen biblický". Ламех молиться до Єгови:

Ó Jahvé otcû! Zdali od mé tváře
svou odvrátil's, čim jsem to zasloužil? . . .
Já vzývám Tě jak otcové, ó slyš! » . .
Tak Lamech volal — Marně! Nebe jasné
se neztemnilo. — Tichý večer kol . . .
a nehnul keř se ani trávy stvol.

Молитва Ламеха кінчиться вибухом люті,

. . . však co vše platné? Jahve něm jak skála.

Франків Мойсей молиться подібно:

„О Всесильний озвися, чи Ти задоволений в мене?.."
Так ідучи молився Мойсей у сердечному горі,
та мовчала пустиня німа, тихо моргали вогні...

І всі дальші оклики Мойсея „О Єгово, озвися, скажи!.." Кінчаться безнадійним: „Та Єгова мовчить", так само як і оклики Ламеха в поезії Верхліцкого кінчаться безнадійним: „Jahve něm jak skála".

Ще більше літературних впливів видно, коли порівнати Франкового „Мойсея" з поемою Верхліцкого „Bar Kochba", що її Франко вже у 1899. р. у великій частині переложив на українську мову.*) Темою обох поем є трагедія провідника єврейського народу. У поемі „Бар Кохба" є два головні герої: Акіба — це духовий провідник повстання Гебреїв проти Римлян, і Бар-Кохба, представник фізичної, військової сили а одночасно здогадний Месія. У Франковій поемі є тільки один головний герой і провідник єврейського народу, а саме Мойсей. Його постать виказує велике споріднення не лише з постатю Бар-Кохби але і з постатю Акіби. Поетичний малюнок конфлікту Мойсея з власним народом і його внутрішньої боротьби та сумнівів щодо власного післанництва має багато спільних рис з хронольогічно вчаснішим малюнком анальогічних конфліктів в поемі Верхліцкого. В обох поемах трагедія головних героїв кінчиться їх особистою катастрофою, але одночасно перемогою віри у невміручість і вище післанництво власної нації. Анальогічні ситуації а часом навіть подібність тексту виказують доволі сильний літературний вплив.

Верхліцкий подає характеристику ідейности Акіби такими словами:

»Svůj celý život. dlouhé cesty své
vše strádání a klopoty svých dnů
on obětoval jedné myšlence:
tož povznesení svého národa
a lepší jeho budoucnosti kdys.«

Характеристика ідейности Мойсея подана в поемі Франка дуже подібними словами:

„Все що мав у життю він віддав для одної ідеї,
І горів і яснів і страждав і трудився для неї".

Пояснення, яка це була ідея, знаходимо в іншому місці поеми:

„Так, з низин тих мрачних і лячних я хотів
Їх підвести..." — „щоб в рабів тих зробити народ..."

В поемі „Бар Кохба" Верхліцкий устами Гадріяна так характеризує жидівський нарід:

*) Гл. ЛНВ 1899.

»jste tvrdošijný lid a úporný
a vlastní svoje věštce křižujete!«

У Франковій поемі сам Мойсей так само висказується про Жидів:

„Горе вам непокірні, палкі, загорілі, уперті,...
проти власного свого добра ви бунтуєтесь завше,...
ви послів і пророків Його побєте все камінням!..“

Сильна небіблійна сцена в поемі Франка, зазначена словами „Але чуда нема“ (VII.), має теж свою паралєлю в поемі Верхліцкого. В одній ситуації Бар-Кохба бажає собі, щоби сам Бог чудом покарав бунтівників; але чудо не сталося. А тоді в його душі виринають сумніви, чи він справді вибранець Божий. Він оповідає про те своїй жінці:

»Mně napadlo:
ty kdyby si byl vyvolený Páně,
jak o tobě to káže Akiba,
zem sama musila by v jeden ráz
se rozskočit a pohltit to plemě,
jak Danta, Koru, Abirona kdys.
A já v té chvíli čekal, Judito,
že musí stát se zázrak takový;
on nestal se!... a to mne schvátilo!
Proč Hospodin, Bůh věčný zástupův,
to neučinil jako Mojžíši
i Aronu to učinil vždy rád?
Červ pochybnosti vryl se v duši mou...«

Згадка про Мойсея, Датана і Авірона в тім місці поеми „Бар-Кохба“ могла спонукати Франка скористати з поетичної інвенції Верхліцкого і зробити у своїй поемі відхилку від біблійного оповідання, в якому йде мова про чудесне покарання Датана і Авірона. Сам Франко у передмові до свого „Мойсея“ зазначив, що в тім місці поеми не вважав потрібним допускати чудесну Катастрофу, та що кару за опозиційні виступи Датана і Авірона, пророковану їм Мойсеєм, він представив „як елєментарний вибух народньої пімсти по смерти Мойсея“.*) І саме при тій відхилці від біблійного тексту при кінці семої пісні Франкової поеми констатуємо літературний вплив Верхліцкого на Франка. В обох поемах сподіване чудо, як негайна Божа Кара, не сталося, викликаючи сумніви щодо післанництва головного героя. Але Франко зумів видобути з цього епізоду сильніші мистецькі вартости, вплітаючи його в безпосередню акцію, тоді як в поемі Верхліцкого довідуємося про нього посередньо з розмови Бар-Кохби з жінкою. Демагогічні обвинувачення і підозріння проти Бар-Кохби зазначені у чеського поета такими словами: „Jen pro sebe to všecko podníká... a naposled... prodá vás Římu, před nímž neobstojí“. У Франковій поемі такі самі закиди проти Мойсея видвигає Датан (в VIII. п.), висуваючи підозріння, мовляв Мойсей зрадив свій нарід і вкінці знов передасть його в руки Фараона.

При кінці поеми „Бар-Кохба“ Верхліцкий додав ще одну частину, писану прозою п. н. „Akibovo vidění věků a Kaddiš“. Там представлена сцена, як перед очима умираючого Акіби відкриваєтся будучність жидівського народу. Сумні картини дальшої долі Жидів показують на цілі століття наперед те, що має прийти. „A věky táhly přede mnou — каже Акіба — jako písek hodin přesypacích, a všecky stoupaly krví lidu mého a zněly pláčem a nářkem lidu mého a všecky byly rudé krví...“ Вплив цього розділу (крім Біблії) проявляється в XVII. і XVIII. пісні Франкового

*) Передмова до польського перекладу, стор. XIV.

„Мойсея", де Азазель розкривав перед очима пророка „те, що статися мусить."

„Бач, як сунеться племя твоє, як Йордан переходить,
Єрихон добуває і скрізь у річках крови бродить..."

Інша справа, що кровавi картини будучої історії Гебреїв мають у Франковій поемі цілком іншу композиційну функцію і грають у внутрішній боротьбі героя першорядну ролю. У Верхліцкого це лише епільог, що стоїть поза рамами самої трагедії і своїм оптимістичним акордом дуже органічно звязаний з цілістю.

Для кращого розуміння Франкового „Мойсея" мають своє значіння і ті слова, що їх сам Франко написав про поему „Бар-Кохба":

„Що в поемі Верхліцкого гудуть — де тихше, де голосніше, — тони сучасних поетові болів, змагань і розчарувань, цього не треба й зазначувати. Власне ті ліричні тони оживляють його поему, як це бачимо... у майстернім прольогу".*)

Все те в цілости треба сказати і про Франкову поему разом з її прольогом.

У Франковій поемі „Іван Вишенський" видно теж деякі впливи поетичної творчости Ярослава Верхліцкого.

Та сцена, де Іван Вишенський іде з березовим хрестом, має багато схожости з анальогічною сценою з поезії Верхліцкого „Kříž Božetěchův". А ціла поема Франка дуже споріднена з поемою Верхліцкого „Hilarion" (з 1881. р.). Це велика розмірами легенда про аскетичного анахорета Іляріона, що теж покинув світ, щоби „bliže přijít Bohu", подібно як і Франків Вишенський, що хоче „дотиснуться до Христа". Коли-ж народ, ще перед відходом Іляріона на пустиню, затримує його, щоби лишився і щоби далі їм помагав, тоді він відповідає:

»Co jest mi do tvé plachty, do tvé hroudy?
Co do tvých vředů, co mi, žes ty slepý?..«

цілком так, як і Вишенський:

„Що мені до України!?.. Хай ратується як знає!.."

Деякий вплив на Франка могло мати і те місце поеми Верхліцкого, де є згадка, що Іляріонові присвічує приклад єгипетських пустельників, що живуть у печерах, видовбаних в скалі:

»Mně poustevniků velký příklad svítí,
jež v Egyptě jsem viděl; ti přec žijí!
ve skalních děrách bez šatů se kryjí.«

Вишенський в поемі Франка вибрав саме такий спосіб аскетичного життя і замешкав в одній з таких печер у високій надморській скелі.

У поемі Верхліцкого „Bar Kochba" знаходимо деякі такі місця, що могли вплинути і на малюнок внутрішньої трагедії Франкового Вишенського і на композицію цілої поеми. Побут Бар Кохби у долині Йосафата, куди він сховався від світа, від усіх його турбот і спокус, щоби там на самоті удосконалювати себе, дуже подібний до побуту Івана Вишенського в печері. Той самий загальний настрій і ті самі внутрішні переживання. Навіть композиція цілого ряду картин, що в них зявляються ріжні післанці зі світа, виставляючи на пробу самітнього аскета, дуже подібна в обох поемах. До Бар Кохби ті посли зі світа приходять як: 1) голос дзвіночка

*) ЛНВ, 1899. VII. стор. 297.

кови, потім 2) голос і образ дівчини, 3) тупіт коний і вкінці 4) зелений листок блющу. До Івана Вишенського висилав земське життя наперід 1) павука, потім 2) вишневий цвіт, а вкінці 3) письмо з України і 4) заклики українських післанців.

Сильний вплив Верхліцкого на Франка видно теж, коли порівнати Франкову поему „Іван Вишенський" з поезією Верхліцкого „Ilioneus". Тут вже навіть такі елєменти поетичної форми, як метрична і строфічна будова однакова у Франка і у Верхліцкого. І тут і там бачимо і чотиристоповий трохей, і чотири рядки в строфі, і брак римів, і каталєктичний четвертий рядок у кожній строфі. Ідейний зміст цього твору Верхліцкого теж дуже подібний до ідейного змісту поеми „Іван Вишенський", хоч кінцева розвязка інша. У чеського поета герой, імператор Рудольф, захоплений твором мистецтва, мармуровою статуєю, відвертається від усіх життєвих болів і потреб своїх підданих, і задивлений у свій ідеал, не хоче слухати закликів усіх тих, що їм потрібна його рада і поміч. Ту саму ролю, що тут твір мистецтва, грає у Франковій поемі хрест і взагалі ідеал аскетичний. В подробицях оба образи виказують теж так багато подібности, що і тут треба сконстатувати літературний вплив.

Наприклад, коли імператора Рудольфа кличуть, щоби далі служив своїм підданим, він, задивлений в архитвір мистецтва, відвертається від усіх світових справ і каже:

»Co mi hádky malicherné
šlechty, kněží, bída lidu?
Tebe zřím jen — vždy a všade
mramorový zázraku!«

Цілком подібні думки бачимо і у Вишенського у Франковій поемі:

„Що мені до України!?
Хай ратується як знає!
А мені колиб самому
дотиснуться до Христа!"

Своїми душевними переживаннями на самоті а навіть деякими зовнішними виявами оба герої дуже до себе подібні. У Верхліцкого:

Takto dumal skloniv hlavu
ve španělský tuhý límec,
holí o zem vztekle buše
Imperator Rudolfus . . .

Ztichlo vše — i světla zhasla . . .
V šeré síni sám dlí císař,
přeludu, Ilioneu
ve tvář hledí, přelud sám.

А в поемі Франка:

Так балакав сам до себе
У яскині своїй старець, . . .
. . . . . .

І в яскині у куточку
сів на камени; плечима
сперся о стіну холодну,
голову схилив у низ.

Спершн бороду на груди,
впер він зір у одну точку
і сидів отак недвижно,
довго, довго, наче спав.

Вже з тих кількох цитатів видно, що крім метричної і строфічної тотожности, треба в цілому ряді поетичних образів і думок у поемі „Іван Вишенський" сконстатувати досить сильний літературний вплив Верхліцкого на Франка. Інша річ, що у чеського поета сама проблєма утечі від людських клопотів і щоденної боротьби залишається нерозвязана, а у Франка така утеча витворює неспокій і дальшу внутрішню боротьбу в душі героя, і ця боротьба доведена аж до своєї кінцевої розвязки.

Василь Щурат у своїй праці „Франків Іван Вишенський" (Львів 1925.) виказує вплив постаті Ульріха фон Гуттена з моноґрафії Давида Фридриха Штравса, а ще більше з поеми Конрада Фердинанда Маєра „Huttens letzte Tage" на Франкового „Івана Вишенського". Не можна заперечити, що Щуратові вдалося виявити залежність деяких мотивів Франкової поеми від мотивів Маєра, але ця залежність не така, щоби зменшувала оригінальність цілої поеми Франка. Вискази Щурата про подібність метричної і строфічної структури обох поем нічим не оправдані, бо-ж Маєрова поема написана римованим двовіршем і то пятистоповим ямбом, а Франко написав свою поему чотиривіршовою неримованою строфою і то чотиристоповим трохеєм.

Вище зібрані чеські впливи не лише доповняють те, що вже давніше сказали інші дослідники, але також зміняють деякі однобічні висновки, виказуючи, що справа літературних впливів у Франка надзвичайно складна. Його велика начитаність у ріжних европейських літературах мусіла залишати деякі сліди у його власній творчості. Багацтво впливів виявляє лише його велику ерудицію і вмілість перетворювати ріжні чужі елєменти у свою власну нову мистецьку цілість.

Василь Сімович.

Проблема гармонії складів у морфольогії славянських мов.

Передусім декілька слів про сам термін „гармонія складів", бо він, на мій погляд, новий, досі в мовознавчій літературі не вживаний. Бодай не в тому розумінні, як уживає його ця стаття.

„Гармонія складів" у цьому розумінні, це — узгіднення числа складів у деяких формах славянської морфольогії, узгіднення, що склалося наслідком деяких структуральних законів у мовах славянських народів, і сильно вяжеться з функційними завданнями цих форм. Иншими словами — в славянських мовах подибується дострій числа складів у деяких формах, і то таких, де в функціях цих форм є якесь зближення, а то й функційна близькість. Себто, з деяких причин, одні форми, підо впливом других, але ж таких, що в мові близько з ними функційно стикаються, зазнають чи то скорочення, чи здовження щодо складів. Таке скорочення, чи здовження має свою основу в існуванні паралельних форм, при чому мова добирає собі в них такі, що достроюються числом складів до близьких функційно (н. пр., 1 ос. і 2. ос. дієслів). З другого боку, вирівнюючи число складів у близьких таких формах, мова шукає закінчень у таких морфольогічних категоріях, що обмежені на невелике число прикладів (н. пр., у формах т. зв. атематичних дієслів), і ті закінчення робить панівними в цілій великій громаді слів. Нарешті ця тенденція вирівнювати склади в формах, що в мові у своїх функціях дуже близько стоять одна до одної, проявляється тим, що творяться окремі форми, яких ні фонетичним шляхом, ні в погляду історії мови ніяк не поясниш (укр. imperativus).

До такого пояснення явищ у морфольогії славянських мов іще не підходили. Крім В. Вондрака (Vergleichende slavische Grammatik, II, Göttingen, 1908, ст. 132—134), що старався таким чином пояснити появу закінчення атематичних дієслів у 1 ос. великої ґрупи тематичних у польській, чеській, словінській і сербській мові — ніхто цієї справи не тикав. Усе досі пояснювали то аналогією (н. пр., ту саму появу -m у 1. ос. одн. дієслів; „е" в формі dat. sing. займен. особ. в укр. мові), витворювали з поодиноких форм гіпотези про первісний характер деяких звуків (н. пр., Шахматов в укр. наказ. спос. *беріть: беріте*, що, мовляв, українське „е" мало первісно силу палятализувати попередню приголосівку, про це далі), а то й не було зовсім ніякого пояснення, крім голого констатування. А тимчасом, коли взяти на увагу структуральні закони мови, мови як си-

стеми, то пояснення найти можна, й то там, де ні історія мови, ні звукові закони, ні закони т. зв. аналогії — вони й так більш формальні — пояснення не дадуть.

Одним із таких структуральних законів треба і вважати „гармонію складів“ у відміні. Деякі питання її порушив я на Українському Науковому Зїзді в березні 1932. р. у Празі, та виклад на цю тему обмежувався до кількох прикладів української відміни дієслів, і у звязку з нею, цієї відміни в инших славянських народів. Тепер це питання поширене новими прикладами в цілої відміни всіх славянських мов. А проте й далі справу „гармонії складів“ треба вважати проблємою, яка вимагає докладної дискусії.

Із справою „гармонії складів“ вяжеться декілька цікавих питань, і то:

1. чому славянські мови в деяких випадках цілком викидають якусь форму й замінюють її иншою;

2. чому славянські мови, маючи до вибору з індоевропейської скарбниці закінчень дві форми, спиняються саме на довшій, усупереч так званого закону економії в мові;

3. чому деякі славянські мови витворюють цілком нові форми, яких ні законами звуковими, ні історією мови, ні психольогічними законами аналогії не поясниш;

4. чому закон аналогії каже деяким формам невеличкої громади виявляти свою силу на громаді, що мав дуже велике багатство слів;

5. чому деякі форми в деяких мовах зазнають скорочення, дарма що тим самим сплутуються навіть функції поодиноких форм (н. пр., gen. і dat. sing. fem. gen. займенників присвойних у поль. і рос. мові).

На ці питання, самі про себе дуже важкі, може дати подекуди відповідь власне проблєма „гармонії складів“; зазначимо, що приклади, які ми наводимо, можуть пояснити кілька піднесених питань відразу.

*

Спинимося на 1. і 2. ос. одн. і множ. дієслів. Цікаво, що в індогерманських мовах ті форми числом складів, здебільша. рівні, нпр.:

лат. *amō, amās; amāmus, amātis*
гр. *λύω, λύεις; λύομεν, λύετε*
санс. *vadâmi, vadâsi; vadâmas, vadatha*
лит. *dìrbu, dìrbi; dìrbame, dìrbate* і т. д.

Форми 1. і 2. ос. часто в мові дуже близько здибаються. Не функційно, їх функції граматично різні, але ж зате нераз семантично близькі (пор. хоч би неособові вислови, які заступаємо 1. і 2. ос. множ.). І здибаються вони в **розмовній мові**. Порівняти тільки розмову двох людей (sing.), чи двох ґруп. людей (pl.), між собою. На питання, яке ставить одна людина (одна ґрупа людей), іде відповідь другої людини, другої ґрупи, при чому при живій розмові питання й відповіді йдуть самими дієсловами. Порівняймо такі ви-

слови: *Підеш?* — Піду. *Підете?* — А тут аж проситься відповісти трьома складами — *підемо**).

Тільки такою тенденцією внести гармонію в число складів у формах 1. і 2. ос., частих у мовному вжитку, можна пояснити собі такий факт, що всі славянські мови, навіть і староболгарська, закинули у 2 ос. одн. індоґерм. медіяльне закінчення *-sai (праслав.* -si), а спинилися на індоґерм. *-si (праслав. *-sь), яке після відпаду глухого доводило до гармонії складів із 1. ос. одн., пор. прасл. *bereši, в усіх слав. мовах: *bereš*, бо *berǫ*, чи — *beru*, чи — *berem* ітд.

З другого боку, у славянських мовах (крім літературної української, де збереглося іст. закінчення під наголосом, пор. *даси*, та инших у кор. *jes-*, пор. *j-si, si, sy)* пропало у 2. ос. одн. теп. час. атематичних дієслів історичне закінчення -si (*dasi, jesi*), уступаючи місця анальоґічному, в тематичних дієслів узятому, закінченню -š *(dâš, wiesz, víš* ітд.). Цього вимагала тенденція згармонізувати число складів у 2. ос. з 1. ос. (чесь. *vím, víš;* поль. *wiem, wiesz* ітд.). В українській мові історичне закінчення що раз більше уступає анальоґічному *(даш, їш)*; а у зложених архаїчних формах мин. часу таки бачимо таку гармонію (як і в польській мові), пор. *ходив-ем, ходив-єсь*, поль. *chodziłem, chodziłeś.*

Така, не инша, міркуємо, була причина того, що, коли після відпаду глухих, форма 1. ос. мн. теп. час. *(beremъ)* скоротилася на один склад, то славянські мови, маючи до вибору з індоґерманських закінчень різні паралєльні закінчення, довші на один склад — спинилися на цих формах, щоб у 1. ос. множ. утворити гармонію щодо числа складів до близької в мовному вжитку — другої особи множ.

Таким чином, впроквола, загинули в чеській та болгарській мові історичні форми *(berem)*, і їх витисли паралєльні форми на -me *(beremę)*; те саме сталося у псковському говорі російської мови. Сербська й українська мова спинилася на паралєльній формі на -мо *(беремо)*, при чому цей процес у нашій мові можна вважати за закінчений у дієсловах атематичних *(дамо, оповімо)* і в клясі -*иш* (III$_2$, IV: *горимо, робимо)*, а в клясі -*еш* усе ще йде боротьба,**) хоч форми на -мо що раз більше й тут завойовуть

---

*) Пригадаймо собі слова коляди:

Трієв царі, де ви *ідете?* Відповідь: *Ідемо* в Вифлеєм і т. д.

Цікаво, що цей текст новіший, так співають — тепер; у найстаршому рукописі цієї коляди, в кінця XVIII. ст. (її надрукував М. Возняк, пор.: Старе українське письменство, Львів, 1922, ст. 438), читаємо, згідно з вимогами будови коляди (три склади, внутрішні рими):

Трієв цари, где *идете?*
Мы *идем* въ Віфлеєм . . .

Згодом форма 1. ос. мн. догармонізувалася числом складів до форми 2. ос. мн. Цікаво, що вже в рукописній кантичці з 1822. р (зберігається в Українському Національному Музею у Львові, ч. 31026) ця строфка коляди виглядає так:

Трієв царів, де *идете?*
Идемо в вефлеемъ...

**) Тут грав ролю ще й наголос, пор.: *несéм, несéте* але — *несемó, несетé.*

собі місце. Польська й лужицька мова мусіли утворяти собі окрему форму, щоб цю гармонію перевести, звязуючи форму 1. ос. мн. з займенником особовим *(bierzemy)*. І ще тільки російська літературна мова не перевела досі такої гармонії; пояснити це можна непереможним впливом церковщини на структуру цієї мови. Бо ж російські говори таку гармонію знають (-me), а давніші російські памятки вказують на те, що в цій мові була тенденція узгіднити число складів у 1. ос. в мн. з 2. ос. на зразок польський, як це бачимо і в староболгарських памятках, а то й староческих.

Початок до такого гармонізування числа складів ув обох цих формах вийшов від атематичних дієслів, де, після відпаду глухих, наступало функційне згущення, чи перевантаження. Форми 1. ос. одн. *(dать)* і 1 ос. множ. *(dамъ)* ставали однакові, повставала одна форма для двох вначінь, для двох функцій *(dam)*, виринало непорозуміння. А узгіднення числа складів 1. ос. мн. із 2. ос. множ. таке непорозуміння відразу усувало. За атематичнимя дієловами пішли всі инші — тематичні.

*

Такий закон гармонії числа складів пояснює дуже добре форми 1. і 2. ос. мн. українського наказового способу. Над тим, як пояснювали в нас, н, пр., 2. ос. мн. *(ведіть, несіть*, і далі *хваліть)*, я спинятися не буду. Теорія А. Шахматова про т. зв. скорочення цієї форми (пор. „Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor e und i verloren ging", Archiv f. slav. Phil., Bd. XXV., 1903, ст. 222—238) справи не розяснює. Таксамо не можна приняти думки Ільїнського („Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussischen", Zeitschrift für slov. Phil., Bd. II., 1925, ст. 126—133), що, виступаючи проти фонетичного пояснення Шахматова, добачує в цій формі вплив infinitiv-a. Справу вияснив акад. С. Смаль-Стоцький [Grammatik der ruth. (ukr.) Sprache, 1913, ст. 316], що відкинув фонетичний розвиток цієї форми і сперся тут на структуральні закони української мови, хоч цього виразно й не називає.

Коли взяти на увагу такі схеми українського imperativ-a:

вед-и	*зна-й*	*кин-ь*
вед-ім	*зна-ймо*	*кин-(ь)мо*
вед-іть	*зна-йте*	*кин-(ь)те*

то можна побачити, що форми 1. ос. і 2. ос. мн. скрізь щодо числа складів між собою гармонізують.

Коли закінчення *-мо*, за зразком форми теперішнього часу, почало входити й до наказового способу, то виростала така схема:

-й
-імо
-іте,

форми з закінченнями, які ми тепер уважаємо вже за архаїчні. Але ж, побіч закінчення *-мо*, й далі ще, як і в теперішньому часі, жило закінчен-

ня *-м* (отже *-ім*), закінчення, що своїм окситоновим наголосом достроювалося до 2. ос. одн.*) Тоді повставала така пропорція, чи — кореляція:

ведімо: ведім = ведіте: х

Коли в мовній свідомости виринав образ форми *„ведім"*, як чогось наче врізаного від форми *„ведімо"*, то зараз зявлялася тенденція, за законом гармонії числа складів, „урізати" й форму *ведіте,* й таким чином утворювалася форма: *ведіть*, чи *ведіт*, відповідно до того, чи той, чи цей говір знав тверде чи мягке „т" в закінченні 3. ос. множ. тепер. часу. Бо ж наша діялєктольоґія виразно підносить, що де живе форма: *носить*, *носять*, *ведуть*, там і живе: *носіть*, *ведіть*, де говорять: *носит, носят, ведут* — там і кажуть: *ведіт, носіт.*

Як бачимо, створила цю форму тільки тенденція згармонізувати число складів у 1. ос. і 2. ос. множ. — і в цьому світлі пояснення акад. Смаль Стоцького набирає ваги єдиного пояснення, яке можемо приняти для цієї цікавої і своєрідної української форми, форми, для якої анальоґії в инших славянських мовах немає.

*

Вже покійний професор В. Вондрак, пояснюючи появу *-т* у формах 1. ос. дієслів на *-ati*, звернув був увагу на те, що „diese Formen (kocham)— mußten um so eher aufkommen, als durch sie eine gleiche Anzahl von Silben in den Formen des Sg. herbeigeführt wurde, was offenbar auch massgebend war" (Vergl. Gramm. II., ст. 113). Тільки ж Вондрак трактує це явище зовсім відірвано та ще й, пояснюючи його, висловлюється дуже обережно (offenbar). Крім того, це явище треба поширити в польській мові й на клясу III_1, (rozumieć — rozumiem), а в чеській на цілу III та IV. (rozumím, vidím, chvalím), при чому в III_2 (vidím) це форми пізніші, склалися вже на основі форм rozumím, і то тому, щоб через закон мягчення в 1. ос. одн. не вводити в відміну заколоту (пор. прасл. *vidjǫ, в чесь. мові повинно бути *vizu, 2. ос. vidím). Ясна річ, що первісні форми 1. ос. одн.: *działaję, *rozumieję — *dělají, *rozumějí супроти стягнених (*działajesz > działasz, *dělaješ > děláš), чи гапльольоґізованих (*rozumiejesz, *rozuměješ — rozumiesz, rozumíš), псували гармонію складів для 1. і 2. ос., яка є в усіх инших дієслівних клясах, тимто мова, скорочуючи форму 1. ос. одн. закінченням атематичних дієслів *-т*, привернула знову ту гармонію, яка первісно була, коли ці форми не були ще стягнені, чи гапльольоґізовані.

Те саме бачимо в болгарській мові, де через *зная, знаеш, видя, видиш*, утворилася в 1. ос. V. кл., після стягнення, гармонія числа складів, пор. *искам* (із первісного — иская), *искаш* і т. д., і зовсім таксамо в тій самій клясі

---

*) Що тут наголос грав і грає ролю, на це доказ такі парарельні форми, що живуть у мові:

прилі́пни	кра́дь	крадй
прилі́пнім	кра́дь-мо	крадім
прилі́пніть	кра́дь-те	крадіть

в лужицьких мовах, пор. гор.-луж.: *dźelam*, *dźelaš*, дол.-луж: *źełam*, *źełaš*. Сербська мова, що має в 1. ос. одн. закінчення атематичних дієслів у всіх дієслівних клясах (пор. плѐтēм, тонѐм, чȳјēм, кȳпујēм, држȉм, видȉм) — воно ніде гармонії не псує — теж виявляє появу таких форм найраніш саме в V. кл. і то вже в XIII. ст., (пор. Кульбакинъ, Сербскій языкъ, Харків, 1915, ст. 72), відкіля вони поширилися на инші громади дієслів. Із славянських мов іще словацька та словінська має таку форму 1. ос. одн. в усіх дієсловах. Коли й не брати на увагу історичних памяток, можна сказати, що *-m* у цих мовах появилося в 1. ос. одн. аж тоді, коли вже наступила повна гармонізація складів у формах множини (beremo, bereme) — а то б було прийшло функційне перевантаження, яке викликувало б непорозуміння у значінні.

Подібне явище в тій самій громаді дієслів знають і українські гірські говори, що перевели в себе стягнення в формах 2. і 3. ос. одн., та тільки в 1 ос. одн. не запозичили закінчення в атематичних дієслів, а викинули *j* із його закінчення, через те там починає вже подекуди творитися двозвук, і склад скорочується, приспособлюючись до 2. ос., пор.:

граu > *граў*	*називаu* > *називаў*
граш	*називаш*
грат	*називат*

Правда, перехід у двозвук відбувається дуже поволі — і то знову з чисто фонольоґічних причин: постає сплутання з формою м и н у л о г о ч а с у, отже витворюється функціональне перевантаження.

*

Що заник такого *j* міг мати свою причину в тенденції узгіднити число складів із иншими формами, на це вказувала б нарічева, сильно поширена на західніх українських землях, форма орудника одн. жіночого роду йменників, прикметників, займенників та числівників. Давне займенникове закінчення *-ою*, що дісталося до орудника однини іменників у всіх східньославянських мовах, псувало будову відміни однини, що в усіх відмінках виявляла однакове число складів (пор. *води*, *воді*, *воду*, *во́ди* і т. д.). Тимто в західньо-українських говорах української мови, може, й підо впливом польської відміни, що виявляє в цьому відмінку давне закінчення, праславянське *-*ǫ* (-*ą*, як і чеська -ou) викинула *j* і, утворивши двозвук *(водоў*, *рукоў)*, скоротила форму на один склад та довела до гармонії в числі складів із иншими відмінками.

Те саме зробила російська й булоруська мова, скоротивши цю саму форму инакшим робом (пор. *водой*, *рукой*). Скластися могло це легко через те, що закінченн -ю все — атонічне.

Сербська ж мова просто перевела, з метою згармонізувати число складів, ув орудник одн. жіночого роду закінчення чоловічих іменників (пор. *рибом)*. Словінські діялєкти (літер. знає іст. зак. *ō* — ribo, ruko) теж мають *-om* і *-um* (кайкавський говір), а то й *-oj*, як у російській і білоруській мові.

*

Автім це не єдиний випадок у російській мові, де в формах появилася така гармонізація числа складів. Ми маємо на думці родовик і давальник прикметників і прикметникових займенників та числівників жіночого роду (этой, своей, чьей). Таке саме явище бачимо і в польській мові. Під впливом чоловічого роду, де родовик і давальник має однакове число складів, дійшло до такої гармонії в числі складів і в жіночому раді коштом одного (ненаголошеного) складу в родовому відмінку. Функційне перевантаження тут не шкодило, бо ці форми самостійно, без іменника, не виступають. У сербській мові в тих самих формах узгіднилося число складів через здовження — пор. тӗ, тӧj, ньӗ, ньӧj жӯтӗ, жутӧj, і таксамо в чеській: *tě, dobré*. Немає в цих формах гармонії в укр. *(її, їй; доброї, добрій)*, у словінській *(njeje, njej* — хоч: *lepe, lepi)*, лужицькій *(jeje, ji* або *jej)*, хоч в українських західніх говорах дуже часто почуєте форму дав. одн. жіноч. роду *еї, її* (пор. у Руданського: *може, добре її*, „До дуба*"), і таксамо у місцевику одн. прикм. й займ. жіночого роду *(по тій дорозі*, — теж у Руданського, часто в переспіві Іліяди, див. приклади у праці про морфольогію українських прикметників, „Slavia" XII, 1933, ст. 43). З другого боку, що в укр. мові не скоротилася форма род. відмінка одн. жін. род. прикметників, то тут теж допомогла гармонія числа складів із відповідним відмінком чолов. роду *(доброго — доброї)**).

Зате в українській (і сербській) мові вирівнялися щодо числа складів форми давальника одники займенника особового *(мені*; серб. *мѐни)*, де для такого вирівняння зразком були форми того самого відмінка другої особи займенника особового (укр. *тобі*; серб. *тѐби*). Зате чеська, польська та лужицькі мови згармонізували форму родовика з давальником *(mnie; mne; mnje* або *mje)*, де знову відограло ролю — сплутання форм місцевика з родовиком.

*

Такою тенденцією згармонізувати число складів — можна пояснити, н. пр., сильно поширені чоловічі закінчення gen. plur у жіночому й середньому році (н. пр., в укр. мові -зак. -ів**), у рос. — -ей, пор. полей, морей; в польській та чеській — і, í). Дещо можна б у деяких мовах пояснити й наголосом, який у gen. pl., через т. зв. нулеву форму (Nullform), мусів би перескакувати з закінчення на пень, н. пр. *хатй, хатáм, хатáх*, отже — *хатів, бабй, бабáм, бабáх* отже *бабів*, але ж для мов не з фонольогічним наголосом (чесь., поль.) не поясниш таких форм, як: polí, prací, наголосом; тут, ясна річ, вагу мала гармонія складів. Таксамо сам нагo-

*) З цього погляду, нормалізуючи українську відміну для літературної мови, нормалізатори допустилися великого гріха проти структури української мови, вводячи як норму в род. одн. чол. род. займенників присвойних — *мого*, в дав. одн. — *моєму*, хоч залишили цілком справедливо: *чийого, чийому*.

**) Що закінчення gen. plur. чол. ім. на -ів вробилося в українській мові панівним, то на це, крім функційних підстав (форма gen. plur. о-пнів із відпадом глухих ставала т. зв. нулевою формою і збігалася з формою nom. sing.), могла теж вплинути тенденція згармонізувати число складів gen. plur. із числом їх у инших формах.

лос не міг мати вирішного значіння в таких формах, як: *знаннів*, *писаннів*, паралєльних форм до — *знань*, *писань* (тут грало ще ролю те, що в усіх формах виступають довгі приголосні, а в формі gen. plur. вони скорочуються) — тут тільки видко тенденцію зберегти і в формах gen. pl. число складів таке саме, що й у $^{9}/_{10}$ инших форм (крім instr.).

Зате в луж. та словацьких говорах форми орудника множ. іменників чоловічого роду з давнім закінченням *i*-пнів (vołmi, sposobmi) вказували б на те, що на появу таких форм вплинула тенденція згармонізувати число складів і в оруднику множини (пор. закарпатське українське *волми*, під словацьким впливом). Сюди можна втягнути і виключні форми dat. sing. на -u в чоловічих іменників у російській і сербській мові (у словін. грає ролю односкладовість слів).

*

Ясно, що не всі приклади вичерпані, та й на них і немає місця в цьому короткому нарисі. Але ж що скрізь тут мала велику вагу ця тенденція, звязана з будовою відміни, то, здається, сумніватися нічого, хоч і можна й не погоджуватися з поодинокими випадками, що їх введено тут докупи для пояснення проблєми. Та міркуємо, що все це вносить трохи світла в явище так званої аналь о ґії, якою ми нераз при поясненнях зловживаємо, вдоволяючись тільки самим констатуванням, не входячи у глиб справи. Очевидячки, тут скрізь грають ролю і функційні явища. Але ж що важні і структуральні, в тому сумніву бути не може.

Роман Смаль Стоцький.

Краса й погань.

(етимольогічно-семантична нотатка).

Ця книга присвячена високозаслуженому дослідникові українського мистецтва.

Історія нашого мистецтва — це історія розвитку почуття і поняття краси Українського Народу. На підставі творів мистецтва — деревляної та мурованої архітектури, різьби, малярства, графіки, виробничого мистецтва, — історик його має змогу прослідити на протязі довгих століть цілий розвиток розуміння та поняття краси нашого народу.

Та історик мистецтва завжди повязаний при своїх дослідах із своїм матеріялом, із творами мистецтва. Де тих творів немає — він мовчить.

Але мовознавець може піти глибше. Бо він має перед собою найстарші твори мистецтва. Ті твори засклеплені, заховані в образах значінь наших слів для окреслення „краси". В тих словах, їх кореннях та значіннях і розвитку тих значінь міститься праісторія почуття краси далеких наших прабатьків і нашого народу.

Хочемо тут її коротенько прослідити та накреслити. Ставимо собі питання: з яких основних значінь розвинулися в українській мові наші слова (прикметники і речівники) для окреслення „краси"? А для доповнення: з яких основ розвинулося протилежне значіння в словах для окреслення негарного „погані".

Насамперед перелічім ті слова, які українська мова витворила для означення краси. (При чому звертаємо увагу тільки на загально розповсюджені слова, нерозглядатимемо говіркових: ловкий, лепський, чепурний, чарівний, бравий, вальний, принадний, привабний, пропускаємо також: урода — вродливий). Грінченко подає нам для „краси" ось такі приклади:

гарний; з гарної дівки гарна і молодиця; гарна, як квітка гайова; плакали і молоді очі за ним, за його гарною вродою; гарна пісня;

гожий 'хорошій, красивый'; ой, мій сину гожий, женися небоже; така красна, коби рожа, як тополя така гожа;

красний; не родися красна, та родися щасна; за тиждень прийшла у Київ. Красний, Боже, який! Красний це світ! — від *краса;* ой, хоч знайдеш з русою косою, да не знайдеш з такою красою! Дочка в тебе буде на ввесь світ красою!

ладний; ладна баба без вдваба; беруть воду молодиці, дають пити, не жаль ладну вачіпити; лужко ж мов ладне, мальоване; — *ладність* 'миловидность, благообразность, красота'; довідався о ладності і о її цноті; — *доладній* 'пристойный, красивый'; який Микола доладній парубок! Багатих та доладніх уборів;

файний; дівка файна, зобачив на високій горі дуже файну церкву;

хорош, хороший; хорош коровай та порепався; хороша година; хороші сини у тебе, хороша молода.

Як бачимо маємо шість прикметників, але тільки два речівники, а в них властиво тільки один — а саме „краса" — загально прийняте на цілому мовному обширі означення і в народній мові і в літературній.

Якого ж походження ці слова? Які значіння лежать в їх основі?

Прослідім коротко їх етимольоґію. Бернекер[1]) вияснює:

гарний; повстало із *харний*; це слово Грінченко подає на підставі словника Желиховського: *харний* 'чистый, опрятный', *харність* 'чистота, опрятность', а це слово є чуже, саме з грецького: χάρις 'gratia';

гожий (яке з українського вайшло і в польську мову у формі: hoży-zwinny, ładny'); належить до: год, година, годити, годящий, а первісне значіння було отже: пригожий, пригодитися, пригода; воно споріднене із ґотиць. gadiligs 'кревний', анґлійсь. to-gether 'разом', старонімець. guot, німець. gut 'добрий';

красний — краса. Бернекер подає всі теперішні словянські слова, основані на прасловянськім *краса*, між якими підкреслити треба чесь.: krása 'Schönheit, — Licht, Glanz, — Röte', польсь.: krasa 'Farbe, besonders rote, — Schönheit'.

Далі вичисляє він українські: красий 'buntscheckig', красний 'schön', красити 'färben', красіти 'prangen', красуватися 'glänzen', краска 'Farbe, Blut', крася 'Regenbogen' та встановляє основне значіння, від якого виходити треба, як: 'Glut, Glanz, Feuerglanz', з яких розвинулося з одного боку значіння: 'schön'. а з другого боку також: 'rot'. Далі подає Бернекер, що глибша етимольоґія непевна, але, що Фортунатов повязує краса із kreša, kresati — крешу, кресати (вогонь).

Вальде[2]) споріднює „*краса*" із індоевропейським пнем: ker- 'brennen, glühen, heizen' (в укр. мові цей пень є в слові: кур-ити) і також встановляє, правдоподібно на підставі Бернекера, основне значіння: 'Feuerglanz, Glut', з якого, з одного боку розвинулося значіння: 'rot', з другого: 'schön'.

ладний, ладність від: *лад.* Грінченко: 'порядок, устройство, строй', коли не знаєте світові ладу, то не мішайтеся! Живіть в ладу! Співають в лад, таким ладом все зроблено. Для первісного значіння *ладний* повчальне ще дієслово: *ладнати:* пішов майстрів ладнати; ладнайте вози, пора їхати; як його ладнати чорне з білим; Митро коні ладнав до ясел. Первісне значіння слова лад було, думає Бернекер, 'Lage, Schicht, Zusammengelegtes', а з цього розвинулося: 'Ordnung, Harmonie, Liebe'. Отже *лад — ладний* подібні в розвитку естетичного значіння до: *склад — складний.* Грінченко: постать огрядна, повна й разом складна.

файний із німець. fein 'красний'; а це є середньовічна позичка; vîn, fin 'красний' із романських мов; порівняй: франц. fin; походить від латинсь. finus, finitus (до finire 'кінчити'), а значіння розвинулося із фраз: finis boni 'найвище добро', finis honorum 'найвища почесть'; також дійшло це слово до анґл. мови fine 'красний', вимовляється файн.

хорош, хороший; Обнорський[3]) виясняє, що це слово чуже і його прийняли в старих часах українські племена із іранської мови (осетинської). В осетинській мові на Кавказі щей тепер маємо: хорш, хаврш 'користь — хосен'.

Що ж ми бачимо з поданого матеріялу?

Насамперед мусимо ствердити, на перший погляд, дивне явище, а саме, що на шість прикметників для окреслення „краси" три є чужі, і то саме найбільше розповсюджені і найчастіше вживані: *гарний, хороший, файний.*

Це явище стрічаємо часто і в інших мовах. Ось так у анґл. мові закорінилося: beauty із французь. beauté. Німецьке: fein із французького.

---

[1]) Berneker, Erich: Slavisches Etymologisches Wörterbuch, 1924.

[2]) Walde, Alois: Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen, bearbeitet von J. Pokorny, 1932.

[3]) Язык и литература, Ленинград. III ст. 241.

Чуже латинськ.: elegans, як естетичний термін, зробилося, через французьку та латинську мови загально европейським; англ. fashionable увійшло в московську мову: фешенебельный, у віденському говорі з того самого слова витворилося: fesch, а в жаргоні військовому австрійської армії навіть по українськи вживалося: *фешак* 'гарний вояка', при чому знову і англ. слово чужого походження, а саме з французь. façon! Англ. nice повстало з старофранцузь.: nescius, а німець.: nett із франц. net (лат. nitidus)!

Хай ці приклади вистачать на те, щоб зрозуміти, що згадане явище випозичення й мандрівки слів для окреслення краси, яке ми ствердили в українській мові, є загальномовним явищем.

Чим це явище пояснити? Ми пояснюємо його впливом моди, яка й в житті мови є могутнім чинником. А саме якісь слова набірають якоїсь особливої привабливости в звязку з якимось предметом, або на підставі милозгучности виразу, вони стають мовним носієм моди, або мовної моди, вони набірають, через часте вживання, експанзивної сили й при взаємовідносинах народів вдираються в чужі мови, в яких у першій черзі жінки запевнюють їм довге життя...

Крім того ці слова, вживані в певних вищих і багатих шарах суспільства, стають відзнакою приналежности до тих шарів. Тому їх залюбки вживають всілякі чваньки й туподуми, поширюючи їх в низьких і середніх шарах суспільства. Тим вони хотять довести своїм слухачам, що належать саме до тих міродайних кол...

Далі треба нам ствердити, що маємо для окреслення „краси" три прикметники: *гожий*, *красний* і *ладний* та два речівники: *краса* і *ладність*, що їх можемо вважати питомими українськими словами.

Якщо розглянемо походження цих слів і задумаємося над їх основним значінням та тими причинами, що вплинули на розвиток цих значінь в напрямку окреслень для „краси", то приходимо до наступних висновків:

прикметники: *гожий* із первісного значіння 'пригожий — придатний до чогось', є в свойому значінні 'красний' витвором, на нашу думку, пізнішим від обох наступніх і повстав в свойому теперішньому значінні підо впливом утилітарно-родинного світогляду нашого селянства. Отже: *гожа дівка* означав властиво 'придатна до всякої господарської праці' і цей прикметник, вживаний для окреслення чиєїсь господарської вартости набірав протягом часу естетичного забарвлення, бо, що для селянина є 'гожим' те водночас є з його становища і 'гарним'. Цей термін повстав отже властиво в атмосфері культу праці нашого селянства;

прикметник: *лад — ладний* розкривав нам іншу основу почуття краси: це є лад, — симетрія, — це є підстава архітектури, рисунку і примітивного ґеометричного орнаменту. Цей термін повстав отже з почуття лінії і їх взаїмовідношення;

прикметник: *краса, — красний* дав нам змогу зрозуміти третю основу почуття краси, а саме основу самого слова *краса*, що опановує цілковито розговірну та літературну мову нашого народу. Вона є, на думку згаданих дослідників: 'полумінь — грань', з яких мали розвинутися з одного боку значіння 'червоний', а з другого боку 'ясний — гарний'.

Власне із таким порядком розвитку цього значіння ми й для української мови й для словянських мов взагалі, погодитися не можемо й хочемо довести, що, правдоподібно, розвиток значіння 'краси' пішов таким ладом: 'полумінь — грань' > 'червоність — червоний' > 'краса — красний'.

Отже, не 'ясність — ясний' є підстава для розвитку значіння в словах: краса — красний = 'гарний', а 'червоність — червоний'. Тому уважаємо конечним для розвитку теперішнього значіння: 'краса — крас-

ний' встановити посередництво значіння тих слів: краса 'червоність', красний 'червоний'; в тій добі щойно розвивається сучасне естетичне значіння цих слів і *краса*, *красний* спеціялізуються, як естетичні терміни, а на їх місце, як термін для красок, всувається: червоний. Ми отже сумніваємося, чи поняття „краси" в українській мові розвинулося із первісного значіння „ясний" і твердимо, що воно мусіло розвинутися із значіння „червоний" і що власне червона краска лягла тут в основу цього найбільш поширеного естетичного терміну в українській мові.

Спочатку треба нам звернути увагу на той багатий матеріял слів в українській мові, що в них та посередня доба значіння 'червоности' при: *краса* — *красний* яскраво затримана й при яких сумніву бути не може, що власне тому, що *красний* мало значіння 'червоний' ті слова були і утворені. Подаємо на підставі Грінченка: *красило* — червона краска, *красити* — фарбувати червоною краскою, *красивечко* — румянці, *красноголовець* — гриб, *краснозірка* — червона кримська сіль, *краснюк* — гриб, *красоля* — настурція, *красулька* — червонявий жучок, *крашениці* — червоні штани гуцулів, *крашеняк* — червоний сердак. Оскільки нам відомо, то *крашанка* означав в народній мові тільки червоне яйце. Повчальне ще в з народньої пісні: ой, рясна, *красна калинонька* в лузі! Сюди ще приповідки (Номис: Українські приказки, прислів'я): *красному* й дурень рад (число 5411, а для значіння зрівняй число 6497: дурень *червоному* рад), *красний* як Кармазин (число 13159, красний = червоний).

З цього матеріялу робимо висновок: в народній мові значіння краса — красний = 'червоний' ще живе і власне це значіння дало основу для розвитку значіння красний = 'гарний'.

Щоби цей розвиток значіння зрозуміти, треба нам поглянути яке значіння має червона краска в житті нашого народу, — в першій черзі селянства, — і змалювати в загальних рисах ролю червоної краски в житті народів взагалі. Бо це вияснить нам відразу причини цього розвитку.

Саме[4]) повстання окремих означень мовних для красок тривало досить довго і вимагало довгого мовного та культурного розвитку, бо примітивна людина не могла відріжнити краски від поверхні, чи шкури якоїсь речі (а втім, ще й тепер тим способом називаємо краски: цегла — цеглястий, рожа — рожевий, малина — малиновий, вазуля — вазулястий і т. д.). Абстрактне поняття краски ще чуже найстаршій добі індо-европейців, хоча мовний матеріял дав нам змогу встановити кілька назв красок.

Перша загальна абстракція самої назви краски розвинулася для червоної краски, пізніше для жовтої, чорної, білої, а ще багацько пізніше для зеленої й блакитної. (Матеріялом, а водночас принукою, служило примітивній людині його оточення — пірря птахів, звірі, волосся, деревля, трави, квіти, чорна земля, білий сніг — а передовсім чергування дня з ніччю, що дали основу для поняття 'ясний і темний'. Ця супротивність міститься в кожній красці: ясно-жовтий — темно-жовтий, ясно-зелений — темно-зелений і т. д. і тому треба вважати ту супротивність в першій черзі за засіб до зріжничкування відтінку краски.) Порівняльний мовний матеріял вказує нам, що найскорше розвинулося почуття червоної краски і що в примітивних народах червоне, біле й чорне займають чільне місце. Тільки треба мати нам на увазі, що обсяг значіння 'червоної краски' був багацько ширший, ніж тепер (і тому маємо враження, що і наше *красий* первісно відносилося до 'червоняво-

[4]) В наступних стрічках передаємо хід думок із: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, — herausgegeben von Hans Bächtold-Stäubli, 1935—1936, Berlin, — Farbe, rote Farbe.

рудавих' плям на білому тлі у худоби, а щойно потім набрало значіння 'ріжнокольоровости').

Де шукати причини цього першенства для червоної краски?

Вона криється в тому, що червона краска мав безпосередню силу звертати на себе увагу, викликувати пристрасть (порівняймо приклади, як червона краска впливає на: когутів, труханів, бугаїв). Живі сотворіння разом з людиною незвичайно вражливі на цю довгохвильну краску, а на короткохвильні краски не звертають назагал уваги. Сучасна психольоґія, що вже докладно опрацювала впливи красок на людину, називає червону краску найактивнішою, найенерґічнішою краскою, — вона є вершок цілої скалі красок. Це вже загально-признаний факт у науці, що червона краска глядача оживляє, розгріває, будить, ставляє на позір, — і то тим більше, чим більше вона стає пурпуровою.

Цей вплив червоної краски був із досвіду знаний найстаршим народам. Тому Римляни вбирали своїх вояків в червоні строї (про глибшу іншу причину цих строїв згадаємо пізніше), з цього розвинувся також стрій високих римських достойників, сенаторів, передовсім червоний плащ полководців і пурпури королів.

Червоними в найстарших часів були також військові прапори (і наш козацький), червоний прапор від 1792 року став також символом революції, пізніше соціялізму — большевизму.

З найстарших часів зайнялася красками — передовсім червоною краскою — маґія. Далі, вавилонська та пізніше грецька астрольоґія і їх засади, основані на тих впливах, що їх мають краски на людину, ще сьогодні живі в простолюдді всіх сучасних народів. Так ще й тепер 'червоне' уважають за краску кохання — любови, цього найактивнішого людського почуття, звязаного з захопленням красою. З найдавніших часів також та символіка красок зайняла важливе місце в культі старих еґіптян (червоне було святою краскою й було символом сонця), для старих жидів червоне було символом королівської величности, в грецькому та латинському культі стояло червоне на першому місці, а Юппітер Капітолінус мав навіть червону туніку.

Ці два напрямки тисячолітніх традицій живі аж до сьогодні в червоному строї кардиналів, в червоних тоґах ректорів, в червоних лямпасах та червоній підшивці плаща ґенералів і в символіці красок католицької церкви, що вважає червоне краскою: вогня, крови, палющої любови, — врешті в прапорах національних державних та партійних.

Крім цього психольоґічного значіння червоної краски треба нам мати на увазі її естетичне значіння. Червона краска викликує в нас якусь бадьорість, радість і тому в цілому ряді мов 'червоний' і 'красний' це ідентичні поняття. Наприклад: московсь.: *красный* є 'червоний' і 'красний' і арабсь.: adăm 'красний' і ădam 'червоний' утворені з одного коріня. У примітивної людини є також асоціяція: 'молодість = червоність = краса'. Тому від найдавніших часів аж до сьогодні примітивні люди, — жінки в першу чергу, — малювали і малюють собі на червоно тіло, лице, нігті. Готентоти вимазують собі ціле лице на червоно, півдикі ба-мбаля навіть кілька разів денно, так, як теперішні жінки. Певне в цім звичаї криється ще решткa маґії (про неї згадаємо пізніше), а навіть може певні, підсвідомі, сексуальні прагнення притягати червоною краскою протилежну стать. Червоний гребінь когута, червоний задок павіяна служать подібним цілям, тільки, що це є природне забарвлення. Червоні убрання простолюддя треба вияснити також естетичними причинами. Воно займає ще й тепер перше місце у всяких народніх строях,

в першу чергу в українських: червоні вишивки, червоні хустки, червоні плахти, червоні бинди, червоні чобітки, червоні штани гуцулів і т. д.

Але на цьому значіння червоної краски не вичерпується. А саме червоне було ще символом: 'світла — вогню'. Примітивні народи думають навіть, що сонце це мяч з червоного піря. Тому також серед тих народів, що мали культ сонця, жерці вбиралися на пошану свого бога в червоні шати, жертвували рудоволосого мущину в червоних храмах. Але вогонь для примітивної людини є живим створінням. Тому маємо також 'червоного півня', що перелітає підчас пожежі з хати на хату, або знову вогонь-блискавиця стає атрибутом окремого бога, як у Німців Донар з рудою бородою. Німецький Водан вбирається також на червоно і червоні (руді) пси супроводять його. По впровадженні християнства Донар та Водан зливаються з особою чорта, що дістає в спадщині їх червону краску! Тому нарід вірить, що чорт має червоний стрій, червону шапочку і червонаву руду бороду та заключає договори червоною кровю. Тому червона краска повязана з відьмами, рудим був Іюда і нарід в тому переконаний ще й тепер, що рудим людям вірити не можна!

Щоби не повстало непорозуміння мусимо вияснити, ще й значіння червоної китайки при наших похоронних обрядах. Для примітивної людини червона кров є носієм душі — життя. Якщо кровю забитого ворога переможець вимазував своє тіло, то він вірив, що тим посилює свою душу, своє життя, свою силу (тут лежить і корінне вияснення первісних червоних строїв вояків). Тому магія вживала червону краску, як символ крови, для чарування і та червона краска дає також силу охоронну. Тим то червоною краскою примітивні народи малюють двері, ворота, садять коло хати червоні квіти, кущі (червона калина!), завязують телятам, козам, волам, коням червоні бинди на шиї, або червоний шнурочок дітям. Це значіння червоного, як охоронної краски, звязане також і з похоронами. В Італії, Сицилії, Еспанії, Добруджі, також і в Німеччині, але передовсім на Україні знаходимо в старих гробах із палеоліту і неоліту на червоно вимальовані кістяки, і стіни гробу. Червоні покривки і червоні строї вживалися при похоронах у Римлян і Греків, а навіть в пятнадцятому столітті у Фльоренції ще вживано тільки червоні простирала в трунах, убирано мерця в червоний плащ, оббивано всю каплицю на червоно. В Швайцарії ще й тепер селянок ховають в червоних спідницях.

Вияснення ось таке: примітивний чоловік посилює себе і обороняє червоною краскою. Дуже це ясно із звичаю білорусів повязувати труну червоними нитками, із звичаю вимазувати на червоно гріб та кістяк мерця, — це все є засобом на те, щоб запобігти повороту, або оживленню речей, що ми їх боїмося, і прикувати їх червоною краскою до тих місць, де вони є.

Тому отже, при досліджуванні розвитку значіння „красний" відпадає ця прастара символіка червоної краски при похоронах. Ми опираємося на поданих доказах, що відносяться до психольоґічного і естетичного значіння червоної краски в житті народів, зокрема Українського Народу, ми опіраємося на поданім словеснім матеріялі, де ще заховався ясний слід значіння: *красний* = „червоний" і робимо висновок, що на червоній красці оперте окреслення „краси" в словах: *краса* — *красний*. Маємо враження, що слід первісного значіння: „червоности" ми маємо також в приповідці: красний[5]) аж за око бере! — а інша народня приповідка підтримує нашу думку: що[6]) червоніє, то красне, що солодке, то добре!

[5]) [6]) Галицько-руські приповідки вібрав Др. Іван Франко; Етнографічний Збірник НТШ. том XXIV, XXXVIII.

Треба нам тут ще згадати дуже цікаву долю первісної індо-европейської назви „червоного", — а попередні рядки про символ червоного, як „світла — вогню", послужать для її вияснення. А саме старий індоевропейськ. термін був: грець.: ἐρυθρός, латинськ.: rufus, ruber; староболгарськ.: гъдръ, rudъ, гъžda, німець. rot; споріднений він із староіндийськ.: ravi-h 'сонце'. В українській мові маємо: *рудий*, — *руда* 'руда — кров', — *ржа*. Як бачимо старий індоевропейськ. термін: „червоного", чи то під впливом: *ржа*, чи то під впливом кваліфікації волосся чи бороди якихось старих богів (Перун мав золоті вуса на срібній голові! Золото є: „червоняве" = „рудаве") сполучився вже з найстарших часів із рудавим відтінком червоної краски.

Від того самого пня затримаася у нас прикметник: *румяний* від первісного * *ru(d)-men-*. Цікавим буде, що від цього самого пня походить і: *русий* (спеціяльний термін для ясно-жовтої краски волосся), що первісно мусів означати ясно-руду краску, або золотаву: * *reudh* — > * *reudh-s-o-* > *rusъ*.

На місце ось цього первісного терміну: „червоний", що обмежився до „рудого", вступив потім термін *„краса — красний"*, але він розвивав своє значіння до „гарний" і тоді від предмету розвивається (а може і під польським впливом): *червоний* від: *червець* „робачок", з якого робили червону краску". Слово від цього самого коріня прийшло до нас з Індії через Арабію, Туреччину, Італію у постаті: *кармазин — кармазиновий*. Але й *рудий*, і *румяний*, і *червоний*, і *кармазиновий* не вистачають для диференціяції цієї улюбленої краски, ми маємо ще: малина — *малиновий*, вишня — *вишневий*, рожа — *рожевий*, пурпура — *пурпуровий*, рубін — *рубіновий*, цегла — *цеглястий*, полумя — *полумяний*, багор — *багряний*! Таке велике число окреслень не мав жадна інша краска в українській мові і це знову найкраще доводить, яку превелику ролю відогравала і грає червона краска в житті нашого народу.

Тому, що: *гожий* і *ладний* на багацько менше вживані від *красний*, і тому, що *краса — красний* тепер цілком переважають в нашій мові, ми маємо підстави твердити, що в розвитку почуття краси відограла в нашім народі червона краска вирішальну ролю.

Хочемо тепер заглянути для порівнання, з яких основ розвинулося поняття краси у інших народів, щоб тим самим відчути, які властивості є питомі Українському Народові і виявляються в мові.

Приклади:

грець.: καλός споріднене зі староінд. kalya-h 'здоровий, приємний', готиць.: hails 'здоровий' староболгарськ.: cělъ — укр. *цілий*. Грінченко: тікай поки ще ціла! — цілина, цілюща вода 'що уздоровляє': побризкала брата цілющою водою і голова приросла до шиї.

грець. χάρις 'милість, дяка', χαρίεις 'приємний, гарний', від χαίρω 'тішитися'; з цим споріднене німець.: gerne 'радо'; індоевропейськ. корінь: * gher — 'begehren, Lust haben'; з грецького через болгарське укр *гарний*.

грець.: ἡδύς 'приємний, гарний — солодкий, споріднене із староінд. svādús 'що добре смакує, приємний, милий', німець.: süss 'солодкий', süsses Mädel 'премила дівчина', (порівняй наше: солодка дівчина як мед!).

грець.: ἀκμηνός 'гарний, квітущий, сильний, від: ἀκμή 'розквіт — сила'.

грець.: ὡραῖος 'зрілий, молодий, гарний' від ὥρα 'пора року, передусім весна, година'. ὡραίζω 'прекрашувати', споріднене з німець. Jahr 'рік', польсь.-чесь.: jar 'весна'; українсь.: ярий 'дозрілий, весняний, молодий — повний сил', — яркий, яркість, ярило.

латинсь.: pulcher споріднене із грецьким: περκνός 'темносиній' до індоєвропейсь. коріння * perk̑ — 'пестрий'.

латинсь.: bellus із bonus 'добрий', споріднене із beatus 'щасливий'.

латинсь.: venustus споріднене із venus, — eris 'кохання, милість', староінд. vánah 'бажання — прагнення', німець.: Wonne.

латинсь.: elegans 'перебірливий, освічений' споріднене з lego 'збираю, вибираю', legio, — ionis 'вибрані вояки — легіон'.

латинсь.: formosus споріднене зі forma, розвиток значіння подібний як в українських словах: лад — ладний, склад — складний.

німець.: schön, споріднене із schauen 'дивитися', отже первісне значіння: 'щось, на що варто поглянути, що робить приємне враження'; порівняй розвиток значіння: дивитися — диво, німецьке: wunderschön!

німець.: herrlich 'прекрасний', від herr 'пан' отже первісне значіння 'панський'.

німець.: hübsch 'гарний' повстало із höfisch 'двірський' на взір французь. courtois.

англійсь.: pretty споріднене із норвезь. pretten 'хитрий, штукарний'.

Цих кілька прикладів хай вистачить на те, щоби відчути, яка різниця між окремими мовами, щодо тих основних значінь, з яких розвинулися у окремих народів вислови для „краси".

Але всі ці основні значіння мають одне спільне, що вони виходять із значіневих основ, які в людській душі викликають радість, які сприяють побільшенню життьової енергії. Так, що в самій глибині відчувається сполучення високих ідеалів краси і добра.

Приходимо тепер до противенства „красного" до „негарного": „поганого".

Яким матеріялом словесним розпоряджав тут наша мова?

Подамо знову на підставі Грінченка:

бридкий; ой до бридкого серденько не пристане; від: *брид* 'гадость, мерзость'; та не давай стиду-бриду цілувати твого виду; до значіння: *бридитися*; тим ся бриджу, що коло бридкого сиджу; – *обридливий;*

гидкий: та й гидко ти танцюєш, бабо; — *гидота*: де жидота, там гидота; до значіння: *гидитися, гидувати;* може ви гидуєте, що не їсте нічого;

поганий „некрасивый"; ліпше мені в сей Дунай потапать, ніж з гидким, поганим до шлюбу стать: — *погань;*

шпетний „безобразний", шпетна баба.

Як бачимо, ми маємо всього чотири прикметники (з яких найбільш розповсюджені є: *бридкий — бридота, поганий — погань*) і три речівники для окреслення значіння протилежного красі, хоча в розговірній мові вживаємо, з відповідною інтонацією і у відповідних фразах, багацько прикметників для викликання цього значіння у слухача, таких наприклад, як: *паскудний, страшний, плюгавий, потворний, почварний* і т. д.

Якого ж походження ці слова, які значіння лежать в їх основі? Бернекер виясняє:

бридкий: „староболгарсь.: bridostь 'гіркість, терпкість, гострота; сербохорватсь.: bridak 'гострий, кислий, квасний, чесь.: břidký 'гострий, обридливий'; первісне значіння 'гострий – ріжущий > квасний, гіркий > обридливий, поганий'; споріднене із * brьją, briti 'краяти', українсь.: 'бритва, бритися' до коріння * bher — 'рубати, бити';

гидкий, гидитися тяжко етимольогічно відлучити від: *гад — гадина.* Отже, первісне значіння було би те почуття, яке викликує всякий полов,

— а саме: обридження. Може тут ще й приступили би пізніше певні релігійні, християнські впливи, якщо візьмемо під увагу ролю гадини в оповісті про рай та Адама і Еву. Але з другого боку можливий є звязок із * gavą, gaviti і також із * govьno укр. гівно;

шпетний є чуже і прийшло до нас з польської мови: szpetny, oszpecić, давнійше: szpatny, чесь.: szpata 'бридота'; із німець.: Spath. Первісно був це термін говірки фірманів та возниць та стосувався до коний; поміщицькі конюхи розповсюдили його по Україні; сюди ще: ошпетити 'обезобразить', і шпотатися 'о конях' — спотикатися';

поганий — погань; це слово є чуже, ми його маємо і в польській, чеській і в інших словянських мовах. Брікнер[7]) виясняє, що це є одна із прастарих позичок балканських словян просто з латини (як *коляда, русалка, вино)* а в цьому випадку із слова: paganus, що означало 'ідолопоклонника'. Отже в тому часі, коли міста, як центри культури, уже були християнізовані, то по селах, в краї (pagus 'край') ховалися ще приклонники старої поганської віри, яких християни прозвали поганами.

Це слово від XIV століття із французького є також в англійській мові і англійські етимольоґи[8]) захитали це, досі загально прийняте, пояснення. А саме на підставі латинського письменства ствердили вони, що вже за часів Тертуліяна цей термін вживався, помимо того, що тоді стара віра ще була панівною. Пояснення цього слова є ось таке: римські леґіони і леґіонери мали свій військовий жарґон, в якому собі, як воякам, протиставили: не-військових. Так само, як підчас останньої війни військо у всіх країнах протиставило собі: 'цивільбанду', 'Civilbagage', 'lousy civilian', з відповідною закраскою погорди, так само miles мало противенство: paganus. Таким чином це слово вживалося з відповідною погордою римськими вояками для всіх не-військових. Староримські християни ж уважали себе вояками Христа, уважали себе жовнірами „Воюючої Церкви". І, як Римляни, перебрали вони той термін жовнірського говору, яким згірдливо називано всіх не-вояків, в розумінні новім: нехристіяни — ідолопоклонники — погани. Таким чином, як бачимо, ми завдячуємо слово: *поганин* властиво римським рядовикам леґіонерам. І це слово перейшло в говірку християнської церкви між словянами і там в тих безчисленних проповідях проти поган набрало того значіння обридження й відрази, які ми стверджуємо вже в прикметнику: *поганий.*

Якщо хочемо зробити висновок з всього поданого, то треба нам стверднти, що і в ділянці окреслення „поганого" зайшли до нас два чужі слова. Причини їх поширення ясні.

Щодо двох інших, а саме до *гидкий* і *бридкий,* то бачимо ясно ту основу, на якій розвинулося значіння „поганий" а саме: є це відраза — обридження. В основі лежить отже реакція цілого орґанізму глядача. Дуже повчальні є приповідки: бридкий[9]) — аж блювати сі хоче! Така[10]) ладна, що аж сі ригати хоче!

Пригляньмося тепер для порівнання з яких значіневих основ розвинулися в інших мовах термічи для „негарного — погані":

грець.: ἀσηρός від ἄση 'обридження, огида, зле почування', ἀσάω 'пересищатися — пересититися'; споріднене з латинь.: satietas 'пересит', satias 'обридливий';

латинь.: taeter повстало від taedet 'обриду — пересит почувати';

---

[7]) Aleksander Brückner: Słownik Etymologiczny Języka Polskiego. 1927. Kraków.

[8]) Oxford Dictionary, Addenda to Vol. VII., Ernest Weeckley: Words ancient and modern. стор. 76.

[9]) [10]) Галицько-руські народні приповідки вібрав Др. Іван Франко, Етноґрафічний Збірник Н. Т. Ш. том X, XXIII.

латинсь.: obscaenus утворене від caenum 'бруд, кал'; а це споріднене з ancunulentae 'feminae menstruo tempore';

латинсь.: turpis споріднене із староінд. trápatē 'він відвертається, встидається'; отже первісне значіння 'щось таке, від чого треба відвертатися';

латинсь.: foedus 'гидкий, обридливий' споріднене з литовсь.: baisùs 'страшний', староболгарсь.: běsъ, українським: *біс* та грець.: *πίδηκος* 'малпа', названа на підставі своєї бридоти.

німець.: ekelhaft — неясного походження; мабуть споріднене з heikel і мало первісне значіння: 'тошніти';

німець.: garstig споріднене із староболгарсь. gorькъ 'квасний', українським: *гіркий;*

німець.: hässlich від Hass 'ненависть', — отже щось, що 'викликує ненависть — відразу', споріднене з англійсь. hate, грець. *κότος*.

англійсь.: ugly споріднене з ґотиць.: ogăn 'боятися'.

англійсь.: filthi із foul 'брудний' споріднене із латинсь.: putere 'смердіти';

англійсь.: disgusting 'заперечення смачного' із латинсь.: gustus 'смак', франц. goût;

англійсь.: nauseous із грець. *ναυσία* 'морська хороба'; французь. vicieux із латинсь.: vitiosus — vitium.

Хай цих кілька прикладів вистачить також на те, щоби відчути, що кінець-кінцем всі основні значіння, з яких в окремих народів розвинулися окреслення „погані" мають в своїй основі здебільшого стихійну фізичну реакцію огиди й відрази, з якою тісно сполучене нудження, фізична прикрість ба навіть біль. Як ми бачимо, ті явища, що викликують у людей вражіння „погані", параліжують нормальний перебіг життя людини, викликують в ній негативні, оборонні реакції, бо саме життя його змисли почувають загрозу. Так що десь в самій глибині відчувається споріднення погані із злом.

Вадим Щербаківський.

Матеріяли з археолоґічних розкопів на Переяславщині.

В 1913 році мною були зроблені розкопи декількох могил в Переяславськім повіті, в північній його частині, на границі з Чернигівською губ., на ґрунтах с. Круполя і с. Лукашів. — Я привожу тут справоздання з розкопів трьох могил, які належать більш-менш до одної й тої самої доби, приблизно V—IV вв. перед Р. Хр.

Ці могили я відмічаю номерами 6, 7 і 18, бо під такими номерами вони відмічені в моїм дневнику, а також і в каталозі Полтавського Музея. — При перечислених річах подаю теж номера, під якими вони записані в каталозі Полтавського Музея.

Могила № 6 містила 2 похорони під своїм насипом, але ці похорони — один чоловічий, другий жіночий — були незалежні один від другого, бо покійники лежали в ріжних напрямках: войовник головою на південь, жінка на захід. Очевидно раніше був похований один покійник, а потім біля його могили був похований і другий покійник, а потім над старою могилою і над новим покійником була насипана ще земля, щоб могила здавалася більшою.

В цій могилі були знайдені речі; а в могилах 7 і 18, які були цілком пограбовані, залишилися тільки кусники іржавини. Хоч при скелетах були знайдені бронзові трикутні стрілки, але ці скелети, здається, не були скитські, з огляду на велику залісненість сеї місцевости, і низину положення могил, бо Скити любили ховати покійників так, щоб їхні могили виднілися далеко. — Тут же у сточищу ріки Недри, були, як і тепер, самі ліси, і цих могил нізвідки не було видно. — Це мабуть покійники місцевого населення, не номадського. Здається, що похорон жіночий був пізніший від похорону воїна.

Могила № 6 в с. Лукашах на церковній землі, ліворуч від дороги з Круполя на Лукаші, в 400 кроках від великої могили і в 600 кроках від села Лукашів. Височина могили — 2,30 *m* Діаметр могили — 20,0 *m*. Насип могили складався з чорноземлі, місцями з невеличкими прослойками піску. Могильної ями не було. Сліди кістяка з'явилися нарівні землі. Ці сліди були дуже слабенькі, бо кості дуже перетліли. Сліди голови були помітні тільки завдяки зубам і намистові та сережкам із золота, які повинні були лежати біля шиї. З інших костей помітно було сліди пяток і гомілок, а між пятками кусничок поіржавленого дорешти заліза. З цих даних можна було лише определити напрям голови, при чім виявилось, що головою покійниця лежала на спочин сонця (На W).

Щож дотикається орієнтації в самій площі могили, то цей кістяк, лежав на захід від центра могили і належав жінці. Сережки були дуті, дуже гарної форми, які трапляються і в гальштатській культурі, але це грецької роботи V, або IV віку пер. Христом. Зверху вони були прикрашені спіральками з золотих дротиків. Одна сережка, з правого уха, була без того гачка, яким вона чіпляється до вуха, а друга вовсім ціла. Від намиста лишилося 13 золотих дутих намистин діам. в 4 *mm*. Уся рівня

землі під могилою була страшенно перерита норами ховрашків, або земляних зайців, і це мабуть і було причиною повного зруйнування кістяка. При цьому кістяку найдено ще такі речи. Під № к. 1845 — намисто з 42 дутих золотих намистинок і 5 пастових таких розмірів, як указано уже раніше. № к. 1844 — дві золотих дутих сережки з спіралевими і суканими оздобами: 1) з вушком 4,45 *см* довж. і 2,53 *см* шир. і 2) без вушка — таких самих розмірів. І ще № к. 1843 — 16 золотих дуже маленьких нашивок діам. — 0,2 *см* з дуже маленькими ушками для нашивання на комірець, як про це можна було догадатись із розміщення їх біля шиї.

Другий кістяк оказався в південно-східній частині могили, майже під самим краєм і нижче першого приблизно на $^1/_2$ метра і на віддалі біля 6 метрів. Належав цей кістяк очевидно мужчині. Він також лежав нарівні обрію, головою на південь.

Присутність похорону виявилася ще на височині 1 *м* над рівнем ґрунту, бо в цім місці показалася біла тоненька верства перетлілої кори березової, яка при дальнішім розкопі виявила свою сферічну форму, діаметром біля двох метрів. Потім оказалося, що такою самою корою вистелений був точок під кістяком. Над корою найдено було ціліндрічний кусник заліза, простовісно стоячий, довжини він має до 7 *см*, всередині його була мабуть дірка, але тепер вона затягнулася іржою.

Нижче кори на 50 *см* лежала роздушена глиняна амфора звичайного скитськодобового типу. Амфора була зовсім роздушена землею, червоного кольору. Шийка цеї амфори має в довжину 20 *см* а діаметр її — 10,8 на 9,32 *см*, багатьох черепків недоставало, щоб зліпити націло цю амфору. Під амфорою нарівні землі лежав кістяк, але також, як і жіночий, дуже перетлілий — залишилися тількі зуби та сліди кісток. При кістяку знайшлись за лівим плечем два залізні наконечники списів — № к. 1848 довж. — 34 *см*, шир. — 3,45 *см* і № к. 1849 довж. — 33 *см* і шир. — 4 *см*.

З лівого боку біля пояса лежали поіржавілі остатки широкого меча в деревляних пихвах. № к. 1850. Трошки вище його дві купки бронзових наконечників стрілок з останками дуже перетлілих деревляних стрілок № к. 1860. Біля них кусник деревляної дощечки зі стремлячою в ній стрілкою бронзовою; з огляду на форму, мабуть нижня частина сагайдаку. № к. 1859. З лівого боку скелета лежали сліди залізного меча.

Біля меча, трошки ближче до колін, лежали нижні гостроконечні залізячки, неначе кінці мечів, або кинжалів: № к. 1851 довж. — 23.66 *см* і шир. — 3.31 *см* і № к. 1852 — довж. — 17,7 *см* і шир. — 2,61 *см*. На них помітні сліди деревляних пихов. Між ступнями ніг лежало три бронзових оздоби до гнуздечки.

№ к. 1837 — кругла бронзова бляшка з ушком з підсподу, по краю верньо: діам. — 3 *см*. № к. 1838 — продовгаста бронзова бляшка до гнуздечки, подібно до першої покрита по краю верню. Довж. — 5.32 *см*. № к. 1839 — бронзова бляшка подібна до попередньої, довж. — 5,25 *см*. Трошки далі за пальцями ніг лежали 2 бронзові дудочки, мабуть для оздоби ремінних китичок. № к. 1840 бронзова дудочка довж. — 2,5 *см*. № к. 1841 кусничок дудочки, подібної до попер., довж. — 1,13 *см*, діам. — 1,56 *см*. Далі, дотикаючись березової обкладки, лежали ще дві речі: № к. 1842 — бронзова дудочка для китиці: довж. — 1,42, діам. — 1.58 *см* й іржавина, що мала форму вудил. Окрім цього багато стрілок роскиданих скрізь по могилі, й іржавих залізних кусників. Збоку, недалеко від пояса, залізна пряжка № к. 1855 — довж. — 4,87 *см*, шир. — 3,25 *см*. Кусник дубового дерева перегнилого. № к. 1857 — довж. — 11,78 *см*, шир. — 3 *см*, груб 2,53 *см*. Під № 1860 в Музею переховується багато брон-

зових наконечників з стріл з цеї могили і куснички самих деревляних стрілок, на які вони насаджувались.

Зо всього того видно, що цей другий похорон був чоловічий і належав якомусь войовникові. Що ж до першого жіночого похорону, то являється досить дивним та особливість його, що кістяк лежав головою не на південь, а на захід. У всякім разі похорон жінки відноситься до тої ж доби що і похорон воїна, але мабуть незалежні один від другого і ріжниця в часі не велика.

Що торкається форми стрілок, або — ліпше мовити — наконечників, то усі вони трьохгранні, з рурочкою для вставки древка.

Могила *№* **7** стоїть при дорозі, збоку, трохи праворуч від дороги з Круполя на Лукаші, якраз проти могили *№* 6, про яку я тільки що поминав. Височина могили — 3,00 *m*, ширина — 11,95 *m*, довжина — 12,5 *m*. Могила була копана криницею, по 10 метрів у квадраті, і на глибині рівня ґрунту найдено сліди дерева; вияснилося, що могила була пограбована двома взаємно-перпендикулярними підкопами, бо від них лишилися рови до 144 *cm* глибиною і біля 54 *cm* завширшки. Один ішов з півночи а другий зі сходу. В цій могилі не було найдено жадних річей.

Могила № 18 міститься біля села Лукаші, по дорозі до Круполю, кроків за двісті на схід від великої „Розграбленої могили". Роскопка цієї могили дала такі наслідки: високість — 0,75 *m*, глибина — 2,00 *m*; могильна яма, як виявилось, розграбована, а всеж в першім штиху знайдено залізний спис. *№* к. 1880. Остатки залізного списа. *№* к. 1881. Кусничок, очевидячки, якогось ножа з заклепкою в нім, навколо якої помітні сліди дерева, певно від колодочки.

палений сильно вогнем. У одній з попільниць була ще половина залізного кілочка, одинокий металевий предмет у цілій могилі, коли не рахувати бронзового вудила, яке найшли давніше підчас розорювання могили та кудись затратили.

Шукаючи тепер аналогій до комарівської могили для її культурового й часового означення, находимо їх по другому боці Карпат, де відомий аматор-археолог Т. Легоцький відкрив ще кількадесять літ тому такі тілопальні могили у Мукачеві[1]) та його найближчій околиці [Завидово[2]), Німецька Кучава[3]), Фрідесово[4]), Куштановиці[5])]. Нажаль лиш один з тих могильників, у Куштановицях, дочекався досі систематичного обсліду, що його перевів кілька літ тому Ярослав Бем, комісар Державного Археологічного Інституту в Празі, разом з Осипом Янковичем, кустосом музею у Мукачеві[6]), і якраз на ньому находимо тепер найближчі аналогії до нашої могили.

Передусім сам похоронний обряд є у Комарові й у Куштановицях ідентичний: тілопалення й могила над гробом. У Куштановицях тільки виїмково гріб находився посеред могили, а спалені кістки були частинно у попільницях, частинно лежали купками поза ними на землі. Подібно й у Комарові група посудин була більше у північній частині могили, а спалені тлінні останки небіжчика спочивали у двох попільницях та на одній купці біля миски. Годиться теж велике число посудин у могилах: у Комарові було їх дванадцять, а у Куштановицях число їх доходило аж до 29 (могила VIII).[7])

Вкінці самі форми гробової кераміки виказують багато спільних ціх. Характеристична висока попільниця з Комарова (ч. 1) є вповні подібна до попільниці ч. 5 з могили V у Куштановицях.[8]) Друга попільниця сильно нагадує одну з посудин, найдених у могилі VIII у Куштановицях.[9])

Згаданий фрагмент більшого горшка походить з посудини, типової для куштановицького погребища.[10]) Теж і комарівські черпаки з високими вухами мають там свої численні аналогії.[11]) Усі комарівські миски мають вінець похилений до середини, як у куштановицьких могилах.[12]) Вкінці й одинокий металевий предмет комарівський — залізне кілко — має свої аналогії у Куштановицях (могила IX, XVI).[13])

Вичислені схожости, головно у керамічному інвентарі, дають можність майже абсолютно ствердити ту саму культурову й часову приналежність могил у Куштановицях і у Комарові.

У першій частині своєї публікації, яка тепер появилася, Я. Бем не подав ще етнічного та хронологічного означення могильника і називав його тільки „куштановицьким типом", хоч сам її наголовок каже додуму-

---

[1]) Archaeol. Értesitö, Будапешт 1901, 146.
[2]) l. c. 1870, 130—131.
[3]) l. c. 1888, 432.
[4]) l. c 1896, 306.
[5]) l. c. 1898, 90.
[6]) Skythové na Podkarpatské Rusi, I. mohylové pohrebiště v Kuštanovicích (»Carpatica«, I, a, Прага 1936, 1—80, XX таблиць).
[7]) J. Böhm l. c., 44—50. Цей звичай давати багато посудин до гробу був у гальштатській добі загально практикований, про що свідчить прим. 12 гробів так зв. білянської культури, розкопаних мною в Praві-Střešovice у 1924 р., у яких було до 20 посудин у одному гробі (J. Böhm: Zprávy Čsl. Státního archeolog. ústavu v Praze, II—III, 45—72).
[8]) J. Böhm: Carpatica I, a, tabl. XX.
[9]) l. c., табл. XIII, 8.
[10]) l. c., 70 і табл. XIII, 5; XVI, 3, 6.
[11]) l. c., табл. VI, 1, 3, 4, 6, 8—9; табл. VII, 8—9; XV, 5; XIX, 1.
[12]) l. c., табл. VII, 1; XI, 3, 6; XII, 1, 3; XIII, 3; XVIII, 1, 2, 5; XX, 2, 7.
[13]) l. c., 50, 60.

Ярослав Пастернак.

„Куштановицький тип“ у Східній Галичині.

Підчас теперішніх систематичних дослідів на терені княжого Галича довелося мені розкопати у сусідньому селі Комарові, Станиславівського повіту, одну могилу неподибуваного у нас досі типу. Невисокий, вже сильно розораний насип крив під собою сліди великого вогню у виді верстви сильно перепаленої глини, багатьох кусків вугля та значної кількости попелу.

Не вовсім посередині, більше у північній частині могили, розложена була без жадного порядку ґрупа із 12 глиняних посудин, ліплених вільноруч, без сліду вживання ганчарського кола. У двох із них були спалені людські кістки, решта сповняла ролю приставок, колись з їдою для небіжчика.

Одну з попільниць, збережену тільки фраґментарично (ч. 1), дали мабуть вже у такому стані до гробу. Вона мала вид глибокої миски з дуже високою, циліндричною, вгорі звуженою шиєю і була зверху закопчувана ціла на чорну краску. Друга була приблизно яйцеватої форми (ч. 2), з легко розхиленою шийкою, мала природну цеґлясту краску та була прикрашена чотирьма подовжними піптями у половині своєї висоти.

Між приставками було пять досить великих мисок (ч. 3—5) із характеристично похиленим до середини вінцем, чотирі невеликі горнятка-черпаки (ч. 6—8) з есоватим або невиразно двостіжковим профілем і високими вухами, та фраґмент більшого горшка двостіжкової форми. З цього не далися зреконструювати дві миски і один черпак.

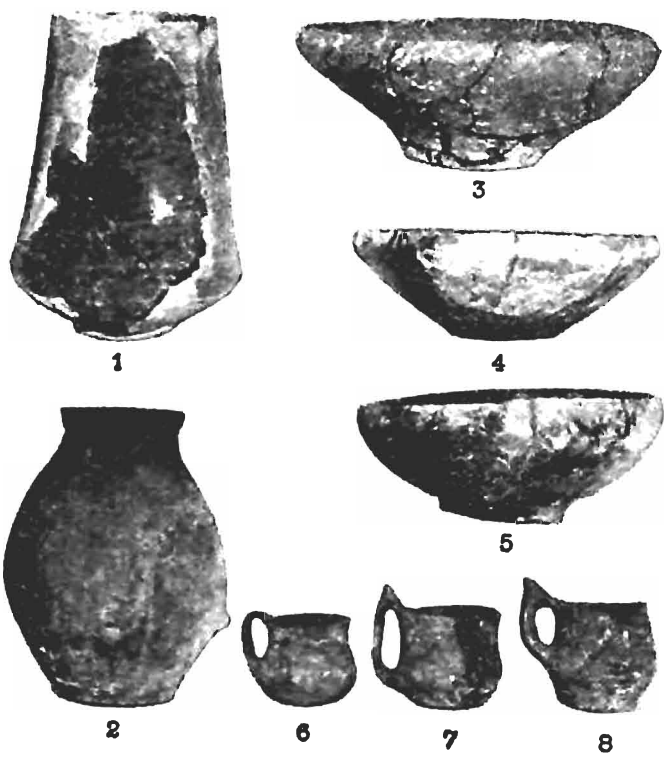

Тілопальна могила куштановицького типу в Комарові, пов. Станиславів.

Ein Brandgrab vom Kuštanovicer Typus in Komariv, Kr Stanyslaviv (Ost-Galizien).

Кромі кісток у двох попільницях лежала ще купка їх прямо на землі біля одної з мисок, а між ними й кусок кремяної серповатої пилки, пере-

ватись, що автор має на думці Скитів, одначе у першій згадці про свої розкопи[14]) говорить він лиш про відгомін скитської експанзії у деяких керамічних формах куштановицького могильника та кладе його до кінця V-го й цілого IV-го ст. до Хр.

На нашу думку є це місцеве трацьке населення (Костобоки?), яке дізнавало впливів скитської культури, а в жадному випадку самі Скити, бо ніщо не вказує, бодай досі, на кочовничі похоронні звичаї на куштановицькому могильнику. А його культура — це пізній трацький гальштат, на що вказують залізні ножики у його інвентарі та схожости у кераміці з молодшими представниками подільської ґрупи могил культури скитського типу. На це вказав посередно теж Т. Сулімірскі,[15]) який розкопав у Комарові 60 могил неолітичної та бронзової доби, між ними й одну куштановицького типу, досі не публіковану.[16])

Крім цих двох комарівських могил найшлося у Подністровю ще кілька окремих памяток куштановицького типу.

І так у магазині доісторичного відділу „Naturhistorisches Museum" у Відні находиться під ч. інв. 49807 глиняна посудина із Касперовець, пов. Заліщики, що має вид глибокої, трохи пукатої миски з насадженою на це стіжковатою шийкою та двома вушками при її насаді. Походить вона з розкопів Рудольфа Кнітля з Черновець у 1909 р. і має свою повну аналогію у одній куштановицькій попільниці з могили IX.[17])

Із Іваня Золотого, пов. Заліщики, зберігається в Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові під ч. інв. 24961 фрагмент глиняної тарілки з прямовісними низькими стінами. Такі тарілки найшлися на куштановицькім погребищі у могилах III, VII, VIII, XVI[18]) і є взоровані на камяних скитських тарілках.

Вкінці Музей „Гуцульщина" у Коломиї дістав із Ісакова, пов. Городенка, струнку посудину із діркою в дні. Така дірка у дні стрічається часто у куштановицьких попільницях,[19]) а сама форма посудини нагадує дві посудини з тамошньої могили VII,[20]) як теж одну посудину із скитської могили II у Серватинцях, пов. Камянець Подільський.[21])

„Куштановицький тип" має деякі керамічні форми, як миски й черпаки-кухлики, спільні з подільською ґрупою скитських могил, зате значно різниться від неї похоронним обрядом. Тому годі думати, що це подільські Скити дісталися на Закарпаття, тільки навпаки, мусіли це бути закарпатські Траки, відчуваючі на собі вже впливи скитської культури, які відвічними торговельними шляхами дісталися на галицький бік Карпат.[22])

Колиж річ про дорогу, якою вони прийшли з околиць Мукачева у наше Подністровя, то під увагу приходить головно, як що не виключно, шлях крізь верецький провал. Що він був тоді знаний і вживаний, на це вказує скарб 12 бронзових мечів, найдений свого часу у Комарниках, пов. Турка,[23]) у віддалі всього 20 кільометрів воздушної лінії від згаданого провалу.

---

[14]) Див. прим. 6.

[15]) Scyt wie na zachodniem Podolu. Львів 1936, 44.

[16]) T. Sulimirski: Das Hügelgräberfeld in Komarów bei Halicz und die Kultur von Komarów (Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres), Краків 1936, 172—182, з 2 обр. і мапкою

[17]) J. Böhm: l. c., табл. XIX, 4 (внизу).

[18]) J. Böhm: l. c., табл. VII, 3; XI, 7; XII, 4; XVII, 4, 6; XIX, 3.

[19]) J. Böhm: l. c., 70.

[20]) J. Böhm: l. c., табл. XIX, 2—3 (внизу).

[21]) T. Sulimirski: l. c., табл. XIV, 4.

[22]) Питання шляху приходу Скитів у карпатську китловину заторкнули ми у „Короткій Археольоґії", Львів, 1932, 33.

[23]) J. Pasternak: Ruské Karpaty v archeologii, 1928, 139 (там старша література).

„KUŠTANOVICER TYPUS" IN OST-GALIZIEN.

von Jaroslav Pasternak — Lviv.

Im Dorfe Komariv, Kr. Stanyslaviv (Ost-Galizien) wurde vom Autor ein Grabhügel untersucht, welcher einen Brandgrab mit zwölf irdenen Gefässen, einem eisernen Ring und Fragment von einer Feuersteinsichel unter sich barg. Zwei von den Gefässen (1—2) waren mit verbrannten Menschenknochen gefüllt, die übrigen wurden einst mit Speisen in das Grab gestellt.

Die nächsten, hauptsächlich keramischen Analogien zu diesem in Ost-Galizien noch sehr seltenem Fund befinden sich südlich von den Karpaten in der Umgebung von Mukačevo, wo Dr. Jaroslav Böhm — Prag auch erst vor einigen Jahren ein ausgedehntes Hügelgräberfeld in Kuštanovice systematisch untersuchte und der dorten festgestellten späthallstattzeitlichen (V—IV Jahrh.) Kultur den Namen „Kuštanovicer Typus" beilegte (siehe Anm. 6).

Ausser unserem und noch einem anderen, vom T. Sulimirski — Lviv fast gleichzeitig in Komariv ausgegrabenem Hügelgrab gehören in Ost-Galizien zum Kuštanovicer Typus noch ein Gefäss aus Kasperivci, Kr. Zališčyky (Naturhistorisches Museum, Wien), ein anderes aus Isakiv, Kr. Horodenka (Ukrainisches Huzulenmuseum, Kolomyja) und die Hälfte von einem irdenen Teller aus Iwanje Zolote, Kr. Zališčyky (Museum der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lviv).

In ethnischer Hinsicht sind sämmtliche Funde von Kuštanovicer Typus den nördlichen Trakern (Koistoboken?) zuzuschreiben und als vermeintlicher Weg ihrer Ekspansion nach Norden ist der Werecki — Pass zu betrachten.

Іван Борковський.

Значіння деяких предметів, знайдених в Майкопській могилі.

Могила в Майкопі на Кубані, досліджувана проф. Веселовскім в р. 1897 [1]); предмети, в могилі найдені, є знані в европейській археольоґічній літературі. Значіння предметів з майкопської могили дотепер ще як слід недоцінене, хотяй богато дослідників ними цікавилося. Мушу одначе зазначити, що майкопська нахідка так важна для науки не була дотепер в цілюсти опублікована.

Ми поставили собі за ціль звернути увагу на значіння деяких предметів з могили майкопської. В похоронній ямі цієї могили було 3 похорони у скорченій полозі. Головний похорон находився в полудневій части гробової ями, відділений поперечньою деревляною стіною від двох інших похоронів. Кістяк був покритий золотими оздобами та залитий охрою. Золоті оздоби складаються з пластинок в подобі левів (68), бичків (19), розеток (10), золотих круглих пластинок (38), дальше більшої скількости золотих та срібних коралів ріжної величини а також коралів зі шляхотного каміння. На голові мертвого був золотий діядем з розеток.

Цікаві були предмети, найдені між головою та скорченими ногами. Лежало ту паралєльно з похороненим 6 рурок одна коло другої, кожна 1125 м. довга. Дві рурки були срібні, інші дві були срібні а долішні кінці були золоті й на них насаджені дві фіґурки бичків з масивного золота. Дві послідні рурки були срібні а по середині мали вложений кусник золотої рурки. На кінцях рурок були насаджені бички з масивного срібла. Горішні кінці всіх рурок є оздоблені а по сторонах мають дірки. Долішні кінці рурок були обернені до голови похороненого. У горішнього кінця рурок т. є у колін, лежали кремяні стріли. У згаданого похорону були найдені золоті, срібні та глиняні посудині а по цілій поверхні дна гробової ями були найдені тонкі срібні пластинки, на декотрих з них були заховані цьвяшки, які вказують на те, що пластинки були прибиті на деревляний предмет.

Наша увага звернена тільки на головний похорон, — вище коротко описаний, спеціяльно на деякі предмети при тому похороні найдені; подрібний попис є на іншому місці.[2])

Золоті оздоби, які були найдені на скелєті, а іменно — леви, бички і золоті пластинки, були предметом студій богатьох дослідників. Фармаковскій а за ним Ростовцев, Еберт [3]) і інші є того погляду, що згадані золоті предметы були нашиті на матерію бальдахину, яким було прикрите тіло похороненого. Рурки які лежали між головою і колінами мертвого уважає Фармаковскій за держала бальдахину. Анальоґії для цього бальдахину шукав Фармаковскій в Асирії та Вавилоні. Ці анальоґії є також Фармаковскому одною з підстав для датування майкопської нахідки (II. тисяче-

---

[1]) Веселовскій, Отчот Імпер. Ар. Коммісії за 1897 г.
[2]) Obzor prehistorický, ročnik X, 1934—35
[3]) Фармаковскій, Археческий період в Россіи, Петроград 1914; — Rostowzew. L'âge cuivre dans la Caucase septentrional et les civilisations de Soumer de l'Egypte protodynastique, Revue archeol. II. 1920. — Ebert, Südrussland im Altertum Bonn 1921.

ліття) до геттитської епохи. Датування Фармаковского є хибне, на що вказує й Еберт. Бальдахини в Орієнті мали підстави бути уживаними при двірським та культовім церемоніялі на тлі будов князівських та святинь; є проблематичне, щоби бальдахини були уживані в степу, межи селищами-шатрами півномадів в Майкопі. Могила майкопська мала стелю 142 с. високо над небіщиками в ямі, було досить місця на висоту, щоби бальдахин міг бути поставлений над помершим так, як був за його життя над ним ношений. Нельогічно булоби мертвого накрити матерією з бальдахину. Думаю, що золоті оздоби, які були найдені на померщому в Майкопі, не походять з бальдахину, тільки були нашиті на одяг померщого. Культурно належить обсяг могили в Майкопі до старшої шнурової культури на Україні. Культура шнурова поширена до Західньої Европи є молодша прийшла з України та Сх. Европи, виказує подібну оздобу нашиту на одяг тільки не зі золотих пластинок, але з округлих пластинок мушель та звірячих зубів.[4])

Колиж не погоджуємося з тим, що золоті прикраси головного похорону майкопського небули нашиті на бальдахин тільки на одяг померщого, тим самим і відпадає погляд, що найдені рурки були держалами бальдахину. До чогож були згадані рурки уживані? Ми вгорі сказали, в який спосіб рурки були уложені до гробу, а іменно — горішніми кінцями з діркою з боку, лежали звернені до колін, долішними кінцями, де були бички, до голови померщого.

Фармаковскій каже, що дірки з боку при горішніх кінцях служили до прикріплювання матерії бальдахину а дві рурки без бичків були поперечками між держалами. Тут не можемо з Фармаковскім погодитися. Колиб це було так, як Фармаковскій думає, то мусілиби ми бачити на поперечках бальдахину на обох кінцях з боку дірки, до яких булиби прикріплені держала бальдахину. Як ми вище згадали, дірка є тільки на одному горішньому кінці обох „поперечок бальдахину" так як і на чотирьох останніх. До горішніх кінців рурок насаджувано видно якийсь предмет та прикріплювано якраз тими отворами, які були у стіні рурки зроблені. Що могло бути насаджувано до горішніх кінців рурок?

Веселовскій говорить виразно, що в продовженню 6 рурок — їхніх горішних кінців, у малій віддалі лежало два типи кремяних наконечників стріл.

Не можемо собі ніяк представити, щоби кремяні стріли так без нічого були покладені коло померщого у гробі. Мусіли бути намонтовані на якусь деревляну насаду, як і все кремяне знаряддя яке находимо в інших гробах. Лише так покладені кремяні стріли до гробу мали змисел. Тому думаю, що у майкопському гробі, кремяні стріли і рурки є в якомусь звязку між собою.

На мою думку, намонтовані кремяні стріли або наконечники копій на деревляну насаду, засувалися до рурки а отвором у стіні рурки прикріплювано деревляну насаду, щоби в ній міцніще держалася. Думаю що 6 рурок найдених при померщому у Майкопі були не держала бальдахину, тільки копії й списи уживані померщим, які правдоподібно не мали практичного значіння, тільки служили символом сили та влади померщого, або могли бути уживані також при — нам незнаному — релігійному культі.

Дальше питання, що означають срібні пластинки з цьвяшками, які були найдені на дні гробової ями. Ростовцев думає що оці срібні пластинки були оздобою деревляної стелі над гробом. Погляд Ростовцева, на мою

[4]) Borkovskyj. Šňůrova keramika na Ukraině, Obzor preh. IX. 1931. — idem, Nové příspěvky ta šňůrové kulture, P. A. IV (XXX) 1934.

думку, не є правдоподібним, а то з причин, які випливають вже зі самого попису гробової ями. Яма гробова була закрита з гори а у стіні гробу не був ніякий вхід, котрим булоби можна увійти до нутра гробової ями і стелю срібними пластинками прикрасити. Думаю, що найбільше правдиподобне є те, що срібні пластинки походять з оздоб скрині, до котрої були уложені золоті та срібні посудини найдені при померших.

Деревляна скриня у ямі гробовій вогкістю загнивала, як загнивала і деревляна стеля над померших, а кусники її падали на скриню з посудинами, розбивали її та дробили а кусники дерева зі срібними пластинками розкидані були тим робом по цілім дні гробового простору.

Послідне питання торкається виображення звірят на знаній срібній майкопській вазі. Ходить ту о подобу звіряти яке Фармаковскій та Еберт називає диким ослом (onager). Всі характеристичні риси вириті на вазі згаданого звіряти вказують що маємо до діла з конем Пржевальського або так зв. „equus ferus Pallas". Подібно висловлюється і Ганчар.[5])

І так образ коня Пржевальського виритий на вазі майкопській, представляє не тільки найстаршу подобу коня в Европі з доби неолітичної культури шнурової, а також вказує на те, що кінь того роду був поширений в ту добу на сході Европи.

---

[5]) Hančar, Ross und Reiter im urgesch. Kaukasus, Ipek 1935, 49.

Левко Чикаленко.

Вівіфікаціонізм.

Віддавна вже дослідники передісторичного мистецтва встановили явище так званого „ґеометризму". Явище це найбільш, здається, виявляється в орнаментальному мистецтві і полягає в тому, що мистці, дістаючи в спадщину від попередніх поколінь зразки звіриного чи рослинного орнаменту та передаючи їх своїм нащадкам, всі разом так їх зчасом спрощують, позбавляючи ріжних безпосередньо з спостережень над природою взятих деталів, так їх „стилізують", що в кінцевому етапі такої еволюції певні орнаментальні зразки набірають вигляду якоїсь чудернацької комбінації відтинків простої лінії, і вже годі тоді буває розібрати чи вгадати, що саме послужило прототипом даної орнаментальної форми. Ми тоді кажемо про „ґеометризацію" якоїсь, взятої з живої природи форми, а саме це мистецько-психологічне явище називаємо „ґеометризмом".

Але спостерегається в орнаменті деяких передісторичних культур явище цілком протилежного характеру, явище, яке, оскільки мені відомо, майже не звернуло на себе уваги дослідників. Називаю це явище „вівіфікаціонізмом".

Суть цього явища полягає в тому, що деякі орнаментальні форми, взяті, не з рослинного чи звіриного царства, а з царини техніки або, швидче всього, повсталі завдяки ритмічній грі на суцільній площі ріжних відтинків простої лінії (карбиків), відповідно засадам ритму та симетрії, зчасом, передаючись мистцями з покоління в покоління, завдяки ріжним помилкам мистців при копіюванні та втраті ними розуміння первісного значіння даної орн. форми, втрачають свій первісний вигляд, свою, сказати б, внутрішню логіку. На певному етапі такої своєї еволюції, можуть вони набрати самого ріжноманітного вигляду подібного часом до звіриних чи рослинних форм і коли мистець, в певний момент, спостереже таку в деяких з них подібність, то вже свідомо їх оживлює чи „вівіфікує", додаючи їм рис взятих відповідно чи з царства звіриного чи рослинного.

Що таке явище має місце і в сучасному орнаментальному мистецтві деяких народів можна б було довести на орнаменті хоч би й українському, але, оскільки такий орнамент представляє собою картину численних культурних наверствовань та численних сучасних сторонніх впливів, то така спроба не була б уже дуже переконливою. Не дала б така спроба змоги перевірити відносний вік кожної окремої орн. форми а тому і не далаб змоги довести керунок еволюції, і з одинаковим успіхом можна було б в такому орнаменті, відповідно уложивши зразки в серію, доводити з'явище і протилежного характеру а саме не „вівіфікацію" його а „ґеометризацію".

Найпереконливіше виглядає така спроба, коли ми звернемось до культури передісторичної, „чистої" не заплутаної чужими впливами і там, оскільки є змога датувати кожну окрему орнаментальну форму, приглянемось до змісту та керунку еволюції.

За найстарший зразок вівіфікації ґеометричної орнаментальної форми, на европейському ґрунті, вважаю я орнамент одного начиння спіраль-меанд-

рової кераміки з Подбаби в Чехії, поданого та описаного Д-ром Альбіном Стоцьким в його капітальній праці „Правєк Земє Ческе“.*)

Відносючи його до спіраль-меандрової кераміки, автор, на сторінці 52. своєї праці зазначує, що зробив це він тільки на підставах типолоґічних, бо на терені знахідки були знайдені начиння і з кераміки „випіханої“ (гінкельштейнської), яка почасти сучасна спіраль-меандровій а почасти і молодша за неї. Орнаментальний елемент цього начиння, як бачимо, (див. Табл. I, фіґ. I) складається з трьох прямовисних ліній обабіч яких знаходяться, угорі, два подвійні дашки (кроковки), уложені вершинами додолу, а внизу — подібні ж дашки уложені вершинами догори. І у волютовій кераміці і у випіханій дуже часто зустрічаємо орнамент, що складається з ідентичних прямовисних ліній та дашків обабіч їх (див. Табл. I, фіґ. 2). Звичайно тільки буває, що ці дашки, що лежать обабіч прямовисних ліній, уложені завжди рівнолегло одні до других, себ-то або всі вгору вершинами або всі вершинами додолу. В протилежність такому трафаретові, чи такій традиції, начиння з Подбаби має дашки горішні уложені вершиною додолу а долішні — вершиною догори. Та ще в подбабському орнаменті бракує, через одно, прямовисних пасом з трьох ліній, саме в тих місцях, де вони прийшлисяб на продірявлені ґульки — зачатки майбутніх вушок начиння. Завдяки таким обставинам, цілий орнаментальний пояс навколо начиння розпався на окремі частини а кожна окрема частина, кожна орнаментальна форма, почала нагадувати людську фіґурку в позиції „навприсядки“, чи фіґурку жаби. Орнамент цілого начиння складається з трьох таких фіґурок, але тільки двом з них, очевидно для більшої схожости з людиною чи жабою, майстер додав у місцях, відповідних ступні ноги та долоні руки, ще по дві риски, натякаючи очевидно на пальці. При розгляданні цього орнаменту не можна позбутись вражіння, що майстер, в часі самої праці, вже накресливши одну з фіґурок (у нас на образку — середню), спостеріг, що його твір нагадує людину чи жабу і вже останнім двом фіґуркам пододавав „пальці“, лишивши першу так і не вівіфікованою. Хоч загалом кожна кінчина має тільки по чотирі пальці а голова й ніяк не зазначена, всеж Др. А. Стоцький не має сумніву, що іде тут справа про людину або жабу **). Певне задовольнився і передісторичний майстер своїм твором, коли не удосконалив його якимись численнішими додатками . . . Ні в спіраль-меандровій кераміці ні в гінкельштейнській ці окремі випадки оживлення ґеометричної орнаментальної форми, ця вівіфікація не мали ні удосконалення, ні наслідування.

Іншу картину представляє орнамент української мальованої кераміки типу, чи фаціесу — Петрені — Кукутені II — Більче Золоте — Попудня — і т. д., що його Хвойко назвав культурою „Трипільською Б“. Тут, на ґрунті розвитку, чи власне роспаду, спірального орнаменту, що кращі свої часи пережив в попередніх етапах розвою цілої Мальованої Кераміки, в типі чи в фаціесі — Кукутені I та інших, повстає спільна всім селищам цієї доби тенденція оживляти (вівіфікувати) окремі частини (продукти роспаду) спірального орнаменту шляхом додавання їм характерних рис звіриного тіла.

Про еволюцію орнаменту селища Петрени я мав уже нагоду ширше говорити ***) і тут зупинюся на самих тільки проявах вівіфікації. Рисунок

*) Dr. Albín Stocký. »Pravěk země české«. Díl I. Věk kamenný. V Praze 1926.

**) Д-р А. Стоцький, в примітці ч. 92, згадує працю п. J. Kern'a, де той публікує „волютовий черепок з Летомержиць, про який каже, що оздоблений він примітивним зображенням жаби. Порівнює його з Подбабським начинням і відкидає погляд, що образок на ній означає сидячу людину“.

***) Dr L. Čikalenko. — Studie o vyvoji ukrajinské neolithické malované keramiky. — I. Sidliště Petreni v Besarabii. »Obzor Prachistorický«. Ročník V. — 1926, VI — 1927. Praha 1927.

на Табл. І, фіг. 3 показує начиння, що його орнамент представляє далеко посунену деґенерацію есовитих ∾ спіралів. Тут, в місці, де захоплювали один за другий кінці есовитих сусідніх спіралів, вже повстало коло. Над тілом кожної спіралі та під ним, колишній суцільний чорний трьохкутник, добре ще видний на рисункові — Табл. І, фіг. 10, — втративши в свідомості майстра свое значіння і ставши якимсь р у д і м е н т о м, починає модифікуватися — набірати преріжних чудернацьких, незрозумілих майстрові виглядів. Рис. на Табл. І, фіг. 4, показує той самий трьохкутник ізольовано. Таке саме представляють рисунки на Табл. І, фіг. 6 та 7. І от ми бачимо, як майже точно наподоблюють сілуети звірят, що ними оздоблено деяке начиння селищ цього фаціесу укр. мальованої кераміки, карлючки — визерунки цих трьохкутників.

В першому випадкові сілует, поданий на рисункові 5, є майже точним наслідуванням визерунку поданого на рис. 4, з тою тільки відміною, що вгорі додано вуха, внизу — пазурі чи пальці, а ззаду — хвоста. Сілует — рис. 8 наподоблює трьохкутник, поданий на рис. 7 — з додатком так само вгорі вух, пазурів та ще задньої ноги, маючи вже в чорному сеґменті кола вгорі, прототип свого хвоста. Прототипом чи матеріялом для вівіфікації і одержання сілуетів звірят, поданих на рис. 12 та 13 могли послужити, правдоподібно, спіралювато загнені кінці трьохкутників з орнаменту, поданого на рис. 10. Сілуети рисунків 9 та 11 представляють собою комбінацію, що її прототипами могли бути почасти сілует 8 почасти 12.

Вівіфікація чорних уривків спірального орнаменту в фаціесі — Петрени — Більче Золоте — Кукутені II і т. д. — Мальованої Укр. Кераміки все ж не зайшла дуже далеко. Найбільшим її досягненням, оскільки взагалі ця культура досліджена, суть, на мою думку, сілуети звірят з начиння, знайденого в с. Кудринцях в Галичині. Звіринні сілуети тут настільки доповнені ріжними додатками, що можна вже без вагань сказати, яку саме звірину хотів представити автор цього сілуету. Поза сілуетом кози, що представлений на Табл. І, рис. 14, маємо там ще цілком виразний сілует оленя і меньш виразні двох якихось звірят, швидче всього цапа та пса.

Українська наука не може ще сьогодня похвалитись твердо встановленою та загальноприйнятою схемою хронолоґічного чергування фаціесів Мальованої Кераміки, але зато з певністю може сказати, що тільки один в них, а саме — Петрени - Більче Золоте - Кукутені II і. т. д. — достарчав зразки такого своєрідного анімалістичного орнаменту. Отже ні в якому іншому фаціесі, ні можливо старшому за цей, ні в можливо молодшому, не зустрічаємось ми, ні з можливими прототипами цих сілуетів, ні з можливими зразками їх дальшої еволюції. В цьому фаціесі Мальованої Кераміки на Україні вони з'являються і з цим фаціесом вони з території України щезають.

Коли б не те, що деякі дані вказують на прихід цієї культури, чи принаймні тісний її звязок з заходом, то можливі були б припущення про якийсь спадковий звязок цих звіринних сілуетів з такими з Месопотамії, з орнаменту начинь першого стилю в Сузі. З другого боку, коли б не велика часова давність сузіянської кераміки першого стилю, проти нашої, як то зараз прийнято вважати в науці, легче було б, як мені здається, припустити залежність сузіянського мистецтва від нашої культури ніж навпаки. Принаймні, оглядаючи уважно сузіянську кераміку в Луврському музеї, я відніс враження, що сілуети звірячі там вже далеко більше зближені до натуралістичних форм ніж наші.

Уперше висловив я думку про вівіфікацію частин деґрадованого спірального орнаменту і повернення їх в звірині сілуети ще 1927 року в згаданій вище своїй праці, присвяченій орнаментові с. Петрени.

Надіславши відбитку своєї статті п. Ак. Е. Поттіер, я одержав від нього картку з дуже цінними увагами. П. Е. Поттіер в тій картці, між іншим, пише: „ Можливо, що відповідно країнам та відповідно обставинам обидва шляхи трансформації (вівіфікація та геометризація — пр. Л. Ч.) допустимі, але усталення, в даному випадкові, зостається справою делікатною. На вашім рисункові 5 етапи від 2 до 5 — очевидні. Перехід від 1 до 2 (тут див. Табл. I рис. 4-5. Прим. Л. Ч.) — меньш певні; так само стоїть справа з рис. від 6 до 7". (Тут див. Табл. I рис. 7-8. Прим. Л. Ч.). З цих уваг видно, що П. Е. Поттіер хотів би мати ще якісь посередні ланки між згаданими етапами, але, нажаль, достарчяти таких я не можу і думаю не через брак відповідного матеріялу в Петренській кераміці, а тому, що їх взагалі бути не може. Перехід від частин орнаменту — рис. 4 та 7 до вже вівіфікованих сілуетів звірят — рис. 5 та 8, (див. Табл. I) мусів відбуватись в психіці автора цих сілуетів, в його уяві. В перших двох уривках орнаменту, що їхня історія розвитку та саме повстання були майстрові вже незрозумілі, він в певний момент, спостеріг подібність до знайомих йому з досвіду сілуетів живих звірят. Дуже можливо, що інший його сучасник такої подібности не запримітив би і от авторові цих сілуетів прийшло на думку, для доведення такої подібности і собі і можливому скептично настроєному глядачеві, взяти і домалювати до взятої просто з орнаменту кривульки вуха хвіст і пазурі, з тим, щоб не могло вже бути сумніву про те, що́ таке собою уявляє його рисунок. Подібне ж бачили ми на русункові 1 Табл. I, де мистець з часів чеської волютової кераміки, до цілком геометричного походження орнаментальної форми, пододавав на кінчинах коротенькі риски, бажаючи очевидно зазначити пальці.

Мені здається, що при вівіфікації завжди буде між двома сусідніми формами, нежівою та живою, якийсь скачок, якась прогалина, що її виповнення відбувалось у психіці автора, а на виробах його рук зафіксуватись не могло, бо ж не може бути якогось твору мистця, що був би одночасово і зображенням незрозумілої орнаментальної карлючки і свідомим та умисним зображенням живої істоти. Мені здається, що при геометризації живих форм таких прогалин може й не бути; принаймні легче собі уявити повільне і несвідоме спрощення контурів звірини і доведення їх до простої комбінації ліній, ніж повільну, без жадних скачків чи прогалин еволюцію протилежного характеру. Я відважуюсь твердити, що еволюція і геометричного і анімалістичного орнаменту здебільшого полягає в сліпому копіюванні мистцем одідичених форм орнаменту при чім несвідомо зроблені, при цім копіюванні, помилки проти оригіналу згодом стають для того ж майстра, чи для майстрів наступного покоління, зразками для дальшого копіювання і так само для дальшого перебріхування. При такій несвідомій перерібці одної форми в другу, момент вівіфікації треба вважати за прояв свідомої творчости майстра і в цьому вже самому факті є якийсь психічний скачок, якась революція, що зафіксованню не підлягає а тільки в наступний по ній момент відбувається фіксація вже здобутого психічною працею, психічним зусиллям, результату, вже перетвореної мертвої орнаментальної карлючки в зображення живої істоти . . .

Третю царину, в якій таким самим способом відбувався розвиток орнаменту від суто геометричних форм до вівіфікованих, представляє собою мистецтво Егейського світу. Тут, наприклад, на мистецтві Крети, на матеріялі датованому стратиграфією, легко прослідити, як з роспаду спірального орнаменту повстали спочатку сілуети а пізніше й цілком натуралістичні образи морського звірячого царства — сепії осьминогів, морських лілій та навіть і морських рослин. Обмежусь тут поданням за книгою

О. Монтеліуса „La Grèce préclassique", декількох образків на таблиці II. Тут серія образків: з старшої мінойської — 5, 6, цілком, на мою думку, переконливо показують еволюцію від спірального орнаменту, через його розпад та фрагментацію, до вівіфікованої фігурки сепії. Друга серія, нажаль, з численними прогалинами — 1, 2, 3, 4, 7 та 9, — показує повстання фігури осьминога, що потім, пізніше набірає цілком натуралістичного вигляду. Ще менш переконливою видалася б спроба довести при сучасному опублікованому матеріялі, а може й взагалі знайденому, еволюцію, яку перебули, від спіральних орнаментальних форм до майже натуралістичних, морські лілії (евкринуси) та морські рослини.

Все ж, і при так недосконало мобілізованому ілюстраційному матеріялі, здається мені, що факт існування в первісному мистецтві, принаймні в царині культур з спіраль-меандровим підложжям свого декоративного мистецтва, явища вівіфікаціонізму, що є антагоністом геометризму, я таки довів.

Пояснення до таблиць

Табл. I.

1. Рис. Dr. Albin Stocký. Pravěk země České Díl I Praha 1926 obr. 23, fig. 33.
2. „ Op. cit. Obr 30, fig. 3.
3. „ Е. Р. фонъ Штернъ. Доисторическая Греческая Культура на югѣ Россіи. [Раскопки въ Петренахъ Бѣльцевскаго уѣзда Бессарабской губ. 1902 и 3 года. Труды XIII Арх. съѣзда. Табл. XII фіг. 3.
4. „ Деталь з попереднього рисунку.
5. „ Op cit. Табл. IX fig. 5/11.
6. „ Op. cit. Табл. XII fig. 2.
7. „ Деталь з попереднього рисунку.
8. „ Op. cit., Табл. IX fig. 7.
9. „ Gordon Childe. Schipenitz: a Late Neolithic station with Painted Pottery in Bukovina. J. of the Royal Anthr. Iust v LIII, 1929
10. „ Levko Čika'enko Die Bedeutung der schypeni'zer Ansiedlung fur d s Verständnis der Eutwicklung der ukrainischen bemalten Keramik Recueil d'etudes dedie au Dr. W Demetrykiewicz Poznan 1930 tabl. IV fig. 9.
11. „ Gordon Childe. Op. cit.
12. „ Коротке звідомлення Всеукр. Археолог. Комітету за 1926 р. Київ 1927. У. А. Н. стр. 167. Табл. I fig. 5.
13. „ Gordon Childe. Op cit.
14. „ Minns. Scythians and Greeks. Cambridge 1913. Деталь оздоби вази, поданої на fig 34 в с. Крутоборо-динець.

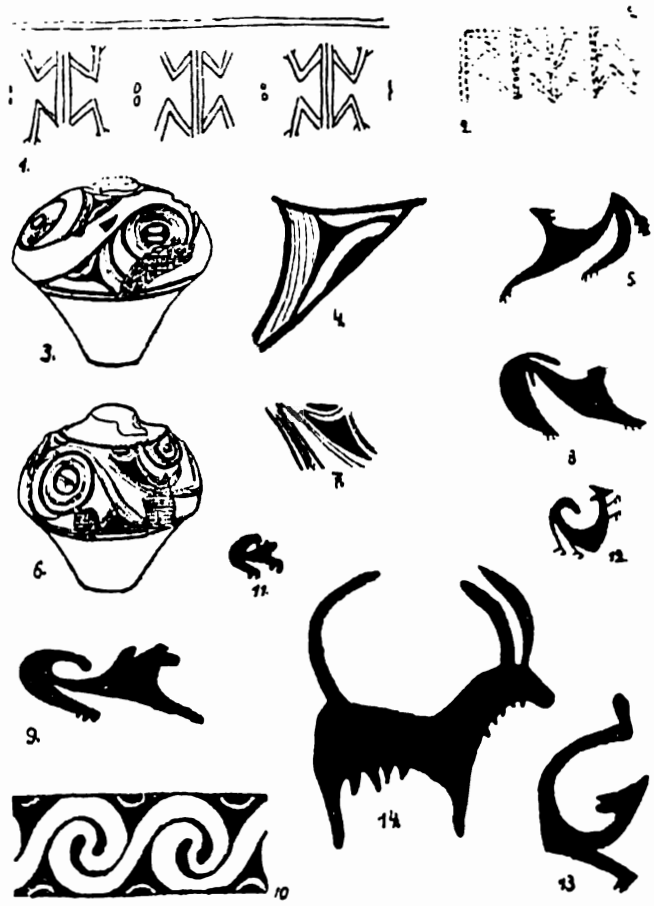

А коли так, то цілком слушно встало б питання, чому саме це явище спостерігається на східніх кордонах територій, занятих культурами спіраль-меандрового орнаментального підложжя, а в центрі та на західних кордонах воно зовсім не зустрічається.

Чи не мала в цьому значіння близість до цих кордонів Азії, з її анімалістичним духом декоративного мистецтва, що так своєрідно міг вплинути на культуру з духом ґеометричним? А тоді далі встає питання, чи „ґеометризм" та „вівіфікаціонізм" не суть явищами, що мають місце на теренах рівалізації двох ріжних по духові свого мистецтва світів: світу анімалістичного та ґеометричного, і чи ґеометризація живих форм та вівіфікація мертвих не означає часом якоїсь духової інвазії одного світу на територію другого?

Цікаво, що, наприклад, в декоративному мистецтві Егейського світу можна бачити, як в молодшій мінойській добі вівіфіковані зображення осьминогів починають знову ґеометризуватись і дають цілком нові орнаментальні форми, зовсім не подібні до тих, що були етапами їхньої еволюції з форм попередніх і що вязали їх з продуктами роспаду спірального орнаменту.

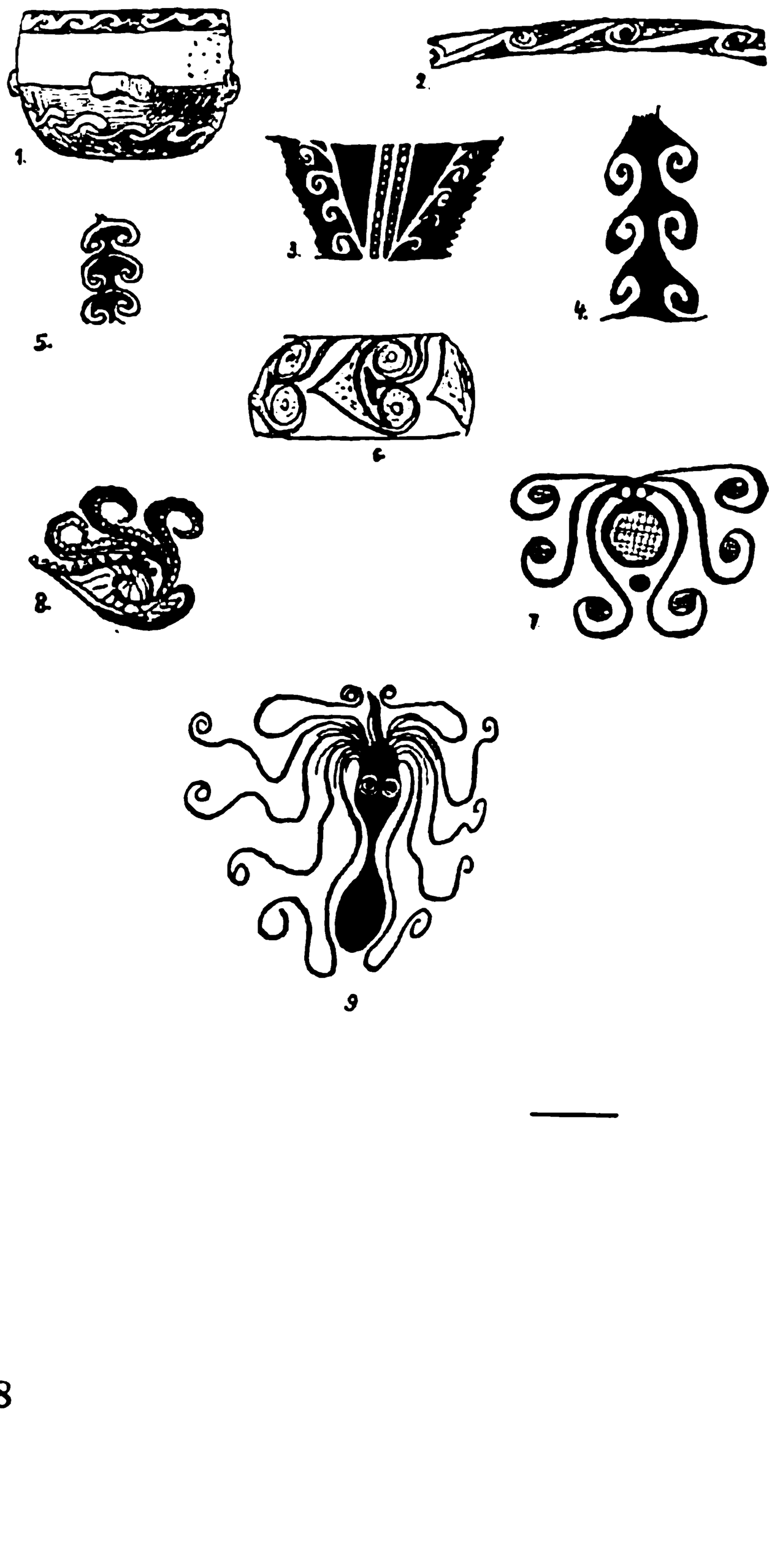

Табл. II.

1. Рис. Oscar Montelius. La Grèce préclassique. Stockholm 1924. Pl. 56 fig. 6.
2. „ Op. cit. Деталь орнаменту вази поданої на Pl. 57. fig 8.
3. „ Теж. Pl. 58. fig. 9.
4. „ „ Pl. 67. fig. 2.
5. „ „ Pl. 76. fig. 1.
6. „ „ Pl. 72. fig. 12*
7. „ „ Pl. 62. fig. 4.
8. „ „ Pl. 71. fig 1.
9. „ „ Pl. 78. fig 8.*

* В оригіналі чорне подане білою барвою а біле чорною.

Симон Наріжний.

Дѣйствія презѣльной брани

(Літопис Григорія Грабянки).

Література предмету. Видання й списки Грабянчиного літопису. Його зміст. Джерела, мова й природа. Помилки в літопису. Значіння Грабянчиного твору. Московська установка автора. Його відношення до окремих історичних діячів. Відношення до Поляків та Жидів. З поглядів автора на соціяльно-політичні та церковні справи. Релігійність автора. Легендарний елемент в літопису. Географічно-політична термінологія автора. Описи військових подій в літопису. Питання про авторство.

Про літопис Григорія Грабянки маємо в історичній літературі кільки більших і менших статей та заміток. Найдавнішою є студія Ів. Самчевського, що за його редакцією Київська Временна Комісія для розбору давніх актів видала Грабянчин літопис р. 1854.[1])

На це видання М. Максимович опублікував р. 1855. у Москвитянин-і (т. V) критичне „Извѣстіе о Лѣтописи Григорія Грабянки . . .“, передруковане потім і в його Собр. Соч. (т. I, ст. 217—230). М. Максимович висловлювався з приводу Грабянчиного літопису, як і з приводу самого „літописця-полковника“, також і в инших своїх статтях, особливо ж в Листах про Б. Хмельницького.

В тому ж 1855 р. в Журналі МНПр. появилася рецензія на київське видання Грабянки, підписана ініціялами А. П. Цей рецензент не визнавав Грабянчиної праці за літопис, лише за історичний твір.[2])

Пізніше про літопис Грабянки писав Г. Ф. Карпов, головно в своєму „Критическом обзорѣ источников . . .“ (1870) і „Началѣ исторической дѣятельности Б. Хмельницкаго“ (1873). В цих працях Карпов дав багато ґрунтовних уваг про твір Грабянки. Його погляди й оцінку Грабянчиного літопису приняли і в значній частині повторювали й пізніші дослідники (як В. Іконніков, Д. Багалій). Карпов перший підніс значіння літопису Грабянки як літературного памятника поглядів його автора й тогочасної доби взагалі. Цей історик підкреслив, що в Грабянки маємо фактично не літопис, а літературно оброблену історію. Всупереч вищезгаданому рецензентові А. П., який признавав Грабянчин твір за цінне історичне джерело, Карпов зовсім не високо ставить Грабянку як джерело й місцями навіть досить жорстоко критикує його.

Деякі уваги про літописну працю Гр. Грабянки можна знайти й у М. Костомарова, який уважав літопис Грабянки за компіляцію з ріжних книг і рукописів.[3]) Сам Костомаров, хоч і вважав Грабянку за другорядне історичне джерело, але дуже багато користувався з цього твору, особливо для перших видань свого Богдана Хмельницького.

---

[1]) Повний титул цього видання: „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ крававшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, Гетмана Запорожскаго, съ Поляки, за найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава, потомъ и Кавѣмира, въ року 1648. отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неоконченной, съ ровныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанног, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грябянки, собранная и самобитныхъ старожиловъ свѣдительствы утвержденная. Року 1710.“ Предисловіе Ів. Самчевського до цього видання на ст. III—XXIX.

[2]) Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1855, т. 89, ст. 21—26.

[3]) Историческія монографіи и изслѣдованія, т. XII.

Володимир Антонович уважав, що праця Грабянки не є літописною, а є спробою прагматично викласти події. Але в своєму курсі про джерела до української історії В. Антонович присвячував літописові Грабянки небагато уваги.

Ще пізніше про літопис Грабянки писав Ол. М. Лазаревський в Київській Старині.[4]) Про мову Грабянчиного літопису дещо дав П. Житецький в своїй праці про Енеїду Котляревського (Київ, 1900). Деякі цікаві згадки про літопис Грабянки можна вичитати в листах П. Куліша до О. Бодянського.[5])

Окремий розділ, багатий бібліографічними вказівками, присвятив літописові Грабянки акад. В. Іконніков у своєму великому Опыт-і Русской Историографіи (т. II, кн. 2, ст. 1572—1582). В літературі про літопис Грабянки праці Іконнікова належить видатне місце.

В останніх роках про Грабянчин літопис писали ще такі автори: акад. М. Грушевський, проф. Д. Дорошенко, М. Возняк, акад. Д. Багалій і М. Горбань.

Свої погляди на літопис Грабянки М. Грушевський висловив первісно у примітці до 2 ч. VIII т. своєї Історії України-Руси (Київ — Відень, 1922 р., ст. 205—206); а в останній час розвинув їх у своїй статті „Об украинской историографіи XVIII в.“[6]) М. Грушевський вважає, що літопис Грабянки не має для історії Хмельниччини сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний.

Проф. Д. Дорошенко в Огляді української історіографії (Прага, 1923 р.) коротко говорить про джерела, зміст і видання, а також подає деякі дати з життя самого Грабянки.

Михайло Возняк в II ч. III т. своєї Історії української літератури (Львів, 1924, ст. 385—388) на кількох сторінках зупиняється на Грабянці, як повістяреві-історикові Хмельниччини; говорить про поширеність твору Грабянки, про його джерела; подає деякі біографічні матеріяли про автора й наводить дещо з самого літопису.

Значно докладніше про все це викладає в своїй історіографічній праці акад. Д. Багалій.[7]) Грабянці присвячено в ній цілий семий розділ (ст. 30—50), а при кінці подано ще й 4 уривки з самого літопису (всі з київського видання 1854 р.): 1) Сказаніе о розличныхъ бранехъ и оружіи козацкомъ и о пищи ихъ; 2) Характеристика Богдана Хмельницького; 3) О приходѣ воеводъ во всѣ города Малороссійскіе і 4) Откуду Палѣй повсталъ повѣсть. У своєму нарисі акад. Багалій висвітлює питання про видання Грабянчиного літопису, його джерела, життя самого Грабянки, його світогляд і відношення до ріжних історичних діячів, значіння літопису в історіографії і його оцінку та мову. Нарис Багалія можна вважати останнім словом науки що до Грабянчиного твору. Цей нарис є де в чому ширший від Іконнікового, але ні в своєму бібліографічному апараті, ні в змісті Багалій не подає по сути чогось нового. До тогож в книжці Багалія трапляються друкарські помилки, особливо в хронології,[8]) не згадано зовсім про цензурну заборону двох сторінок у виданні Київської Комісії 1854 р. і про видрукування їх пізніше Ол. Лазаревським у Київській Старині.

---

[4]) „Опущенная въ печати страница изъ Лѣтописи Грабянки“. Кіевская Стар., 1894 р., т. 47, ст. 297—300; „Къ вопросу о Грабянкиной Лѣтописи“. Кіев. Стар., 1897 р., т. 56, ст. 41—42.

[5]) Видруковані в Кіев. Стар., 1897 р., т. т. 58 і 59.

[6]) В Известиях Академии Наук СССР, 1934 р., № 3, ст. 215—223.

[7]) Нарис української історіографії: Джерелознавство, вип. 2. У Києві, 1925 р.

[8]) Напр., рік видання літопису Туманським поставлено 1783. — ст. 30, хоч там же й 1793 р.; дата листа Куліша до Бодянського на ст. 31. зазначена 1864 р., замість 1846-го.

Після виходу книжки Багалія коротку замітку про Грабянку подав ще М. В. Горбань, як гасло в Большой Советской Энциклопедии, з зазначенням там і головнішої літератури. Та для повноти треба згадати ще замітки-гасла про Грабянку в рос. Енцикльопедичному Словникові й Новому Енцикльопедичному Словникові Брокгауза-Евфрона й инш. подібних виданнях. Про самого Г. Грабянку найдокладніші відомості містить „Малороссійскій Родословникъ" В. Модзалевського.

Нарешті в самий останній час на сторінках Известий петербурзької Академії Наук появилася згадана вже стаття акад. М. Грушевського про українську історіографію XVIII в., присвячена головно праці Грабянки. З неї довідуємося, що М. Грушевському в останній час доводилося багато займатися памятниками української історіографії XVII—XVIII ст. ст., і то — як в аспекті чисто історичному, так і в історично-літературному. Виклад про висліди цих своїх занять М. Грушевський залишав на далі — він, мабуть, так і лишився не здійсненим! — в тій же своїй статті автор поділився лише деякими загальними враженнями і спостереженнями що до Грабянки. Вони тим цікавіші, що М. Грушевський підходить до Грабянки з ширшим розглядом — оцінює його в звязку з иншими тогочасними памятниками, особливо ж з т. зв козацькими літописами. Останні він називає творами знаменитого „сословія військових канцеляристів", вихованого Київською Академією. Ці діячі — військові канцеляристи — своїми літературними працями підготовляли національне відродження українське XIX в.

М. Грушевський пригадує, що в представників київської вченности XVI—XVIII в.в., в їх відношенні до козацтва та його верхів, помітне значне хитання. Феофанова ієрархія (митрополит І. Борецький і инш.), обовязана допомозі козацтва, рахувалася з його бажаннями й потребами. З того часу маємо кільки памяток Київської Школи, творених в аспекті української козаччини (як знаменита Протестація, Вірші на смерть П. Сагайдачного і инш.). Навпаки, ставленики Володислава IV (митрополит П. Могила і инш.) відмежовувались від козацьких аспірацій і виявляли лояльність до шляхетської Речи-Посполитої. На позиції вірнопідданих лишилися ці вчені духовні не тільки під час менших рухів козацьких, а навіть і за повстання Б Хмельницького. Тільки коли вже козацтво набуло рішаючого значіння в Краю, київська ієрархія була змушена з цим рахуватися; але й тоді вона лишилася сама по собі — її політика часом сходилася з політикою Війська Запорозького, часом росходилася. І тільки згодом, коли новий суспільний устрій укріпився, київська академічна корпорація задеклярувала бажання піддатися під протекторат Війська Запорозького і віддати йому на службу своїх муз. Сталося це аж за гетьманування Ів. Самойловича, а часи Мазепи були кульмінаційним пунктом цього гетьманського меценацтва. Але тісного щирого союзу й тоді не витворилося. Київська ієрархія й школа дуже легко вреклися свого патрона і свої панегирики та компліменти замінили хулою та прокляттями. Це — каже М. Грушевський — не могло зробити доброго враження на козацьку інтеліґенцію.

Академичні кола — читаємо далі в тій же статті М. Грушевського — взагалі не виявили належної уваги до потреб і настроїв козацької інтеліґенції також і в історичному обґрунтованні її політичних аспірацій. В Синопсисі виявилася повна безучасність київських академичних кол до історичних дезидератів козацької старшини: в усіх своїх виданнях Синопсис замовчав героїчну боротьбу українського козацтва й навіть з'ігнорував саме козацтво, як факт місцевого історичного життя. Навіть академичні літератори часів Мазепи не заповнили цієї прогалини; це зауважив ще Феофан Прокопович і в своїй реториці закликав присвячувати більше уваги оте-

чественій історії, бо вона спотворена в польських творах. Та його поради не мали помітних наслідків.

І от в цей час — каже далі М. Грушевський, — ніби стративши надію на київську академичну корпорацію, беруться за історіографію виховники Київської Академії з знаменитого „Сословія військових канцеляристів", що стало предметом гордощів для пізніших українських патріотів. Ці військові канцеляристи після упадку Мазепи й провадять занедбану київськими богословами історичну роботу, з'осереджуючи свою увагу замість княжої Руси на козацькій боротьбі XVII ст. Таким був лубенський писарь Стефан Савицький з своєю „Повѣстью о козацкой войнѣ съ поляками" 1718 р. і С. Величко з своїм „Сказаніемъ о войнѣ козацкой съ Поляками . . ." р. 1720, і Гр. Грабянка з його „Дѣйствіями презѣльной брани . . ." і инш.

„Дѣйствія . . ." Гр. Грабянки, на думку М. Грушевського, містять найбільш яскравий і повний відбиток поглядів і сподівань свого класу; це є найбільш впливовий і фундаментальний твір „літератури військових канцеляристів". „Дѣйствія . . ." Гр. Грабянки — по вислову М. Грушевського — є сурогатом епічного героїчного твору, що його даремно сподівалися старшинські кола від представників духовної вчености. Праця Гр. Грабянки була самою впливовою в свій час і тому заслуговує на якнайдокладніше дослідження. Треба дослідити численні списки цього твору — каже М. Грушевський — і зробити нове наукове його видання.

„Дѣйствія презѣльной брани . . ." вперше видав Ф. Туманський в часопису „Россійскій Магазинъ" (1793 р., ч. II і III). Видавець додав до літопису пояснення незрозумілих слів, але не зазначив імени автора. Уривки з Грабянчиного літопису друкував І. Срезневський в „Запорожскій Старинѣ" (1833 р., I, ч. 2), також без імени автора. Не називаючи імени автора, згадував про Грабянчин літопис і Рігельман, який користувався ним для свого „Літописного повіствованія . . ." Літописом Гр. Грабянки цікавився, як видно з листів П. Куліша, й О. Бодянський. 26. червня 1846 р. П. Куліш писав О. Бодянському з Петербурґу, що посилає йому початок літопису Грабянки.[9]) Правдоподібно, Бодянський мав намір опублікувати цей літопис в московських Чтеніях і збирав для цього матеріял. Хотів він, мабуть, дістати список Грабянки й з Київської Комісії для розбору древніх актів, бо в листі з Борзни 9 січня 1847 р. Куліш писав Бодянському таке: „Грабянки не дають, сами друкуватимуть".[10])

І справді р. 1854-го Київська Комісія видала „Дѣйствія презѣльной брани . . ." вже як літопис Григорія Грабянки. Передмову до цього видання з розбором Грабянчиного твору написав Іван Самчевський; йому ж належить і редакція цього видання. Куліш у своєму листі до Бодянського 27. березня 1855 р. згадує про це видання — його відзив так про редакцію як і про передмову Самчевського далеко не похвальний.

Працю Самчевського над виданням Грабянчиного літопису найдокладніше оцінив М. Максимович. Його стаття „Извѣстіе о лѣтописи Гр. Грабянки, изд. 1854 г. Кіев. Врем. Ком." датована 29. VI. 1855. на Михайловій Горі. Максимович признав працю Самчевського поважною, але не вільною від помилок. Останніх у київському виданні Грабянки справді не мало. Видавці не знали навіть про видання Туманського 1793 р., — на це видання перший вказав М. Максимович. Акад. Д. Багалій пояснює це тим, що з „Рос. Магазина надто вже велика рідкість зробилася; до всього, там

[9]) Кіевская Старина, 1897 р., т. 58, ст. 401.
[10]) Кіевская Старина, 1897 р., т. 59, ст. 34.

на літопису не було зазначено ймення Грабянчиного".[11]) Але навіть і сисходительний в цьому Багалій є тої думки, що видання Київської Комісії не може задовольнити філолога.

Київська Комісія не мала оригінального рукопису Грабянчиного літопису. Авторський оригінал цього твору як не був так і не є відомий. Але списків його збереглося багато — тепер їх відомо до 20-ти! — і коротких, і повніших, і давніх. В Петербурзьку Публічну Бібліотеку перейшов список А. В. Марковича; туди ж, як видно з звідомлення (1899, ст. 161—162), перейшли ще два списки. Лілеєв у своему опису рукописів бібліотеки Чернігівської Духовної Семинарії (СПБ, 1880, ст. 85) зазначав чернігівський список. Між рукописами московського Общества історії і древностей є два списки; при чому обидва вони мають відміни від друкованого — в скорочення, додатки й переробки; третій примірник Грабянчиного літопису був Венелінський.[12]) Історик М. Маркевич зве свій список, за його власником, Писаревським літописом; йому ж, як твердить акад. Багалій, належав також список Максима Плиски. П. Куліш у листі до Бодянського 21. серпня 1846 р. пише, що Маркевич називає Грабянчин літопис Писаревським, а літопис Плиски місцями й Фроловським („Онъ называетъ ее по обыкновенной своей безалаберности и такъ, и такъ".[13])

Київська Комісія при виданні Грабянки мала в своєму роспорядженні 6 чи 7 списків літопису — про це в передмові редактора сказано якось неясно (порівн. на ст. 22, 23 і 28). З них три списки належали тодішньому голові Комісії М. О. Судієнкові, два списки були М. В. Юзефовича і один список А. В. Марковича. За основний список при виданні було взято один з списків М. Судієнка, як найповніший і найдавніший, писаний письмом початку XVIII в. Цей список добре зберігся. Цікаво, що первісно він належав Гр. А. Полетиці, у спадкоємців якого його й придбав М. Судієнко разом з инш. книгами й рукописами. В цьому спискові є, між инш., „Похвала віршами Хмельницькому отъ народа Малороссійского", після чого на ст. 14 залишене місце для портрета Б. Хмельницького, „отрисованого слово въ слово съ куншту штихованого магистромъ . . . немчиномъ Кгданскимъ, которого имя и прозваніе . . . Кгвилгелмъ Гондій"; а на ст. 15 залишене місце для герба Войска Запорозького, наданого гетьманам від Ст. Баторія 1576 р. Далі йдуть вірші на герб малоросійський. Взагалі ж окремі списки між собою досить значно ріжняться — і розмірами, й мовою. При виданні Київської Комісії ніби бралися на увагу й инші списки — деякі відміни навіть зазначені під текстом в примітках, — але докладного порівнання всіх списків Грабянчиного літопису Редакція київського видання не зробила. У передмові Самчевського в цій справі натрапляємо на протиріччя: в одному місці редактор пише, що приймалися на увагу всі п'ять списків, які були в роспорядженні Комісії (ст. XXV), а далі стверджує, що три списки Судієнка не бралися на увагу (ст. XXVIII), хоч між цими трьома списками мусив бути й той основний, з якого друковано (стор. XXII—XXIII).

Як читаємо в передмові І. Самчевського, при виданні літопису Грабянки Комісія строго трималася рукопису, зберігаючи по-можливости його правопис і характеристичні відтінки. Всеж, для більшої зручности читання були допущені деякі зміни, а саме: відділені прислівники від імен, в багатьох місцях сполучені з ними; в закінченнях слів поставлені ъ і ь; знищені скорочення під титлами; приняте сучасне вживання розділових знаків і літери *и*, с. т. перед голосівкою вона замінена літерою *і*; роки й числа

[11]) Джерелознавство, ст. 30.
[12]) Чтенія МОИДр., 1906 р., I, ст. 224—230.
[13]) Кіевская Старина, 1897 р., т. 58, ст. 403.

вазначені сучасними цифрами; для одноманітности приняті одинакові закінчення в іменах прикметникових на — *ого* і т. инш. (Передмова, ст. XXVIII—XXIX). П. Житецький висловив жаль, що Київська Комісія в своєму виданні не відмітила ріжниць між окремими списками, які вона мала в своєму роспорядженні, а також, що Комісія допустила у виданні зміни правописні.[14])

У виданні Грабянчиного літопису 1854 р. випущені ст. 195—196. Цей цензурний пропуск торкається Бруховецького, якого обвинувачує П. Дорошенко, що він „на вѣчное себѣ проклятіе, народъ свободній, недавно отъ лядского плѣненія, съ многопролитіемъ крове, дерзновеніемъ и мужествомъ свободившійся, доброволнѣ же Москвѣ поддавшійся, ради тягчайшаго еще порабощенія, попустилъ воеводамъ по всѣхъ градѣхъ быти, и данѣ отъ всякой душѣ и со всѣхъ маетностей, такожде пошлини со всѣхъ промисловъ взимати, и на воеводъ всѣмъ людямъ работати, до нихъ же ни гетманъ, ни полковники, ни всѣ начальницѣ козацкіе не имѣютъ въ волностяхъ ихъ никакого дѣла, занеже и прежнихъ вѣковъ нашему народу россійскому того не бывало . . .“ Далі йде про нищення Бруховецьким московських воєвод на Україні, як Бруховецький велів тих воєвод убивати і т. д. Цей пропуск у виданні Грабянчиного літопису 1854 р. через сорок літ опублікував А. Л(азаревський) на сторінках Київської Старини (1894 р., т. 47, ст. 297—300) п. з. „Опущенная въ печати страница изъ лѣтописи Грабянки“.

Отже, з огляду на те, що видання Київської Комісії зроблене без наукового апарату, зі змінами й з цензурними пропусками — воно не може вважатися за вповні наукове.

В додатку до літопису Грабянки Київська Комісія видрукувала ще „Собраніе Гетмановъ Войска Запорожскаго Малой Россіи, предъ Хмельницкимъ бывшихъ“ (ст. 259—261), починаючи з Предслава Лянцкоронського 1506 р. До Б. Хмельницького названо в тому Собранії гетьманів 19 (останній Барабаш). Двадцятим гетьманом записано Б. Хмельницького, про гетьманування якого „и его военніе дѣйства“ викладає Грабянка окремо на ст. 261—264. (Дата смерти Б. Хмельницького тут поставлена 17. VIII. 1657). Окремо наведено далі „Имена полковимъ городамъ и полковникамъ, по обоихъ сторонахъ Днѣпра за Хмелницкого будучимъ . . .“ (ст. 265—267). Далі йде „Реєстръ гетмановъ по Хмелницкого смерти будучихъ, и за нихъ отправуючихся военихъ дѣйствіяхъ“ (ст. 269—271). В Приложенія-х до київського видання Грабянки опубліковані ще уривки з літопису Л. Боболинського, з додатком листа Іс. Копинського до кн. Яр. Вишневецького з 1634 р., з реєстром чернігівських князів; при кінці книжки подано пояснення „неврозумительних“ слів, показчик імен, спис друкарських помилок і зміст.

Літопис Грабянки починається „Объявленіемъ къ читателю . . . коея ради вини сія исторія начатся писати“. З погляду докладности опису подій самий літопис можна поділити на три частини. З них основна, середня, містить роки Хмельниччини, якій присвячена найбільша частина праці. Подіям до-Хмельниччини присвячено всього 31 сторінку. Автор насамперед подав сказаніе „О началѣ проименованія козаков и откуду нареченни отъ коего племени и рода; купно же и о древнѣйшихъ ихъ дѣйствіяхъ сокращеннѣ“ (ст. 3—16). Пояснюючи походження й назву козаків, автор спростовує В. Коховського, який „отъ козъ дивнихъ козаковъ нарицаетъ“,

[14]) П. Житецкій. Энеида Котляревскаго въ связи съ обворомъ малорусской литературы XVIII в. и древнѣйшій списокъ ея. К. 1900.

і Стрийковського, що виводивъ їх від „древняго своего нѣкоего вождя козака", і Ґваньїні, який „отъ свободи ихъ тако нарекшихся разумѣетъ быти". Супроти цього автор виводить назву козаків від Скифського народу Козар, що від них ніби козаки й походять. Метаморфоза козарського імени на козацьке сталася після татарського нападу. Автор докладно подав історію Козар, оповідає про їхні звичаї, їжу, одяг, відносини до Греції й т. п. Цей огляд давнішої історії Козар автор у заголовку називає „древнѣйшими дѣйствіями" козаків. Далі він заповідає говорити не про всіх козаків, „точію о самихъ собственнѣ Козакахъ Малороссійскихъ".

Описові подій до Б. Хмельницького автор присвячує неповних 15 сторінок (ст. 17—31). Тут в шости сказаніях він подає історію України до Б. Хмельницького. Починається вона сказанієм про те „како Малая Россія подпаде лядскому игу". Автор згадує текст з Апостола: „отъ похотей бываютъ брани, отъ браней раздѣляются царства и запустѣваютъ" (ст. 17). Здійснення цього він добачає і в історії Руси. Монарх, „самодержецъ всея Россіи и страхъ многимъ царствомъ Равноапостольній князь Владиміръ" перед своєю смертю поділив царство на части; між синами-спадкоємцями зайшла усобиця. Через це „попущеніемъ Божіимъ" напав на „Русскую землю нечестивій Батій и пленив ю..." Потім Гедимин Вел. литовський побив руських князів і прилучив Київ до своєї землі, а пізніше Казимир польський княженіє Київське у воєводство перемінив. Про всі ці зміни на Україні — запанування Татар, Литовців і Поляків — автор оповідає дуже схематично. В третьому сказанії він говорить „о розличныхъ бранехъ (з Поляками) и оружіи козацкомъ и о пищѣ ихъ". Відносини з Поляками спочатку були миролюбиві, але потім стали ворожими — в наслідок чого козаки відійшли за Дніпровські пороги. Автор описує побут козаків, їх одяг, їжу, спосіб ведення війни, військовий устрій, звичаї й т. д. Розділ цей написаний живо, але не без фантастики. Далі йдуть сказанія „о гетманѣ козацкомъ Шаху и Подковѣ, и о различныхъ бранехъ козацкихъ", „откуду и чего ради возсташа казаки на Поляковъ", „о Хмелницкого родѣ, и о войнѣ на Цецорѣ", „о козацкой войнѣ зъ Ляхами подъ Переяславлемъ; и о гетманѣ Тарасѣ, чесо ради воста на Поляки".

Слідуючим сказанієм „чесо ради воста Хмелницкій на Поляковъ" починається в літопису оповідання про саму Хмельниччину. Заголовки окремих сказаній в цій частині мають назву здебільшого по війнах Б. Хмельницького: на Жовтих Водах, під Корсунем, про похід Б. Хмельницького під Збараж, Броди, Львів і Замостя, про збаразьку і зборівську перемогу над Ляхами, про похід козаків на Волохи, про війну Берестецьку, під Білою Церквою, на Батозі, Жванецьку, про війну Дрижипільську, про похід Хмельницького в польські краї 1655 р. Між цими воєнними сказаніями автор оповідає й про ріжні инші події часів Хмельницького, головно політичні: про вибір його на гетьманство, про польських послів до нього й про послів Б. Хмельницького до ріжних монархів, про комисарів польських, про умову з Москвою й т. п.

Третя частина літопису містить оповідання про події після Б. Хмельницького. Ці записи доведені аж до 1709 р. й закінчуються вибором І. Скоропадського в гетьмани. З р. 1664-го оповідання про події укладаються по роках; при чому зберігається також і система сказаній. Після Хмельницького виклад став все сухіший і сухіший аж переходить (особливо з 1698 р.) в якийсь реєстр подій, майже без ніяких подробиць.

Що до джерел, якими користувався Гр. Грабянка для свого літопису, то ця справа не цілком ясна й не достаточно досліджена. Деякі джерела

автор називає сам, деякі — установлюють дослідники на основі тексту його літопису. У своїм „Объявлені-ї къ читателю . . .“ Грабянка виразно зазначає, що він складав „Історію сію“ за певними джерелами, а не видумував подій. По вислову акад. Багалія, Грабянка „сам був правдолюбець“, залежав од джерел і старався дати правдиву історію. Як джерело до своєї праці, автор називає: Діаріуш наших воїнів в обозі писаний, духовні і мирські літописці й повіствування самовидців. В тій же своїй передмові автор згадує історичні праці Кромера, Більського, Стрийковського, Ґваньїні, Коховського, Пуфендорфа й Гібнера („Объявл. къ чит.“, ст. I), а в окремих сказаніях самого літопису принагідно згадує або й посилається ще на Ботера (ст. 5), Синаксар (ст. 10), Твардовського (ст. 100), Синопсис київський (ст. 229, 231) і наводить текст з Апостола (ст. 17). Взагалі ж, як це зауважив ще Г. Карпов[15]), автор, хоч в передмові й називає джерела, але в самому літопису, за малими винятками, не вказує, що звідки взяв.

Редактор київського видання І. Самчевський у своїй передмові в числі джерел Грабянчиного літопису називає ще офіційні акти — ріжні договори, привілеї, листи й т. п. (ст. XIX). За Самчевським це ж повторюють і інші дослідники. Але сам автор про це не каже, хоч і наводить дещо з подібних матеріялів, правда — в редакціях далеко не автентичних. Самчевський взагалі надто ідеалізує Грабянку як історика-літописця. Це видно, наприклад, з твердження Самчевського, що Грабянка користувався всіма своїми джерелами з строгим вибором, з надзвичайною обережністю й безсторонністю, маючи на увазі саму істину й нічого не додаючи від свого розумування. (Передм, ст. XX).

На першому місці між своїми джерелами Грабянка називає якийсь „діяріуш наших воїнів в обозі писаний“. Багалієві це нагадує такий же діяріуш Сам. Зорки, що ним користувався С. Величко. „І можливо — каже акад. Багалій — що й Грабянка теж користувався з цього самого діяріуша, бо він посилається не на діяріуші а на один діяріуш, а таким для тих часів був діяріуш Зорчин“[16]). Всупереч цьому, Г. Карпов уважає, що назва діяріуш така загальна, що майже нічого не каже.

Під „лѣтописцями духовними й мирськими“, на думку Самчевського, треба розуміти: Четьї-Мінеї, Степенні книги, твори Стрийковського, Коховського і особливо Твардовського. („Война Домова“ була одним з головних джерел для Грабянчиного літопису — Передм., ст. XX).

До устних джерел — переказів старожилів — Самчевський відносить в літопису такі оповідання: про будівлю Кодака, про добуття Б. Хмельницьким у Барабаша привілеїв, про польських послів під Білою Церквою 1651 р., про останню раду Б. Хмельницького і про його смерть та инше. Але на чому Самчевський основує таке своє твердження, не знати... Бо дещо з цього Грабянка міг і вичитати; деякі ж „преданія и разсказы“ міг він чути не від самих учасників чи самовидців, а пізніше, коли ці оповідання стали вже леґендарними.

Ще менш ясною є справа взаємовідносин літопису Грабянки з літописом Самовидця. На думку М. Максимовича, „не має сумніву, що літопис Самовидця .... був серед джерел Грабянки, літопис якого про останні роки XVII ст. є очевидним з нього запозиченням. Але, в свою чергу — каже далі Максимович, — і Грабянчин літопис послужив для нього (с. т. для літопису Самовидця! С. Н.), а саме: початок, пізніше приробленний до літопису Самовидця, звичайно тим самим, хто продовжив його до 1734 р.,—

[15]) Начало исторической дѣятельности Б. Хмельницкаго, ст. 217.
[16]) Джерелознавство, ст. 35.

взятий з літопису Грабянки, що видно й з тих же помилок чи анахронізмів".[17]) Г. Карпов, всупереч цьому твердженню Максимовича, доводив, що частина літопису Самовидця, а саме — Лѣтописецъ прежде Хмелницкого бывшихъ Гетмановъ — послужила джерелом для літописного зводу Грабянки,[18]) хоч Грабянка з цього джерела — на думку Карпова — багато дечого випустив і переробив.

В. Іконніков не сумнівається в тому, що літопис Самовидця був серед джерел для Грабянки і вказує на те, що з часу гетьманування Бруховецького помітна залежність літопису Грабянки від літопису Самовидця, а для останніх років XVII ст. очевидне навіть запозичення.[19]) Але при тому Іконніков зазначає, що деякі роки у Грабянки описані повніше ніж у Самовидця (як 1672, 1674 і инш.). Самчевський у своїй редакційній статті зауважує, що літопис Грабянки в багатьох місцях надзвичайно схожий з літописом Самовидця т. щ. тяжко рішити, чи Грабянка користувався Самовидцем, чи навпаки (Передмова, ст. XVIII). На думку М. Грушевського, текст Грабянки показує, що головним джерелом його повісти був Коховський, з українських очевидне користування Самовидцем; инші джерела не ясні, і для докладнішої аналізи бракує самої підстави — наукового видання тексту.[20])

Отже погляди дослідників на цю справу росходяться й для устійнення їх потрібні дальші студії про джерельну основу Грабянчиного літопису, з'окрема ж про відношення його до праці Самовидця.

Літопис Гр. Грабянки написаний книжною мовою, якою писали українські письменники кінця XVII і початку XVIII ст. В мові цього літопису мають виразну перевагу церковно-славянські форми, але при тому в ньому досить яскраво виявлені й народні українські елементи. П. Житецький, який найбільше досліджував філолоґічну сторону цього памятника, каже, що він написаний „славянорусскою рѣчью съ сильнымъ малорусскимъ пошибомъ".[21]) Мову таких творів, як Грабянчин літопис, Житецький називає „славяно-малорусскою".[22]) Житецький підкреслює пристрасть Грабянки до славянської мови; пристрасть ця у Грабянки настільки значна, що навіть звичайні, побутові слова він приодягає в славянські звуки й форми. Він, наприклад, пише *есень* (зам. *осень*), *нань* (зам. *на него*), *двадесяти, сожещи, посѣщи*. Він уживає також славянських сполучників, як *абіє, аки, аще, обаче, убо* і т. д. Але при тому Грабянка не міг уникнути в своєму літопису і вживання елементів народньої мови. Вони зустрічаються в нього, як у формах так і в окремих звуках. Основне *и* у нього постійно змішується з *ы*. Подекуди в нього *и* стоїть замість *о (пидъ горою, одійти)*; значно частіше *и* стоїть замість *ѣ* (напр., *розстриляти* ст. 186, *высикли* ст. 230, *плиниша* ст. 237, *крипкимъ* ст. 190, *укрипился* ст. 199). Ще частіше вживає він *ѣ* замість *і*, і то як в пнях, так і в формах слів (напр., *собѣрати* ст. 155, *тогдѣ* ст. 187, *Сомковѣ* ст. 176, *хуторѣ, монастирѣ, запорожцѣ, землѣ* ст. 171, *мелницѣ* ст. 191 і т. д.). Нерідко зустрічається українське *у* замість *ы* в дієсловах (напр., *добувати* ст. 202, *добувши* ст. 168, *забувши* ст. 240, *здобувшися* ст. 177, *попустошували* ст. 232, *повимучувавши* ст. 219, *хожували* ст. 237). Трапляється здвоювання голосівок (напр., *сповѣданне* ст.

---

[17]) Извѣстіе о Лѣтописи Григорія Грабянки, Собр. соч., т. I, ст. 219.
[18]) Начало истор. дѣятельности Б. Хмельницкаго, ст. 231.
[19]) Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, ст. 1578.
[20]) Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, примітка на ст. 205—206.
[21]) П. Житецкій. Энеида... ст. 10.
[22]) Ibid. ст. 14.

инших джерел. Але всеж — каже Карпов — Грабянка місцями дозволяє собі й цілковито перефразовувати звістки „Лѣтописца прежде Хмелницкого бывших гетманов" і саме тут, ніби нарочито, він і робить не тільки описки, але й грубі помилки".

Джерел своїх Грабянка — на думку Карпова — не міняє. „Відомі нам джерела твору Грабянчиного — пише Карпов — зустрічаємо в нього здебільшого в незіпсутому вигляді. Грабянка ... лише зводить їх і при противенстві звісток вибірає якусь одну. При цьому виборі ми не бачимо, щоб тут грав важну ролю особистий смак автора зводу. Грабянка — твердить Карпов — настільки добросовісний, що в своєму бажанні досягти істини при користуванні джерелами йому иноді можна признати свого роду критичний такт. У власних поясненнях фактів трудно запримітити в Грабянки нахил зміняти їх або надавати їм специфічний відтінок для якоїсь прихованої думки. При тому ж у Грабянки здебільшого звістки самих джерел поставлені окремо від коментарів" [25]). Для зрозуміння такого признання і компліментів Г. Карпова на адресу Грабянки треба мати на увазі, що при всій неґації Грабянчиного літопису, як історичного джерела, Карпов особливо підкреслює, що Грабянка оповідає про все „безъ всякой вражды къ Великой Россіи", а що в нього навпаки „видна постоянная благодарность къ защитникамъ единовѣрнымъ и единоплеменнымъ". З боку достовірности — читаємо далі в Крит. обз. ист. Карпова — до літопису Грабянки треба ставитись з більшою обережністю, ніж, напр., до літопису Самовидця. Сказанія літопису Самовидця мають безпосереднє походження, а Грабянка описував події через кілька десятків літ після них, використовуючи оповідання сучасників, память яких могла сильно зраджувати. Грабянка, замість простого оповідання про події дав літературно написану „історію", в складанні якої фантазія приймала жваву участь, але — додає Карпов — не з ціллю спотворення звісток, а щоб їх прикрасити. Вказівок на джерела, де треба, в цьому літопису не має [26]).

В певний звязок з джерелами та їх використованням треба поставити й помилки в Грабянчиному літопису. Тих помилок не мало. Вони помітні, що називається, простим оком, навіть при поверховому читанні видання Київської Комісії — хоч в цій книзі деякі помилки правдоподібно пояснюються друкарськими хибами. Не даром Г. Карпов, згадуючи про помилки в Грабянчиному літопису, іронично зауважує, що Грабянка всіх бояр, які мали зносини з Б. Хмельницьким, називає боярином В. В. Бутурліним, а самого Б. Хмельницького оточує „енералами й полковниками".

З рецензентів київського видання найґрунтовніший розбор літопису Грабянки зробив М. Максимович, який у своїй статті вказав на помилкові відомості так самого літописця як і редактора твору (Самчевського). Максимович вказав помилки що до кількости полків і числа козаків у них, далі плутанину в іменах деяких полковників козацьких, зазначив і деякі хронологічні прогріхи Грабянки, перейняті ним від Коховського, а цим останнім від Пасторія.

З неправильно названих полковників Максимович називає Павицького і Адамовича. Іменем Павицького означають полковника Канівського. Але справжнє прізвище цього полковника було Савич, златинщене — Sawicius. Коховський при писані помилково замінив *S* на *P* — вийшло Pawicius; потім зукраїнізували закінчення з *ius* на *кий*. Таким способом канівського

[25]) Начало истор. дѣятельности Б. Хмельницкаго, ст. 238.
[26]) Критическій обзоръ источниковъ..., ст. 56.

169, *Запорожжа* ст. 189). Здебільшого вживаються мягкі свистящі (*столицѣ* ст. 180, *танцями* ст. 236 і т. д.), а також і свистящі, що повстали з горлових (*повазѣ* ст. 161, *присязѣ* ст. 218, *мурашцѣ* ст. 216 *монарсѣ* ст. 158). П. Житецький відмічає в літопису Грабянки ще дієслівні форми українські (*запобѣсти, вимогти, плисти, памятати* і т. п.), а також і деякі інші українські особливості. Цікаво, що Грабянка в словах *царь* і *государь* ставить на кінці ъ і при тому послідовний і при відмінюванні — в родовому у нього стоїть *царя* (ст. 246). Зустрічається у нього також форма *въ Украинѣ*, замість *на Україні*.

У виданні Київської Комісії 1854 р. при кінці книжки додано „Объясненіе неврозумительныхъ словъ", що зустрічаються в літописові Грабянки і в инш. виданих при ньому творах. Там пояснено більше 500 слів, здебільшого українських. Коли до цього додати, що багато українських термінів не ввійшло в цей словник, то стане ясним, що український елемент в літописові Грабянки дуже значний.

Але при виразно українському характері мови цього твору, в ньому попадаються місця в чисто московському стилі. Напр., про московського посла Бачмакова, який їздив на Україну десь р. 1663. „новихъ ради въ Козаками статей постановленія", автор каже, що він, „послишавши яко король Полскій со многою воинскою силою идеть на Украину, ничтоже не творивъ, тощъ къ Москвѣ возвратися" (ст. 183).

Г. Карпов признавав мову Грабянчиного літопису за риторичну. Це не зовсім так. Натомість треба зазначити, що описи Грабянки місцями драматизовані — напр., опис приняття лядських послів у Б. Хмельницького 1648 р., як гетьман мовчки подав грамоту, а воєвода прочитав і стиснув плечима, посли переглянулися між собою і т. д.[23]) Літописець залюбки вживав діялоґізації викладу, промов і віршів.

Що торкається природи Грабянчиного літопису, то в цій справі найдокладніше висловився Г. Карпов. Останній вважає, що літопис Грабянки складений не в спосіб точного зведення, зшивання літописних записів, оповідань самовидців, оригінальних документів і т. п., а скоріше в спосіб переробки матеріялу в формі історії або роману[24]) Грабянка — каже Карпов — здебільшого не переписує цілком їх звісток, а скорочує, доповнює з инш. джерел, видобуває з них істотне і все це переповідає по своєму. Але так здається — читаємо далі у Карпова — лише на перший погляд; в дійсности ж Грабянка лише зшиває звістки ріжних джерел, викладаючи їх зміст своєю мовою. Але там, де йому доводиться користуватися „лѣтописцемъ прежде Хмелницкого бывших гетмановъ", він здебільшого раб свого джерела; за Грабянкою можна майже цілком возстановити цього літописця. Звістки останнього иноді переписуються слово в слово, а доповнення до них з инших джерел ставляться майже цілком окремо. Єдине, що иноді дозволяє собі робити автор зводу з цим своїм джерелом — це розставляти його звістки і фрази, перемішуючи їх звістками і фразами

---

[23]) „Виговскій исходатайствовалъ приходъ у Хмелницкого посломъ Лядскимъ, и егда прійдоша, рече Мясковскій: что тако Гетмане Запорожскій, безъ отвѣту пословъ Кролевскихъ удержалъ еси долго, аще миръ, аще брань, буде намъ провозвѣстна, пустити было насъ къ себѣ; нѣгъ бо такой обичай ни въ поганъ, даби во узахъ безъ вини пословъ держати. На сіе слово Хмелницкій помолчалъ; таже вземъ на столѣ въ подъ ковра хартію дастъ Воеводѣ, на ней же бѣ написанъ сицевъ статній образъ. (Далі наведені статті Б. Хмельницького).

Сіи статті Воевода прочетъ стиснулъ плечима и дастъ прочіимъ чести, которіи созрѣвшеся (взглянувшися) рекоша..." (ст. 64—65).

[24]) Начало историч. дѣятельности Б. Хмельницкаго, ст. 215.

полковника Савича перейменовано на Павицького й з цим іменем він фігурує не лише в літопису Грабянки а також і в іменному покажчикові Самчевського. В инш. історичних творах — зауважує М. Максимович — цей самий Савич має прізвище: Канівський (тут імя полку стало його власним прізвищем), а також Кононович (у Симоновського) . . . Подібні ж метаморфози в літературі траплялися й з прізвищами инш. козацьких полковників. Напр., Антон Жданович (Zdanowicius) через помилку в перших літерах у Коховського названий Adamowicius, а звідси в українських памятках пішов уже Адамович, хоч в дійсности за Б. Хмельницького козацького полковника з таким прізвищем не було. З приводу списка полковників і полкових міст за Б. Хмельницького, в якому зазначено 34 міста (ст. 265—267), Максимович зауважує, що вдійсности вони були полковими в ріжний час (не тільки за Б. Хмельницького); так само й названі там полковники — деякі були за Б. Хмельницького, деякі пізніше.

Та яким докладним не є критичний розбор М. Максимовича, він всеж не вичерпує всіх помилок Грабянчиного літопису. Тих помилок є значно більше. Вони торкаються як козацьких часів так і давнішої доби української історії. Не ставлючи своїм завданням винотовувати всі їх тут, вкажу всеж для прикладу деякі.

На ст. 15. літопису подибуємо твердження, що „Татари на Русскую землю пришедши . . . стольній градъ Кіевъ до основанія разори р. 1248." І там же читаємо, що зустріч Батия з воїнством западних стран „подъ градомъ Ленчицею" сталася в 1247 р. (ст. 15). Чи це друкарська помилка, чи помилка автора або переписувача — не знати. Про литовське запанування на Україні читаємо на ст. 17 таке: „. . . воста еще Гедиминъ Великій, князь Литовський, и пришедъ на Кіевъ, 1320 року побилъ надъ рѣкою Ирпенемъ князей Русскихъ и прилучилъ Кіевъ къ своей землѣ, поставивъ намѣстника своего Миндовкга, князя Олшанского . . ." Про Косинського на ст. 24. читаємо, що він „року 1594 подъ Пяткою отъ Ляховъ пораженъ былъ". Про Наливайка автор пише, що його на Солониці поляки погромили р. 1597. (ст. 25). На ст. 28 читаємо, що гетьман Тарас бився з ляхами під Переяславом р. 1628. Будування Кодака датується десь від р. 1639 (ст. 30). Перед тим, на ст. 29. читаємо, що „Остраницю Гетмана и Гуню, убили въ Варшавѣ". Коронного гетьмана Миколу Потоцького автор іменує на ст. 41. Павлом Потоцьким, хоч перед тим на ст. 40 називає його справно Миколою. Оповідаючи про Берестечко, автор зовсім не згадує про те, що хан силомиць затримав у себе Б. Хмельницького й І. Виговського, хоч ця подія мала в цій битві рішаюче значіння. В літопису Грабянки справа представляється так, ніби „ханъ и Хмелницкій подъ Берестечкомъ отбѣгъ", а „нѣцыи повѣствуютъ, яко нарочно Хмелницкій остави козацкое войско, ибо не во всемъ ему Козаки повиноватися начинаху . . ." (ст. 105). Смерть Б. Хмельницького автор датує 15. серпня 1657 р., хоч в дійсности Б. Хмельницький помер 27. липня 1657 р.[27])

Не бракує в літопису Грабянки й протиріч. Так, на ст. 117-118 читаємо, що Б. Хмельницький велів, щоб Гуляницькому голову відрубали (це по одному спискові, а по другому — Гуляницький ніби ухилився від гніву Б. Хмельницького до манастиря), а на ст. 122 стоїть, що Гуляницького Б. Хмельницький посилає до московського царя послом. І все це діється в один і той самий 1653 р., і ніяких пояснень до цього не подано.

---

[27]) Про дату смерти Б. Хмельницького цікаві міркування в працях Г. Карпова — „Критич. обзоръ источниковъ . . ." і „Г. Костомаровъ какъ историкъ . . ."

І всеж, не дивлячись на численні помилки, Грабянчин літопис довший час був популярним історичним твором і дуже важним історичним джерелом, і тільки порівнюючи не так давно він стратив це своє значіння. Погляди дослідників на значіння Грабянки в історіографії ріжняться. Давніше дослідники оцінювали цей твір як історичне джерело, в останніх часах дехто дивиться на нього вже лише як на літературний памятник.

І Самчевський, і Максимович поміщали Грабянку що до докладности між Самовидцем і Величком — він менш докладний ніж Величко, але докладніший за Самовидця. В Грабянки є багато цікавих подробиць, відомих тільки йому; він наводить деякі розмови, листи й инш. матеріяли, яких ми не подибуємо ні в кого з инших авторів. Та особливо цінною вважали дослідники ту частину Грабянчиного литопису, що охоплює 1649—51 р.р., опис яких у Величка страчений.

Як цілком вірогідним історичним джерелом, Грабянчиним літописом користувалися кільки авторів. Він служив, насамперед, для автора Історії Русов і Ріґельмана. „Порівнюючи цей літопис Грабянки — читаємо у Карпова — з відомим твором Конїського, ми бачимо, що він, в числі багатьох инших матеріялів, служив джерелом для його Історії Русов.[28]) В Грабянчиному літопису, на думку Самчевського, міститься дуже важне підтвердження Історії Русов що до третьої війни Б. Хмельницького з Поляками, перемоги під Жванцем і Зборовського договору, потім таких відомостей як про смерть Остряниці, будування Кодака й инш. (Передмова, ст. XXI). Що до Ріґельмана, то Самчевський твердить, що Ріґельман багато взяв з Грабянки для свого Літописного Повіствованія — при чому, Ріґельман брав цілком або з незначними змінами. До таких запозичень у Літописному Повіствованії належать описи їжі й зброї козацької, битви на Жовтих Водах і під Корсунем, знищення поляків і жидів у Нестерварі й инш. містах, добуття Бара, посольства від Яна Казиміра й инш. монархів до Б. Хмельницького, приняття послів, битви під Зборовом, Збаражем і Берестечком, оповідання про останні роки Б. Хмельницького, початок гетьманування Ів. Виговського, війну з Пушкарем і инш., описи деяких подій в доби пізніших гетьманів і т. д. З літопису ж Грабянки — на думку Самчевського — взяв Ріґельман і офіційні документи та вірші до свого Літописного Повіствованія (Передм., ст. XXI—XXII).

Користувалися Грабянчиним літописом також і инші автори — як автор „Краткого Описанія Малороссіи“ [29]), Маркевич для своєї „Исторіи Малороссіи“ [30]) і инші. Та найбільше покористувався цим джерелом М. Костомаров для своїх історичних моноґрафій, особливо для Б. Хмельницького, якого він в значній мірі написав на основі Грабянчиної праці[31]). Пізніше, під впливом критики, найбільше Г. Карпова, Костомаров ґрунтовно переробив свою моноґрафію про Б. Хмельницького, але відтиск Грабянчиних „Дѣйствій...“ на ній залишився і в пізніших виданнях.

В оцінці Грабянчиного літопису, як історичного джерела, Г. Карпов багато в чому сходиться з М. Грушевським. Останній, розглядаючи „Дѣй-

[28]) Г. Карповъ. Критич. обзоръ источниковъ..., ст. 53.

[29]) Ор. Левицький. Передмова до літопису Самовидця, ст. VII.

[30]) В. Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, ст. 1580.

[31]) Г. Карпов вирахував, що майже $^1/_{10}$ частина Костомарового „Богд. Хмельн“ написана по „Исторіи о презѣльной брани...“ Костомаров користувався цією „Исторіею...“ по рукопису. Карпов уважав („надо полагать“), що це та сама праця Гр. Грабянки, що її видала Київська Комісія 1854 р., хоч сам Костомаров цього не підтверджує і навіть „Исторію о презѣльн. бр....“ цитує окремо від літопису Гр. Грабянки. Критикуючи Грабянку, як історичне джерело, Карпов при цій нагоді болюче б'є й Костомарова за те, що той надміру покористувався Грабянчиним твором для своїх моноґрафій.

ствія . . .“ в звязку з инш. козацькими літописами, каже, що був час, коли т. зв. козацькі літописи високо ставились, як важне й вірогідне джерело для історії України XVII ст., особливо її революції. Але настав час критики. Розвінчали найраніше Історію Русов, потім Величка і Грабянку, а в останній час навіть і Самовидця, хоч останній був найбільше надійним. Виявилося — каже М. Грушевський, — що козацькі літописи занадто були несамостійними, заснованими на польських літературних джерелах, а в частинах більш самостійних були ці твори — неточними, суб'єктивними і навіть фантастичними. В міру вияснення цього всього інтерес до них все зменшувався — ними все менше займалися, їх неперевидавали й мало досліджували. Але — читаємо далі в М. Грушевського, — хоч вони і втратили значіння як історичні джерела, вони не перестали бути надзвичайно цікавими памятниками свого часу (з погляду історично-літературного).

Не можна не погодитися з М. Грушевським у тому, що значіння Грабянчиного літопису, як історичного джерела, з часом значно зменшилося. Справді, про події української історії XVII ст. ми маємо тепер багато офіційних і инш. вірогідних свідоцтв. Але всеж, нам здається, недоцільним викреслювати Грабянку з списка історичних джерел. Цілком вірно, що Грабянка — як каже М. Грушевський — надавав дуже мало значіння історичній акрибії й фактичній повноті. Та вже безперечно, перебільшеним є дальше твердження М. Грушевського, що Грабянка дуже легко поводився з історичними фактами, що він безоглядно („без зазрения совести“) компонував не тільки промови й діялоґи за прикладом своїх класичних взірців, але також і небувалі факти, як що вони були йому потрібні, щоб виразніше, яскравіше виявити захоплюючі його ідеї. В цьому відношенні давніші твердження Карпова й инш. дослідників про Грабянку як добросовісного компілятора, що не видумував подій а лише використовував джерела, здаються нам вірнішими. Не маємо підстав сумніватися і в правдивости самого автора, коли він каже; „Не буди убо чтущимъ разумѣти, яко нѣчто где отъ своего умствованія приложихъ, но якоже рѣхъ отъ достовѣрнихъ историковъ написанная и отъ очевистихъ свѣдителей сказуемая, собрахъ і написанію предахъ“ [32]). Треба погодитися з Багалієм, який признавав Грабянку правдолюбцем, що в своїй історичній праці залежить тільки від своїх джерел; так само як і Величко й Грабянка міг би сказати — коли помилялися вони, то помилявся й він разом з ними [33]).

На думку М. Грушевського, установка Грабянки чисто літературна, а його ціль не стільки інформаційна, скільки емоціональна — що він хотів відбити в уяві читача яскраві картини козацької слави й величний образ безсмертного вождя. Це до певної міри так. Так само вірні й твердження Багалія про те, що в Грабянки, як і в Величка, було розвинене національне почуття, що він хотів, щоб і українці мали свою історію на зразок Кромера, Пуфендорфа й инш. Про це дещо говорить сам Грабянка в своєму „Объявленіі къ читателю“. Але в тому ж об'явленії автор пише, що він „не коею либо любострастною славицею, но общою возбужденій ползою судихъ и сего вѣрнѣйшаго Россійскаго сина благоразумного вожда Богдана Хмелницкого, Малую Россію отъ тягчайшаго ига Лядского Козацкимъ мужествомъ свободившого и Россійскому Монарсѣ изъ столними гради въ первобитность приведшого немолчная дѣйствія не оставляю въ пепелѣ погребенніхъ повѣстми свѣту явити, являя

---

[32]) Объявленіе къ читателю . . ., ст. II.
[33]) Джерелознавство, ст. 36.

во вся народи, яко не точію сами Славенно — россійскіе Монархи мужества своего страхомъ обносили вселенную, но и раби ихъ за отечествіе собственныхъ государей и за обиду Россіянъ могутъ и премощнѣйшихъ чуждихъ Монархъ силамъ вооружившись противустати" (ст. III—IV. Розбивка моя. С. Н.). В цьому виявлена головна ціль його праці. Його завданням є показати українську лояльність супроти Москви, українські заслуги перед Москвою й тим обґрунтувати українські права. Це основна ціль автора. Його установка глибоко московська. Він нічого актуального не доводить супроти Поляків і инш., його оповідання постійно навязується на відношення українців до Москви.

Московську установку Грабянки зауважує й М. Грушевський, але він надто підкреслює ще соціяльний (старшинський) інтерес автора й тим дещо ослабляє виразність його основної ціли. В літературі канцеляристів, до якої належать „Дѣйствія...", на думку М. Грушевського, висувалася теорія преємственности привілеїв хліборобського класу, узаконених старим шляхетським кодексом — Литовським Статутом. В цій літературі — твердить М. Грушевський — доводилося, що місцеві православні роди ще королівськими грамотами були признані рівноправними з польськими шляхетськими родами, а що потім ці королівські привілеї були порушені й що повстання Б. Хмельницького було протестом проти цього порушення. Після того, як Москалі виявили тенденцію обвинувачувати разом з Мазепою й Мазепинцями всіх українців (цілу Малоросію) в шатости й зрадництві й на цій підставі анульовати всі договори з нею й усі обіцяння та обовязання, козацька інтеліґенція в своїх історично-літературних творах старалася нагадати про колишню славу, видатні діла і службу козацтва для Росії в боротьбі з її історичним ворогом. Крім цього — каже М. Грушевський — в цих творах задовольнялася потреба козацьких верхів підвести під своє привілейоване становище (соціяльне і політичне) історичні підстави — нагадати, що „замислом і мужеством" саме цих значних верхів і родів сталося звільнення України від релігійних і національних утисків і що ці верхи цілком оправдано претендують на керівну ролю, як спадковємні вожді „малоросійського воінства". Всі ці погляди особливо яскраво виявилися в Грабянчиних „Дѣйствіях..." М. Грушевський саме цим і пояснює надзвичайну популярність Грабянчиного літопису — те, що він протягом цілого століття, аж до появи Історії Русов, домінував в українській історичній літературі

Московська установка Грабянки виявляється насамперед в тій старанности, з якою він підкреслює заслуги українського козацтва перед Москвою. Коли Б. Хмельницький піддавався під царя московського а король і хан рішили Москву і Козаків огнем і мечем воювати, Хмельницький про це „Великому Государю сотвори вѣстно" (ст. 129). Цар висилає в литовські краї свої війська, а „такожъ и Гетманъ Хмелницкій посилаетъ изъ своего войска козацкого до Царского Величества подъ Смоленскъ полкъ Нѣжинскій и Чернѣговскій, при которихъ позволилъ зо всѣхъ полковъ и охочому войску ити". Добровільна охота служити Москві була в українців така велика і тих добровольців було так багато, що їх було „ажъ на осемъ полковъ роздѣлено" (ст. 130). Ці козацькі війська являли на війні чудеса хоробрости. Напр., добуваючи Смоленська, „предъ лицемъ Его Монаршимъ козаки отважне у приступахъ ажъ на верхъ муровъ Смоленскихъ по лѣстницахъ збѣгали, и отъ Нѣмцовъ и Поляковъ въ города забивани, а многіе въ городъ наскакавши и погибли. Якую отвагу козаковъ Царское Величество самъ видячи велми онихъ улюбилъ..." (ст. 130). Особливо старанно нотує автор факти військової кооперації козаків з москалями в останніх десятиліттях. Його короткі літописні записи в цих ро-

ках, це вдебільшого відомості про участь козаків у московських походах, про козацькі перемоги й жертви для Москви. Автор ніби умисне старається піднести заслуги козаків для Москви. Про все инше він або зовсім не згадує, абож пише дуже й дуже коротко.

Під 1687 р. читаємо в літопису про похід В. Голіцина „съ Великороссійскими войсками подъ Перекопъ"; „где и Гетманъ Самуйловичъ, въ шестидесятъ тисящихъ мушкатировъ доброго войска Козацкого, въ компаніи былъ" (ст. 234).

В 1688 р. „градъ Самару Россіяне и Козаки устроили"; далі читаємо, що „Козаки весь Очаковскій посадъ сожгли и людей забрали" (ст. 235).

В 1689 р. Мазепа з козацьким військом брав участь у другому поході Голіцина на Крим. Автор описує козацькі заслуги й жертви в цьому поході (ст. 236).

В 1690 р., „Войско козацкое ходило подъ Очаковъ; где посадъ сожгли и много обидъ Татарамъ подѣлали" (ст. 236-237).

В 1692 р. козацькі війська знову ходили під Очаків, „тамо посадъ сожгли и съ ясиромъ воспять возвратилися" (ст. 237).

В 1694 р. козацьке військо Очаків спустошило і полон турецький взяло; і ще мало цього року походи на Татар (242).

В 1695 р. Мазепа з Шереметовим „четире турецкіе гради, каменіемъ мурованіе, надъ Днѣпромъ въ Спасовъ мясопустъ (постъ) виняли и градоначальниковъ со женами и съ дѣтми, и военихъ людей янчаровъ, со всѣми ихъ богатствами такожде армати и можчарѣ спѣжовіе, великіе и маліе, и всѣ военніе Турецкіе припаси забрали, и раздѣливши, въ Великую Россію и Малую отпровадили, а градъ Козѣкерменъ и градъ Мубекъ и Асламъ до основанія разорили . . ." (244).

В 1696 р. знову козацькі війська воювали татар; при чому військові демонстрації на Лівобережжі проти татар робив і Шереметов, особливо з своєю дивізією колмиків (ст. 245).

Дуже докладно зупиняється автор на Озівському поході 1696 р., на який після смерти царя Івана Окексієвича „виправился повторне подъ Азовъ Государъ царъ Петръ Алексеевичъ съ великими силами и дивнихъ нѣмецкихъ разнихъ штукъ военними фурѣями и арматами, съ кгранатами, и войску Малороссійскому пятнадесятимъ тисящимъ в тую жъ компанѣю быти. Якожъ найскорѣй виправивши Гетманъ Мазепа оное число Козацкого войска, учинилъ надъ онимъ Наказнимъ Гетманомъ Чернѣговского Полковника Якова Лизогуба; а съ нимъ послалъ Полковниковъ: Гадяцкого Михаила Бороховича, Прилуцкого Димитрія Горленка и Лубенского Леонтія Свѣчку, такожде и Компанѣй Федковъ полкъ и Сердюцкій полкъ Кожуховского. Которіе, идущи зѣло спѣшно, приспѣли подъ Азовъ въ Петровъ постъ и поставлени за Азовомъ внизъ рѣки Дону отъ моря и отъ Кубанской орди, и занявши самий Донъ рѣку обозами, отняли сообщеніе — коммунѣкацію полевому Татарскому войску съ сиделцами Азовскими, — которіе до того часу зношовалися совѣтами, спомоществовалися запасами и посилками чрезъ тое порожное мѣсто, землею и водою; а Царское Величество, ставши судномъ на устіѣ рѣки Дону, не пустилъ Турковъ, кораблями пришедшихъ, въ моря. Что видя Татаре, яко надъ надежду путь имъ той свободній, аще и тайній, къ облеженцомъ Азовскимъ воспященъ, всѣми силами своими начали великія, еже-день, чинити на обозъ козацкій нападенія, желающе... на коняхъ, вземши въ кораблей Турковъ въ Азовъ на помощъ впровадити; но ради храбрости и бодрого Козацкого ока и отпору, не возмогли того доказати. Напослѣдокъ, водою въ нощи проездя, Турки съ Азова дали о себѣ знати полевой Ордѣ, а

Орди Туркамъ на кораблѣ; и того Коваки досмотривши, стражъ крѣпкую надъ рѣкою утвердили и не дали имъ отнюдь о своей нуждѣ извѣщати и зноситися съ собою.

И аще колкрати, яко съ града випоромъ Турки вибѣгаючи, тако и Орда съ поля на Козацкій обозъ нападающи, Козаковъ поражали; обаче Козаки, при Божіей помощи, не дожидая нѣмецкихъ чрезъ нѣсколко недель готующихся подкоповъ и штурмовъ, сами давнею своею розгорѣвшися охотою, дерзновенно зведши чрезъ валъ Азовскій съ Турками великій бой, цѣлій день въ огнѣ страшномъ на непріятеля жестоко валячися, прислугу свою Царскому Величеству противу невѣрнихъ даже до нощи являли, токмо съ оружжа огнистого палячи непохибно, убивающе безпощадно и снопѣями на валъ скачуще мужественно, не токмо Турковъ оружіемъ изручъ ломали, корогви ихъ хватали, и канатами водними за палѣ закидающе, палѣ градскіе съ валу виворочали и въ градъ дѣру чинили,— но и на оную едини другихъ въ градъ увалитися принуждали и заохочали. Въ каковой Марсовой охотѣ, милѣйшая была всякому смерть, нежели животъ; где Турки, не могуще отъ валу оружіемъ Козаковъ отбити, мѣшками нѣкоимись приправивши порохъ и запаливши, за валъ извергали и Козаковъ опаляли, — но ни тимъ что успѣли. Потомъ ровъ глубокій въ градѣ, близь валу, противу штурмовъ Турки ископали, даби Козаки, когда въ градъ увалятся, въ оній ровъ упали; но ниже то имъ что поможе, — понеже турецкій блякавъ въ-нощи доставши, четири армати съ оного въ свои шанцѣ и нѣчтось наметовъ и инихъ вещей впровадили. Сіе во утрешній день рано увидѣвши Азовскіе жители, Турки, и взирающе, что Козаки, болше еще возмужавше, охотно собирающися въ великія купи, и не щадя живота своего, начинаютъ, не укрѣпившися и пищею, устримлятися — силное нападеніе на градъ учинити, и уже многіе началници (начатки) Царскому Величеству предъ Его Монаршими очима въ прислугу, и матерѣ своей Малой Россіи, на лонѣ своемъ ихъ воспитавшей, на славу являюще, — тогда, забивше о животѣ своемъ, начали на вали градскіе отчасти наступати; тогда Турки, видя Козаковъ, охотою розженнихъ непреодолѣніе и свою крайную погибель, начали на миръ взивати и милости у Царского Величества просити, — что и получили.

Которого войска Малороссійского прислугою Царское Пресвѣтлое Величество бывши зѣло доволенъ, не токмо у столовъ своихъ доволно всѣми изобиліи Наказного Гетмана, съ Полковниками и всѣми началами, и знатное Товариство утверждалъ, но и въ обозъ малороссійскій всѣхъ запасовъ поемихъ и ядомихъ толь премного надалъ, что не токмо не могли изжити и съ собою забрати, но и продати не все возмогли; а зверхъ того, еще на чернь пятнадесятъ тисящъ рублей денегъ, а на знатнѣйшихъ Козаковъ и Сотниковъ во всѣ полки — на коегожда по пятнадцять червонцовъ далъ; такожде Гетмана наказного и всѣхъ полковниковъ пребогато обдарилъ и со премногою милостію въ доми своя отпустилъ" (ст. 246—248),

Того ж року Мазепа з Шереметом, з наказу царя, ходив на Коломак проти хана кримського. Цар Мазепу потім милостиво приймав і обдарував.

В 1697 р. Мазепа з боярином Долгоруким плавали Дніпром „на суднахъ воднихъ, називаемихъ фуркатахъ" проти турецького і татарського війська (252).

В 1698 р. Мазепа з Долгоруким знову мали „нѣсколько боевъ съ Татарами", а потім Мазепа по наказу Петра їздив у Вороніж, „где судна морскіе на Дону рецѣ готовали; откуду Гетманъ съ премногою милостію былъ отпущенъ" (254).

В р.р. 1699. і 1700. козацьких походів не було, бо цар в цей час ні з ким не воював; зате в 1701 р. походів знову було багато.

В 1701 р. козацькі війська ходили з Петром I „подъ градъ Шведскій Ругодевъ"; того ж року Гадяцький полк і Запорожці „ходили до Пскова, для отпору Шведовъ"; туди ж ходив і Мазепа, і миргородський полковник Д. Апостол. Потім Гадяцький полк ходив з під Пскова до Риги з Репніним, а Миргородський полк з під Пскова ходив з Шереметовим до Юр'єва „и тамо шведское войско разграбили, где забитъ полковникъ Малороссійскій Пашковскій" (ст. 255).

В 1703 р. „посилалъ Мазепа съ Лубенскимъ Судіею Кичкировскимъ Козаковъ за Волгу къ Шеремету, ради збунтовавшихся Башкирцовъ" (256).

В 1704. і 1705. рр. Мазепа з козацькими військами („малороссійскими") виступав проти Шведів.

В 1706 р. „Полковникъ Стародубскій Миклашевскій отъ Шведовъ забитъ. Такожде и полковникъ Переясловскій Иванъ Мировичъ со всѣмъ полкомъ своимъ взятъ Шведами въ неволю" (ст. 257).

Московська установка автора літопису виявляється виразно і в його ставленні до окремих історичних діячів — персонажів його літописних „Дѣйствій". Найповніше і найприхильніше виявляє автор своє відношення до „вѣрнѣйшого Россійского сина благоразумного вожда Богдана Хмельницкого, Малую Россію отъ тягчайшого ига Лядского Козацкимъ мужествомъ Свободившого..." (Объявл. къ чит., ст. III). Б. Хмельницький, цей „преславный вождь запорожскій" (ів., ст. II), „Мужъ хитръ въ воинствѣ и розумѣнъ зѣло" (ст. 31), „былъ съ природы розуменъ и въ науцѣ языка латинского бѣглій" (ст. 33). В звязку з смертю Б. Хмельницького автор пише про покійного – як це зауважив ще Самчевський і потім Карпов — в стилі, яким писав давній наш літописець про Святослава. Б. Хмельницький — читаємо в нього — це „Мужъ поистинѣ, имени гетманского достоинъ, много дерзновенъ въ бѣдствія входити, множае совѣтенъ въ самихъ бѣдствіяхъ бяше, въ немъ же ни тѣло, коими либо труди изнурено, ні благодушество противними навѣтъ побѣждено быти можаше; мрози и зноя терпѣніе равно, пищи и питія не елико непотребное иждивеніе, но елико естеству довлѣяше толико вкушаше; сномъ ни въ нощи, ни во днѣе побѣждашеся; аще же когда отъ дѣлъ и упражненія воинского времени избываше, тогда мало почиваше, и то не на многоцѣнныхъ одрѣхъ, но на постели яже воинскому мужу приличествуетъ; спящи же паки не печашеся, дабы уединенніе коему мѣсто избѣрати, но и между немалимъ воинскимъ кличемъ, ничто же о томъ радящи, съ тихостію сна пріимаше, одѣяніе ничимъ же отъ прочіихъ рознствующее; оружіе точію и кони мало что отъ иннихъ лучшее; мнози многожда его воинскимъ плащемъ покровенна между стражми отъ труда изнемогоша почивающа созерцаху; первій на брань, послѣдній по уставшей брани исхождаше..." (ст. 153).

Але при таких яскравих похвалах для свого улюбленого героя, автор подекуди згадує й такі моменти, що ніби кидають тінь на славного козацького вождя. Він твердить, наприклад, що Б. Хмельницький був несправедливим і в залежности від обставин пускався на хитрощі. Після Білоцерківського договору гетьман побоювався, щоб і його самого не видав хто ляхам, — „понеже и своимъ не вѣрилъ, чесо ради являючись Ляхомъ вичливимъ многихъ козаковъ и по неправедной лядской жалобѣ самъ за шеи бралъ и на горлѣ каралъ, абы той ему часъ трудный якъ перебувши, Ляховъ фортелне уловити" (ст. 112).

Всеж ніщо не може захитати подиву автора з подвигів Хмельницького. Його адорація чи не найяскравіше виявляється у віршованій похвалі до

портрету Б. Хмельницького.[84]) Ця „похвала вѣршами Хмелницкому отъ народа Малороссійскаго“ така:

Богдан Хмелницкій се изображенній
Воинъ въ Россіи славній, непобѣжденній.
Чревъ его Украина на ноги повстала,
Ибо подъ игомъ Лядскимъ мало нескончала,
Искоренилъ Унію, гонилъ Ляхи аъ Жиды
И прочіе народи подъ такими виды.
О коль велегласнѣи вѣсти торжественніе
Славу его пронесе даже по вселенной,
И Трацку страну смертни нападоша страхи,
Егда луну ихъ Марса досязаху прахи!
Симъ смертію побѣжденъ смерти не голдуетъ,
Въ сынахъ своихъ Россійскихъ живетъ и воюетъ.

Українських діячів з перед-Хмельниччини автор згадує досить коротко і мало до кого з них виявляє своє відношення. Про великого князя Володимира пише як про „Самодержца всея Россіи и страхъ многимъ Царствамъ Равноапостольного князя . . .“ (ст. 177). Похвально згадує „благовѣрного Князя Симеона Олелковича, иже, по разореніи Батіевомъ, пусту лѣтъ двѣсти и тридесятъ стоящую святую, небесиподобную церковъ Печерскую обновилъ многимъ иждивеніемъ имѣнія своего“ (ст. 17-18). Дуже прихильно висловлюється він про П. Сагайдачного, як про гетьмана славного, великого заступника і оборонця православної віри і т. п. „И когда бы Гетманъ сей Запорожскій Сагайдачній аъ Козаками Туркамъ и Татарамъ не воспятилъ, то бы Турки въ Россіи и Полшѣ аъ Церквей и Костеловъ для коней стойли поробили“ (ст. 27).

Пояснюючи причини повстання козаків проти поляків, автор представляє Косинського як ревносного благочестивого заступника православних, а про Наливайка росповідає як про „сина православія“ і „ненависника унії“.

З сучасників і сподвижників Б. Хмельницького автор майже нікому не дає спеціяльної характеристики. Про Барабаша, який приховав королівський лист, він каже, що Барабаш „Ляхомъ прихиленъ бяше, ово яко своей користи токмо искій, ивволяше самъ во благахъ жити, а о войску не радяше ниже обидѣ ляцской“ (ст. 39). Королеві Владиславу автор приписує надзвичайну мудрість; за мудрістю цього короля „Ляхи въ волностяхъ и достаткахъ поживши, такъ распустилися, же войни и забыли“ (ст. 57). „Богъ бо хотя Ляховъ болше чревъ Хмелницкого смирити, отятъ отъ нихъ . . . мудрость кроля Владислава“ (ст. 57). У звязку зі смертю Адама Кисіля, автор каже, що це був „мужъ благочестивъ и вѣры Греко-Русскія великій бѣ побожникъ во словесахъ бѣ Сладокъ, Украинѣ пріятенъ отъ древняго и славного рода идяй Святолда, бывшого въ року 1128 Русского Гетмана“ (ст. 118).

Про Ів. Виговського, „иже еще на Жолтихъ Водахъ взятъ во плѣнъ аъ Ляхами и зъ воинствомъ козацкимъ Ляховъ воюя, и добръ совѣтъ имъ подавая“, автор свідчить, що з нього був „мужъ мудръ и въ писаніи искусенъ“ (ст. 58). Але оповідаючи далі про події звязані зі смертю Б. Хмельницького автор представляє І. Виговського хитруном, притворщиком і злодієм. Виговський хитростію добув собі на раді дозвіл підписуватися гетьманом Війська Запорозького, потім украв „болѣе милісна денегъ“ у Хмельницького і „беззаконіе ко беззаконію прилагая, ко украденнимъ денгамъ приложи еще украсти и клейноти войсковіе...“ (ст. 157).

[84]) Портрет цей у відомих нам списках не вберігся, але мусів бути в оригінальному рукопису.

„Дѣйствія" Виговського на гетьманстві неправедні, він сам „легкомислній" (ст. 164), „яко тать и вѣроломецъ" (ст. 166). В иншому місці автор пише, що Виговський хитрий і „утаенний супостатъ, образомъ и вещію ляхъ" (ст. 158) і невдячний до Б. Хмельницького, який його викупив у татар, і возвисив, і обогатив. Виговський — це „врагъ Всероссійскій" (ст. 157); супроти царя він „супостатъ и явний измѣнникъ" (ст. 158), великий властолюбець і т. п. Гадяцька унія це легкодумний акт Виговського. Характеризуючи Виговського, на часах і ділах якого автор зупиняється ще досить докладно, він ніби протиставляв його світлій постаті Б. Хмельницького. Московська установка автора в оцінці українських діяч' виявилася й у записі про смерть (розстріляння) Виговського. „И такъ воєвода Русскій и Сенаторъ Коронній, за неповинную кровъ людскую (ст. за Конотоп! С. Н.) и за несодержаніе Монаршой присяги, Гетманство скончилъ поносно и безчестно" (ст. 186). Так само й про П. Тетерю автор говорить як про зрадника цареві.

Не менш негативне ставлення автора й до Ів. Бруховецького, якого він наділяв такими епітетами, як „завистливий", „злобний" тощо. Неприхильне відношення автора й до Васюти Золотаренка. На Бруховецького він особливо недобрий за Сомка, якого він ідеалізує. „Якимъ Сомко — каже він — вождь есть храбръ и во дѣлахъ воинскихъ искусенъ, найпаче же, яко не щадяче своего здоровія, за честь и славу Его Царского Величества, при своемъ щастію, вѣрно и мужественно поборяетъ, хотяху вси единодушно совершеннимъ его Гетманомъ устроити . . ." (ст. 177); і в инш. місці знову підтверджує, що „Сомко бысть воинъ храбрій и смѣлій, уроди, возраста и красоти зѣло дивной, всего же паче Царскому Величеству слуга наивѣрнѣйшій и въ исполненіи воли Его Государской наиохотнѣйшій" (ст. 182). „Каковъ же мужъ сей красотою и возрастомъ бяше, отсюду можна есть розумѣти, яко егда Татарику ихъ посѣщи повелѣно, тогда онъ, прочихъ усѣкнувши, пріиде съ обнаженнимъ мечемъ и къ Сомковѣ, которого увидѣвши началъ со удивленіемъ, купно же и жалостію, вопрошати: „и сего ли сѣщи подобаетъ?" Егда услиша, яко и ему всяческо умрѣти предлежитъ, возгласи: „о несмисленніи и немилосердніи глави! Сего человѣка самъ Богъ роди на показаніе свѣту . . . ви же — нерозсудніи — и сего не жалѣете предавати смерти!" Но ни тако что успѣ, ибо Бруховецкій, злобствуя на ихъ по-премногу, конечній извѣтъ даде всѣхъ више реченнихъ мужей умертвити" (ст. 182).

Автор говорить про „неситное крове хотѣніе" Бруховецького, який душогубне поклав основаніе для свого гетьманування (ст. 181). Оповівши про смерть Бруховецького, автор додає, що „такъ Богъ отмстилъ на Бруховецкому неповинную кровъ Сомкову и прочіихъ полковниковъ и знатного товариства, ихъ же онъ, наступуючи на Гетманство и за своего уже гетмановання, множество погубивши, чини ихъ и имѣнія голотѣ запорожской роздаде, и на ихъ уповаше . . ." (ст. 198).

По відношенню до Як. Сомка, автор неприхильно ставиться й до епископа Мефодія (Филимоновича), називає його завистливим (ст. 177). Це тому, що Мефодій підтримував Васюту на гетьманство супроти Сомка.

Та'як Сомка, високо ставить автор і паволоцького полковника Івана Поповича („мужъ храбръ", ст. 183). „Поистинѣ — каже він — аще би сіе два союзніе мужи: Поповичъ, глаголю, и Сомко далѣе пожили, то могли би старого Хмелницкого дѣлемъ слѣдствовати . . ." (ст. 183—184). Зате П. Дорошенка за його спілку з Турками автор називає безбожним і честолюбцем. Добре згадує він про Многогрішного: „Сей Гетманъ — пише він — Украину всю соединилъ и смирилъ, и у Царского Величества, за выступки прежде бывшихъ Гетмановъ и Бруховецкого противу Его

Царского Величества всему войску Запорожскому отпустити и вѣчне тихъ винъ не поминати — упросилъ и статути на волности прежніе потвердилъ, — и новіе, даби воеводамъ въ Малороссіи не быти, постановилъ" (ст. 206).

Для Самойловича автор не висловлює особливих похвал, але всеж ставиться прихильно, найбільше за його вірність до царя (ст. 210). Прихильно відзивається автор і про С. Палія, який користувався милостю царя й був мужественний і серед усіх полковників на Задніпрянщині перший (ст. 240—241). Під 1696 р. в звязку з Озівським походом автор згадує наказного гетьмана Якова Лизогуба, що був „мужъ въ добродѣтели и въ воинскихъ трудѣхъ искусній" (ст. 250). Своє відношення до Мазепи автор виявляє в словах: „Мазепа змѣнивъ...", а ще перед тим згадує, що він дітей Самойловича згубив „злохитрним дѣйством" (ст. 235).

Як уже сказано, автор виявляє виразну прихильність, навіть відданість, до московського православного царя. Свою оцінку українських діячів він переводить саме з погляду їхнього відношення та вірности московському монархові. Перед царем у автора виразний респект. Згадуючи про московського царя, автор уживає й дещо з титулу або таких виразів як „Милость Его Монаршая", Царське Величество, Великий Государь, під Високодержавною Его Монаршою рукою і т. д. (ст. 200—201). Росповідаючи про свавільства запорожців, як вони обрали Бруховецького, автор згадує й про те, як вони „даже до самого лица Царского Величества писаху" (ст. 178). Про инших монархів автор у такому стилі не висловлюється — титулятура їх у нього значно скромніша. Прихильність автора до декого з московських царів переплітається в нього аж з моментами чудесного. Напр., описуючи під 1697 р. озівський похід і битву з турками, автор закінчує так: „а Козаки, избавившися отъ непобѣдимого нуждного облеженія, воздали хвалу Вишнему Богу, приписавше тое свое отъ бѣсурманъ избавленіе своего Монархи Великого Государа Цара Петра Алексеевича щастю" (ст. 254).

Та автор не тільки виявляє свою симпатію і відданість до особ московських царів і до їх православія, він виявляє себе виразним прихильником об'єднання України з Москвою в державу „Всероссійскую". Він особливо похваляє тих українських гетьманів і діячів, які боролися з Поляками та Татарами й працювали для українсько-московського об'єднання; і навпаки, він гудить тих, що шкодили своїми „змѣнами" цьому процесу. Не згадуючи вже про таких діячів об'єднання, як Б. Хмельницький або паволоцький полковник Попович, вкажемо лише, як автор пише про Самойловича. Останній „на власти Гетманства... ставши началъ Царскому Величеству вѣрно и радѣлно служити; ибо усмиривши во всей Малой Россіи всю своеволю и совокупивши — всѣхъ на вѣрность Царского Величества мисли, потомъ началъ и заднѣпрскихъ, крове лядской неситихъ властителей, вождовъ и своеволцовъ, — ово ласканіемъ перезиваючи ихъ на тую сторону Днѣпра, дающи имъ началство и опредѣленіе къ прожитію — усмиряти и подъ Царскую руку приводити, — ово силами Монаршими угрожая" (ст. 210).

В той час, коли для Поляків, Жидів і Татар у автора знаходяться слова зневаги, його відношення до Москалів доброзичливе. Це зауважили вже й давніші дослідники, й з особливим вдоволенням констатував це Г. Карпов. Як читаємо у Багалія, з Грабянки хоч і був автономіст, „а в тім у нього, як і у Величка, ми помічаємо надто велику пошану до російських імператорів. І він, високо ставлячи Б. Хмельницького, хоч і не називаючи його на ймення, вважає його за раба всеросійського монарха, цебто царя Олексія Михайловича".[35]) Справді, Москву автор коли й гудить то дуже

[35]) Джерелознавство, ст. 34.

рідко — напр., в ввязку з запровадженням московських воєвод на Україні за Бруховецького; в одному місці читаємо, що Б. Хмельницький в розмові з ханом зве московську владу „Игомъ московского самодержавствія“ (ст. 143). Але такі вияви одинокі. Натомісць докази української прихильности до Москви численні. Про присягу українського населення московському цареві 1654 р. автор пише, що „по обохъ странахъ Днѣпра во всей Украинѣ всякая душа зъ охотою учинили, и бысть радость великая во всѣмъ народѣ, ибо всѣ были благонадежни подъ единовѣрнимъ себѣ Монархою тихо-мирного во всемъ пожитія“ (ст. 123). Після 1654 р. „великій Государь ... началъ писатися Великія и Малія и Бѣлія Россіи Самодержецъ“ (ст. 131). Царя Петра I автор титулує вже царем всеросійським — „Великій Государъ Всероссійской, Царъ Петръ Алексіевичъ“ (ст. 243). Правда, що вже й перед тим автор ужив цього терміну, але в прикладенні його не до московського царя, а до Виговського, якого він називає ворогом всеросійським. Пробивається у автора подекуди й погляд — хоч без мотивації — про спадкоємні права московських царів на українські землі. Б. Хмельницького, цього „вѣрнѣйшого Россійского сина“, він особливо похваляє не тільки за те, що той „Україну від тягчайшого лядского ига свободив“, а також і за те, що Б. Хмельницький Малую Россію „Россійскому Монарсѣ, изъ столними гради въ первобытность“ привернув. Коли Б. Хмельницький р. 1656 повернувся до Чигирина, він зібрав своїх „Енераловъ и Полковниковъ на Совѣтъ, чтобы по согласію всѣхъ“ подякувати Олексію Михайловичу за милостиве „пріятіе наслѣдственныхъ Его Величества Малороссійскихъ обоихъ странъ Днѣпра краевъ ...“ (ст. 144).

Як уже згадано, автор з ріжних причин не виявляє прихильности ні до Поляків, ні до Жидів. Поляки не викликають у нього поваги. Він не забуває згадати про хоробрість окремих польських воєвод або й цілих військових частин, але загалом поляків не шанує за їх боязкість і бундючність. В промові Б. Хмельницького до козаків перед Жовтими Водами є, м. инш., таке місце: „... не устрашайтеся гордостной лядской сили, не убойтеся сверѣпства и страшилищъ отъ кожей лямпортовихъ и перьевъ трусевихъ устроенныхъ ...“ (ст. 43). При виборі короля по смерти Володислава, „много Ляховъ у Варшавѣ собраша, обаче всѣ заячіи уши имѣяху, тако бо ихъ страхъ отъ Хмелницкого обійде, яко едва суха древа трескъ услишатъ, то безъ души ку Гданску бѣжаху и чрезъ сонъ не единъ рекъ: „ото Хмелницкій“ (ст. 59). Описуючи погром поляків під Пилявцями, автор каже, що „Егда всѣхъ нощъ покри мракомъ, абіе возста страхъ и трепетъ между Ляхами въ обозѣ, аки би Гетмани ихъ побѣгоша зъ обозу, и что имѣяху вступнимъ боемъ вспять ити подъ Константиновъ, то начаша зъ обозу утѣкати, единъ на другого „стойте“ возиваетъ, а тимъ часомъ, здоровье и животъ ногамъ повѣривши, каждій утикаетъ“ (ст. 55). Про цих утікачів автор далі росповідає, що вони „изъ своихъ головъ потъ отираючи и серца отъ страху яко млотомъ тяжко біюще, мало охоложающи, гдесь за Гданськомъ, не умѣючи по моряхъ въ суднахъ плавати, умишляли себѣ отчизни искати и тамъ опочити ...“ (ст. 56). В розмові з Ад. Киселем Б. Хмельницький казав: „ви нинѣшніе Ляхи, не яко прежніе кавалери, но подобніе зайцомъ и обезяномъ, толко умѣете мовити много и утѣкати!“ (ст. 62). В оповіданні про Збараж 1649 р. знову підкреслює автор страх польського війська (ст. 68—69). Після Батога, коли Б. Хмельницький рушив під Кам'янець Подільський, в Польщі „всѣ отъ мала до велика устрашишася неутолимимъ страхомъ ... и вси готовяхуся за Вислу ку Гданску и къ Поморскимъ берегамъ утѣкати“ (ст. 115).

Але в цих висловах на адресу Поляків у автора більше легковаження й гумористичного кепкування. Зовсім інші ноти чуються в його висловах на адресу Жидів. Оповідаючи про порядки, заведені Поляками на Україні після поразки Остряниці-Гуні, автор каже, що „Церкви Божія Жидомъ запродаяху и за дозволеніемъ жидовскимъ крещаху младенци, и всякіе обради церковніе благочестивихъ поддаяху Жидомъ въ аренду" (ст. 30). Описуючи за В. Коховським тяжке становище українського населення перед Хмельниччиною, автор каже: „А что горше, Жиди всегда смишляху новіе дани..." (ст. 32). В Супліці до польського короля, писаній Б. Хмельницьким 2 липня 1648 р. з Білоцерківського замку, читаємо: „...а еще намъ бѣднимъ на конечную бѣду отъ Пановъ нашихъ Украинскихъ на арендахъ насланій проклятій родъ Жидовскій новія дани и здирства винаходитъ" (ст. 49).

В поглядах і відношенні автора до Поляків і Жидів велику ролю грають моменти соціяльно-політичні й церковні. Як головна причина повстання Б. Хмельницького супроти Поляків у автора фігурує унія й польські утиски. В сказанії „Чесо ради воста Хмелницкій на Поляковъ" автор згадує, що деякі літописці вважають причиною війни Берестейський собор, с. т. унію, „ибо въ то время Наливайко воста на Ляхи первій". Унія — химера; а ті, що її запровадили, — наємники, а не істинні пастирі (ст. 24). Згадує він і польського літописця В. Коховського, що „написа, яко Ляхи великіе тяжести людемъ Украинскимъ и Козакамъ налагаху насилія, и обиди церквамъ Божіимъ твораху, отемлуще нуждою отъ благочестивихъ имѣнія и самихъ смерти предаяху, отъ чести и власти изгоняху, суду не даяху, Козаковъ всячески излобляху, отъ всякого бидла и пчелъ десятое взимаху. Иметъ ли кто звѣра? кожу дай пану; иметъ ли рибу? дай урочную дань оттуду на пана; отъ военнихъ користей Татарскихъ конь или оружіе въ Козака будетъ, дай хлопе на пана... всѣ имѣнія Козацкая не свободна бяху, кромѣ кому жены волной въ дому и то не вовсе. Аще же когда случится на Козака вина и малая, то таковими муками ихъ казняху, яко ниже погане таковихъ смишляху мученій, и тако, въ кознехъ сихъ проливающе излишъ мѣру, невѣрнихъ превосхождаху мучителствомъ. И что есть мучителство Фараоне противу поляковъ тиранству? Дѣтей въ котлѣ варяху, женамъ сосцы древіемъ изгнѣтаху и иная неисповѣдимая творяху бѣды..." (ст. 31—32). За це все і... „сотвори Богъ Ляхомъ отмщеніе" (ст. 32—33). В іншому місці читаємо, що доки по українських містах князі й воєводи були благочестивої віри, „отнюдь пакостей не твориху. Егда же пояша себѣ жени Ляховици и, отъ благочестія отпадше, къ Римскому костелу присташа, тогда начаша Церкви Православнихъ къ уніи силно привлащати, а подданнимъ своимъ неслиханніе труди и дани налагати..." (ст. 28).

Поруч з цією увагою до церковних відносин на Україні, автор виявляє в своєму літопису й чисту релігійність — віру в Бога і його Промисел. Він не тільки православний, але й християнин взагалі. Оповідаючи про Хотинську битву, автор каже, що там багато „паде Турской сили, Козацкой же и Полской мало". Автор пояснює це тим, що Бог захищає християн від поганих (ст. 27). „Всесилная рука Господня" виявляється в автора як месник (ст. 8—9). В уста кагану козарському автор вкладає таку відповідь послові французького короля (р. 640): „ви (рече) християне рабами Божіими именуетеся, злоби же неисповѣдиміе противу волѣ Его творите; сего радѣ частѣ Богъ допущаетъ, дабы ми невѣрніе озлобленія Божія надъ вами отмщали" (ст. 10). Отже й тут на погляд автора, Бог є месник, який дбає про урівноваження справедливости. Татарську напасть за Батия на Україну автор пояснює так, що вона сталася „за грѣхи Россійскому роду" (ст. 17). Татари „на Русскую землю пришедше, многіе воинскіе сили побѣди, многіе прекрасніе гради, допущеніемъ Божіимъ со землею соравни..."

(ст. 14). Коли Козаки під проводом Півтора-Кожуха зібралися на Мерлі, а проти виступали Поляки, то „Богъ же тамо самъ казни Ляховъ и Нѣмцовъ мразомъ“ (ст. 30). В сказанії „О первой брани козацкой на Жолтой Водѣ съ Ляхами“, автор каже, що коронний гетьман „заповѣда всѣмъ полскимъ воямъ и козацкимъ реестровимъ и полководцемъ быти готовимъ Хмелницкого имати, но Богъ не даде ему пособія...“ (ст. 42). І далі в цьому ж сказанії читаємо, що Б. Хмельницький, „не на силу, но на Бога уповаше“. Коли козаки Барабаша перейшли до Б. Хмельницького, останній в промові до них, м. инш., говорив: ..., пріимите оружіе и щитъ вѣры имущи помощника Бога... а надежда на Бога не постидитъ вы“ (ст. 43—44). В звязку з результатами Збаража-Зборова автор зауважує: „тако смири Богъ, возставивши подручнихъ на ноги, а гордія вверже въ землю...“ (ст. 80). І далі: „Богъ смирилъ гордихъ Ляховъ немилостиво чрезъ Козаки“ (ст. 83). Берестецький погром козаків автор уважає „Судомъ Божіимъ, иже суть никому невѣдомій“ (ст. 105).

Але при таких поглядах автора на Бога і вищу справедливість, кидається в очі, що в його літопису майже зовсім не має *легендарних елементів* церковного походження. З таких можна вказати властиво лише один — про поховання родини Сосновського. Після погрому поляків на Батозі, на Україні почали вибивати тих польських панів і старост, що понаїздили були сюди в свої маєтности або в них лишалися. Між останніми „и урядника Сосновского съ женою и съ двома дѣтми въ Конотопскомъ замку, по сей часъ жиючого, своеволци убили, и въ замковій Конотопскій колодязь о Тройчномъ дни укидали; но о Воздвиженіи Честного Креста въ томъ же року не знать откуду чудовне взядшася води колодязъ оній, которого было глубинѣ тажней коло десяти, виполнили и оніе всѣ тѣла, тамъ укиданніе, на верхъ винесли; а когда оніе тѣла отъ тоей води побрано, то води на свое мѣсце въ колодязъ при очахъ многихъ людей уступили, которіе тѣла, въ цѣлости достаючіе, жители Конотопскіе неподалеку тогожъ колодязя въ едной ямѣ поховали“ (ст. 115).

По словам П. Житецького, Грабянка „вѣрноподданный русскихъ царей, но это не мѣшало ему любить родину и стоять за ея интересы. Лучше всего это настроеніе его выразилось въ разсказѣ о взятіи Азова, гдѣ Малороссіяне въ присутствіи царя Петра показали чудеса храбрости „царскому Величеству на прислугу, а матерѣ своей Малой Россіи, на лонѣ своемъ ихъ воспитавшей, на славу“ [36]).

Справді, автор літопису виразно обособлює Україну й українців і протиставляє їх як москалям так і полякам та турко-татарам. Але при тому назва України й українського народу в його творі не дуже устійнена. Для неї він уживає кількох термінів. Імя України в його творі зустрічається більше 50-ти разів. Зміст цього імени в нього також не скрізь одинаковий. На початку цим імям він означав східню частину Польсько-Литовської держави, — більш-менш те, що тепер називаємо Правобережжам. Але подекуди в літопису Грабянки цією назвою покриваються й лівобережні українські землі, що були давніше під Польщею а потім під козацьким реґіментом. На ст. 67 читаємо, що Б. Хмельницький полковників „по всей Украинѣ поставилъ“, і далі при перечисленні названо і переяславського, і гадяцького (ст. 68); пізніше полковниками українськими названі і миргородський (ст. 117), і ніжинський на Чернігівщині (ст. 174). А ще далі про

[36]) П. Житецкій. Энеида Котляревскаго ..., ст. 11.

польського короля Яна Казиміра сказано, що він „на Украину подъ Глуховъ въ воинствомъ шествуетъ ...“ (ст. 184).

Подекуди для часів з перед-Хмельниччини імя України вживається в значінні географічному — більш-менш з тим самим обсягом, як на тогочасних мапах. Але пізніше, це вже не тільки територія, а країна чи провинція з населенням. Б. Хмельницький в листі до короля, згадував і „за великіе обиди и всей Украини тяжести“ (ст. 76). Україна, недавня провинція польсько-литовська, виразно протиставляється Польщі. Джеджалій лядському послові каже: „... имате Польщу, а Украина козацкая да будетъ“ (ст. 64). Це протиставлення України Польщі а українців ляхам виявляється в автора і в тому місці, де він оповідає про народні жалі на Б. Хмельницького, який „по многой Богомъ данной надъ Ляхами оружіемъ козацкимъ побѣдѣ, Украинскія люди паки Ляхомъ предаде въ неволю въ такой тѣснотѣ отъ Ляховъ народъ быти Украинскій“ (ст. 111). В міру того, як розвиваються події Хмельниччини, Україна стає вже поняттям „домова“ (вітчизни) з політичним забарвленням. Б. Хмельницький, повернувшись „со всѣмъ воинствомъ своимъ ку домовѣ, побѣду надъ Ляхами нося Украинѣ ...“ (ст. 80). Після Зборова Б. Хмельницького зустрічають „яко побѣдителя Ляховъ и свободителя отъ лядскія неволѣ Украини“ (ст. 82). Україна це — козацька земля — територія, про яку трактує в своїх договорах з Поляками Б. Хмельницький. В смислі Зборовського договору Б. Хмельницький домагається, м. инш.: „и костели Римскіе дабы ни единъ не былъ на Украинѣ. Благочестивимъ же церквамъ и клиру свободнимъ быти не токмо Украинѣ, но и въ коронѣ Полской и въ Литвѣ, и равную честь духовенство Русское въ Римскимъ да имѣетъ; и жебы между народомъ не устали кулотнѣ, для того шляхту всю, щобы найскорѣй въ Украины рукговати зо всемъ во внутрнюю ихъ Полщу, а козацкую землю абы освобожденно по Горѣнь и Кіевъ и Браславль и Чернѣговъ ...“ (ст. 87). Територія України в поняттях польських могла збільшуватись. Б. Хмельницький похвалявся на Ляхів, страхаючи по саму Вислу „Украину себѣ учинити“ (ст. 88). Всеж, Західня Україна, що й за Хмельницького лишалася під Поляками, у Грабянки не називається Україною (ст. 102). Оповідаючи про події 1676 р. літописець каже, що Султан Турецький „заехавши все Подолья и Украину“ (ст. 222).

Україна в Грабянки так само протиставляється й Москві. Боярина Б. М. Хитрово за Виговського „прислано въ Москви на Украину“ (ст. 157); також і Ляхи посилають посланців до Виговського на Україну (ст. 159). В иншому місці читаємо, що Поляки погодилися „дабы для успокоенія въ Козаками войни на Украинѣ третая Речь Посполитая новоустроенна была ...“ (ст. 161). Протиставляє автор Україну і Запорожжу, бо каже, що Запорожці приходять „въ Украину“ (ст. 194). Україна — це країна підлегла гетьманському регіментові. В 1666 р. „прислании бяху отъ Москви во всю Украину спищики“ (ст. 191) Це для відомого перепису Бруховецького. Але в тому ж році — читаємо — „Дорошенко пойде на Маховского, которій на становиску зимовомъ въ Украинѣ росположившися“ (ст. 192). От же тут Україна — і під тим, і під другим гетьманом. Дорошенка закликали „въ Украины... на Малороссійское гетманство“ (ст. 197), себто з Правобережжа на Лівобережжа, де був Бруховецький. Під р. 1677 автор пише про „Украину Юрія Хмелницкого“ (ст. 225).

Та пізніше, замість України, зустрічаємо в автора все частіше партикулярні назви: для Правобережжа — Заднїпря, для Лівобережжа — Малая Росія. Вже під 1665 р. читаємо про те, що Дорошенко „началъ преклоняти въ-подъ царской власти подъ королевскую державу полки Заднѣпранскіе“

(ст. 189) — це про Правобережжа. В 1675 р. „Начали вси заднѣпряне свою землю пусто оставляти и подъ Гетмана Самуйловича преходити въ Малу Россію — которихъ Гетманъ — своеволю укрощающи, ласкаве пріймовалъ и началъ (начальнихъ) чинами потѣшалъ, даби тамъ, на Заднѣпру будучи, зъ Турками и Татарами при Дорошенку христіянъ не вигубляли" (ст. 219—220). З переходом Юрія Хмельницького під царя Московського, „начали на за Днѣпру войни утихати" (ст. 171). „Самусево гетманство" було „на Заднѣпру", як і гетманство Гоголеве (ст. 222, 241). Семен Палій, родом з Борзни, одружився „на Заднѣпру въ Фастовѣ" (ст. 239). „Утишивши же Заднѣпра" той самий С. Палій, „яко удѣльній Панъ . . . всякіе приходи со всего Заднѣпра, даже до Днѣстра и Случи" на себе збирав (ст. 240). Він „жилъ при всѣхъ доволствіяхъ, владѣющи всѣмъ Заднѣпрямъ по Днѣстръ и Случъ, акиби Гетманъ" (ст. 241). Отже, Заднѣпря в автора — це Правобережжа аж до Дністра і Случі. Але трапляється, що він прикладає назву Задніпря і до Лівобережжа. Так під р. 1677 читаємо, що Самойлович з Москалями, здобувши Чигирин і инші міста, які були під Турком, пообсаджував їх своїми залогами, а тамошню старшину і козаків, не довіряючи їм „зъ Чигирина на Заднѣпра . . . на пожитіе забралъ" (ст. 225). В иншому місці він означає Лівобережжа як „Заднѣпра Московское" і „Заднѣпра Малороссійское" (ст. 202). Але це одинокі місця в цілій праці, де Задніпря прикладається до Лівобережжя. Для останнього Грабянка вживає здебільшого назви Малая Росія. На ст. 245 під 1669 р. читаємо, що Татари „внутръ Малой Россіи поступовали" — це значить на Лівобережжя, до Сорочинець тощо. За Юрія Хмельницького з Правобережжя („зо всего за Днѣпра, даже изъ-за Днѣстра") людність масово переходила „на сюю сторону Днѣпра . . . которіи не змѣстившися у Малой Россіи и далѣй за границу у Великую Россію" йшли й оселювалися (ст. 171). Самойлович „усмиривши во всей Малой Россіи всю своеволю . . . потомъ началъ и Заднѣпрскихъ . . . усмиряти" (ст. 210). В поняття Малої Росії автор вкладає не лише територіяльний зміст, а забарвлює його також і політичним значінням. Мала Росія в нього — це частина України, що перебуває у звязку з Москвою. На ст. 220 читаємо, що Дорошенко хотів бути „Гетманомъ Малороссійскимъ" с. т. лівобережним на місце Самойловича. З літопису виходить, що між Україною — Малою Росією й Москвою — Великоросією проходить якийсь кордон, є границя. Нарід український від утисків польських відходить з України „и за границу у Великую Россію" (ст. 112).

Виразно ж розріжняє автор і нарід український від Москалів, й українське військо козацьке від великоруського. Навіть і в тих випадках, коли вони воюють проти спільного ворога. Постійно в нього зустрічаємо такі вирази напр.: „въ тѣхъ градѣхъ Великороссійскими государственними войски и Малороссійскими добре были крѣпости поосажовани" (ст. 184). Оповідаючи про оборону Чигирина Юрієм Хмельницьким р. 1677, автор каже, що „зъ града Великороссіяне и Козаки крѣпко боронячися и на випоръ випадаючи, многіе тисящи Турковъ побиваху" (ст. 223). Трохи далі автор знову пише про війська малоросійські й великоросійські (ст. 224).

Великоросійське військо (як і великоросійські люди або гради) автор згадує досить часто. Часом він прикладає до нього, як напр. до московського війська Ромодановського, назву „Россіяне" (ст. 168); але подекуди це „воинство великороссійское" (ст. 180) він назпває збірним імям „Москва". Напр., „Гетманъ Брюховецкій, совокупивши полки Козацкіе, мѣючи зъ собою нѣчтось и Москви, пошолъ къ Черкасомъ" (ст. 187). Або в иншому місці: боярин Ромодановський і гетьман Самойлович послали до Чигирина „пѣхоти полтори тисячи и Москви полкъ" (ст. 224); а на ст. 225

читаємо, що коли Самойлович з москалями добули р. 1677 Чигирин, то там „Коровченка Полковникомъ зъ Москвою и Козаками" посадили.

Москалів, московське військо, автор називає звичайно Великоросіянами. Але ріжноплеменне військо московського царя з участю калмиків і донських козаків у нього вже здебільшого „росіяне" (ст. ст. 226, 227, 229). При чому в склад росіян „у нього тут українці не входять — росіяне і козаки називаються окремо. Хоч в иншому місці він говорить про сили російські (ст. 176), під якими розуміє і великоросійські, і малоросійські війська. Взагалі, з терміном „російський" у автора не скрізь гаразд. Так, московського царя Олексія Михайловича він титулує м. инш. і великим князем „Всероссійскимъ" (ст. 123); так само і про Ів. Виговського він пише, як про „врага Всероссійского" (ст. 157). В листі Б. Хмельницького до Олексія Михайловича 1654 р. термін „російський" вжито в двох ріжних значіннях — українськім і російськім. Б. Хмельницький там просить милостиво вислухати „насъ Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожского со всѣмъ народомъ Россійскимъ" (ст. 125) — себто козацько-українським; „Государствомъ Россійскимъ" у цьому листі разъ названа Україна (ст. 125), а при кінці листа — володіння московського царя (ст. 127). Але в сказаніях про часи перед Хмельниччиною термін „Російський" прикладається майже виключно до України. Він згадує про Козар, які „владущи Кіевомъ и иними Російскими нѣкіими странами" (ст. 13); про те, як „князи Російстіи зъ Кіева державу ихъ (Козар) озлобляху" (ст. 14). Про Велике Київське князівство автор висловлюється як про „Россійскій Скипетръ" (ст. 18) і т. д.

Уживає автор в прикладенні до Українців і терміну руський. Руссю в одному місці називає автор українське населення Подністрянщини, що його Поляки катували — „единихъ избиваху на палѣ, другимъ носи и уши обрѣзаваху"; і це „во время мира такое безчеловѣчное мученіе Ляхи Русѣ творятъ" (ст. 96). В сказанії „о различныхъ бранехъ и оружіи козацкомъ..." автор називає Україну „Руская земля" (ст. 19); там же в згадка про „Великого царя Московского", очевидно не руского. На ст. 34 читаємо, що й „прежде отъ всей Руси много челобитныхъ подавано до Королей Полскихъ" — тут Русь-Українці. На ст. 35 наведена „Суплѣка... отъ утѣсненного Ляхами народа Рускаго"; ця супліка, подана р. 1632 „до всей Речи Посполитой Полской", починається словами: „Презацній и старожитній народъ Рускій..." Турчин признавав Б. Хмельницькому титул монархи Руського (ст. 63), а чернь називала Б. Хмельницького „новымъ избавителемъ всѣй Руси" (ст. 63). Терміни Русь, руський в літопису місцями чергуються з термінами Україна, український. „Егда же возвратися Хмелницкій зъ подъ Зборова, Русскіе люди ублажаху его и на стрѣтеніе исхождаху, радостная глаголюще, яко побѣдителю Ляховъ и свободителю отъ Лядскія неволи Украины" (ст. 82). Молдавська „Воеводянка Панна показуючи свою волную охоту зъ Хмелниченкомъ до малженства, казала Русскіе пѣснѣ на своемъ веселю дружкамъ пѣтѣ" (ст. 115 - 116). А під 1672 р. читаємо, що „въ Камянцу оставлшая Русь испрошиша себѣ у Турковъ три церкви" (ст. 207) — тут уже терміну „Русь" ужито в значінні віроісповідному, на означення православних. В такому значінні автор уживає цього терміну частіше: зустрічаємо в нього вирази „Вѣра Руская" (ст. 110) — с. т. православна, „духовенство Руское зъ Римскимъ" (ст. 87) — с. т. православне з католицьким, „Русскія вѣри", „Русскій Епископъ" (ст. 81) — це про С. Косова в значінні православний; оповідаючи про облогу Б. Хмельницьким Львова, автор каже, що там „Бернадини много благочестивихъ отъ Русѣ тайно побивше, полнъ кладязь тѣлъ мертвихъ навергоша..." (ст. 59).

Загалом же, як видно й з наведених прикладів, виходить, що автор

имъ ослабѣша и равумъ отступи отъ нихъ, ибо бояшеся не токмо силу Козацкую слишавше, но глада и облоги, и усовѣтовавше, яшася пути на проломъ обозомъ, но и здѣ имѣяху Козака путь имъ показующа; и тако идяше обозъ зъ ридвани у осмъ лавъ, а пѣхота и Капитани, такожде и слуги зъ мушкетами около обозу, а Гетмани по обѣихъ сторонахъ зъ ѣзднимъ войскомъ. Но Козаки припавши зъ самопалами, въ примѣръ огню давши, коней въ возахъ многихъ побили и пѣхоту Полскую воспятили крѣпко, яко и не хотяше вси отъ мала до велика, зсѣдше зъ коней пѣхотою зъ Козаками брань творяху, и въ томъ бою егда увойти возмогоша полмили, огнемъ зъ Козацкихъ самопаловъ и мечемъ Татарскимъ открити. На болшую же пагубу Козакъ, водяй имъ дорогу, нарочно наведе Лядскій обозъ на долини и вертепи и блато; зде видѣвше Ляхи свою бѣду и конечную погибель, силою обозъ свой начаша преводити, бысть же яко едини на гору, другіе въ болото начаша входити; Хмелницкій посла напредъ Козаковъ шесть тисящъ, и закопавши Ляхомъ путь, а отъ странъ древіемъ засѣкше, засѣли въ тѣхъ закопахъ. Поляки же о томъ не вѣдуще, нуждою идяху, и яко бѣху едини на горѣ, другіе въ болотѣ лядскіе вози осташа; тѣмъ временемъ Татаре зъ Козаками скочивши мужественно на нихъ обозъ розгромиша. Калѣновскій розгнѣвася зѣло, стоя зъ войскомъ на лѣвой сторонѣ, егда же и тому рани даша, смирися и начатъ мира и живота просити. Прочіе же наконецъ начаша утѣкати, и собираху ихъ аки снопи Козаки и Татаре, понеже и слуги держачи кони панскіе и за панскими упадуючи головами, сами себе хотячи избавити, на тіе жъ конѣ повсѣдавши утѣкали, еднакъ и тихъ мужики по лѣсахъ зловили, такожде и прочіе полководци Полскіе у Козаковъ и Татаръ живота прошаху. И тако Козаки побѣдную пѣснь Богу воспѣша, начаша користи полскіе брати, Татаромъ же плѣнъ остася . . .“ І далі перечисляє автор польських гетьманів і полководців, що дісталися в полон . . .

Которіе пришли, Хмелницкого аби поймали,
Лечь сами въ неволю бѣсурманскую впали.
Поихали бучно до Криму рядвани,
Зъ совѣтниками обои Полскіе Гетмани,
А вози скарбніе Козакомъ остали,
Абы худобу свою полатали.
Хотѣли Ляхи въ Козаковъ славу мати,
Ажъ Богъ далъ тому, хто ся вмѣетъ смиряти;
Той вознесъ нынѣ смиреннихъ Руснаковъ;
А гордыхъ въ престола низложи Поляковъ,
Богатихъ тщихъ отпусти до Криму,
Хотѣвшихъ Русси наклонить до Риму“ (ст. 47—48).

Отже закінчується цей опис навіть віршем.

Так само докладно й мальовничо описує автор далі Пилявці; особливо докладно перераховує він багацтва польського табору, що став здобиччю козацького війська (ст. 55—56).

Про голод в польському таборі під час облоги Збаража автор пише таке: „Тѣмъ начаша гладъ великій и начаша ясти конскія мяса, кошечая, песія и миши, и уже ослабѣваху руцѣ и изнемогаху сили и мнози умроша напрасними смертии, живіи же други кусали землю спеклую зубами, и бысть обозъ много празденъ . . .“ (ст. 70).

Описавши Зборівську січу і згадавши, що там загинула маса поляків, автор каже спочутливо: „ихъ опровадивши бѣдніе жони, болѣе во вѣки не увидѣли, для чего въ Полщѣ вдовъ и сиротъ и пустихъ домовъ безъ числа бысть, понеже трупіемъ на милю поле услася . . .“ (ст. 74).

На закінчення подамо ще дещо з сказанія автора про війну Дрижипільську р. 1654, коли татари у великому числі прийшли на допомогу ляхам

у своїй географічно-політичній термінології що до України не в усьому послідовний. Зміст його назв досить неодинаковий і не скрізь є в згоді з хронологією й історією взагалі. Часом трапляється, що літописець уживає якогось терміну, кладучи його на такий час, коли цього терміну або зовсім не було, або він мав цілком инше значіння. Напр., росповідаючи про козаків, автор твердить, що вони „Малую Россію отъ тяжкаго Лядскаго ига свободиша" (ст. 16). І таких випадків перенесення сучасної авторові термінології на значно раніші часи в літопису можна було б вказати більше.

В історії „презѣльной брани", як і можна сподіватись, автор присвячує не мало місця військовим подіям. Але при тому він рідко коли вдається в самі батальні подробиці, а зупиняється більше на відносинах та стані воюючих і результатах боїв. При певній докладности й картинности його воєнних описів, вони всеж досить правдоподібні і вже далеко не такі фантастичні, як, напр., в Історії Русов, а описи деяких „Дѣйствій презѣльной брани" роблять враження опису самовидця.

Ось, напр., що читаємо в його сказанії „о первой брани козацкой на Жолтой Водѣ съ Ляхами", датованій 2 травня 1648 р.: „... и бысть сѣчь велика. Видѣвше же Ляхове, яко сила ихъ изнемогаетъ, начаша въ бѣгство обращати плещи; но Потоцкій началъ утверждати, да понеизволятъ на брани воинскія умерети, нежели, въ бѣгство претворшеся, уподобитися распуженимъ овцамъ и быти снѣдь, аки звѣремъ противнимъ. Тими словеси опрошася Ляхове паки, и валяхуся аки снопи отъ меча противнихъ, а въ семъ паде дождь велій и вся оружія огненная омочи и приведе ихъ побѣдѣ послѣдней, что принуждени габоромъ рушити оборонною рукою къ Княжимъ Байракамъ, ближачись къ Городамъ; но Хмелницкій заславши передомъ козацкую пѣхоту у Княжихъ Байракахъ, казалъ рови копати, до которихъ пришедши таборъ войска Полского змѣшался, а Татаре и Козаки на обозъ нападше разграбивша, и самъ Потоцкій два рази устрѣленъ падъ скончался, и все войско Полское въ плѣнъ взято ..." (ст. 44). Врятувався лише один та й той ранений, Марко Гдешинський.

Ще докладніший батальний опис дає автор в сказанії „О второй войнѣ и побѣдѣ Козаковъ надъ Ляхами подъ Корсунемъ" (ст. 45—47). Потоцький і Поляки, дізнавшися про катастрофу польського війська, переполошилися, „... ужасеся самъ Гетманъ Потоцкій и Полній Калиновскій, такожде и всѣ полководци и все лядское воинство и не оста въ нихъ силы, яко трава или цвѣтъ отъ мразу, егда по нощи зимной солнце возсіяетъ. Не вѣдуще что творити, и, сами тѣхъ же надѣющеся гостей вскорѣ, собрашася вколо вси полководци и совѣтоваху, како би чаемой бѣди изійти; и на томъ совѣтъ свой утвердиша, да идутъ подъ Корсунь ближае къ Полскимъ краемъ, да скорѣе помощь стяжутъ, и яко яшася пути пришедше надъ Рось, сташа отъ Стеблева въ милѣ въ полѣ ровномъ и оборонномъ. И се во вторникъ приспѣша Татаре и Козаки съ поля до Ляховъ въ Гостину, и, крикнувши великимъ воплемъ, битися начаша, а занеже Ляхи стояху въ скопѣ, не можаху Татаре и Козаки Ляховъ одолѣти, (понеже не было Козаковъ и Татаръ болше надъ тисячъ пятнадесятъ, но ставши на горѣ, на самоборство Ляховъ визиваху. Въ то время яша нѣкоего Козака Ляхове и приведоша предъ гетмановъ вопрошаху о силѣ Татарской и Козацкой, плѣнникъ оній, хитръ сущи и премудръ имѣя розумъ (а подобно яко отъ Хмелницкого наученъ), сказа пятъдесятъ тисячъ Татаръ быти съ Тугай Беемъ и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ, а Козаковъ безъ лѣчбы"; что слишавше Ляхове яша вѣру и страхъ паде на нихъ тяжекъ, яко вси унили и руки

і „повоеваша Украину". „Имъ же противу послалъ Хечницкій наказнимъ Гетманомъ Томиленка, но сего Татаре и Ляхи побѣдиша. Полковники же Зеленскій Браславскій, Богунъ Вѣннѣцкій, Гоголь Поднѣстрянскій въ Козаками у Умань увойдоша, идеже ихъ Поляки въ Татари облегоша крѣпко, а послышавши, яко Хмелницкій въ Москвою и Козаками иде своимъ во помощъ оставише Умань, противу Хмелницкого всѣ силы Полскіе и Татарскіе подвигоша, и между Ставищами и Охматовомъ въ полю осадиша (которое поле послѣ Дрижиполемъ бѣ прозвано), и не даша Хмелницкому совокупитися ни которымъ войскомъ, но въ малымъ воинствомъ Козацкимъ ненадежно нападоша крѣпко, и въ обозъ Козацкій увалишася, яко и армати Ляхи уже Козацкіе обсѣдоша; но Козаки укреплшеся паки Ляховъ и Татаръ, оглобли изъ санокъ повіймавши, тако поразиша, яко побіенними и замерзлими тѣлеси Лядскими, аки валомъ обозъ свой обложиша. И бысть той день сѣчъ велика дондеже ночъ покри всѣхъ мракомъ, и дасть мало отъ труда почити, и бѣ воинство Козацкое тогда въ тѣснотѣ великой занеже ни воды, ни дровъ, ни конемъ что ясти не имѣху, токмо бѣ всѣмъ презѣлній мразъ и снѣгъ свободній; но и сей со кровію смѣшанъ бяше, ибо въ той потребѣ болше пятнадесятъ тисячъ людей въ едномъ дню смертію пало.

Во утріе же, дню убѣлившуся свѣтомъ, яшася Ляхи и Татаре въ Козацкимъ воинствомъ до брани, и увесь день той бысть сѣчъ велика, и падаху аки стебліе отъ меча и огня воинство въ обою страну безчисленніе, яко уже изнемогаху обѣ сторонѣ и битися не можаху дондеже паки всѣхъ ночъ заслони темностію. И кто можаше убіеніе людей счислити отъ обою страну? И кто не содригнулся, видя въ презѣлніе мрози текущую кровъ потокомъ?..." і т. д. (ст. 133—134).

В передмові Ів. Самчевського читаємо про Гр. Грабянку таке: „Судя по его сочиненію, и по тѣмъ источникамъ, которыми пользовался авторъ, онъ былъ человѣкъ ученый, трудолюбивый и хорошо понимавшій свое дѣло" (ст. VI). Подібне ж знаходимо і в В. Іконнікова, який, навівши біографічні відомості про Г. Грабянку, каже далі: „Судя по его сочиненію онъ былъ человѣкъ начитаный въ мѣстныхъ лѣтописяхъ и иностранныхъ сочиненіяхъ и способнымъ на подобный трудъ" (ст. 1575). Такъ само Н. Петров називає гадяцького полковника Гр. Грабянку людиною вченою й книжною, близько знайомою з малоросійським і польським літописанням.[37]) Але на чому основуються такі твердження, не знати; скорше всього — це здогад на основі самого літопису. Щоб прикласти таку характеристику до гадяцького полковника Григорія Грабянки, треба мати певність що саме він був автором „Дѣйствій презѣльной брани..." А такої певности — як мені здається — досьогочасні дослідники не дають.

Ще в р. 1855. М. Максимович зауважив, що на численних рукописах „Дѣйствій о презѣльной... брани..." не має вказівок на авторство Григорія Грабянки.[38]) Не зазначив імени Грабянки й Туманський при виданні цього твору в Російському Магазині 1793 р. Самий літопис після цього видання був відомий під назвою „Літописця виданого Туманським". Без імени Грабянки запозичали й публікували дещо з цього твору й пізніші автори, як Рігельман і Срезневський.

---

[37]) В статті „Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей" Кіевская Старина, 1882 р., т. I, ст. 319.

[38]) М. О. Максимович — „Извѣстіе о лѣтописи Григорія Грабянки..." Москвитянинъ, 1855, т. V. Передрук. в Собр. Соч., т. I.

Перша друкована звістка про авторство Гр. Грабянки зустрічається в одному з листів П. Куліша до О. Бодянського. 26. VI. 1846 р. Куліш у листі до Бодянського з Петербургу, м. инш., писав: „посилаю еще лѣтопись какъ думаю, священника Максима Плиски, а, можетъ быть, она только повторена Плискою... Лѣтопись Грабянки (которой начало также посылаю) уже по ней написана. Эту послѣднюю Маркевичъ называетъ Писаревскою, по имени того, кто ему сообщилъ, но это не годится, когда извѣстно имя лѣтописца".[39]) П. Куліш твердить тут, що авторство Грабянки „извѣстно", але з чого воно йому „извѣстно" — не подав.

В своїх дальших листах до Бодянського з 1846 р. Куліш знову торкається того ж питання. В листі з 21. серпня він знову пише, що Маркевич не знав, хто написав цей літопис („Дѣйствія...") і називав його Писаревським. В P. S. до листа з 22. жовтня Куліш пише: „Подъ именемъ „Исторія о презѣльной брани" Костомаровъ разумѣетъ лѣтопись Грабянки, которой авторъ ему былъ неизвѣстенъ. Я ему сообщилъ его имя".[40]) Отже, з цих листів виходить, що Куліш повідомляв і Бодянського, і Костомарова про авторство Грабянки, — що ни той, ни другий, як і Маркевич, про це не знали.

Через кілька літ після листів П. Куліша появилося київське видання „Дѣйствій презѣльной... брани..." В заголовкові цього видання зазначено, що літопис складена „трудомъ Григорія Грабянки". В передмові до видання Київської Комісії його редактор І. Самчевський описує списки літопису, що були в роспорядженні видавців; з них основний список належав Гр. Андр. Полетиці, від спадкоємців якого його придбав М. Судієнко. Пізніше спадкоємці Судієнка передали придбані ним у В. Полетики рукописи Київському Університетові.[41])

Ол. Лазаревський спеціяльно цікавився цим матеріялом; але він не знайшов того списку, що, як основний, був описаний в передмові Самчевського. Зате він знайшов там инший список того ж твору з таким самим заголовком, як і у виданні Київської Комісії 1854 р.; при чому цей заголовок написаний власноручно Г. А. Полетикою, почерк якого — пише Ол. Лазаревський — „намъ хорошо извѣстенъ". Отже авторство Гр. Грабянки на цьому спискові проставлене і не самим автором, і не переписувачем — а Гр. Андр. Полетикою (тим самим Полетикою, імя якого, на основі не знати ким написаної передмови до Історії Русов, заплутане і в питання про авторство цього знаменитого памятника). Ол. Лазаревський після цього ставить питання, чи не був і на основному спискові Комісії написаний заголовок також тим самим Полетикою. Лазаревський припускав, що й Куліш про авторство Грабянки міг твердити, керуючись тим самим списком цього літопису з бібліотеки М. О. Судієнка, „которая повидимому была ему доступна". Врешті всього Ол. Лазаревський ставить питання, „не явилось ли авторство Грабянки плодом одной только догадки Полетики или преданія, имъ слышанного".[42])

Через три роки після цього в Київській Старині появилася коротка замітка тогож Ол. Лазаревського,[43]) в якій він ніби відкликає той свій сумнів щодо авторства Грабянки. Робить це він на основі списку літопису „Дѣйствія презѣльной брани..." 1756 р. Список цей поступив з книгами покійного М. В. Юзефовича до Київської Публічної Бібліотеки. Опис подій

[39]) Кіевская Старина, 1897, т. 58, ст. 401.
[40]) Кіевская Старина, 1897, т. 59, ст. 33.
[41]) Кіевская Старина, 1891, ч. 4, ст. 107 і 112, прим. 1.
[42]) Кіевская Старина, 1894, т. 47, ч. 11, ст 299—300.
[43]) „Къ вопросу о Грабянкиной лѣтописи", Кіевская Старина, 1897, т. 56, отд. II, ст. 41—42.

в ньому доведений лише до 1696 року. Повний заголовок його такий: „*Дѣйствія презѣльной отъ начала Поляковъ кровавой небывалой браны Богдана Хмелницкого, гетмана Запорожского съ Поляки за найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава потомъ и Казимира въ року 1648 отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неоконченной; з розныхъ лѣтописцовъ и изъ діароуша на той войнѣ писанного собранная и самобитнихъ старожиловъ свидѣтелстви утвержденная, року 1710, въ Градѣ Гадячу, трудолюбіемъ Григорія Грабянки.*

Списана сыя исторія в градѣ Сорочинцяхъ, року отъ Рождества Христова 1756".

Ол. Лазаревський уважав це за вказівку на авторство Гр. Грабянки. Він пише, що сорочинський список явився через якихось 20 літ після смерти Грабянки, поки память про автора була ще свіжа. „А если предположить — пише Лазаревський, — что Сорочинскій списокъ былъ написанъ для тогдашняго Сорочинского державцы и Лубенского полковника Петра Даниловича Апостола, человѣка извѣстного своею образованностью, то явится еще большая вѣроятность, что авторство Грабянки было несомнѣннымъ фактомъ для его современника и товарища по рангу . . ."

Як бачимо з цього, Лазаревський не висловив тут певности в авторстві Грабянки, а говорить лише про „вѣроятность" цього авторства. Пізніші дослідники питання про авторство літопису зовсім не підіймали й ним не займалися; дехто з них (як В. Іконніков або Дм. Багалій) лише згадують про сумнів Ол. Лазаревського, але самі вже ніби не сумніваються. „Дѣйствія презѣльной . . . брани . . ." в новішій історіографії міцно звязані з іменем гадяцького полковника Гр. Грабянки й відомі звичайно під назвою „Літопису Григорія Грабянки" — назвою, що її дістали при виданні Київської Комісії 1854 р. Не висловлюючись тут проти самої можливости авторства Гр. Грабянки, мушу всеж висловити деякі сумніви щодо розрішення цього питання. Воно фактично не досліджене та при відомих нам сьогодня матеріялах, мабуть, і не може бути вирішене з повною певністю.

І. Про самого Григорія Грабянку ми маємо дуже скупі джерела. Головне ж, ми нічого не знаємо ні про його освіту, ні про його суспільно-політичні погляди, ні про літературні заняття чи нахили. Ніяких і найменших вказівок про його „трудолюбіє" для літописних занять відомі нам біографічні матеріяли не містять. Твердження дослідників про вченість і книжність Гр. Грабянки основані, як здається, на змісті самого літопису і в повній мірі стосуються автора цього твору; щоб прикласти їх до Грабянки, треба раніше довести його авторство.

Не маємо відомостей також і про походження Грабянки. М. Максимович твердить, що Гр. Грабянка називався спочатку Гребінкою і тільки за свого полковництва у Гадячі став називатися Грабянкою (так само ніби як у XVIII в. Захаревські стали називатися Захаржевськими, Василевичі — Базилевичами, Джеджелії — Жежеліовськими і т. д.).[44])

Біографічні відомості про Григорія Івановича Грабянку найповніше опублікував Вад. Модзалевський.[45]) Дещо призбирано також у инших авторів, як наприклад, у Самчевського, що використав для біографії Гр. Грабянки Самовидця, Ріґельмана, Історію Русов і Історію Маркевича; у Багалія, який посилається ще на „Краткое опис. Малорос.", у В. Іконнікова й инш.

За всіма цими відомостями життя Гр. Грабянки значиться такими датами: на службі він з 1686 р., брав участь у всіх походах кінця XVII ст.

---

[44]) М. Максимович, Собр. Сочиненій, I, ст. 217.
[45]) Малорос. Родословникъ, т. I. Київ 1908 р., ст. 328—329.

(кримських, кизикерменських, озівському, таванських, шведських і польських); в 1710 році Грабянка був гадяцьким полковим прапорщиком, потім сотником, а роках 1713—1717 гадяцьким полковим осаулом, з 1717 р. по 1728 р. був суддею. Як гадяцький полковий суддя Гр. Грабянка підписав коломацькі чолобитні — в реєстрі підписів гадяцького полку його підпис стоїть на першому місці.[46]) Від 1728 р. до 1730 р. Грабянка був полковим обозним, а з 30 травня 1730 року до кінця життя гадяцьким полковником. На полковництво Грабянка був призначений за Петра II на прохання гетьмана Д. Апостола; полковничу посаду він обняв після серба Гаврила Милорадовича.

В грудні 1720 р. — отже, коли він був суддею — його разом з генеральним осаулом Вас. Жураховським та прилуцьким полковим обозним Мих. Огроновичем посилав гетьман Ів. Скоропадський до Петербургу з проханням про „Нужди малоросійські". В 1723 р. Гр. Грабянка разом з полковником стародубським Корецьким та переяславським Даниловичем їздив уже від П. Полуботка до Петербургу з проханням про вибір нового гетьмана й про інші справи. 10 листопаду 1723 р. він був увязнений в Петропавловській кріпості.[47]) Повернувся на Україну аж по смерти Петра I. З приводу цього увязнення Грабянки акад. Багалій заключає, що — „з цього видно, що з нього теж був неабиякий автономіст типу полуботківського".[48]) В останніх роках свого життя (від р. 1735) Грабянка брав участь у кримському поході Мініха проти татар. Про кінець його життя традиція не устійнена. По одній версії смерть його датується 1738 р., по другим відомостям він був узятий у неволю в Криму 12 липня 1737 р., ще по иншим звісткам ніби „безвѣстно задѣлся" в битві на Гайман-Долині в Криму р. 1737. Яків Маркович в своїому деннику записує 18 вересня 1738 р., що „В походѣ Кримском, сего лѣта бившомъ, под командою генерала фелтмаршала фон Лесия, убыто з Малороссиянъ, а именно: бунчужного енералного Семена Салецкого, полковника Садяцкого Грабянку . . ."[49])

Гр. Грабянка був бездітний, хоч і був одружений. Пр[illegible]ю жінку Євдокію, дочку значного військового товариша Івана Забіли і внучку генерального обозного Петра Забіли, відомо, що вона померла р. 1735.[50])

З инших відомостей про Грабянку у Модзалевського знаходимо ще дещо про його маєткові справи, вірніше про ріжні надані йому пожалування. Ніяких инших відомостей, крім цих службових та маєткових, Модзалевський не наводить і ніде в инших публікаціях нічого не зустрічаємо. Отже, не знаємо нічого певного ні про освіту Гр. Грабянки, ні про його суспільно-політичні погляди, ні про його літературні заняття чи нахили . . . З цього боку авторство Гр. Грабянки лишається цілком неуаргументованим.

2. Оригінала літопису не маємо. Не маємо й ні одного рукопису з підписом Гр. Грабянки. Заголовки на двох списках із згадкою імени Грабянки для потвердження його авторства не є вистарчальними. З цих заголовків один писаний рукою Гр. Андр. Полетики, а другий — не знати ким (мабуть якимсь переписувачем). На инших списках — а збереглося їх до 20-ти — імени Грабянки не згадано.

Чому? І чому воно згадується на тих двох? Дуже правдоподібно, що ці списки лише ґенетично звязані з списком (не з твором, а з списком!),

---

[46]) Кіевская Старина, 1890, ч. 6, прилож. ст. 106.
[47]) Кіевская Старина, 1890, ч. 6, ст. 101—103.
[48]) Акад. Д. Багалій. Джерелознавство, ст. 33.
[49]) Дневник Якова Марковича, р.р. 1735—1740. Жерела до історії України-Руси. Видання Археографічної Комісії НТШ, т. XXII.
[50]) Лист жінки Гр. Грабянки до Івана Забіли, опублікований в Кіевск. Старині, 1894, ч. 4, ст. 158—159.

що належав гадяцькому полковникові Гр. Грабянці (був ним переписаний, може зредагований і доповнений?). Коли ми порівняємо заголовок т. зв. Сорочинського списку 1756 р. з текстом титульного листу видання 1854 р., то констатуємо, помимо дрібніших ріжниць, одну досить важну, саме щодо авторства. В тексті заголовку видання Київської Комісії, не знати врешті звідки взятого,[51]) авторство проступає досить певно: „... *зъ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грабянки, собранная и самобитныхъ старожиловъ свидѣтельстви утвержденная року 1710*“. А в Сорочинському списковi (рукописові!) це ж саме в такому порядковi стоїть: „... *зъ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша на той войнѣ писанного собранная и самобитныхъ старожиловъ свидѣтельстви утвержденная, року 1710, въ градѣ Гадячу, трудолюбіемъ Григорія Грабянки*“. Тут уже наслідки трудолюбія можна обмежувати й до звичайного переписування, може з деякими змінами, доповненнями й т. п. редакторством. Це тим паче, що списків цього твору маємо так багато й вони такі ріжні; а цю ріжницю між ними треба пояснювати мабуть не інакше, як наслідком „трудолюбія“ зацікавлених в цьому творі осіб.

3. При таких даних цього питання велике значіння мали б вказівки на авторство в самому творі, наприклад, його свідоцтва про події, що в них особисто він брав участь й т. п. Але, на жаль, такого матеріялу в „Дѣйствіях ...“ ми зовсім не знаходимо. В змісті праці проступають деякі станові, релігійні й національні симпатії автора, але всі вони дуже загальні, — можуть характеризувати національну, станову чи церковну приналежність автора, але не маємо нічого, що помагало б установити його особу.

4. Так само ніде, ні в якому иншому джерелі ми не маємо безпосередніх вказівок про авторство Грабянки. Це тим дивніше, що цей твір, як твердить М. Грушевський, протягом цілого століття домінував в українській історичній літературі — його переробляли, доповнювали, на основі його компілювали инші твори й т. п. А між тим про самого автора цього популярного твору ніхто, ніде й нічого не говорить.

5. Певности в авторстві Грабянки не збільшує й датування літопису 1710 роком. Акад. М. Грушевський цілком слушно зауважив, що це дата досить умовна — не знати, чи вона значить рік початку праці, чи її закінчення, чи викінчення якоїсь частини[52]). Отже, лишається неясним, коли цей твір міг повстати. Якщо його окремі списки датовані 1710 р., то чому тоді сорочинський список в опису подій доведений лише до 1696 р.? Лишається неясним, чому його не доведено до 1709 р., як інші. Зовсім невиясненим лишається також і те, чому Григорій Грабянка — якщо це він був автором „Дѣйствій ...“ довів свій літопис лише до 1709 р., хоч сам ще жив і активно працював біля трьох десятків літ.

Все це, разом взяте, свідчить — що найменше — про недоведеність авторства Гр. Грабянки й одвертість питання про автора „Дѣйствій преславной брани“.

---

[51]) Може й зкомбінованого з кількох заголовків. В. Іконніков припускав, що таке заглавіе „повидимому имѣвшееся на томъ спискѣ, который служилъ основнымъ для изданія“, але в передмові Самчевського не знаходимо про це ніякого пояснення.
[52]) Об украинской историографии XVIII в. Изв. Акад. Наук СССР, 1934, ч. 3, ст. 219.

Федір Слюсаренко.

Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича.*)

Святкуючи память видатних наших діячів на полі науки й оцінюючи їх головні заслуги перед нашою культурою, ми в той же час з особливою увагою повинні зупинятись і на тих галузях їх наукової чинности, котрі не здобули широкої популярности, та проте в життю їх і в їх науковому розвитку займали не абияке місце. Такою малопомітною галуззю наукової діяльности, а зате початковою й основною у М. П. Драгоманова була римська історія й почасти клясична археологія,[1]) у В. Б. Антоновича — нумізматика, з'окрема антична, якій було присвячено не одно десятиліття буденної регулярної праці.

Нумізматика, маючи своїм завданням студіювання старовинних монет, належить до так зв. помічних до історії дисциплін. Значіння її виходить із тої ролі, яку відогравала й відограє монета в ріжних ділянках життя. Так, 1. монета є основний атрибут суверенности тої влади, яка монету б'є й пускає в обіг; тому монета дає нам можливість робити ріжноманітні висновки, і при тому певні, що до державно-правних відносин; 2. має значіння для історії господарства, а власне системи обміну; зокрема це значіння має антична монета, бо письменники тодішні далекі були від того, щоб занотовувати явища економічні, справи торговельні, питання фінансові; 3. зображення на монеті, далі, дають нам певні підстави до пізнання культів і релігії взагалі античного світу. Ці ж зображення у формі ріжних символів дають також і вказівки що до економіки того чи иншого міста чи краю; 4. бувши твором малого (прикладного) мистецтва монета своїм виконанням і стилем відбиває доби великого мистецтва і з огляду на те, що вона може бути з великою певністю датована, дає можливість хронологично впорядкувати історію мистецтва; 5. нарешті монета часто містить зображення суверена і в деякі доби, особливо за римських цісарів, вносить у ці зображення індивідуальні риси, так що може вважатись мінятюрним портретом; 6. навіть для історії мови має иноді значіння монета написами на ній, в яких часто доходять до нас архаїчні форми й правопис і ин. Так звичайно оцінюється значіння монети, памятки, яка стоїть на межі поміж літературними й монументальними джерелами історії.[2])

---

*) Доклад на урочистому зібранні Українського Історично-Філологічного Т-ва в Празі 21. III. 1933 р. присвяченому 25-м роковинам смерти проф. В. Б. Антоновича.

[1]) Дивись статтю: Студії М. Драгоманова в історії Риму, у Драгоманівському збірникові У. В. П. І. ст. 243—257.

[2]) Див. K. I. Beloch, Griechische Geschichte, I, 1 Abt. (1912) ст. 40, not. 3. На значіння монет можуть вказувати своїми темами такі, напр., праці: F. Imhoof.-Blumer and P. Gardner, Numismatik Commentary on Pausanias (1885, 1896); Th. Reinach, L'Histoire par les monnaies. (1902); Hill G. F. Historical Greek coins. 1908; West, A. B. The early Diplomacy of Philipp II of Macedon, as illustrated by his Coins Num. Chr. 1923 — Із загальних праць російською мовою: А. Бутковскій, Нумизматика (М. 1861); С. Цыбульскій, Греческія монеты (СПБ 1894); А. Марковъ, Древняя нумизматика. Лекціи Арх. Инст. 1897. литогр. Трутовскій, Нумизматика. М. 1909.

Прикладом того, яке значіння має монета для історії мистецтва, можуть бути дві елідські монети з зображенням Зевса, одна в Парижі (обличчя Зевса), друга у Флоренції (Зевс на троні); на підставі цих монет можливо правильно уявити собі образ статуї Зевса Олимпійського, що її створив Фідій і яка до нашого часу не дійшла. Монета иноді допомогає інтерпретації чисто літературних творів, як напр. римські монети к. 45 р. пер. Хр., що своєю символікою вказували на цілковито реальне очікування римлянами приходу золотого віку в ту добу, а це допомогає нам при інтерпретації IV (мессіаністичної) еклоги Вергілія.[3]) А йще один приклад можемо взяти із описаних В. Б. Антоновичем декількох монет з зображенням садів Феакійського царя Алкиноя, у котрого гостював Одиссей підчас своїх блукань.[4]) Монети ці дають можливість льокалізувати землю Гомерових Феаків в північно-західній Греції, в околицях понад Адріатичним морем, на острові Коркирі і підпірають думку тих учених, які в „Одиссеї" хотять бачити не фантастичну подоріж, а старовинний реальний ітінерарій,[5]) як би фантастичною нам не здавалась сама ця спроба.

Нумізматика, яко наукова система, була упорядкована в кінці XVIII ст. австрійським аббатом І. Еккелем.[6]) Від Еккеля перейняв її французький нумізмат Міонне.[7]). Система нумізматики полягає головним чином у класифікації монет. Еккель запропонував класифікувати античні монети по містам (рос. суверенним), народам і царям (numi 1. urbium, 2. populorum, 3. regum). Римські монети він ділить на a) республиканські й b) цісарські чи імператорські; а останні на монети α) західньої і β) східньої римської імперії. Порядок розложення монет географичний, починаючи від найдальнішого заходу (Лузитанія, нин. Португалія), всі країни античного світу на північних берегах Середземного моря в напрямі від Лузитанії на схід, потім на території України повертаючи на південний схід, через Кавказ і Персію, потім усі південні береги Середземного моря в напрямі зі сходу на захід, кінчаючи найбільш західньою провінцією Африки, Мавританією (суч. Мароко). Міста певної провінції описуються в поазбучному порядкові. Монети островів слідують за монетами найближчого суходолу. Монети царів — за монетами міст; розложені вони хронологично, рівнож як і римські республиканські згідно з іменами монетних тріумвірів (tres viri monetales, або tres viri aere, argento auro flando feriundo), а цісарські в хронології цісарів. Міонне виробив скалю розмірів — концентричними кругами, а вага означується у грамах. Означується метал, зображення, напис і все взагалі, що є на монетах.

Були і є приватні збірачі монет. На ринку цінність монети установлюється в залежності від її рідкості, історичного значіння, а головне від збереженості та мистецької якості. Так за одну монету парижський Мінц-Кабінет р. 1867 заплатив 30000 фр. Це була золота монета у 20 статерів Бактрійського царя Евкратіда (з II ст. пер. Хр.). В звязку із цим зрозумілі й підроблення старовинних монет: це або копіювання старинної монети (у тім же самім металі, бо тут цінність не в металі), або т. м. відсвіжування потертих і пошкожених автентичних монет.

---

[3]) Див. A. Alföldi. Der neue Weltherrscher der IV. Ekloge Vergils. Hermes 65 (1930), ст. 369 і д.

[4]) Із I-ої част. (див. нижче чч. 559—562 — Аполлонія, ч. 584 — Диррахіум, ч. 600 — Коркира.

[5]) M. Victor Bérard, Les Phéniciens et l'Odyssée, vol. I. Paris, 1902.

[6]) I. Eckhel, Doctrina numorum veterum, Відень 1792—1798.

[7]) E. Mionnet, Description de médailles antiques grecques et romaines, Paris 1806—1837. Vol. I—VII. Suppl. vol. I—IX.

На високій школі ця дисципліна введена з кінця XVIII ст. (Упсала) і тепер викладається у всіх більших університетах Европи, в тім числі у Карловому Університеті (проф. Ант. Салач).

Головна праця проф. В. Б. Антоновича із нумізматики це — опис монет старинного світу, що вийшов у Київських „Университетских Извѣстіях" і окремо.[8]) Як видно із титулу його праці і як зазначає сам проф. В. Б. Антонович у вступі до І-го випуску, він притримувався класифікації, утвореної Еккелем та Міонне. Він описав у І-м випускові — 3043 монети, у ІІ-м — 1324 мон., у ІІІ-м — 4451, разом 8818 монет.

В чому ж полягав опис монет? В описові кождої монети були такі точки: 1. число збірки; 2. зображення й напис на лицевій стороні монети = Av; 3. зображення й напис на оборотній стороні монети = Rv.; 4. метал, що з нього зроблена монета: золото = Au., електрон = El., срібло = Ar., потина = Pot., бронза = Ae. 2. великість монети згідно із скалею Міонне і Коена (див. нижче). 6. посилка на працю, де монета описана. Вживаються також умовлені скорочення описів, як напр., предмет, що тримав яка небудь фігура в зображенню на монеті у правій руці, згадується першим, у лівій — другим. Наведу декілька прикладів описів, трохи довших, ніж звичайно. Так, із І вип. ч. 462 (= Селинунт на Сицілії). Av. Гола фігура, стоїть ліворуч, тримає чашу (=у правій руці) і галузку (=у лівій); перед нею палаючий жертівник і когут; позаду листик і бик, що стоїть на пєдесталі. Leg. *ΣΕΛΙΝΟΝΤΙΩΝ.*

Rv. чоловік їде на (=військовому) возі, запряженому парою (=коней) направо, тримає лук. — Ar. (=срібна). 8 (=розмір по скалі Міонне). M. (=описана у Міонне), № 676. Var.

Ч. 968 (Філіппополь). Av. погруддя Елягабала (=рр. 218—222 по Хр.) у лавровому вінці, в панцирі і плащі, направо. Leg. *ANT. K. M. AYPHA. ANTΩNEINOC. CEB.* (=титул цісаря по грецькі). Rv. фронтон храма на 8-ми колонах; на ньому куля; внутрі храма статуя на пєдесталі; перед храмом жертівник; праворуч від нього — цісар у тозі, а ліворуч — трубач; коло жертівника жертва (бик), і чоловік, що б'є його молотом. Leg. *MHTPOΠOΛEΩC, ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤ. NEΩKOPT.* Ae (=бронза), Unicum (?) (=тому немає вказівок на инші видання).

Із ІІ вип. (монети римської республіки): ч. 909 (=тріумвір монетний Sextus Pompeius Magnus 44—36 пер. Хр.) Av. Вежа і на ній статуя Нептуна направо, наступає ногою на ніс корабля і тримає (=у правій руці) тризубець. Перед вежою — галера, направо; ніс (=галери) оздоблений тризубцем; на стерні — орел, сидить на колоні. Leg. *MAG. PIVS. IMP. ITER.* Rv. Страшилище Сціла тримає руль; нижня частина його (=страшилища) складається із двох риб і трьох псів. Leg. *PRAEF. CLAS. ET. ORAE. MARIT. EX. S. C.* Ar. (срібло). Bab. II, 352. № 22. ч. 692 (=P. Licinius Nerva 110 р. пер. Хр.). Av. Погруддя Роми у шоломі з крильцями, наліво, тримає спис і щит, на якому зображений їздець, що скаче наліво. Зверху — півмісяць; спереду *. Позаду *ROMA.* Rv. Огорожа коміцій; в ній троє громадян; один кидає табличку в урну, другий отримує її від третього, що стоїть долі; позаду барєр, що складається з двох паралельних ліній; вверху трибунська лавка. *P. NERVA.* Ar. 4. Bab. II, 127, № 7.

[8]) 1) Проф. В. Б. Антоновичъ, Монеты древняго міра, хранящіяся въ Нумизматическомъ Кабинетѣ Императорскаго Университета Св. Владиміра. К. Унив. Изв. 1895, чч. 7, 10; 1896, чч. 2, 5, 10—12. Окр. кн. вел. 8°, 286 ст. 2) „ — „ Описаніе монетъ и медалей, хранящихся въ Нумизматическомъ Музеѣ Университета Св. Владиміра. Вып. II. Монеты римской республики. К. У. Изв. 1900. чч. 6—11. Окр. Київ. 1900. ст. 1—118+VI. 3) „ — „. Теж, вып. III. Монеты римскихъ императоровъ. К. У. Изв. 1904, ч. 9—12; 1905 чч. 2, 3, 8, 12; 1906, ч. 4; 1907, ч. 4. Окрема кн. ст. 1—365.

Написи на монетах звичайно скорочені, особливо латинські. Так із III-го випуска (монети римської імперії) з доби Августа ч. 189. Av. серед лаврового вінка напис *I. O. M. — S. P. Q. R V. S. — PR. S. IMP. CAE. QVOD. PER. EV. — R. P. IN. AMP. ATQ. TRAN. S. E.* що розшифровується так: Iovi Optimo Maximo Senatus Populusque Romanus votum susceptum pro salute imperatoris Caesaris, quod per eum respublica in ampliore atque tranquiliore statu est. (ст. 18).

Цих прикладів досить, щоб нам увійти, т. м., у техніку праці. Інші описи звичайно коротші. Однак, який би короткий опис не був, усі зазначені точки його виконуються. Можливо сказати так, що для опису того, що на монеті є, потрібно лише мати досвідчене око і знати, що саме на ній зображено. Справа тяжча й марудніша — віднайти у великих фоліянтах нумізматичних публікацій відповідну монету, щоб до неї достосувати монету із колєкції Університету св. Володимира. Тут по необхідности було богато пошукувань. У першім випускові проф. В. Б. Антонович достосовує монети до видання Міонне. Для монет Сарматії і Боспорського царства видання Бурчакова[9]), каталог котрого не користується доброю славою що до своєї впорядкованости, та виданням Спаського[10]). Однак, коли подібної чи аналогичної монети в цих виданнях не знаходив, то звертався до менших і спеціяльних публікацій. Так, до монети ч. 677 (I вип.) (Атени) він знаходить відповідну у праці Бейле.[11]) Для декількох монет Сарматії у працях Уварова,[12]) Блярамберга,[13]) Спаського.[14]) Для декількох монет Іудеї використовує працю Saulcy.[15]) Для II і III вип. з тієго ж ціллю використовує монументальні праці Бабелона[16]) та Коена.[17]) Рівнож до італьських асів — каталог Берлінського музею.[18]).

Пристосування до уже опублікованих великих нумізматичних видань є необхідне для класифікації кождої нової збірки. Одноманітність класифікації вводиться також в останню добу для античних ваз у звязку з інтернаціональним підприємством видання старовинних ваз (Corpus vasorum). Берлінською Академією започатковано Corpus nummorum (з 1907 р.). В стадії обговорення є Corpus tumulorum — справа, яка ледве чи може зреалізуватись при нинішніх обставинах (див. працю М. Ростовцева, Скиѳія й Боспоръ, Л. 1925, ст. IV.). Коли інші галузі археологичного знання лише в останню добу упорядковуються міжнародніми зусиллями, то нумізматика в цьому ділі має заслужене першенство що до раз на завжди установленої класифікації.

Багато прикростей звичайно роблять упорядчикам ріжні монети сумнівні, як підроблені під старі, поновлені, або старі сфальшовані. Вони у ви-

---

[9]) Бурачковъ, Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ Эллинскимъ колоніямъ, существовавшимъ въ древности на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ предѣлахъ нын. южной Россіи. М. 1884.

[10]) Спасскій, Боспоръ Киммерійскій съ его древностями и достопримѣчательностями. М. 1846.

[11]) Beulé, Les monnaies des Alhènes, ст. 283.

[12]) Ovvaroff, Recherches sur les antiquités de la Russie meridionale et de côtes de la Mer Noire (1851—1856) (до мон. (Ольвія) ч. 1105, 1141 і ин.).

[13]) Бларамбергъ, Описаніе древних монетъ Ольвіи, 1828 (до мон. 1140).

[14]) Археолого-нумизматическій сборникъ 11. до мон. 1235, 1251 і ин.

[15]) Saulcy, Numismatique de la terre Sainte (до ч. 2020 і ин.).

[16]) Ernest Babelon, Description générale des monnaies de la Republique Romaine, vulgairement appelées monnaies consulaires. vol. I—III. Paris-Londres 1885—1886.

[17]) H. Cohen, Description générale des monnaies de la Republique Romaine, communement appelées medailes consulaires Paris-Londres, 1857.

[18]) Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der antiken Münzen. Dritter Band. Abt. I. Italien. Berlin 1894.

даннях проф. В. Б. Антоновича понумеровані окремо; жадної наукової вартості вони не мають, але власне установлення цього вимогало від нього не аби якої праці. Можливо думати, що у випадках затруднень з пристосуванням, у випадках із сумнівними монетами йому приходилося пильно придивлятись до збірок у закордонних музеях.

Антична нумізматика ускладнена ще й надзвичайним поширенням невеликих суверенних центрів, які мали право бити монету. Візьмім ми лише на увагу сучасну Грецію, яка має звичайно єдину монетну систему на кожду окрему добу її новітньої історії, і пригадаймо собі античну Грецію з її безчисленими містами-державами, островами, які били свої монети. На підставі описання В. Б. Антоновича ми нарахували в самій Греції, без Македонії, але з Кретою, 75 пунктів, де билися свої монети. Завдяки ріжноманітності ми, напр., у географічному покажчикові до І-го випуску нараховуємо 389 старих географичних назв (до яких додані проф. В. Б. Антоновичем також сучасні), а в покажчикові персональних імен — 217 імен.

Що до мов, якими написані на монетах написи, то крім грецької і латинської зустрічаються ще й такі: із старо-італьських мов — оська; на Сіцілії — пунійська, в Тиру — фінікійська, в Іудеї — жидівські написи, подані в перекладі, в Бактрії бактрійські і грецькі, у Персії — один сассанідський напис звучить у перекладі так: „Божественний Маздеєць. Вараxран, бог світу, що походить від бога небесного полумя"; в Нумідії — написи нумідійською мовою. Цікаві написи на монетах т. зв. „варварського биття" (чекану), які (написи), як здається, не означують нічого, а написані тому, що взагалі на монетах бачили написи. Аналогичне явище зустрічається також на вазах.

Для нас найбільш цікаві монети Сарматії та Боспору. В описові В. Б. Антоновича є 10 монет Тири, 76 — Ольбії, 7 — Херсонесу, 60 — Пантикапея, 6 — Фанагорії, 2 — Горгипії, 2 — Агрипеї-Кайсареї. Далі монети Боспорських царів, починаючи від Евмела (к. 280 пер. Хр.) і кінчаючи Рескупорідом VIII (313—333 по Хр.). На кождого царя припадає невелике число монет (2—5). Від декількох лише по одній монеті, як Мітридат Евпатор (110—63 п. Хр.). Савромат I (2—11 по Хр.), Фарзанз (252—257 по Хр.), Тіран (276—279). Більше число монет припадає на Савромата IV (174—211) — 12 мон.; Рескупоріда IV (211—228) — 31 мон.; Рескупоріда VIII — 15 мон. Разом описано 314 монет Сарматії і Боспору.

В зображеннях на цих монетах ми бачимо культ Зевса, Атени — Паллади, Аполлона, Геракла, Геліоса — у Ольбії, Аполлона, римських цісарів — у Тирасі, Асклепія, Гигіеї, Артеміди — у Херсонесі, Аполлона, Зевса, Посейдона, Артеміди, Атени — Паллади, з'окрема Пана — у Пантикапеї, Діониса, Аполлона — у Фанагорії. Звертає на себе увагу культ хтоничного божства Реї або Кібели, чи фригійської Матері богів, зображення якої у образі жінки з короною на голові у формі зубців мійських стін ми бачимо на монетах з Ольбії (ч. 1128), Тираса (1154), Херсонесу (1155), можливо також у Горгипії, де зображена жіноча голова у фригійській шапці.

Инші зображення вказують на економичне і торговельне життя грецьких колоній, та на номадське їх запілля. Так на монетах Ольбії — риба, дельфин, птиця на дельфині, зерно ячменя, колос, кадуцей; спис, лук, сагайдак, стріли, коні, сокира; у Тирасі, напр. ч. 1150 — жінка тримає у правій руці руль, у лівій — ріг щастя, або друга жінка — колоски і берло (ч. 1154); у Пантикапеї часто лук, стріли, сагайдак, колос, риба, шапка Діоскурів із зірками (мореплавство). Із инших символів зазначимо грифона у Херсонесі, оленя, котрий звязується з культом Діви у Херсонесі, що засвідчено також написом на пошану Діофанта. Олень знаходиться також на

що для определіленя монет Володимира і його наступників В. Б. Антонович користувався також виданнями Шодуара[24]) та гр. І. І. Толстого.[25])

Ті клади, де були знайдені монети старовинного світу, систематизовані і монети описані у основній праці В. Б. Антоновича. Так у III т. „Описанія" подано такий реестр місць, де було знайдено античні монети на Україні: Грабовець на Брацлавщині, р. 1844, 80 мон.; принято до музею — 19; Городище, Таращанського пов. на Київщині, 1879 р., — 1 мон.; Плоска, Сквирського пов. на Київщині, 1883 р., декілька десятків мон., придбано — 10; Крилов, Чигиринського пов. на Київщині, 1889, к. 2000 мон., придбано — 90; Россоша, Липовецького пов. на Київщині, 1890 р. — 1; Безуглівка, Ніжинського повіту на Чернигівщині, 1898 — 1; Стольне, Сосницького пов. на Чернигівщині, 1895 — 15; Стайки, Київського пов. на Київщині, 1895 р. — 1; Білгородка, Заславського пов. на Волині — 44; Пальчик, Звенигородського пов. на Київщині, 1898 — 1 (подарунок п. Ефремова); Дударі, Канівського пов. на Київщині, 1889 р. — 1; Пекарі, Черкаського пов. на Київщині; — Рогинці, Роменського пов. на Полтавшині, 1902, 112 мон.; Попівка, Уманського пов. на Київщині, 1. — Разом 297 монет. Це все монети срібні Римської імперії часу від Нерона (54—68 р. по Хр.) до Коммода (180—193 по Хр.), отже I і II в. по Хр.

Відомості про походження монет із кладів рівнож як і про місце знахідок поодиноких монет має своє значіння. Клад вказує на певні вносини з тими народами і державами, монети яких знайдені у кладах. У цьому відношенні особливо цікавий Оболонський клад, опис монет котрого подав В. Б. Антонович у першім томі своєї праці. Цей клад містив в собі на $^4/_5$ античних монет. Знайдений р. 1876 в Оболоні, передмісті Київа, в садибі Магурина на глибині $2^1/_2$ аршин, на границі культурного шару з піскуватим підґрунтом. Було тут коло 200 монет бронзових, але розібрано робітниками, які знайшли його випадково, копаючи яму на палю. Пощастило потім у них відкупити 57 монет для Мінц-Кабінету. Монети двох категорій а) з м. Антіохії в Пісідії з 3-го ст. по Хр. (244—268) та із Сх. Римської Імперії (IV ст.). Ці 57 монет і описано у I-му т. праці. В. Б. Антонович з приводу цього кладу зауважує: „клад цей являє собою значний інтерес для історії міста Київа, бо він творить собою найдавнішу з донині відомих, датовану річеву памятку, яка свідчить про істнування міста і торговельних його зносин у IV ст. по Хр."[26]) Про цей клад і про значіння його знахідки у Київі В. Б. Антонович згадує також у инших своїх працях, зазначених у нотатках 20 та 21 (див. в.).

Нумізматичні дані і відомості розсіяні також у багатьох працях В. Б. Антоновича, присвячених головним чином ріжним археологичним знахідкам. Про монети він згадує завжди там, де монета допомогає датувати ту чи иншу знахідку. Так напр. у повідомленні про клад, знайденний в садибі Гребеновського 18. IV. 1889 р., він згадує, що поміж иншими речами знайдено там 2 медальони із візантійських монет з доробленими вушками. На цих монетах напис з імям Олексія Комнена (1081—1118) і тому увесь клад

---

[24]) Aperçu sur les monnaies Russes, I, ст. 102, 103.

[25]) Гр. Ив. Ив. Толстой, Древнѣйшія русскія монеты вел. кн. Кіевскаго. СПБ. 1882. — Про цю ж книгу доповідь В. Б. Антоновича у Чт. Ист. О-ва Нест. Л. кн. II (1888), ст. 177.

[26]) Монеты древняго міра. К. У. Изв. 1896, ч. 12, ст. 252. — Крім того цей клад описаний самим же В. Б. Антоновичем у „Древностяхъ" Моск. Арх. О-ва т. VII (1878), ст. 241—244. М. 1878 та М. Ф. Біляшевським, Монетные клады Кіевской губ. К. 1889, ст. 26—34, і В. Е. Данилевичем, Монетные клады, принадлежащіе Мюнц-Кабінету Ун. св. Владиміра. Вып. I, ст. 14—17. К УИзв. за 1862 р. Ці праці не були мені приступні.

реверсі монети ч. 1217 з Пантикапеї, на аверсі котрої зображена Артеміда. На монетах Боспорських царів бачимо часто портрети цих царів, виконані так, як на монетах гелленістичної і римської доби; такіж самі або подібні символи; на монетах пізнішої доби зустрічаються ознаки римської влади, як напр. курульне крісло на ч. 1242 (за Савромата I, 2—14 рр. по Хр.). Крім того на монетах Боспорських царів часто зображуються атрибути Геракла: львина шкура, палиця, та Посейдона — тризуб, починаючи від Мітридата III (38—41 по Хр.) і кінчаючи останнім із зазначених на монетах царів Рескупорідом VIII (313—333), на монетах котрого крім тризуба (ч. 1372), зустрічається також двозуб (ч. 1370). Атрибути як Геракла, так і Посейдона пояснюються тут з'окрема тим, що Боспорські царі, належачи до Тракійського царського роду, виводили цей рід від Посейдона й Геракла. Знак Посейдона (Нептуна) тризуб це є те, що ми звемо „ости", якими й нині на Україні ловлять рибу уночі на човні з розложеним багаттям.

Крім цього трьохтомного опису античних монет Нумізматичного Музею В. Б. Антоновичу належать ще численні статті і доклади про нові знахідки монет і кладів. Так у працях 3-го Археологічного зїзду надруковано його доповідь про срібні монети з іменем Володимира.[19]) У засіданню Історичного Т-ва Нестора Літописця 29. I. 1878 р. зроблено ним доклад про клади монет, знайдені в Київі й його околицях.[20]) Всіх кладів 29. Їх ділить В. Б. Антонович на 4 доби, починаючи з кінця: IV-а доба найновіша, до якої належить 12 кладів від половини XVII ст. до початку XIX ст. Належать до цієї доби виключно монети московські. III-а доба (6 кладів) з XV ст. до пол. XVII — монети польські, литовські, міст Гданська і Торна, остзейсько-шведські з Ливонії, Риги, Брандербурські, шеляги Тешинського князівства, талери голандські, австрійські та еспанських Нідерляндів, одна англійська монета Карла II (1660—1685). II-а доба (5 кладів) — „великокнязівська і литовсько-князівська". Сюди належать гривні київського і новгородського типів. На двох срібних монетах із Гвоздівського клада (с. Гвоздівка, 25 верст від Київа) з іменем Володимира (роз. Ольгердовича, кн. Київського 1362—1392), золото-ординські монети 1330—1364 рр. Написи на ординських монетах, як зазначає В. Б. Антонович у иншій своїй праці,[21]) прочитані спеціялистом д-ром Блау із Одеси. А з його думкою про віднесення монет з написом „Володимиръ" до кн. Київського Володимира Ольгердовича погодились відомі нумізмати гр. Е. Гуттен-Чапський і гр. І. І. Толстой.[22]) I-а доба, до котрої належать монети перед „велико-князівською і литовсько-князівською" добою. Сюди входять монети Саманідські (середня Азія — Туркестан) IX - X ст. Абасідські — одна з котрих з іменем халіфа Абу-Джафара-Аль-Мансура (754—775). Імя цього халіфа прочитав казанський оріенталіст І. Ф. Готвальд.[23]) Крім того візантійські монети за часів Іоанна Цимісхія (969—976). Окремо тут зреферований Оболонський клад (з IV ст.).

З праці, уміщеної у Київській Старині (див. н. 21), ми бачимо,

---

[19]) О новонайденныхъ серебряныхъ монетахъ съ именемъ Владиміра. Труды III Арх. съѣзда въ Россіи. Т. II. ст. 151—157. К. 1878. — Це мабуть монети з Гвоздівського кладу (1873). Бо видання мені недоступне.

[20]) О монетныхъ кладахъ, найденныхъ въ Кіевѣ и его окресностяхъ. Чтенія въ Ист. О-вѣ Нестора Лѣтописца. Кн. II (1888). Ст. 14—17.

[21]) Обозрѣніе предметовъ великокняжеской эпохи, найденныхъ въ Кіевѣ и ближайшихъ его окрестностяхъ и хранящихся въ Музеѣ древностей и въ Мюнцъ-Кабинетѣ Унив. св. Владиміра. К. Ст. кн. 7, р. 1888, ст. 117—132.

[22]) Ibid. ст. 122.

[23]) Ibid. ст. 119.

От у цій щоденній праці потроху складались ті описи монет, можливо уривками від инших музейних праць, розсягові яких також приходиться дивуватись.

Крім того, не можна не згадати тут і специфично-тяжких умов праці в Київському Університеті. Проф. В. Данилевич пише: „завідування Музею в Антоновича та і все його професорування в Київському Університеті не були уквітчані трояндами. Навпаки — весь шлях його професорської та наукової діяльності в цій фортеції реакції та україножерства був аж надто вкритий тернами ... Так ... для Музею було одведено дві світлиці на холодному четвертому поверсі, а потім іще холодніший коридор четвертого поверху; навмисне, як найбільше краяли кошти Музею, щоб як найбільше назолити Антоновичові“ ...[33])

Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича знайшла прихильну, хоч закоротку, оцінку в рецензії проф. М. Грушевського[34]) та в окремій статті К. Болсуновського.[35]) Інші галузі наукової праці його освітлено численними працьовниками. Так про В. Б. Антоновича, як археолога, писав проф. Гр. Павлуцький;[36]) про ньогож, як географа, А. Синявський і сказав, що В. Б. Антонович у географії України не мав собі попередників.[37]) Про його історичну працю всім загально відомо.

Бажаючи собі схарактеризувати наукову постать В. Б. Антоновича, можемо сказати так: В Б. Антонович був видатним істориком і одним із основоположників науки історії України. Инші дісципліни, як археологія, нумізматика, географія є для історика помічні. І кожний історик повинен добре знати помічні дісципліни. Ріжниця лише та, що проф. В. Б. Антонович знав їх і вправився в кождій із них з'окрема, і в тім числі в нумізматиці, так, як фаховий учений, який увесь свій час і діяльність посвячує лише одній якій небудь із названих помічних до історії наук.

---

[33]) Ibid. ст. 16.

[34]) Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка т. XXV (1898); бібл. ст. 4.

[35]) К. Болсуновскій, В. Б. Антоновичъ какъ нумизматъ. „Старыя монеты“, 1911 р. №№ 7—8, 1912, № 1 і окремо. Видання мені недоступне.

[36]) Записки Україн. Наук. Т-ва в Київі. 1909, т. 3, ст. 15—22.

[37]) Записки Київського ІНО, 1928, ст. 21—32.

відноситься до XII в. по Хр.[27]) У доповіді про археологичні знахідки і розкопки на Київщині р. 1876[28]) повідомляється м. и., що в околиці Іорданської церкви у Київі знайдено рештки старої будівлі і там поміж иншими речами — пруський срібний шеляг з іменем Брандербургського Курфірста Георга-Вильгельма (1619—1640), що дало можливість датувати знахідку І-ою пол. XVII ст. Там же глибше знайдено чотирі поганських могили; при одному кістякові — абасідський диргем з приробленим вушком VIII ст. Це той, прочитаний І. Ф. Готвальдом (див. вище). Про цей же самий диргем згадує В. Б. Антонович у иншому звязкові при повідомленню про роскопки літом 1878 р. у водозборі Ірпеня й Тетерева.[29]) Монети згадуються, яко підстава для датування знахідок при повідомленнях про роскопки В. Б. Антоновича поза межами України.[30]) Тому то, щоб мати собі цілковито повний і вичерпуючий образ нумізматичної праці проф. В. Б. Антоновича, необхідно перестудіювати всі його праці, а не лише спеціяльно присвячені нумізматиці. Із його археологичних праць взагалі ми обмежились лише цими нечисленними прикладами.

Цей розгляд нумізматичної праці проф. В. Б. Антоновича, хоч і неповний ще, показує однак нам, які широкі знання із области нумізматики мав В. Б. Антонович. Не лише нумізматика антична, а й старо-словянська, східна, середньовічна й модерна — була йому досконально відома. Той факт, що лише у двох випадках він скористувався послугами орієнтальних спеціялістів (Блау і Готвальда — див. в.), про що він завжди у своїх працях згадує, свідчить про те, що у решті випадків, дуже тяжких часом, В. Б. Антонович давав собі раду сам, навіть із монетами орієнтальними. Отже — був він визначним нумізматом своєї доби типу майже універсального. Коли ж ми приймемо на увагу, що в Росії нумізматика в ту добу була в стадії початкового лише розвитку, з'окрема загальна, бо з нумізматичних праць до В. Б. Антоновича відома лише праця А. Бутковського (М. 1861) та вище згаданий каталог Бурачкова, не рахуючи статей у археологичних виданнях уже пізнішої доби, — то в його праці треба вбачати першу серьозну спробу в Росії систематизації монет.

Детальність, пильність і обережність, що вимогаються найбільше при складенню описів монет, вказують, що його описи монет складались протягом літ. Можливо сказати, що ця розсягла праця є наслідком усієї доби, протягом якої В. Б. Антонович завідував Мюнц-Кабінетом а потім Нумізматичним Музеєм при Університеті св. Володимира. А завідував він цією збіркою від весни 1872 р. до кінця 1901 р., коли то від цієї праці відмовився.[31]) В той же час він завідував і Музеєм Старовини. Проф. В. Данилевич пише, що „В. Б. Антонович завжди працював у Музеї після закінчення лекційних годин, с. т. після 3-ої години. Лише в нелекційні дні він приходив до Музею зрання і часто-густо працював у ньому до 3—4 год.“[32])

[27]) О кладѣ, найденномъ въ усадьбѣ Гребеновскаго по Троицкому переулку. Чт. в Ист. О-вѣ Нест. Л. кн. 4 (1890) ст. 9—10. Зас. Т-ва 30/IV 89.

[28]) Археологическія находки и раскопки въ Кіевской губ. 1876. Чт. в Ист. О-вѣ Нест. Л. кн. I (1879) (ст. 245—261) ст. 251—252

[29]) О результатахъ раскопокъ, произведенныхъ лѣтомъ 1878 въ бас. Ирпеня и Тетерева. Чт. Нест. Л. кн. II (1888) ст. 73. Зас. 12/XI 78 р.

[30]) О результатахъ трехъ археологическихъ раскопокъ, произведенныхъ въ Муромскомъ уѣздѣ въ іюнѣ 1878 г. Чт. Н. Л. II (1888) ст. 60—64, зас. 17/IX 1878 р. (одна мон. Генриха Птахолова, вісім Саманидських і Камсько-болгарських мон. (VIII—X ст.). О результатахъ археол. експедиціи по сѣв. склону Кавказа, лѣт. 1879. Чт. Н. Л. II (1888), Зас. 11/XI 1879, ст. 114—118. (Візантійські, Саманидські, варварські мон. до часу Гераклія (VII ст.).

[31]) Проф. В. Данилевич, проф. В. Б. Антонович та Археологичний Музей ІНО. Зап. Київського ІНО, кн. III (1928), ст. 9, 18

[32]) Ibid. ст. 17.

Вячеслав Прокопович.

Сфрагістичні анекдоти.

Московська наука і українська сфрагістика.*)

„Поле нашої сфрагістики дотепер таке необроблене, що треба витати не тільки кождий огляд сього рода, але й найдрібнійші матеріяли; та рівночасно годї оперти ся гіркому почуваню, що так пізно починаєть ся робота і що навіть спеціялістам доступний невеликий і неповний матеріял... — Пише І. Крип'якевич, один з небагатьох українських учених, що віддав свою увагу науці про печать, й далі зауважує: — Але така праця можлива тільки при колєктивних силах, а до остаточних вислідів можна дійти тільки по ряді приготовляючих студій". (Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. CXXIII—IV, 1).

На тлі цієї нерозроблености може придатися і наш нарис, з де-якими питаннями української сфрагістики зв'язаний.

Нарис цей виріс із примітки, що повернулася в окремий екскурс, до нашої розвідки, яка готується до друку, — про „Печать Малороссійскую". Саме та розвідка викликала необхідність докладнішого розгляду видання, що про нього головним чином річ нижче. Наслідки того розсліду на ґрунті спеціяльної російської літератури з царини геральдики й сіґілоґрафії, що їх подано тут, придалися у висновках нашої праці на вище зазначену тему.

Та й, по-за тією вагою службовою для нашої студії, може мати цей етюд й де-яке самостійне значіння, як не позбавлений цікавости матеріял для вияснення відносин московської науки до української сфрагістики.

В самій темі нашій — сфрагістичні анекдоти, — на перший погляд, неначе якась парадоксальність, неповажність і навіть де-яка претенціозність. У кожного бо, хоч трохи з сіґілоґрафічною літературою ознайомленого, виписані вгорі слова мимоволі викликають згадку про „Сфрагістичні афоризми" кн. Ф. Гогенлое-Вальденбурґа[1]), що ніби то під них складено і нашу назву. Мусимо відразу застерегтися, що й в думці не мали якимсь способом, навіть зовнішнє, наближати наш маленький нарис до однієї з найґрунтовніших праць сучасної науки про печать, до праці, яка належить визначному вченому, або заголовком етюду цього їй наслідувати. Заголовок цей, ніби парадоксальний, випливає з самого змісту нашої роботи й достоту йому відповідає; инакше охрестити її нам було впрост трудно.

А тим часом сполучення це — сфрагістика й анекдоти — неначе й справді віддає парадоксальністю: сфрагістика — наука спеціяльна, поважна й ніби суха та вузька, від життя відірвана й далека, і анекдот — в самій істоті своїй річ не поважна, з живого життя взята і з ним найтісніше зв'язана.

---

*) Читано на засіданні Українського Історично-Філологічного Т-ва в Празі 27. X. 1936 року і в Українській Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі. — Розтріл всюди наш. В прямі дужки [ ] взято наші слова в чужому тексті.

[1]) Fürst F. K. Hohenlohe-Wal enbourg. Sphragistische Aphorismen. 300 mittelalterische Siegel systematisch klassifiziert und erläutert. Heilbron, 1882.

Але то парадоксальність — чисто зовнішня: сфрагістика, що-правда, наука спеціяльна, але не суха й не вузька, з життям мінливим ближче, ніж то видається відразу, поєднана; а в анекдоті, як в краплі води сонце, одбиваються иноді й поважні моменти життя, історичні події, фіксуються риси характеру людини, певного стану, певної епохи.

І коли читальник ласкавий разом з нами огляне нижче подані факти власне з царини сфрагістики і зазнайомиться з наведеними тут прикладами того, як підходили до з'явищ українського життя на цьому полі знання і як трактували нашу печать у московській науці, — то, певно, погодиться, що инакше назвати це, як анекдотами, не випадає. Анекдоти наукові, бо сфрагістичні, але все ж — анекдоти.

Инша річ, що в де-кого з читальників, з цією галуззю мало розповсюдженого знання не дуже ознайомлених, од викладу зостанеться певне розчарування. Проти сподіванки наука не така вже суха й мертва, а анекдоти не такі вже смішні, Та ті, хто не побоявся кумедної, на перший погляд, назви, хоч може і не сміятимуться, та, сподіваємося, не так уже і нудьгуватимуть.

* * *

Сфрагістика, що останніми часами таким пишним квітом розцвіла на Заході, не може похвалитися особливим розвитком на Сході: на Україні вона ще в сповиточку, мало розроблена в Польщі, а ще менше — в Росії.

„Наука про печаті — сфрагістика, або инакше сігілографія цілим своїм складом входить у дипломатику, — говорить найвидатніший сучасний знавець справи в Росії Н. Ліхачов у своїх викладах про дипломатику. — Виняток має складати той неясний відділ сфрагістики, як самостійного знання, що роздивляється печаті, як пам'ятники історії мистецтва. В російській дипломатиці сфрагістика повинна грати вельми видатну ролю і не можна не пошкодувати, що це поле досі зостається не обробленим“ [2]).

Підкресливши, що видавці актів мало звертали увагу на дипломатичний бік їх, він з жалем зазначає відсутність точних способів репродукції оригіналів, „що не давало можливости складати альбоми, які, хоч до якоїсь міри, заступали б в цьому відношенню первотвори“ [3]).

На тлі цієї нерозробленности російської дипломатики взагалі, і сфрагістики зокрема, особливої ваги набувають нечисленні ілюстровані збірники матеріялів. Серед головних російських видань, що подають сфрагістичні пам'ятники, на першому місці безперечно слід поставити перше не тільки часом так зване „Рум'янцівське зібрання“ — „Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ [4]), що його заслужено визнано за „видання зразкове“ [5]); в ньому вміщено чимало цікавого і для нас. Цінні ілюстрації знаходимо далі в таблицях Лакієра в його старій солідній книзі „Русская Геральдика“ [6]), що досі зберегла своє значіння, де в чім і з погляду українського. Багатий матеріял, але виключно для московської сфрагістики нагромадив із актів Московського Архива Міністерства Справедливости директор його П. Іванов у виданні — „Сборникъ снимковъ съ древнихъ

---

[2]) Лихачевъ Н. Дипломатика, лекціи читан. въ С. П. Б. Археолог. Институтѣ. СПБ, 1901. ст. 11.

[3]) Ibidem, 3.

[4]) Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ. Томи I—IV. Москва. 1813—1828 (т. V — початок — СПБ 1841 і Москва 1894).

[5]) Иконниковъ В. Опытъ русской исторіографіи, Кіевъ 1891, т. I, ст. 114: „Весьма важнымъ матеріаломъ въ этомъ отношеніи (сфрагістичнім) можетъ служить образцовое изданіе — Собр. Госуд. Грам. и Договоровъ, тт. I—V со снимками“.

[6]) Лакіеръ А. Русская геральдика. С. Петербургъ, 1855 — 2 книжки з 25 таблицями.

печатей“ [7]). Далі йдуть видані комісією для друку державних актів „Снимки древнихъ русскихъ печатей“ [8]), де надруковано чимало печатів наших чи з того або з иншого погляду нам інтересних. Нарешті, з новіших — роскішне видання Петербурґського Археолоґичного Інституту — „Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1672 г.“ [9]), де наведено теж де-що, зв'язане з українською ґеральдикою [10]).

З вище зазначених видань особливу увагу нашу в цьому нарисі привертають до себе „Снимки древнихъ русскихъ печатей“, з якими в нашій розвідці про „Печать Малороссійскую“, що її готується до друку, нам доводиться часто мати до діла, а це приводить до докладнішого розгляду названої книжки, розгляду, що його не позбавлено ширшого загального інтересу. Отже про цю книжку „Снимки“ тут і річ.

„Снимки“ — видання фундаментальне і авторитетне, оперте в значній мірі на перводжерелах із матеріялів архивних, або на солідних і рідких старих виданнях, що мають заслужену репутацію [11]). Подає це видання багатий, цікавий і ріжноманітний матеріял у доброму виконанню, наводить цінні вказівки, де саме знаходяться оригінали — печаті чи їх матриці; надруковане докладнім переднім словом і детальним показчиком змісту (table de matières), що їх подав французькою мовою редактор директор архиву барон Ф. Бюлер, робить приступним чужинцям, вводить у загальний науковий обіг.

Не можна не погодитися із словами передмови, яка „вважає ці репродукції з печатів корисним для сфраґістики матеріялом“ [12]).

Мусимо відмітити те позитивне, корисне для нас, що ми маємо в цій книзі. Це — український матеріял.

З нашого середньовіччя, з доби литовсько-руської державности, знаходимо ми тут печаті князя Семена Луґвенія Ольґердовича року 1385, князя Дмитра Корибута Ольґердовича року 1385 і князя Івана Путятина року 1423 [13]).

Далі бачимо низку печатів наших міст, а саме Гадяча — року 1669, Києва — р. 1698, Чернігова — р. 1698, Ніжина — р. 1691, Переяслава — р. 1698, Козельця — р. 1698, Стародуба — р. 1696 [14]).

Надруковано тут вже раніше подану в давньому і дорогому виданню — „Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ і „Печать Малорос-

---

[7]) Сборникъ снимковъ съ древнихъ печатей, приложенныхъ (къ) грамотамъ и другимъ юридическимъ актамъ, хранящимся въ Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи, составленный директоромъ Архива П. Ивановымъ. Москва, 1858 — в 20 таблицями. Випадково заблудили сюди й дві українські печаті — табл. XX, 3 і 4.

[8]) Снимки древнихъ русскихъ печатей государственныхъ, царскихъ, областныхъ, городскихъ, присутственныхъ мѣстъ и частныхъ лицъ. Изданіе Комиссіи печатанія государственныхъ грамотъ и договоровъ, состоящей при Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Выпускъ I-й. Москва, 1880. — Reproduction d'anciens cachets russes: sceaux d'état, des tsars, des provinces, villes, institutions gouvernementales, personnages ecclésiastiques et seculiers. Edition de la Commission d'impression des lettres patentes et traités, attachée aux Archives principales de Moscou du Ministère Impérial des Affaires Etrangères, I-ère livraison. Moscou, 1880 — 126 таблиць — текст пояснень на ненумерованих сторінках. Як бачимо, заголовки — російський і французський де в чому один од одного відбігають.

[9]) Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1672. Изданіе С. Петербургскаго Археологическаго Института. С. Петербургъ, 1903.

[10]) Слід зауважити, що ми не мали наміру подавати тут бібліоґрафії російської сфраґістики: вище зазначено головні ілюстровані видання сфраґістичного матеріялу.

[11]) Як от згадане вище „Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ або Vossberg. Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. Berlin. 1854.

[12]) Снимки, вступне слово, ст. XIV.

[13]) Ib., таблиці 78, 79, 80. Всі за Vossberg'ом.

[14]) Ib., таблиці 68, 69, 70, 74, 75, 76, 77. Всі за перводжерелами.

сійскую“ [15]), державну печать Московського царства для зносин з Україною, що нас особливо цікавить, і тим зроблено її приступнішою. По-за де-якими помилками в датах і плутаниною що-до назви, редакція подала коментарій до змісту, що власне на ній представлено, що-правда в де-чому хибний.

Справедливо відмічає книжка західній вплив, що йшов з Польщі, а разом із тим, значить, і з України на московську сфрагістику [16]). Признаючи поруч із розвитком геральдики в Польщі, що „в Росії лицарства ніколи не існувало“, вступне слово говорить: „так краєві й городські герби зустрічаються переважно на західній границі Московської Держави“ (№№ 65-70 і 74-77)“ [17]), тоб-то посилається головним чином саме на вище перераховані печаті українських міст, які свідчать про існування своєрідної нашої сфрагістики. Про вплив її на московську особливо виразно говорять печаті московських воєводів у Києві кінця XVII століття, які на тамошній зразок починають уживати гербів разом з иншими особами, що їх посилано було в чужі краї, або що вони перебували на литовсько-польській межі“ [18]). Доволі глянути на печаті, що їх поддають „Снимки“, — кн. Григорія Козловського з р. 1671, кн. Ол. Ґоліцина з р. 1675, кн. П. Прозоровського з р. 1682, Ол. Салтикова з р. 1684, кн. М. Ромодановського-Стародубовського з р. 1689 і кн. П. Хованського з р. 1695 — все Київських воєводів [19]) і порівняти їх з типовими для тієї — ж епохи печатями їх сучасників, які не виїздили поза кордони Московщини і додержували своєї традиції [20]), щоб мати перед очима велику ріжницю між ними, характерну ілюстрацію того глибокого сліду, який українська сфрагістика через „московських людей“, що в Київі перебували, позначила у московській, такій на неї несхожій.

Нарешті, проспект другої частини „Снимков“, що готувалася до друку, заповідає, що там мало бути подано печаті князя Острозького, митрополита Іова Борецького, гетьманів Б. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Самойловича та І. Мазепи. На жаль проєкт той не здійснився і обіцяна друга книга світу не побачила [21]).

Все це — і поза спеціяльними завданнями, зв'язаними з зазначеною нами темою „Печать Малороссійская“ — пояснює наш інтерес до видання.

Зовнішній вигляд його фундаментальний. Видавці — солідні: комісія друку державних актів при Московському Архиві Міністерства Закордонних Справ, спадкоємцеві колишнього державного архиву царства Московського. В XIX-му віці — це поважна наукова установа з добре заслуженою репутацією, що витворила свою школу вчених архивістів, які зросли під досвідченим керовництвом директорів архиву, визначних знавців справи. Доволі нам нагадати вельми заслуженого і перед нашою історією Н. Бантиша-Каменського, якому належить опис „Малороссійскихъ Дѣлъ“, що знайшов собі прихильне признання істориків, та його наступника сенатора А. Малинов-

---

[15]) Ib., таблиці 51 і 55. А також в table de matières (сторінки не позначено) тексти на номери №№ 51, 55.

[16]) Ib. Вступ, ст. XVIII.

[17]) Ib., loco citato.

[18]) Ib, l. c.

[19]) Ib., табл. 92, 94, 96, 97, 100, 101.

[20]) Ib., passim. Їх в „Снимкахъ“ багато; взяти, наприклад, Шарова, табл. 120. Або для порівняння кільки зразків тогож часу у Іванова в „Сборник'у“, от хоч би печатки стольника й воєводи Ф. Хрущова, р. 1678 — табл. XVII, 246; стольника Б. Пушкина р. 1685 — табл. XVIII, 276; стольника й воєводи Т. Ржевського р. 1686 — табл. XVIII, 277; ближнього окольничого й воєводи І. Матюшкина р. 1694 — табл. XIX, 305 чи ближнього стольника й воєводи С. Нарышкіна р. 1694 — табл. XIX, 307.

[21]) До речі було б вияснити, яка доля заготованого для нього матеріялу. Тай взагалі слід було б звернути увагу на матеріял для нашої сфрагістики в колишньому архиві Міністерства Закордонних Справ та по иншіх архивах російських у Москві і поза нею.

ського[22]), що його ім'я неподільно з'єднано з отим „зразковим виданням" одміченим вище: „Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ", в якому так багато цікавого й корисного з погляду сфрагістичного[23]). Далі треба зазначити діяльність гофмейстера кн. Михайла Оболенського, що йому, поза відомими в російській історіографії „Связками", належить почин видання „Снимковъ", яке вийшло вже після його смерти і для якого він замовив „гравіровані репродукції 126 стародавніх руських печатів"[24]), що ввійшли в книгу. Це посмертне видання в значній мірі його заслуга[25]). Та не менша заслуга його спадкоємця на посаді директора архіву гофмейстера барона Ф. Бюлера[26]), який переклав на французьку мову описи для „table de matières", тією — ж мовою подав вступне слово, — значіння цього для науки ми зазначили вище, — і довів розпочате його попередником діло до щасливого кінця. Сам Бюлер — вчений і академик, що багато зробив для державного архіву[27]).

Ініціятивою, енергією і старанням цих двох висококультурних і широко-освічених людей— кн. М. Оболенського і бар. Ф. Бюлера та працею їх невідомих нам співробітників під auспиціями видатньої наукової установи вийшла в світ коштовна книжка, що її складанню своїми „добрими порадами" допомогли інші визначні російські вчені, як от, наприклад, академик А. Куник, граф А. Уваров та барон Б. фон Кене[28]). А присвячено книгу державному канцлерові світлішому князеві Олександрові Горчакову, кавалерові усіх російських орденів і чи не всіх найвищих европейських. А поза тим — слід одмітити — „почесному членові Імператорської Академії Наук, Імператорських Університетів Московського, Київського Св. Володимира і Новоросійського і т. ин." [29]).

Отже, найкращі наукові сили російські, причетні до цього великого і

---

[22]) Цікаво б було довідатися, звідки саме родом Малиновський Олекса Хведорович та де побірав він середню освіту Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона, пова датами народження й смерти (1762—1840), зазначенням становищ, які він займав, та переліком головних його праць, подає лише, що вчився він у Московському університеті (півтом XXXV, ст. 472). А „Русскаго Біографическаго Словаря" нам, на жаль, не довелося дістати.

[23]) Слід в признанням одмітити тут опублікування вперше в цьому виданні й деякого матеріялу з нашої сфрагістики чи з Україною так або инакше зв'язаного. Наведемо тут, для прикладу, з XVII століття печать Іевекиїля Іосифа кн. Курцевича, епископа Володимирського і Берестейського, протронія митрополії Київської і Галицької, пізніше на еміграції в Москві архиепископа Суздальського, печать „Війська Запорозького" та „Печать Малороссійскую".

[24]) Снимки, вступ, XIV.

[25]) Ib., XV.

[26]) Ib., l. c.

[27]) Иконниковъ, opere citato, I, 2 — CCXCI. Про наукові кваліфікації Бюлера і те поважне місце, яке займав він у російській науці, говорить сам його підпис під вступним словом: „Директоръ Московскаго Главнаго Архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, Государственнаго Древлехранилища и Коммиссіи печатанія грамотъ и договоровъ, почетный членъ Императорской Академіи Наукъ и Публичной Библіотеки, Историческихъ Обществъ: Берлинскаго, Рижскаго, Дерптскаго, Одесскаго, Исторіи и Древностей, Дѣйствительный Членъ Археографической Коммиссіи, С. Петербургскаго и Московскаго Историческихъ Обществъ, Московскихъ: Археологическаго и Юридическаго и проч. Двора Е. И. В. Гофмейстеръ баронъ Ѳ. Бюлеръ (Ib., XIX).

[28]) Ib, XIX. На прикінці вступного слова читаємо: „Въ заключеніе приносимъ живѣйшую и искреннюю благодарность гг. Предсѣдателю Московскаго Археологическаго Общества Графу А. С. Уварову, тайному совѣтнику Барону Б. А. фонъ Кёне, Академику А. А. Куныку и статскимъ совѣтникамъ Г Д. Филимонову и Е В Румянцеву, которые не отказывали намъ въ добрыхъ совѣтахъ во время предпріятія нами сего изданія" Просимо читальника ласкавого не ремствувати за ці довгі виписки: цей перелік титулів наукових і урядових виявляє той осередок високо кваліфікований, з якого вийшло це видання, що до нього причетний справжній сінкліт ученый.

[29]) Ib., посвята, сторінка без числа.

роскішного видання, що його поява була, без сумніву, видатним явищем в тогочасній сфрагістичній літературі, давали ніби найбільші гарантії солідности, науковости й авторитетности.

Що-ж спільного може мати з анекдотами ця зовнішнє солідна книжка, що вийшла з наукової установи з добре відомим поважним іменем і за такою безперечно авторитетною редакцією?

А тим часом ближче ознайомлення і критичний розгляд встановлюють инше. Перш за все, низку огріхів, незгод і розбіжностей, а то і впрост загадок, — між малюнком і текстом, між ріжними таблицями та сторінками видання [29a]). Коли простудіювати книгу уважно, то тоді не можна дивуватися гострій і суворій в її лаконичності оцінці, що подає їй новітній вчений автор одного із ґрунтовніших і солідніших сучасних німецьких оглядів сфрагістики — Евальд [30]).

Що-правда, такі огріхи, хоч і як вони впадають в око, сталися мож-

---

[29a]) Наведемо приклад. До кожного сфрагістичного пам'ятника, що його репродукцію надруковано в „Снимкахъ", додано напис під малюнком і пояснення на прикінці книжки; текст іде за таблицями на окремих сторінках. І от на одній таблиці бачимо перстінь, на якому вирізано — вояка, гадюку й лева, а в напису під тим зазначено, що це перстінь XIII віку й що оригінал його переховується в „Государственн'ім Древлехранилищ'і" (Снимки, таблиця 106). В словесному ж поясненні під тим самим числом читаємо, що це мідяний перстінь XIII віку, який представляє дві голові в шоломах (Ibidem, table de matières, N 106). Далі, абсолютно той самий малюнок, тоб-то перстінь з вояком, гадюкою й левом повторено через три таблиці з тим самим написом (Ib., таблиця 110); в тексті до нього цього разу дано опис, що одповідає репродукції (Ib., table de matières, N 110). Та нижче знаходимо примітку, що в інвентарі „Древлехранилища" взагалі не зазначено жадного перстня з XIII століття (Ib., table de matières, N 110).

Слід одмітити, що ми цитуємо „Снимки" за екземпляром з Слов'янської Бібліотеки в Парижі. Це треба тому тут підкреслити, що в екземплярі цієї ж книжки в Слов'янській Бібліотеці в Празі, як ласкаво подав нам до відома проф. А. Яковлів, зазначених вище розбіжностей немає і малюнки на таблицях 106 і 110 одповідають поясненню до них в table de matières. Отже, ріжні примірники цього видання один од другого де в чому відходять.

Вважаємо за приємний обов'язок на цьому місці скласти найщирішу подяку за цю вказівку й за инші цінні поради високоповажаному п. проф. А. Яковлеву, який взагалі виявив багато інтересу й уваги до цієї праці й сприяв її надрукованню. Щире спасибі за поміч в бібліографічних розшуках вш. п. В. Братцеву й усім, хто став нам у допомозі при цій роботі.

[30]) Ewald W. Siegelkunde, München 1914 (Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte, Abt. IV, 4) ст. 11: „Über die Siegel Russlands liegen ebenfalls nur einege wenige und dazu nicht abgeschlossene Untersuchungen vor. Im Jahre 1880 erschien ein Woluminöses Werk Theodor Bühler's, welches seinen Stoff den Archiven Moscaus entnahm, aber wenig Brauchbares bietet".

Дивним дивом така визначна подія в наукових колах російських, як вихід у світ цієї книги, не знайшла відгуку належного в тогочасних наукових журналах. Принаймні нам, хоч передивилися ми „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія", „Историческій Вѣстникъ", „Русскій Архивъ", „Русскую Старину" за чотирі роки 1882—1885 (роком 1882 позначено видання на обгортці) пощастило знайти тільки одну невеличку замітку бібліографічну („Русская Старина", 1883, іюль, на звороті окладинки). Не озвалася так само нічим і наша „Кіевская Старина" (рр. 1882—1885). Не привернули до себе уваги „Снимки" й пізніше. В праці про сфрагістику Родзевича (Ф. В. Родзевичъ. О русской сфрагистикѣ. „Вѣстникъ Археологіи". Изданіе Археологическаго Института. VI, 207—221) — невеличкій, але все-ж помітній, в надзвичайно убогій російській спеціяльній літературі XIX віку, нема про неї згадки. Так само не спиняється на них і Іконніков у своєму монументальному „Опытѣ", хоч подає досить докладний огляд сфрагістичних робіт, що існували на той час. (Иконниковъ, В. Опытъ русской исторіографіи. Кіевъ, 1891, — т. I, ст. 114—115). Нічого немає в лекціях про сфрагістику Н. Ліхачева (Лихачевъ Н. Изъ лекцій по сфрагистикѣ. Съ рис. СПБ. 1906). — А ще поширювати, хоч це і мало б деякий інтерес, розшуки рецензій в бібліографії польській та західне-европейській не вважали ми, з огляду на нашу тему — українська сфрагістика в московській науці — доцільним: це виходило б поза рямці нашої роботи, а самих фактів, що їх наводимо нижче, нічим змінити не могло б.

ливими через обставини, в яких ця книжка з'явилася друком. Її ініціятор і первісний автор книжки, який опріч, передмови і французьких текстів, склав її і який за життя, як знаємо вже, замовив усі до неї ілюстрації — кн. М. Оболенський помер, не встигши довести справи до кінця. Це зробив старанно і сумлінно його наступник барон Бюлер, що йому належать вище зазначені додатки і що за його доглядом видання таки побачило світ. Різні люде, як це відмічено у вступному слові, зачинали і кінчали книжку. Отже, у книжки було два автори і два редактори [31]).

Може, по-за цими несприятливими обставинами редакції й друку, які не могли не відбитися на виданні, де-яке пояснення огріхам і помилкам видання можна знайти в неусталенності правил і взагалі в нерозробленості московської сфрагістики, в самому характері її. Цього не заперечує і сам останній автор і редактор книги [32]). Визнають ці моменти і пізніші й поважні дослідники, як Н. Ліхачев, Ю. Арсеніев [33]). Стверджують це й висновки найновіших розвідок [34]). А „Снимки" більше, як 50 год тому складалися, коли в російській науці ця ділянка знання — поле сфрагістики і з нею спорідненої геральдики московських, — була ще менше оброблена.

Тому, на де-яких моментах з історії цієї царини культури, саме в Москві, і слід трохи спинитися. На иншому місці нам може доведеться ще дати докладнішу характеристику московської сфрагістики та геральдики, а в цьому нарисі в зв'язку з нашим завданням не відречі буде навести де-які характерні риси їхнього історичного розвитку, як вони позначилися в матеріялах давнього часу, додаючи до них зауваження і підсумки російських таки вчених — фахівців.

* * *

Добре обізнаний із справою Котошихин в своєму славнозвісному творі, присвяченому Московщині XVII століття, пише, що царь у Москві гербів „нікому не дає", бо „гербів жадному чоловікові скласти не можуть", що сам царь печатається на де-яких грамотах „неправдивим своїм гербом справжнім", що у московських людей взагалі „гербів не буває", що вживають вони печаті, „яка прилучиться", а не родової, що ті самі особи на ріжних документах печатаються ріжними печатями [35]).

---

[31]) Найгірше було те, що обидва автори і редактори вже не могли між собою порозумітися й світові друком це видання подаючи, бар. Ф. Бюлер являється ніби старанним і сумлінним виконавцем наукового заповіту свого попередника кн. М. Оболенського. Ось що зауважує він сам з цього приводу у вступному слові: „Князь Оболенський помер у С. Петербурзі 12 січня 1873 року, а моє призначення сталося 18-го. Коли я 22 числа приїхав із С. Петербургу до Москви, то вже знайшов „Древлехранилище" опечатаним за наказом Московської Палацової Контори і потім було складено описи. Самі колекції передано мені було лише протягом літа. Мені не відома доля тих екземплярів, яких не було заведено до опису, тоді коли князь Оболенський написами вробленими ним на їх малюнках запевняв, що вони знаходяться в „Древлехранилищ'і". Може багато в них він збірався передати цій установі, колекції якої він значно примножив своїми власними пожертвами, а особливо збогатив своїм зібранням русских печатів і медалів". Снимки, вступ, XIX.

[32]) Снимки, вступ, XVШ. Бюлер, говорячи про геральдику, з якою щільно взагалі зв'язана сфрагістика, зазначає, поміж иншим, що „в Росії лицарства ніколи не існувало", чим він і пояснює брак гербів у московських людей.

[33]) Їх погляди наведено в цитатах трохи нижче.

[34]) „Ainsi rien de précis dans l'héraldique de Moscou" . . . — висновок, наприклад, Н. де Баумгартена в його розвідці „Origine de Michel Wisniewiecki roi de Pologne", вміщеній в „Orientalia Christiana Periodica" — Commentarii de re orientali aetatis christianae sacra et profana editi cura et opere Pontificii Instituti Orientalium Studiorum — Roma, 1935, volumen I, N III—IV, ст. 428.

[35]) Котошихинъ. О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича. С. Петербургъ, 1884 (видання III-тє), ст. 30—31: „А грамотъ и гербовъ на дворянство ихъ и на боярство никому не даетъ, потому что гербовъ никакому человѣку вложити не мо-

Цю коротку, але яскраву характеристику, що подав її, як казали про нього сучасники „vir ingenio incomparabili“ [36]) стверджують на підставі зібраних фактів визначніші знавці московської сфрагістики.

„Огляд князівських печатів, дуже ріжноманітних, як формою, так і емблемами, — про давнішу епоху московську говорить Лакієр, — доводить до переконання, що то були здебільшого запозичені ґемми чи наслідування їм, зроблені може ґрецькими і італійськими будівничими та иншими майстрами, що приїздили до Росії. Кожен князь вибірав собі образ, котрий йому більше до смаку припадав із тих, що малися на похваті, і котрий ближче виявляв його політичне становище і відношення до Орди та до великого князя. Через те спадщинних печатів не було, і часто той самий князь у ріжні епохи свого правління за неоднакових обставин на розмаїтих документах прикладав ріжні печаті. Напис навкруги, чия то печать, був, при цій неозначеності образу, необхідною її приналежністю і запорукою за її непорушність. Виключення з цього правила трапляються рідко. Печаті носили, як дукачі (це видно по вушках, які збереглися на де-яких печатях, але частіше на каблучках і перстенях. Їх було дуже багато і в приватних осіб, а царі звертали на них особливу увагу і залюбки пишалися їх гарною роботою і великою кількістю“ [37]).

„Не дивно тому, що в скарбниці царя Олексія Михайловича збереглося кільки перстенів давніх, які перейшли до нього спадщиною від предків“ [38]), — продовжує він далі й, подавши реєстр перстенів того царя [39]), каже: — „на „виходах“, в урочистих випадках царі надягали по кільки, по сім, по дев'ять навіть перстенів, і тому дбали про збільшення їх кількости“ [40]).

Пізніше ґемми на печатях поступилися місцем чужим гербам, хто зна звідки і чому взятим.

Ілюстрацію цікаву цьому ми знаходимо і в „Снимкахъ“, де бачимо перстеневу печатку царську з якимсь гербом [41]) Тим перстенем царь печатав свої листи. Вже барон Кене, якому належить ґрунтовна розвідка про печаті і герб Росії, вияснив, що то герб браунівейґської фамілії Вельдерс-

---

гутъ, — да и не токмо кому боярину или иному человѣку не даются гербы, но самъ царь гербомъ своимъ московскимъ печатаетца на грамотахъ въ христіанскія государства не истиннымъ своимъ прямымъ, а печатаетца своимъ истиннымъ гербомъ къ крымскому хану да къ калмыкамъ; такъ же и у старыхъ родовъ князей и бояръ, и у новыхъ истинныхъ своихъ печатей нѣтъ, — да не токмо у князей и бояръ и иныхъ чиновъ, но и у всякаго чину людей Московскаго государства гербовъ не бываетъ; а когда лучитца кому къ какимъ письмамъ или посломъ къ посольскимъ дѣламъ прикладывать печати, и они прикладываютъ у кого какая печать прилучилась, а не подобная; да и потому мочно признать: какъ бываютъ московскіе послы въ посольствахъ и на съѣздехъ, и къ письмамъ и крѣпостямъ печати свои прикладываютъ, а лучитца тѣмъ же посломъ, или родственникамъ ихъ быти въ другорядь въ посольствѣ и къ письмамъ печатя свои прикладывать, у тѣхъ новыхъ писемъ съ старыми письмами многіе печати рознятца“.

За „истинный гербъ“ царя вважав Котошихин московського „ѣздца“. Ось як він про це каже трохи далі: „А крымскіе [грамоти, що їх печатано, як сказано вище, справжнім гербом царським] печатаютъ печатью, вырѣзано царь на конѣ побѣдилъ змія“ . . . Ib., 41.

[36]) Ib., передмова, XXIV — з тодішнього переднього слова до рукопису з життєписом Котошихина Баркгаузена: „sic et talem finem habuit vita Selitzki [так явався Котошихин на чужині] viri quondam Roxolani, ingenio incomparabili“.

[37]) Лакіеръ, op. cit., I, 148.

[38]) Ib., I, 149.

[39]) Ib., I, 149—150.

[40]) Ib., I, 151.

[41]) Снимки, т. 59.

гаузен [42]). Яким побитом він потрапив до рук царя, — один Алах відає. Але факт залишається фактом: московський царь печатався, по між иншим, спокійнесенько чужим гербом німецького шляхетського роду, з яким нічого спільного не мав [43]).

Не менше характерний зразок неусталенности московської геральдики подає емблєма герба, що його ніс на собі звичайно щит, приміщений на грудях двохголового орла, і що її сьогодня вважають за Святого Ґеорґія. Коло того, що собою уявляв той верховень, який списом пробиває змія під ногами коня, зав'язалася в російській науці давня полємика; знайшла вона свій вияв і на сторінках „Снимковъ" [44]). Ми її тут не торкатимемося, хоч з де-якого погляду питання це уявляє інтерес і для нашої геральдики; зазначимо лише, що „ѣздецъ", як названо його в документах, вважався офіційно до кінця XVII віку, як говорять тодішні акти урядові, за „наслѣдника" [45]), або самого царя [46]). „Царь наконі переміг змія", — так описує московський герб Котошихин [47]). Так трактовано його в Посольському Приказі, так пояснювано у посольствах у чужі держави, так дивилися на нього при самому царському дворі [48]). І лише в першій половині XVIII віку урядово повернено його на святого Ґеорґія [49]). Сталася та канонізація „ѣздца" ініціятивою й за-

---

[42]) Köhne de B. Notice sur les sceaux et les armes de la Russie, Berlin, 1861, ст. 23: „Une lettre du Tsar (Олексій Михайлович) conservée dans les archives du Ministère des Affaires étragères à Moscou, est scellée d'un petit sceau aux armes de la famille Weldershausen, de Brunswick (v. Siebmacher, II, p. 123). Il est difficile à expliquer comment un cachet aux armes de cette famille parvint à Moscou et aux mains du Tsar".

[43]) Rietstap I. B. Armorial général précédé d'un dictionnaire des Termes du blason, — deuxième édition, refondue et augmentée, Gouda, 1884—7 — tome II, ст. 1066 те-ж подав опис цього герба: „Weldershausen-Brunswick. Coupé: au I d'argent au lion léopardé d'or; au 2 d'or à trois roses de gueules. Cimier: une rose de gueules, entre deux pattes du lion d'or, les ongles en haut". Отже з деякими відмінами, той самий, що й на печатці царя; тільки на перстні в другій частині додано під трояндами дві зорі й в деякі ріжниці в оздобі.

[44]) Снимки, вступ, XVII.

[45]) Собраніе Г. Гр. и Дог., IV, 209. В інструкції перекладчикові Посольського Приказу Василієві Боушові р. 1667 червня 4 дано пояснення герба: „подъ орломъ знакъ: отчича и дѣдича. На персяхъ его изображеніе: наслѣдника".

[46]) Baumgarten, Origine de Michel Wiesniewecki, 427: „Encore au XVII siècle les envoyés russes expliquèrent au grand duc de Toscane et au Patriarche d'Alexandrie que le cavalier des armoiries de Moscou représente le Tsar à cheval (Снимки древнихъ русскихъ печатей. Москва, 1880, Вып. I, p. 7. Историческій Сборникъ, т. III (оп. 1838). Описаніе посольства, отправленнаго отъ царя Алексѣя Михайловича къ Фердинанду II, Вел. Герц. Тосканскому", p. 338)".

[47]) Котошихинъ, op. cit., 41: „А крымскіе [грамоти] печатаютъ печатью, вырѣзано царь на конѣ побѣдилъ змія".

[48]) „Мечъ Духовный" Лазаря Барановича р. 1666 має на ґравюрі звороту форти в щиті на грудях орла герб московський, де верховень — виразний портрет Олексія Михайловича. Репродукцію ґравюри подав Ровинський. Подробный словарь русскихъ граверовъ XVI—XIX вв. С. Петербургъ, 1895, I, 30. А що книжку присвячено самому цареві (Тітов Хв. проф. Матеріяли до історії книжної справи на Україні XVI—XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ. 1924, ст. VII.), то ясно, що малюнок герба не міг не бути у всьому згідний з офіційним його трактуванням: „ездец" — царь.

[49]) Baumgarten, Origine de Michel Wiesniewecki, 427: „Il est curieux de remarquer que l'image de St Georges qui apparait depuis 1497 dans les armoiries des grands princes de Moscou. ne fut identifiée officiellement pour telle qu'au XVIII-me siècle sous l'Impératrice Anne de Russie". Отже „ѣздецъ" став св. Ґеорґієм у XVIII-му столітті. Тільки сталося це, як ми бачимо, не за цариці Анни, а за Петра II-го (див. ст. 200—201 і примітки 50 і 51). Дивним поруч із вище наведеними рядками являється твердження тогож автора, що власне вплив того, що з часів ніби Іоана III-го, який в'єднав у своїй печати з двохголовим орлом щит із верховнем, св. Ґеорґій вважався за емблєму дому Рюрика, „штовхнув князів Острозьких прийняти в XVI-му віці св. Ґеорґія московського в їх родовий герб" (ib. 428). Отже, як бачимо, вияснення питання, що за московських часів уявляв з себе „ѣздецъ" не байдуже і для нашої геральдики.

ходами фельдмаршала ґрафа Мініха, наказом військової влади[50]). Віковічного традиційного „ѣздца", що в ньому давня Москва бачила образ царя, введено в геральдичний закон, визнано святим і надано йому ім'я святого Ґеорґія.

Трохи перед тим у зв'язку з новим планом розташування частин російської армії по провінціях було вирішено дати полкам імена по тих землях, де вони стали на лежах, і „на прапорах полкових намалювати герби тих провінцій" [51]). Отут і виявилася, з огляду на те, що у багатьох провінцій і городів тих гербів не було, потреба їх витворити. В цій роботі[53]), з якою зв'язане ім'я того-ж Мініха, взято було за правило три основи — історичну, ґеоґрафичну, або згідність герба з назвою міста[53]). Тими — ж принціпами керувалися і пізніше в тих випадках, коли треба було скласти нового герба для міст, що засновувалися чи приєднувалися до Росії[54]). Працю ґрафа Мініха вивершено було вже за Катерини II стараннями герольдмейстера князя Щербатова, герольдмейстерського товариша фон Едена і герольдмейстера на той час Волкова[55]), що позначили собою епоху в геральдиці російських міст. Ось як оповідає про це професор Філіпов: „Та більше, ніж з обранням адміністративних центрів і назв новим ґуберніям вийшло клопоту з установленням гербів городам і ґуберніям. На зразок середньовічніх західніх міст Катерина II хотіла запровадити герби городам і ґуберніям, але у нас треба було їх вигадати, як щось нове, зовсім нам не властиве. Відомий герольдмейстер часів Катерини II Волков повинен був виявити надзвичайну фантазію, щоб задосить учинити бажанню імператриці. Він шукав матеріялу для своєї мети і в назвах города (тому г. Котельничу дано було за герб „котел" — казан, а г. Верхньому Ломову — 5 ломів кінцями до гори, а Нижньому — стильки ж кінцями до низу), і в тваринах, що водилися, чи, на його думку, мали водитися в ґуберні, і в предметах місцевого промислу і т. ин. Але иноді він не знаходив нічого подібного для характеристики нового города, як це трапилося, наприклад, із селом Нолинським, що його було переіменовано в місто: для його герба обрано було

---

[50]) Лакіеръ, op. cit., I, 290: „гербъ государственный по старому двоеглавый орелъ, чорный, на главахъ короны, а наверху въ серединѣ большая Императорская корона — волотыя; въ серединѣ того орла Георгій на конѣ бѣломъ, побѣждающій змѣя, епанча и копіе желтые, вѣнецъ желтый же, змѣй черный, поле кругомъ бѣлое, а въ серединѣ красное. Съ того времени осталось такое объясненіе московскаго герба (1781 декабря 20 — № 15304), хотя еще въ 1726 году онъ именовался ѣздцомъ (1726 марта 11 — № 4850)". Так описано державний герб в реєстрі полків, складеному ва ґрафа Мініха в 1729 р.

[51]) Ib., I, 288. Історію переіменування стародавнього „ѣздца" в св. Ґеорґія, переіменування, до якого призвела помилка не обізнаного в московським життям західнеєвропейського геральдика ґр. Санті, пояснює докладніше барон Кене:

En 1727 un Piémontais, le grand maitre des cérémonies et aide du roi d'armes (Heroldmeister) comte Santi fut chargé de faire dessiner les armes provinciales . . . En 1728 le célèbre comte Munnich, alors général et directeur supérieur des fortifications, reçut les dessins pour les faire exécuter sur les drapeaux. Enfin, au mois de mai ces compositions héraldiques étaient prêtes et furent confirmées par l'empereur . . . La plus grande erreur a été commise par le comte Santi dans la description des armes de Moscou.

Le comte Santi ignorant l'origine historique de cette figure et y trouvant une ressemblance avec les images de St George de l'église latine, l'a prise pour ce saint, mais comme elle était representée couronnée, sans le casqu. ni le nimbe, on voit que le comte eut quelques doutes et n'osa pas y reconnaitre un saint.

Cependant depuis cette époque le cavalier apparait toujours sous la dénomination de St. George, la faute du comte Santi fut acceptée comme désignation officielle de cette figure (Köhne, 36—37).

[52]) Лакіеръ, I, 288: „въ сочиненіи городскихъ гербовъ".

[53]) Ib., I, 300.

[54]) Ib., I, 301.

[55]) Ib., I, 303.

ковський уряд і його урядники швидко забували византійські впливи, що їх помітно на найдавніших печатях. Державна печать склалася і розвинулася в герб під західнім впливом. В приватніх печатях, як бачимо без перешкод повстають усякі новини. Давні ґемми і ріжні домашньої роботи птахи і звірі поступаються своїм місцем гербовим щитам з самохіть узятими емблємами" [59]).

Зазначивши, що так було й пізнішого часу і навівши слова Котошихина, вище у нас подані, автор рішуче стверджує „відсутність в „русской" сфрагістиці системи і наслідування зразкам" [60]), — і далі говорить:

„Така цілковита відсутність геральдичних основ у московській сфрагістиці пояснюється тим призначенням печатів, яке вони мали в очах людей до-Петровської Руси. Печать — це умовний знак, неначе-б то патентована колодка до документу. Що — багатіша і значніша особа, то більше в неї перстенів-печаток, то частіше зміняє вона печать свою по уподобі. З другого боку, можна було печатати і іконкою, і хрестом з шиї і навіть „денгою новгородскою". Неозначеність печатів захищала їх від підроблювань; на ній ґрунтувалися й такі факти, як попередня згода царя з послами, що-до тих печатів, якими вони користуватимуться в справі" [61]).

„Ніякої схожости печатів, — зауважає Ліхачев, — з пізнішими гербами ми не помічаємо; дворянська геральдика штучно витворена („сочинена") на прикінці XVII століття, і найвизначніші діячі Московської Руси користувалися ріжноманітними печатями, не помишляючи про родові герби. Того замало, такі роди, як князі Глинські неначе втрачують і пам'ять про герб" [62]).

Загальна думка Ліхачева: „русская сфрагістика ще так мало розроблена, що висновки з неї слід робити з надзвичайною обережністю" [63]).

Взагалі погоджується з вище наведеними висновками Ліхачева і другий визначний знавець предмету професор Арсенієв, що викладав цю науку на одній з небагатьох катедр геральдики в Росії.

„Такий негативний погляд (Ліхачева) на сфрагістичні основи „русской" геральдики, — каже він у своїх лекціях, — знаходить собі тверде підпертя в посвідченні відомого Котохишина в його творі „О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича". Посвідчення це має для нас тим більше значіння, що автор, бувши за кордоном, вже мав істотне і вірне поняття про герби і відріжняє їх од печатів" [64]).

Подавши де-які застереження до погляду попереднього вченого що-до штучного витворення всієї російської щляхетської геральдики, Арсенієв підкреслює розповсюдження за царювання Хведора Олексієвича польських звичаїв і вплив української книжности [65]).

В кінцевому висновку сходиться він із своїм попередником: „Взагалі слід зауважити, що вибір емблєм на „русскихъ" печатях XV—XVII віків вражає своєю ріжноманітністю і часто своєю несподіванністю. Емблєми ці мають здебільшого випадковий характер. Це пояснюється тим, що печаті

---

[59]) Лихачевъ Н. Дѣло о пріѣздѣ въ Москву Антонія Поссевина. С. Петербургъ, 1903 (от. от. изъ „Лѣтописи занятій Археографической Коммиссіи"), ст. 141—142. Ця надзвичайно солідна і рідка книжка (одбито її сто примірників) дає далеко більше, ніж обіцяє її заголовок, бо поруч із поставленою темою уявляє найґрунтовніший огляд московської сфрагістики, багатий на матеріял і обережний у висновках. Нам, на жаль, не пощастило ознайомитися з найновішою працею того-ж вельми авторитетного автора: „Материалы для истории византійской и русской сфрагистики". Вып. I. Ленінґрад, 1928.

[60]) Ib., loco citato.

[61]) Ibidem, 143.

[62]) Ib., 140.

[63]) Ib, 113.

[64]) Арсеньевъ Ю. В. Геральдика. Лекціи, читанныя въ Московскомъ Археологическомъ Институтѣ въ 1907—8 году. Москва, 1908 ст. 292.

[65]) Ib, loc. cit.

„лебідь, що летить", на тій певній ніби основі, що „птиці тії, не спиняючися в околицях цього міста, проз нього далі пролітають" [56]).

Отже иноді на вельми непевному ґрунті творилися оті нові „герби височайше утвержденіе".

Не диво, що при такій системі „сочиненія гербовъ", не позбавленій, як бачимо, елєментів анєкдотичних, монуметальне, офіціяльне видання „Общій гербовникъ" [57]), розпочате ще за царювання Павла І, знайшло собі суворий присуд у найвидатнішого за наших часів російського знавця ґенеалоґії, спорідненої з геральдикою, Савьолова: „Здавалося б, — пише він, — що „Общій Гербовникъ", як видання офіційне, мав би бути цілком певним історичним джерелом, але в дійсності ми бачимо зовсім инше; на жаль він повен від початку до кінця, за рідкими винятками, вигадок і леґенд, особливо коли справа торкаєтьсяся до родів, що висунулися наперед протягом XVIII віку, цього віку ріжних авантюристів. Так, доводиться зустрічатися з фантазіями про походження Розумовських, Безбородьків, Скавронських, Девієрів, Баґратіонів, Єфимовських і багатьох инших. Через велику кількість несінїгниць, які потрапили до цього капітального видання, що мало стати російському ґенеалогові за настольну книгу, воно внутрішнім змістом своїм майже не має жадної ціни і його треба записати до баласту небагатої нашої ґенеалоґичної літератури" [58]).

Такі жалюгідні наслідки роботи офіційних герольдмейстерів стають зрозумілими, коли пригадати той матеріял сфраґістичний і геральдичний, на якому їм доводилося ґрунтувати свою творчість. По-за їх буйною фантазією їм приходилося мати діло з неясними фактами, що з них де-які, наведені нами вище, свідчать про нерозробленість цих ділянок культури в московському царстві і його наступниці Російській імперії.

Дозволимо собі навести блискучу характеристику московської сфраґістики найглибшого зараз знавця справи Ліхачева, якому належить низка поважних праць з цього поля знання.

„Коли ми знайомимося, — каже він, — з „русскими" (річ іде про Москву) печатями XVI—XVII віків, нас вражає їх ріжноманітність, часто несподіванність образів, що на них находяться. Давні ґемми, мало не до ґностичних включно, йдуть на них на чергу з неозначеними малюнками домашнього виробу, із в'язанням, східніми написами і навіть із чужими гербовими печатями (наприклад „Сборникъ" П. Іванова, XVII в., №№ 54, 150, 158, 172. 174, 177, 189). Князь Іван Андрієвич Булґаков, як виконавець духовниці, ствердже акт (духовницю ченця) образом Леди з лебедем (ibidem, XVI № 89); зустрічаємо й печаті з образом богині, що відіймає лук в амура."

„Здебільшого вибір емблєм являється, як видко, випадковим і це власне тому, що печаті Московської Руси не були гербами і не претендували на таке значіння. В той час, як західнє-европейська сфраґістика тісно спорідилася з геральдикою й виробила цілу систему правил про типи, форми й розмір печатів, — „русская сфраґістика не надається до систематизації. Того замало, в цій сфраґістиці ми бачимо повну відсутність того консерватизму, яким так часто (і не рідко без ґрунту) дорікають до-Петровській Русі. Мо-

---

[56]) Филиппов, А. Н. Учебникъ исторіи русскаго права (пособіе къ лекціямъ), часть I, изданіе 5 измѣненное и дополненное. Юрьевъ, 1914, ст. 802—803. Останнє речення в оригіналі виглядає так: „Для его герба былъ выбранъ летящій лебедь, на томъ яко бы достовѣрномъ основаніи, что „оныя птицы, не останавливаясь въ окрестностяхъ сего города, мимо пролетаютъ" . . .

[57]) Общій Гербовникъ дворянскихъ родовъ Всероссійскія Имперіи, начатый въ 1797 году. СПБ.

[58]) Савеловъ А. Библіографическій указатель по исторіи, геральдикѣ и родословію Россійскаго дворянства. Изданіе 2-ое, Острогожскъ, 1898, ст. 34.

в Московській Русі не були гербами і не претендували на таке значіння [66]).

Найновіші дослідники в своїх висновках, як ми зазначили раніше, тому не протирічать [67]).

Таку тяжку спадщину, не позбавлену, як ми бачили, й елєментів анекдотичних, мали Оболєнський і Бюлєр в їх нелегкій роботі на нерозробленому полі московської сфрагістики. Цим до де-якої міри можна пояснити огріхи видання, приклади яких подано вище [68]). Та з такими нормами підійшли вони й до українських печатів. І єсть в книзі речі, ніяк не пояснимі, до яких і звертаємося.

* * *

На двох таблицях поруч маємо дві ріжні печаті тієї-ж держави, що їх ніби прикладено до одного того самого акту. Обидві ці печаті — державні печаті Московського царства за Олексія Михайловича, що

Мал. 1 (з книги „Снимки древнихъ русскихъ печатей", табл. 50).

їх ніби-то прикладено до жалованої грамоти царя Богданові Хмельницькому і нащадкам на місто Гадяч 27 березня 1654 року. Дві печаті царя на тій самій грамоті — не можлива річ, несінітниця, сфрагістичний нонсенс (див. малюнок 1 і 2). Коло репродукції першої (таблиця 50 „Снимковъ") ми читаємо напис, що це печать велика державна царя Олексія Михайловича року 1654 з Гадяцького привілєю, а оригінал переховується в Московсько-

[66]) Ib., 290.
[67]) Baumgarten, див. на ст. 198 і примітку 34.
[68]) Див. вище, на стор. 197 й примітку 29 а.

му Головному Архиві Міністерства Закордонних Справ[69]. Напис на другій печаті (з таблиці 51) точнісенько той самий[70]). Та печаті ті абсолютно ріжного типу, стилю, виконання, з значними відмінами в емблємах, з великими в одній проти другої додатками, з ріжними титулами, — печаті одного царя, але ріжного часу. Отже, печаті ріжні. Доволі глянути одним оком на ті печаті, щоб побачити величезну між ними ріжницю. Печаті зовсім ріжні, а тексти під ними достоту ті самі, тільки друковано їх иншим шрифтом кожний. Як могло те статися, — не знати. В кожнім разі, можливість просто

Мал. 2 (з книги „Снимки древ. рус. печатей", табл. 51).

коректурного, хоч і великого недогляду — повторення друком тієї самої сторінки і подвійне вміщення її в складеній вже книзі — припустити трудно: печаті ріжні, шрифти ріжні, нарешті, ріжна паґінація — 50 і 51[71]). Допустився того гріху автор чи редактор, — нам все одно: факт, що його ніхто не помітив. Того замало, його стверджено в поясненнях, де ще раз повторено, що обидві печаті ніби-то знаходяться на Гадяцькому привілеї, хоч тут же й зазначено, що взято ті репродукції з ріжних ориґіналів, які знаходяться в ріжних місцях: першу з відтиску печаті в Головному Архиві М. З. С.[72]), другу з матриці[73]) в „Государственн'ім Древлєхранилищ'і"[74]).

[69]) Снимки, т. 50.

[70]) Ib., т. 51.

[71]) Проф. А. Яковлів привернув нашу увагу ще по одної ріжниці: напис під печаттю на таблиці 51 ґравіровано.

[72]) Ib., table de matières, N 50: „Ou se trouve l'emprcinte? — A Moscou, aux Archives principales, affaires de la Petite Russie, № 2.

[73]) Чи не гаразд би було замість терміну „матриця" вживати старо-українського слова, що й досі у вжитку, хоч і в иншій сфері, — „знаменник"?

[74]) Снимки table de matières N, 51: „Ou se trouve le sceau? á Moscou dans l' Antique Depôt de l' État I-ère vitrine pyramidale, N 64 (2).

Так само велика плутанина з назвами отих печатів. В тексті на таблицях обидві названо „великими" державними". Але трохи далі цю печать велику державну з таблиці 51 названо вже: „великою печаттю царя Олексія Михайловича для Малої Росії" [75]). Отже, прикметника „державна" вже нема. А трохи далі через кільки сторінок (таблиця 55) про цю саму печать під иншою репродукцією її — такої ж самої печати „великої" з таблиці 51 — читаємо вже нове: Печать державна мала царя Олексія Михайловича Малоросійського Приказу року 1672-го"[76]). Коли це печать „велика", то вже ніяк не „мала"; та-ж сама державна печать не могла одночасно бути великою й малою, — знов річ неможлива. А в поясненнях до неї ця „державна печать" — раз „велика", раз „мала", — повертається просто в „урядову" [77]).

Отже маємо неймовірну плутанину назв.

Одна з тих печатів, позначених у виданні роком 1654, а саме печать на таблиці 51, — і есть „Печать Малороссійская", тоб-то державна печать царства Московського для зносин з Україною. В иншій своїй роботі, присвяченій „Печаті Малоросійській", виясняємо ми питання, яка з них — з тих печатів — на таблицях 50 і 51 — справді року 1654, а яка пізніша, і инші з тим зв'язані. Та навіть на недосвідчене око видко, що вони, такі ріжні усім, не могли бути одного року (малюнок 1 і 2). А тут нам треба лише відмітити, що у „Снимкахъ" взагалі зазначення: „печать такого-то року" позначало не рік з'явлення печати, але лише рік документу, під яким її поставлено.

Наприклад, достеменно таку-ж печать позначено: раз — печать року 1654 [78]), а другий — печать року 1672 [79]). На таблиці 53 маємо ми„ державну велику печать" року 1668[80]), а про неї ми знаємо, що зроблено її року 1667[81]).

Отже, в „Снимкахъ" назва: „печать такого-то року" — назва не певна і дати, там проставлені, не завжди дійсності відповідають.

Тим часом, монументальність книги й висока авторитетність установи, що її видала, самий її офіційний характер не втратили свого чару, й по сей день. І вплив того чару, може й мимоволі, дає себе відчути й українським дослідникам. Так, у полємиці про фальсифікацію Переяславських статтів покійний В. Щербина, обороняючи їх автентичність, прийняв печать з таблиці 51 „Снимковъ" — „Печать Малороссійскую" — справді за печать, як там зазначено, року 1654, зв'язав її з наказом того-ж року про нову печать „съ новоприбылыми титлами", підкреслюючи офіційний характер видання, де її надруковано з такою датою [82]).

---

[75]) Loco citato, N 51: „Explication de sceau d'État, des Tsars et des Patriarches... N 51. Grande sceau du Tsar Alexsi Mikhailovitch pour la Petite Russie".

[76]) Ib., т. 55

[77]) Ib., table des matières, N 55: „Sceau de l'administration de la Petite Russie".

А тим часом самі редактори книжки в своєму виданні розріжняють печаті державні від печатів царських особистих, так само печаті державні — держави й печаті урядові — ріжних адміністративних установ, центральних або провінціяльних. Це проступає виразно хоч би й в заголовку видання, а почасти й у відділах, на які розбито матеріял. Диви нашу примітку 8.

[78]) Ib , т. 51.

[79]) Ib., т. 55.

[80]) Ib , т. 53 — „Печать Государственная большая царя Алексѣя Михайловича 1668 года".

[81]) Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, СПБ, 1830, т. I, ст. 708 подано під роком 1667: 421 — „Именной. О титулѣ царскомъ и о государственной печати..." А печать государственная большая, по указу Великаго Государя, съ того жъ перемирнаго договору [Андрусів] *сдѣлана новая* такая..." далі (ст. 708—9) опис печати, яка композицією й емблемами — достоту печать подана въ „Снимкахъ" на т. 53.

[82]) Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького. Ювілейний Збірник на пошану академика М. С. Грушевського. Українська Академія Наук. Київ, 1928, т. I, ст. 203.

Про ту-ж офіційність видання згадує й М. Петровський, наводячи аргументацію В. Щеголіна, в статті на таку-ж тему [83]).

„Печать Малороссійская", тема, що являється предметом окремої нашої розвідки, — тема інтересна й своєрідна. Й саме питання про цю печать, чисто сфрагістичне, дає матеріял і для висновків юридичних, зв'язаних з полемикою цро фальсифікацію Переяславських статтів і з самою істотою правною відносин України і Москви після року 1654. І саме тому, що видання Оболенського-Бюлєра це питання про „Печать Малороссійскую" не мало заплутало, сліди чого озиваються в науковій літературі, як бачимо, й досі, і треба нам було докладніше спинитися на наведених вгорі фактах, які виявляють, що йняти віри датам і иншим даним „офіційного видання" не завжди можна.

Перейдімо тепер до розгляду инших подробиць, які впадають у око в „Снимкахъ". Цікаві з нашого погляду ті подробиці, нехай і дрібні, дають матеріял для справедливої й безсторонньої оцінки наукової вартости книги, постачають де-які риси для характеристики відношення російської науки до української сфрагістики, й не позбавлені може й певного інтересу загального.

* * *

Бюлєр у вступному слові говорить: „Одколи герби зробилися обов'язковими для всіх городів імперії, Київ (пор. № 69) і Київська губернія мають

Мал. 3 (з книги М. Грушевського „Ілюстр. історія України").

у своєму гербі архангела Михаїла, в той час, як губернії Казанська, Псковська і Смоленська зберегли свої герби, що їх наведено на наших №№ 64-66" [84]).

Отже, з тих слів виходить, що коли зазначені губернії Казанська та инші зберегли за часів Катерини II свої давні герби, то Київ і його земля не зберегли і в тої пори Київ (з р. 1782) має инший, ніж за старих часів, герб, тоб-то архистратиг Михаїл — новий герб. За старий же „Снимки" вважають „Кушу" (малюнок 3) [85]).

---

[83]) Петровський М До питання про статті Богдана Хмельницького Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти та Наук.-Іосл. Катедри, Ніжин, 1929, — IX, 76.
[84]) Снимки, вступ, XVIII.
[85]) Ib., т. 69.

Сплутано дві речі — герб Києва, столиці Київської землі, а разом з тим і герб тієї землі, Київського воєводства, України у вузькому розумінні слова — архистратиг Михаїл, і герб магістрату міста Київа, що жило під Магдебурґським правом — „Кушу".

„Куша" — в червоному полі самостріл [86]) — появляється в Києві з наданням його громаді Магдебурґського права, і з того часу вважається за „печать мійську магістрату Київського". Такою вона зостається й після Переяславського трактату і ніколи не мала претензій стати гербом земським, територіяльної одиниці, зв'язаної з Києвом.

Що „Куша" — власне герб мійської громади Київської, добре пам'ятали в урядових колах російських ще на прикінці XVIII століття, як про те свідчить поручник Новгородців, описуючи року 1784 герб „города Подола, де мешкають міщане" [87]), — оту саму „Кушу".

Тай самі видавці „Снимковъ", подаючи печать Київську з „Кушею", підписують: „печать магістрату города Киева року 1698" [88]).

Гербом столиці Київської землі й всієї землі з сивої давнини був архистратиг Михаїл. Таким зостався він за часів польських — „янгол білий в червоному полі [89]); таким залишився за часів московських, коли до нього внесено було згодом лише певні відміни пізніші, як от колір поля, озброєння, вбрання, постава архистратига то-що.

Тай в Москві з давнього часу добре знали справжній герб Київської землі. І відколи царь прийняв, після приєднання України по-між иншими „новоприбылыми" титулами й титул великого князя Київського, герб цього князівства — архистратиг Михаїл увійшов незабаром до складу державного герба царства Московського [90]) і в основі своїй не змінявся.

Повинні неначеб-то знати були, як виглядав справді Київський герб, і в комісії друку державних актів, що „Снимки" видавала, і в Головному Архіві Міністерства Закордонних Справ, звідки взято переважну частину матеріялу сфрагістичного, і де директорами були й автор і редактор видання. Тим паче, що саме в цьому архіві зберігається з давнього часу в літературі й в наукових колах добре відомий пам'ятник надзвичайно цікавий — „Большая Государственная Книга или корень россійскихъ государей", — що

---

[86]) Zernicki-Szeliga v. E. Die polnischen Stammwappen, ihre Geschichte und ihre Sagen. Hamburg. 1904, ст. 193: „Kusza — In rotem Felde eine gesturzte Armbrust (Kusza), die entweder gespannt, mit einem Bolzen belegt, oder ohne Bolzen, geführt wird. Helmschmuck: drei Straussenfedern".

При зазначенні помилок і виправленні недоладностей, що ми зустрічаємо в „Снимкахъ", ми для строгішої об'єктивности беремо здебільшого приступні авторові й редакторові їх видання, що вийшли в Росії до 1880 року (фактично книжка вийшла р. 1882), або, коли й чужоземні, то відомі й до тієї-ж дати. З пізніших видань наводимо лише пояснення, як наприклад оце вище, та ілюстрації (наприклад, з Грушевського чи „Портретовъ, гербовъ и печатей").

[87]) Сборникъ матеріяловъ для исторической топографіи Кіева, изданный Кіевской Археографической Коммисіей, Кіевъ, 1874, II, ст. 126: „Города-же Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане, магистратская печать имѣетъ изображеніе: „Лука съ тетивою, называемая Куша", — пише поручник Новгородців у своєму „Географическомъ Описаніи".

[88]) Снимки, т. 69.

[89]) Niesiecki Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. I. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep Bobrowicza, Lipsk, 1839. т. I, ст. 166: „Ich herb (Київське воєводство) nosi anioła białego w czerwonym polu". Далі подаються вказівки на инші, крім янгола, варіянти герба на корогвах.

[90]) Снимки, т. 50. В легенді цієї печати читаємо: „Божию милстию великія гдрь црь і великій князь алеѯѣй михайловичь всея великія і малыя росіи самодержецъ московскій киевскій владимерскій" . . .

допіру за нашої пам'яти побачив світ друком [91]). Книгу цю, що її називано також „царським титулярником", багато ілюстровану найкращими тодішніми московськими майстрами, складено за наказом царя Олексія Михайловича на початку 70-х років XVII віку; знаходилася вона у Посольському Приказі, звідки й перейшла до Головного Архиву М. З. С. [92]).

Так от, саме в цій роскішній книзі, що вважається за один із найкоштовніших скарбів Архиву, серед гербів можна бачити й герб Київський — архистратига Михаїла [93]), справді по мистецьки виконаний (малюнок 4).

Мал. 4 (з книги „Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1672 г.", табл. 34).

Чи не на зразок з тієї-ж книжки трохи пізніше подав у своєму щоденнику з перебування в Москві року 1698 та 1699 австрійський посол Корб великий малюнок, зроблений того-ж часу, московського державного герба. На ньому есть і герб великого князівства Київського — архистратиг Михаїл [94]). Ми подаємо окремо (малюнок 5) репродукцію всього цього цікавого герба, де крім київського з наших можна ще бачити герби так само чернігівський, волинський, подільський. Позичаємо її у Лакієра [95]).

У того-ж Лакієра, який перший дав певний лад російській геральдиці, і книжка якого, що стала настольною книжкою російським сфрагістикам, знайома була й авторові та редакторові „Снимковъ", зазначено, що за ві-

[91]) „Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1672 г. Изданіе С. Петербургскаго Археологическаго Института. С. Петербургъ, 1903. Самий текст книги було надруковано вже давно в „Древней Россійской Вивліоѳикѣ", изд. 2-ге, Москва, 1791, ч. XVI, ст. 86 і далі.

[92]) Ibidem, передмова, I.

[93]) Ib., 34. Далі в наших гербів ще маються — Волинський і Подільський (37) та Чернігівський (39).

[94]) Лакіеръ, opere citato, I, 280—281. „Въ немъ представленъ государственный двухглавый орелъ, имѣющій въ сердцѣ московскаго ѣздца, на крыльяхъ несущій гербы великихъ княжествъ Кіевскаго" . . .

[95]) Ib., I, таблиця XVII.

домої вже нам гербово-прапорової реформи ґрафа Мініха за Київським полком залишено було — герб „по-старому" — янгол [96]). Говорячи про заходи коло впорядкування мійської й провінціяльної геральдики за часів Катерини II, той же автор каже, що „київський герб зберіг те-ж саме знам'я, яке ми бачили на давніх київських печатях", себ-то архистратиґа Михаїла [97]).

Отже, як бачимо, традиція давнього київського герба — архистратиґа — непохитно вдержалася до кінця XVIII віку, й герольдмейстерам Катерини не було потреби надавати Києву і його землі нового герба: за ними й тоді залишився старий.

Яким же побитом змішано в „Снимкахъ" до купи герб Києва — столиці й земді й герб Києва — міщанської громади? Що-ж примусило одмолодити одвічнього архистратиґа з Київського герба? Виписати йому метрику неправдиву, що він ніби народився лише за панування Катерини? [98]).

Мал. 5. (з книги А. Лакієра „Русская геральдика", т. I, табл. XVIII)

Чи не знайдемо ми відповіди на ці питання в одмінних, як вони проступали в царині геральдичній, взємовідносинах між землею й містом, що жило під правом маґдебурґським, якого не знала Москва? В тому, що автор і редактор книги, підводячи, може й несвідомо, усе під один ранжир московський, не надали належної ваги особливостям відносин, їм не знайомих?

* * *

До мійської печатки переяславської, що її в російському тексті напису

---

[96]) Ib., I, 291 — в реєстрі полків з року 1729 читаємо: „7. Кіевской — по старому, въ срединѣ ангелъ въ бѣломъ одѣяніи съ мечемъ, сіяніе желтое, поле лазоревое".

[97]) Ib., I, 283. „Кіевскій гербъ сохранилъ тоже изображеніе, которое видѣли на древнихъ кіевскихъ печатяхъ: это архангелъ Михаилъ въ бѣломъ одѣяніи съ мечемъ въ правой и копіемъ въ лѣвой рукѣ (указъ 1782 г. іюля 4 — 15422). На думку Лакієра, який подає печать князя Мстислава (1125—1132), — арх. Михаїл (I, 105—6 і таблиця IV, рис. 1) — це герб Києва з „глубокой древности".

[98]) Снимки, вступ, XVIII. „Съ тѣхъ поръ, что гербы сдѣлались обязательными для всѣхъ городовъ имперіи, Кіевъ (ср. № 69 [Куша!]) и Кіевская губернія имѣютъ въ своемъ гербѣ архангела Михаила" . . .

названо: „Печать мѣсская города Переяславля"[99]), додано пояснення.

Редактор виясняє значіння прикметників — „кормчая" й „мѣсская" в назвах умищених у книзі печатів. Що-до першого слова — „кормчая", яке означало одну з московських державних печатів, то воно не торкається нашої теми. А над вияснением другого слова — „мѣсская" нам доводиться спинитися докладніше.

На думку барона Ф. Бюлєра, слово „мѣсская", що про нього він пише: „вираз, якого нам не пощастило знайти в жадному словнику"... — „походить од німецького слова „Messe" (ярмарок), що його занесли до Росії крамарі з Ганзи й визначає, в даному випадку, ярмаркову печать"[100])

Таким побитом, довідуємося в наслідок історично-філологічних дослідів, які захопили й Німеччину і які сягали аж до Ганзи, по-перше, що слово „мѣсская" означає „ярмаркова", а по-друге — маємо оригінальний тип печати, нашій сфрагістиці невідомий, але на Заході знаний — спеціяльну печать ярмаркову. Та щоб вияснити значіння отого загадкового для московського вченого слова, не треба було шукати так далеко і аж до німців удаватися по розум.

Перше за все, на всіх печатях наших міст, що їх видано в „Снимкахъ" і взято з того-ж Московського Архиву Міністерства Закордонних Справ, редактор мав би побачити в легенді їх або слово „мѣсто"[101]), або слово „мѣская"[102]). І саме та печать переяславська, що її назва, взята з документів під якими її прикладено, завдала стільки клопоту редакторові книги, має як раз у легенді своїй і пояснення того слова. На ній бо читаємо: „печать мѣста его цар. вел. переяславля"[103]). Зв'язок між словом мѣсто" і словом „мѣская" сам впадає в око на печатях: прикметник у написах заступає іменник, од якого походить.

І оті слова „мѣсто", „мѣскій" — то поточні терміни в наших актах тієї епохи й пізнішої; часто трапляються вони і в актах невиданих і актах

Вище наведена неймовірна історія з архистратигом Михаїлом з київського герба ще раз нам нагадує про конечну потребу, що її висуває сучасність, — переглянути й усталити герби українських міст і земель. Як ми бачили, на встановлене офіційною російською геральдикою покладатися не можна; до того в цілій низці гербів, що їх залишив нам у спадщину Петербург, знаходимо емблеми, яких ми прийняти не можемо (напр., герби Полтави, Катеринослава); в инших заведено ріжні зміни, знехтувано місцевий елемент (напр., печаті запорозьких паланок), а взагалі український сфрагістичний і геральдичний матеріял і стару нашу традицію знехтувано. До речи, поруч з упорядкуванням зазначених у горі місцевих питаннів, слід нагадати і про справу ширшого характеру, загально-національну — про необхідність внести певні корективи до закону про наш державний герб, ухваленого на швидку Центральною Радою. Потрібно встановити на строго наукових основах, з увагою на своєрідні риси української сфрагістики й геральдики, — державний герб з усіма його атрибутами, ріжні типи печатів, прапорів, штандартів й взагалі державних емблем України. Практичне, великої ідейної ваги завданням для наших учених і мистців, що на тих речах знаються.

[99]) Ib., таблиця 75.

[100]) Ib., вступ, XVIII, „Что же касается до прилагательныхъ кормчая й мѣсская (выраженіе, котораго намъ не удалось отыскать ни въ какомъ словарѣ), встрѣчающихся въ надписяхъ на номерахъ 2, 4, 7—9, 15, 17, 22, 25, 27, 30, 34, 38, 44 и 75, то мы понимаемъ ихъ: первое, употребленное въ переносномъ смыслѣ, какъ производное отъ слова „корма" и „кормчій" и означающею печать государственнаго кормчаго (въ такомъ смыслѣ названіе кормчей книги нельзя понимать иначе, какъ руководящей, направляющей — ср. Словарь Россійской Академіи, т. III, стр. 307—312, СПБ. 1814), а второе, какъ происходящее отъ нѣмецкаго слова Messe (ярмарка), занесенное въ Россію ганзейскими торговцами и обозначающее въ данномъ случаѣ ярмарочную печать".

[101]) Ib., тт. 74 — міста Ніжина, 75 — міста Переяслава, 76 — міста Ковельца, 77 — міста Стародуба.

[102]) Ib., 69 — Києва „мѣсская".

[103]) Ib., т. 75.

друкованих, що їх взято саме з джерел, які переховуються в Московському Архіві Міністерства Закордонних Справ. Наприклад, в X томі „Актовъ Южной и Западной Россіи", що вийшов у світ трохи раніше перед видрукуванням „Снимковъ" і складається з матеріялів, узятих із того-ж архіву, ми маємо документи, що торкаються того-ж Переяслава. Там у перекладі надання Жигимонта III з 6 жовтня 1620 року знаходимо ми дозвіл міщанам переяславським мати оту саму „печать мѣскую до исправленія печатованія всяких дѣлъ" [104]), а далі зустрічаємо „снарядъ мѣской" [105]), „землю мѣскую" [106]) і „коруговь свою мѣскую" [107]).

Отже, навіть не розуміючи справжнього значіння слова і йдучи в сліди Бюлєрові, трудно якось зв'язати з ярмарком оті снаряд, землю, корогву „мѣскіе". Тай текст надання виразно говорить, що ту „печать мѣскую" призначено на печатання всяких справ. Отже, це б уже не повинно було дозволити перекласти „мѣскій" за ярмарковий.

Треба віддати належне добрій волі барона Бюлєра, який приклав старання, щоб вияснити йому незнайоме й незрозуміле слово, що його він не міг знайти в „жадному словнику". Тільки, як видко, не тієї мови, якої треба було. Коли б до справи підійти простіше, то не довелося б іти позичати розуму аж до німців. Слово — не московське, а якоїсь иншої мови. Чи не тієї, що нею в Переяславі говорили колись тай тепер говорять? Української.

Чи не слід би було в першу голову пошукати значіння того слова в словниках актової мови тієї землі, з якої походить документ, що в ньому воно знаходиться. Адже на ту пору вже існував — спеціяльний словник актової мови на Вкраїні І. Новицького. Праці тієї, що виросла з практики Київського Центрального Архіву, не могли не знати в Москві в Архіві М. З. С. з його багатим українським матеріялом. А там на першій сторінці можна побачити й оте слово загадкове „мѣстскій" [108]).

Зберегла те слово — „міський", „мійський" — і жива народня мова українська, що на той час уже посідала словники Закревського, Пискунова, Левченка, звідки легко було довідатися, що українське оте таємниче слово — „міський", „мійський„ означає по російському простісенько — „городской" [109]).

Можна було б по дорозі до Німеччини заглянути й до якого польського словника, скажімо хоч Лінде, який би те-ж дав правильне пояснення тому слову [110]).

Трудно припустити, щоб серед співробітників архіву не знайшлося

---

[104]) Акты, относящіеся до исторіи Южной и Западной Россіи, томъ X, С. Петербургъ, 1878, ст. 520.

[105]) Ib., l. c.

[106]) Ib., 521.

[107]) Ib., 523.

[108]) Новицкій И. Словарь актоваго языка юго-западнаго края. Университетскія Извѣстія. Кіевъ, 1871, № 8, 1872, № 3 — ст. 1. „Акты, acta ... 4) акты земскіе находившіеся въ судахъ тѣхъ же названій; кромѣ того, города и мѣстечки, имѣвшіе самостоятельное управленіе, имѣли и свои 5) акты мѣстскіе.

[109]) Левченко М. Опытъ русско-украинскаго словаря. Кіевъ, 1874, ст. „Городской — городський, городовий, городянський, міський, мійський".

[110]) Linde S B. Słownik języka Polskiego, Warszawa, 1807—1812, Tom II, część I ст. 94 — читаємо: „mieyski, mieski-a-ie, od miasta Stadt-Bh. mestsky ... градскій, городской, городовый". Словник цей міг в тім більшій пригоді редакторам „Снимковъ" стати, що книжка та, виходячи поза межі польського слова, подавала чимало матеріялу з споріднених мов, як зазначає в передмові сам автор: „Ta praca moja, obeymuiąca zbior nie tylko oyczystey naszey mowy, z dawnych i teraznieyszych pisarzów zebrany, ale nadto pobratymczycz naszemu języków" ...

Можна було знайти те слово й в мові, що мала спільну з нашою актову термінологію і жила певен час одним із нами літературним життям, — мові білоруській, яка тоді вже мала докладний словник: Носовичъ И. И. Словарь Бѣлорусскаго нарѣчія.

кого з українців, що міг би одразу пояснити те дивне слово. Та, видко, чи ніхто з них не був причетний до того видання чи просто не наважився вказати на недоречність панові директорові, академикові й гофмейстерові.

А коли б сам він хоч трохи розумів українську мову, вмів читати по-наськи і знав, що в стросвітському правопису нашому „ѣ“ означало „і“, а зустрівши незрозуміле йому слово, шукав пояснення в тій мові, до якої воно належало, той помилки тієї не було б, не спало б на думку наближати чужі одне одному фонетично „Messe“ і „міський“, творити складні теорії про сліди Ганзи в Переяславі. Тоді б і конфузу не було, й не треба було б живосилом повертати звичайну печать мійську, городську в якусь спеціяльну ярмаркову.

Але для такої простої речі треба було б виходити з того, що Україна — то не Москва.

* * *

Та тій злощасній печаті переяславській взагалі в книзі не повелося; на історії з ярмарком її пригоди не скінчилися.

Просимо читача ласкавого глянути на печать, що її подано у нас на малюнку 6. Там побачить він чудну, непропорційну й характерну жіночу постать, безруку, з непомірно великими грудьми, тонким станом, широчезними стегнами, аж в надто короткій спідниці, на грубих, як стовбурі ногах. За „Снимками“ це мав бути печать Переяслава [111]). А коли б хто віри тому не йняв, то сумніви його розвіє легенда печати, вже вище у нас наведена: „печать мѣста его цар. вел. переяславля“.

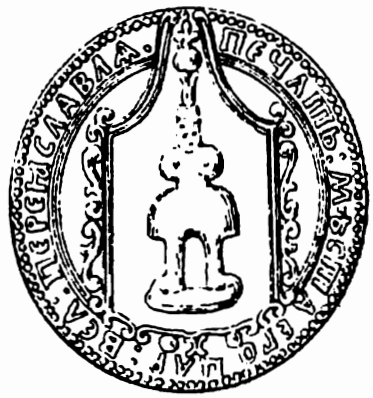

Мал. 6 (з книги „Снимки древн. рус. печатей“, табл. 75).

А в поясненнях редактор, блазонуючи, ще раз стверджує, що це саме й есть герб міста Переяслава. Там читаємо: „1698. Печать з гербом Переяслава, нині повітового міста Полтавської губернії (жінка без рук, що підтримує головою кулю), прикладена до посвідчення виданого под'ячему Іванові Петровичеві“ [112])

Изданіе Отдѣленія Русскаго Языка и Словесности Императорской Академіи Наукъ, СПБ, 1870, де на стор. 296 знаходимо: „мѣскій, прил. городской. Мѣское дѣло, усе вкупѣ“ . . .

[111]) Снимки, т. 75.

[112]) Ib., table de matières: „75 (1698) Sceau aux armes de Péréyaslaw, maintenant ville de district de la province de Poltava (une femme sans bras soutenant de la tête un globe) apposé à un certificat, délivré au clerc Jean Petrovitch“. Там же нижче помічено, де оригінал: „l'empreinte à Moscou, aux archives princ. du Min. des Aff. Étr. Dossiers de la Petite Russie“.

Як виглядав герб Переяслава, відомо здавна: вежа з хрестом. Так описує її вже нами вище згадане надання Жиґимонта III з року 1620, ствердженe царем Олексієм Михайловичем[113]). І треба зауважити, що той опис герба Переяслава знаходиться саме в актах Московського Архиву Міністерства Закордонних Справ, тоді вже друкованих. І видання те, про яке ми згадували раніше — „Акты, относящіеся до исторіи Южной и Западной Россіи", — добре знане в наукових колах, не могло не бути відомим редакторові „Снимковъ". А в тому виданні знаходимо ми й малюнок герба Переяслава з королівського привілею; малюнок той зберігся в паперах, поданих у цій справі переяславськими міщанами), й до друку потрапив саме з того-ж архиву (див. малюнок 7).

Мал. 7. (з книги „Акты Ю и „ЗР", т. X, ст. 520).

Малюнок той примітивний не передає всіх деталів, але для нас важно, що він одповідає текстові опису герба з вище наведеного королівського привілею, пізніше підтвердженого й царем, уявляє собою власне вежу з хрестом.

Як передавалося це знам'я — вежа з хрестом — на мійських печатях, — показують нам дві печаті Переяслава — першої й другої половини XVII

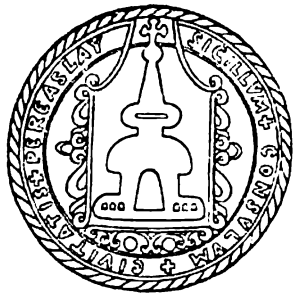

Мал. 8 (з книги М. Грушевського „Ілюстр. історія України").

Мал. 9 (з книги М. Грушевського „Ілюстр. історія України").

[113]) АЮ и ЗР, т. X, ст. 520: „Также позволяемъ тѣмъ же подданнымъ нашимъ мѣщанамъ имѣти книги, коробку [? корогву] и печать мѣскую до исправленія печатованія всякихъ дѣлъ и такимъ гербомъ, каковъ въ томъ листѣ нашемъ есть начертанъ: на озерѣ башня съ крестом". Про корогву мійську читаємо: „съ коруговью своею мѣскою, которую имъ надаемъ, въ полѣ бѣломъ башня красная съ краснымъ крестомъ, ставится во время всякіе потребы" . . . 523. По-за ріжницею в деталях: озеро — печати, біле поле — корогви, якими нам вараз нема інтересу займатися, основна емблєма герба незмінна в обох випадках: це вежа з хрестом.

Саме цей герб ствердив своєю грамотою в 4 квітня 1654 року й царь Олексій Михайловичъ: „и гербъ свой держати имъ прежній" . . . (Ib., 534—5).

Нам, на жаль, не пощастило бачити книги фон-Вінклєра: фон-Винклеръ, П. Гербы городовъ, губерній, областей и посадовъ Россійской Имперіи, внесенные въ Полное Собраніе Законовъ съ 1649—1900. С изображеніемъ гербовъ въ текстѣ и на отдѣльных листахъ. СПБ, 1899.

віку, що їх подав у своїй „Ілюстрованій Історії України“ М. Грушевський [114]). Ми їх наводимо тут (малюнок 8 і 9). Остання з них — другої половини XVII віку (мал. 9) майже верства тій, що її світу друком подали Оболєнський з Бюлєром і що про неї ото річ вище (м. 6), тільки трохи за неї старша: в поясненнях редактор одмічає, що печать „Снимковъ“ взято з акту 1698 року, й ми читаємо в її легенді: „его цар. вел.“, тоб-то Петра I-го; а як видко з напису навкруги печати, вміщеної у Грушевського: „их цар. вел.“, вона з часів спільного царювання Іоана й Петра. Ми беремо цю ілюстрацію на те, щоб читач міг бачити, як в дійсності виглядала печать мійська переяславська. Разом із тим порівняння цих печатів з надрукованою в „Снимкахъ“ (наш малюнок 6) може до де-якої міри пояснити, як саме сталося оте несподіване й чудодійне перетворення вежі у жінку.

Маємо перед очима барочну вежу дзвіничного типу. Щоб зробити з типової вежі зберігаючи основні контури її, жіноче опудало, — треба поза незнанням предмету, багато фантазії й трохи ретуші. Чия то вина — короткозорість або самовпевненість ученого, що такі вказівки дав рисувальникові, чи каприз та недбальство маляра, що так передав оригінал, якого не розібрав, — нам не цікаво. В кожнім разі, московський учений, не рахуючися з українською сфрагістикою й нехтуючи нею, ухвалив до друку отой недоречний малюнок, який нічого спільного з тим, що в дійсності було на печаті переяславській, здавна й Москві відомій, не мав, а в опису своєму ту вигадку несотворенну ще раз санкціонував, ствердив своїм високим авторитетом й широкому світові подав.

Так чи инакше, вежу повернено на жінку, й каліка-еквілібристка з жіночим закордонним паспортом французькою мовою (table de matières) помандрувала в світа.

Виходить, неначеб-то безсмертні слова Котошихина, що „гербів жадному чоловікові скласти не можуть“ [115]), не втратили своєї сили в Москві й в XIX столітті.

* * *

Дозвольте повернутися більше, як на 30 год назад й поділитися одним спомином із зовсім иншої ніби царини.

На початку 900-х років у Києві в гурті людей, що постачали того часу бібліографію до „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“ припало на автора цього нарису, молодого тоді студента, дати огляди російських журналів філологічних — „Русскаго Филологическаго Вѣстника“ й Филологических Записокъ“. Читач ласкавий не буде в претензії, як що з одного з тих давніх оглядів наведу тут уривок невеличкий, змістом од нашої теми далекий, а проте внутрішнє з нею пов'язаний.

В журналі „Русскій Филологическій Вѣстникъ“ за рік 1903 надруковано було по-між иншим статтю В. Бєлявського: „Народный говоръ уѣзднаго города Глухова (т. L, ст. 298—323), а до неї додано „Словарный матеріалъ“, що наводить „нѣкоторыя характерныя для мѣстнаго нарѣчія слова и выраженія“ й подає їх переклад на російську мову. Як розуміється вчений філолог на справі, про яку пише, —

„Про це говорить маленький виривок із „Словарнаго Матеріала“, — цитую як найдокладніше, див. стор. 319, в книжці помилкою нумеровану 219:

---

[114]) Грушевський М. Ілюстрована Історія України, Київ, 1918. Малюнки 258 і 259 на ст. 327. Це рисунки В. Кричевського з оригіналів збірки покійного професора. Ibid., 7.

[115]) Котошихинъ, op. cit., ст. 30. „Потому что гербовъ никакому человѣку налагати не могутъ“ . . .

„горобець — жеребецъ (твердый слогъ го (ростріл оригіналу), вѣроятно, отвѣчаетъ мягкому „же", срв. „гоню" и „жену", годить и „ждать")... Як бачимо, не голе твердження, але й цілий філологічний апарат: факт неймовірний і характеристичний не для самого лише автора. Сором за редакцію поважного наукового російського видання, що собі на глум видає такі перли" [116]).

Відоме повідання про наказ Миколи I силоміць повінчаній жінці — „быть дѣвицей" — мимоволі спадав на думку. Імператорська влада російська була всемогутня і в її спроможності було з уже жінки зробити знову дівчину. Необмежені можливості, як ми бачили, посідала й наука московська.

Допіру ми бачили чудо російської філології, що перетворила українського горобця в московського жеребця.

В геральдиці, ми знаємо, ініціятивою й заходами ґрафа Мініха сталася канонізація „їздца", якого простим наказом повернено в святого Ґеорґія.

Що-ж стоїть на перешкоді російській сфрагістиці повернути вежу у жінку?

Погодьтеся, читачу ласкавий, що вище наведені факти инакше назвати, як анекдотами, не можна.

Инша річ, що анекдоти ті сумні й гіркі. Гіркі, але характеристичні.

* * *

Чи-ж варто так довго на тому спинятися? Варто, бо анекдоти ті, що їх ми вибрали із „Снимковъ", мають для нас практичне значіння. Для нашої розвідки про „Печать Малороссійскую" треба було докладніше спинитися на розгляді цієї книжки, виясннти вірогідність і ймовірність поданих нею фактів. Наявність українського матеріялу в ній зазначено було на початку. Так само на своєму місці підкреслили ми те позитивне, що дає вона.

Не вважаючи на огріхи й помилки видання, мусимо з нього користуватися. Але наведені анекдоти, що роблять ще зрозумілішим суровий присуд, який видала цій книзі европейська наука устами Евальда, зобов'язують нас до сугубої обережности. А проте фундаментальність видання, зовнішня імпозантність, поважність офіційної установи, науковий апарат, великі імена російської науки, причетні до книги, сліпили не одного навіть із пізніших дослідників, затемнювали питання, збільшували плутанину. Нагадаємо, наприклад, полемику про Переяславські статті Богдана Хмельницького, де проти їх фальсифікації, як один з головних аргументів, висовувалася саме так звана „печать 1654 року", так без підстави охрещена в „Снимкахъ", де справа з печаттю Гадяцького привілею повернулася, як ми виявнили вище в справжній анекдот. І на підставі того анекдоту робляться поважні наукові висновки, ставиться будинок на піску.

Отже, „Снимки", при всіх їх вище окреслених якостях, видання не критичне. І це маємо ми пам'ятати добре, коли перейдемо иншим разом до питання про „Печать Малороссійскую".

Але по-за вужчою практичною для нас потребою докладнішого розгляду порушених вище питань, що його вимагали особливі інтереси нашої праці, мають вони й значіння ширше, принціпіяльне.

Адже подані нами анекдоти, позичені з наукового видання російського, дають чималий матеріял для міркування на тему — московська наука й

---

[116]) Записки Наукового Товариства імени Шевченка, у Львові 1904, том LXII, Наукова Хроніка: Огляд часописей за р. 1903, ст. 48.

українська сфрагістика. Що-правда, видання те старе, але одне з найвизначніших у своїй царині. Огріхів його й помилок, зазначених вище і пізніше, оскільки нам відомо [117]), в російській науці спростовано не було тай взагалі під тим оглядом змін глибоких не зайшло [118]).

Колись у давньому „Літературно-Науковому Вістнику" писав покійний В. Гнатюк „de Polonorum in ukrainicis rebus ignorantia. З таким, коли ще не більшим правом можна говорити й „de Moskorum in ukrainicis rebus ignorantia".

Кільки зразків яскравих і характерних із спеціяльної сфери сфрагістики вище ми навели; вони самі говорять за себе.

При тому — незнання України, її минулого, московська мірка на нього, нехтування нашою самобутністю, заперечення самого існування її, а через те й нерозуміння своєрідних її виявів, Москві чужих, що їх живосилом під один ранжир невдало підтягають.

Україна жила колись повнотою свого культурного життя. В ньому своє окреме місце займала й українська печать, не така, як у сусідів, а своїми, лише їй властивими особливостями. Вивчення її — складає предмет окремої української сфрагістики, науки досі ще мало, на жаль, розвиненої. Та своєрідність нашої печати вимагає вже тепер од наших сусідів підходу простого й природнього: як не до свого, незнайомого й чужого.

Коли те станеться, коли в Москві визнають нашу культурну самостійність і підходитимуть до фактів нашого минулого просто й безстороннє, як до життя чужого, бажаючи вияснити незрозуміле, не натягаючи його на московський копил і не відриваючи його від зв'язку з иншими явищами саме тієї сторони нашого побуту, а трактуючи їх на тлі загальної історії української землі — коли те станеться, неможливими зробляться самі собою й анекдоти, що забрали у нас стільки уваги й часу. Певні, що гідність російської науки, її взаємини з українською, інтереси історичної правди й обопільне зрозуміння між сусідніми народами на тому можуть тільки виграти. Колись давно М. Костомарів, звертаючися відомим листом до видавця „Колокола" писав: „Нехай-же ні росіяне, ні поляки не називають с в о ї м и землі, заселених нашим народом!" [119]).

Слід до наших сусідів і в сфері науки звернутися з тими-ж словами.

---

[117]) За винятком одної нам відомої бібліографічної замітки „Русской Старины", де по-між иншим зазначено помилковість пояснення слова „мѣскій" в „Снимкахъ".

[118]) Наприклад з найновішого: поданий у нас вище (дивн нашу примітку 34) висновок п. Баумгартена — „Ainsi rien de précis dans l'héraldique de Moscou" . . . — автор поширює на Литву, не вважаючи за потрібне розріжнятн геральдику литовсько-руську від московської.

[119]) Письмо Н. И. Костомарова къ издателю „Колокола". Съ предисловіемъ М. Драгоманова, Génève, 1885, ст. 13.

І. Свєнціцкий.

Сліди побуту у згадках літописів про смерть і похорони князів X – XII вв. *)

Літописні вістки про князів і побут княжих дворів відзеркалюють не тільки поодинокі ступені культурного життя давньої Руси, але тут і там виявляють природну внутрішню традиційність того життя, що иноді діє й досі. До таких явищ життя належить і смерть у побуті давньої Руси-України. Мотиви смерти, похоронів і перенесення тлінних останків є теж темою багатьох мініятур і ікон, що дають нам — побіч типових зразків церковного обряду — таки злімки місцево-часового побуту. Пізнати цю багатомовну ріжноманітність історичного матеріялу, порозкиданого в памятках письменства й мистецтва давнини, це значить — не тільки воскресити перед очима сучасних дії давно минулих століть, але й вичути залишки давнини в останках народнього побуту сучасности, отож — звязати сучасність із давниною.

У відомостях про причини й обставини смерти виступають иноді дуже характеристичні подробиці побуту. Ось так: Олег умирає від укусу гадюки [1]), отож нога войовника між кісткою й коліном мусіла бути гола; Ігоря живцем розривають [2]); Святослава вбивають у часі нападу і з лобини його роблять чашу [3]). З цього виходить, що князі войовники ходили одинцем далеко від дружини, тимто легко можна було їх схопити. Про небезпеку близости князя до юрби дружинників свідчить смерть Олега Святославича біля Овруча, що його першого власні комонники зіпхнули з моста у глибокий рів і задушили тягаром тіл — своїх і коней [4]). Зате про грізну небезпеку ходити князеві одинцем без прибічників свідчить смерть Ярополка Святославича, що його підняли на списи при вході у світлицю Володимира [5]). Смерть Бориса Володимировича від підосланих братом Святополком скритовбивників [6]) була очевидним вислідом необережности дружинників, що занедбали нічну сторожеву службу. Святополк Володимирович умирає у білій гарячці від оманного страху (мотив „Erlkönig“), що жене його на пустарі між ляхами й чехами [7]). Обставини смерти галицького князя Володимирка — після наруги над хрестним цілуванням — виявляють, що „дну“ = удар, лікували тоді гарячими купілями — „укропом“ [8]). Ростислава Тмутараканського отроює грек у часі припивання князеві: після того як сам надпив чистого вина, впустив у чашу отруту, що мав її за нігтем пальця [9]). Збунтована прибічна сторожа вбиває Андрія Боголюбського [10]), а збунтовані галичане палять живцем на кострі Настасю Чагрову, побічну жінку Ярослава Володимирковича [11]). Інститут побічних жінок здавен давна знаний серед володарів і заможніших громадян середньовіччя; про це знають і з цим зживаються, але й також иноді поборюють це шлюбні жінки, як у даному разі Ольга Ярославова вчинила через прихильну собі партію.

*) Стаття складена на основі „Полнаго Собранія Русскихъ Лѣтописей“, головно т. I.: „Лаврентьевская Лѣтопись“ і т. II.: „Ипатіевская Лѣтопись“. Обидва літописи зазначуємо в примітках при кінці статті початковими буквами (Л., І.) перед роком від сотворення світу в зазначенням року від Різдва Христового. До року 6618 покликуємося тільки на Лаврентіївський Літопис, як старший і одноагідний із Іпатіївським Літописом.
І. С.

Згадки про природну смерть дають значно менше матеріялу для пізнання подробиць побуту, хиба виявляють побут останньої волі й самого похорону, та в деяких випадках вік померлого. Княгиня Ольга вмирає в 60-му році життя, Володимир Святославич коло 57 року, його син Ярослав у 76 році, син його Володимир коло 40 року, Володимир Всеволодович Мономах у 73 році, Мстислав Ізяславич і Ярослав Володимиркович галицький у 53 році життя — померли від якоїсь тяжкої недуги.

Хоронили князів за звичаями народнього побуту, згодом поступнево за християнським обрядом. Олега похоронили на горі Щекавиці [1]), Ігоря серед голосіння у високій могилі, біля якої Ольга справила тризну й доконала пімсти, вирізавши 5000 п'яних деревлян [2]). Ольгу оплакують син Святослав Ігоревич і внуки — Ярополк, Олег і Володимир Святославичі, але хоронить її священник грек без тризни [12]). Ярополк, хоч в моральним спричинником смерти Олега, велів найти брата, поклав труп на коврі, оплакав покійного й похоронив його біля Овруча у високій могилі [4]). Володимира Святославича загорнули в ковер, спустили через прорубану стелю вниз і на санях повезли до Десятинної церкви св. Богородиці, що він сам її поставив; людей без ліку зійшлося, і плакали по нім усі і поклали його в мороморяну домовину [13]). Пробитого копієм Бориса загорнули в полотнище шатра, повезли на возі й, добивши по дорозі, потайки привезли у Вишгород до церкви св. Василія. Його оплакав брат Гліб, що його в часі голосіння — молитви зарізав Торчин. Гліба кинули між дві колоди та опісля повезли й поклали обіч брата Бориса біля церкви св. Василія [6]). Ярослав Володимирович оплакує обох братів і проклинав братовбивника пімстою, що її сподівається доконати через молитви братів мучеників [7]).

На цьому кінчається ряд похоронних обрядів з виразними слідами побуту старої норманської Руси. Від половини XI. століття стрічаємо в літописах згадки про переважно християнські обряди — і так у 1044 р. викопали кості князів Ярополка й Олега Святославичів, христили їх й поклали в церкві св. Богородиці Десятинній [14]). Усіх дальших князів, що про їх смерть і місце похоронення є вістки в літописах — ховають у церквах, або біля них, що князі їх поставили: Володимира Ярославича у св. Софії в Новгороді 1052 р.; тіло Ярослава Володимировича-Мудрого опрятав син Всеволод, повіз на санях до Київа склав у мороморяну домовину в церкві св. Софії, серед плачу — його і всіх людей [15]). Ростислава, князя тмутороканського поклали в церкві св. Богородиці в Тмуторокані 1066 р. [9]); Святослава Ярославича, князя чернигівського, похоронили біля св. Спаса в Чернигові [16]); у 1106 р. 90-літнього старця Яня, інформатора літописця, покладено у притворі Печерської церкви [17]); Володимира Всеволодовича — Мономаха понесли сини й бояри 1125 р. до Київа й поклали біля його батька Всеволода Ярославича [18]); княгиню Євтимію Володимирівну похоронили на Берестовому біля св. Спаса 1138 р. [19]). Княгиню Гліба Всеславича, доньку Ярополка Ізяславича, що 44 р. прожила вдовою й померла у 84 році життя, поклали обіч князя у гробі біля св. Теодосія 2 години після смерти, а в 4 годині вранці 1158 р. [20]) Мстислава Ізяславича похоронили у Владичій церкві св. Богородиці у Володимирі північному [21]); того ж самого 1172 р. у Смоленську похоронили Святослава Ростиславича [22]). У 1175 р. Андрія Боголюбського вбивці поклали в притворі церкви й накрили корзном — плащем, щойно крилошани внесли його до церкви і вклали до камяного гробу, а згодом перенесли його з Боголюбого до церкви Богородичної у Володимирі [10]). Місцем похоронення Ярослава Володимирковича, князя галицького, є церква Богородична [8]).

Звичайна згадка про „плач усіх" біля мертвого князя — згодом у пізніших вставках поширяється до похвали умерлому. Ці похвали, складені

за двома тематичними мотивами: один мотив зберігся досі на селах як „подякування“ на похоронах із виразними ціхами принагідної індивідуалізації та свого рода вивищення і прославлення померлих. Ця спроба індивідуальної характеристики стає немов історичним виправданням для живого ще передхристіянського звичаю голосіння. Другий мотив похвали це — заслуга князя для справи христіянізації, що є змістом похвальних слів Ользі [12]), Володимирові [13]) і братам мученикам — Борисові та Глібові [6]). Ці похвали є вже вислідом канонізаційного процесу, отож значно пізнішими додатками. В инших випадках головним змістом такої похвали є прихильність покійного князя для церкви та її слуг — священників і ченців, про що є мова і при инших нагодах.

Львів, 19. IX. 1937.

---

[1]) Л. 6420 — 911.
[2]) Л. 6453 — 945.
[3]) Л. 6480 — 972.
[4]) Л. 6485 — 977.
[5]) Л. 6488 — 980.
[6]) Л. 6523 — 1015. (О убьеньи Борисовѣ).
[7]) Л. 6527 — 1019.
[8]) І. 6660 — 1152.
[9]) Л. 6574 — 1066.
[10]) Л. І. 6683 — 1175.
[11]) І. 6681 — 1173.
[12]) І. 6477 — 968.
[13]) Л. 6523 — 1015.
[14]) Л. 6552 — 1044.
[15]) Л. 6562 — 1054.
[16]) Л. 6584 — 1076.
[17]) Л. 6614 — 1106.
[18]) Л. 6633, І. 6634 — 1125.
[19]) Л. 6646, І. 6647 — 1138.
[20]) І. 6666 — 1158.
[21]) Л. 6678, І. 6680 — 1172.
[22]) І. 6680 — 1172.

Степан Сірополко.

Ґраф Петро Завадовський — перший міністр освіти в царській Росії.

Повна відсутність в українській літературі будь-яких матеріялів про вихованця Київської Академії ґр. П. Завадовського, 200-ліття з дня народження якого припадає якщо не на біжучий, то в кожному разі на наступний 1939 рік, спонукує мене подати тут бодай короткі відомості про його життя і діяльність, як першого міністра освіти в царській Росії.

В біоґрафіях ґр. П. Завадовського знаходимо ріжноманітні дані як про рік його народження, так і про соціяльне становище його батька — Василя Завадовського. Так, за одними даними (М. Буліча, Я. Снядецького) П. Завадовський народився 1738 р., за иншими — (В. Аскоченського, П. Листовського) — 1739 р. Василь Завадовський, що був за одними даними (Богдановича, І. Сухомлінова) козак, за даними анонімного автора біоґрафічних відомостей про ґр. П. Завадовського, що їх вміщено в російському журналі „Русскій Архивъ", 1865 р., ч. 7, — пан-отець, а за даними П. Листовського — бунчуковий товариш *), посідав декілька маєтків на Чернігівщині та мав біля 800 кріпаків. Між иншим, один з маєтків дістався батькові Василя Завадовського за службу гетьманові І. Мазепі. В. Завадовський був одружений з донькою Михайла Ширая, що був пізніше підкоморієм (суддею). В. Завадовський жив у селі Красновичах Суразького повіту, де й народився у нього другий син на імення Петро.

Першу освіту П. Завадовський здобув у домі свого діда М. Ширая, а потім вчився у єзуїтській школі в Орші. Завершив свою освіту П. Завадовський в Київській Академії, де у нього особливо розвинулося замилування до клясичних латинських письменників та зродилася любов до науки й освіти. Після скінчення 1760 р. Київської Академії П. Завадовський вступив на службу до Малоросійської Колеґії, а згодом ґр. Петро Румянцев, ґенерал-ґубернатор України, взяв його до своєї канцелярії. Ґр. П. Румянцев звернув увагу на молодого урядовця, що завжди легко схоплював його думку та вмів висловити її на папері річево, а до того зразковим канцелярійним стилем, і незабаром призначив його секретарем своєї таємної канцелярії. Від того часу ґр. П. Румянцев не розлучався з П. Завадовським і взяв його з собою на театр воєнних подій, коли повстала російсько-турецька війна. П. Завадовський багато прислужився заключенню корисного для Росії Кучук-Кайнарджійського миру, за що дістав ґеорґіївський хрест та, за клопотанням ґр. П. Румянцева, маєток в с. Ляличах по сусідству з с. Красновичі. Скоро після того ґр. П. Румянцев представив П. Завадовського цариці Катерині II, яка одразу звернула свою увагу на красуня-полковника і незабаром призначила його своїм особистим секретарем у Комісії для розгляду подань на імя цариці. Відтоді П. Завадовський став

---

*) Дані про рік народження П. Завадовського та соціяльне становище його батька, що їх подає П. Листовський, є більш вірогідні, бо він, як одружений з унучкою ґр. П. Завадовського, мав можливість користуватися для своєї праці архівом родини ґр. П. Завадовського. Праця П. Листовського є до тепер найповніша біоґрафія ґр. П. Завадовського, але не зовсім безстороння.

фаворитом Катерини II. Уже в червні 1777 р. Катерина II знайшла собі нового фаворита в особі Семена Зорича. Отож П. Завадовський 8 червня 1777 р. виїхав на Україну до свойого маєтку в Ляличах (III, 826) *), де на царицині кошти збудував собі перед тим чудовий паляц з багатьма флігелями за пляном славнозвісного італійського архитекта Джакото Кваренґі та розвів парк, що потім займав площу в 130 десятин.

В день свого відїзду з Петербурґу П. Завадовський так писав свойому приятелеві ґр. Олександрові Воронцову: „Я не почуваю образи, кохаю її однаково, і якщо любощі улегчаться, все ж у мене залишиться до неї (себто до Катерини II. С.) вдячність".

При виїзді з Петербурґу П. Завадовський дістав від Катерини II 80 тисяч карб. грошима, 2 тисячі кріпаків у Польщі та 5 тисяч карбованців пенсії. Згодом дістав він ще 6 тисяч кріпаків на Україні та 18 тисяч в Росії, крім того срібний сервіз вартістю в 80 тис. карбованців. (II, 829).

Однак через рік, а саме в кінці травня 1778 р. П. Завадовський на заклик Катерини II повернувся до Петербурґу, де послідовно займав ріжні високі посади, — між иншим, був головним директором двох банків, сенатором і т. п., а від 1782 р. став головою Комісії для заснування шкіл. 1794 р. Катерина II виклопотала для П. Завадовського від австрійського цісаря титул ґрафа Римської імперії.

Вістка про смерть Катерини II дійшла до ґр. П. Завадовського тоді, коли він перебував з своєю дружиною і дітьми в Ляличах (30. квітня 1787 р. він одружився з ґрафинею Вірою Апраксіною, родичкою ґр. Кирила Розумовського). Ось як він писав ґр. Семенові Воронцову про те враження, яке зробила на нього вістка про смерть Катерини II: „Плачучи пишу тобі, милий друже. З сумом розпочав і провів цей рік **), але закінчую його в горі, що його ні з чим не можна зрівняти". (IX, 116).

За Павла I ґр. П. Завадовський дістав титул ґрафа Російської імперії, але в кінці 1799 р. був усунений з посади головного директора банків за те, що один з урядовців Державного Банку ростратив 7 тисяч карбованців. Це був уже третій випадок рострати в Державному Банку його урядовцями. Вороги ґр. Завадовського, яких він мав чимало серед російських бюрократів, що з погордою дивились на вискочня-українця, домагалися його засуду. Особливо багато прикростей робив ґр. П. Завадовському міністр судівництва російський поет Гаврило Державін. Коли Г. Державін був звільнений з посади, то ґр. П. Завадовський писав про це до ґр. С. Воронцова так: „Не дай Боже, щоб коли-небудь в міністерстві опинився подібний поет". Треба думати, що Г. Державін посіяв у ґр. П. Завадовського недовіря до поетів взагалі. Так, коли ґр. Воронцов звернувся до ґр. П. Завадовського з проханням дати якусь посаду одному російському поетові, то він йому відповів: „поети рідко здатні правити иншими кіньми, крім Пеґасових". (IX, 164).

Справа з ростратою 7 тис. карб. закінчилася на тому, що ґр. П. Завадовський вийшов на емеритуру і знов оселився в Ляличах.

Як тільки Олександер I вступив на царство, то він того самого дня надіслав спеціяльного гінця до ґр. П. Завадовського в Ляличі, щоб той повернувся до Петербурґу. Олександер I спочатку призначив ґр. П. Завадовського головою Комісії кодифікації законів, а з утворенням міністерств (1802 р.) призначив ґр. П. Завадовського міністром народньої освіти.

---

*) Замість приміток з зазначенням назви праці, на яку посилаюся, увожу в тексті дужки, де римське число означає порядкове число праці, назву якої подаю в списі літератури, а арабське число означає сторінку тої праці.

**) Того року ґр. П. Завадовський втратив одного з своїх синів.

Напередодні нового 1810 р. ґр. П. Завадовський несподівано для себе дізнався про звільнення з посади міністра освіти, але надалі залишався сенатором, а трохи згодом був призначений головою Державної Ради.

Ґр. П. Завадовський помер 10. січня 1812 р. Поховано його 17 січня в Петербурзі в Олександро-Невській лаврі.

* * *

Призначення ґр. П. Завадовського міністром освіти викликало незадоволення, між иншим, з боку колишнього вихователя Олександра І швайцарця Фредерика Ляґарпа. В своє оправдання Олександер І так відповів Ф. Ляґарпові листом з дня 7. липня 1803 р.: „Ваші жалі з приводу призначення ґр. Завадовського міністром народньої освіти дуже змаліли б, коли б ви знали орґанізацію того міністерства. Воно нікчемне: це рада, до якої входять Муравйов, Клінґер, Чарторижський, Новосильцев і инші, — вона всім керує; нема паперу, який не був би ними виготовлений, нема особи, яка була б призначена на посаду помимо них. Часті мої зносини з ними, особливо з двома останніми, перешкоджають міністрові ставити будь-які перепони тому добру, яке ми стараємося робити. Отож ми зробили його до неможливости поблажливим; одним словом, він ні до чого, і посажено його в міністерстві тільки для того, щоб не кричав, що його відсунуто". (V, 35—36; XI, 39).

Тяжко сказати, оскільки Олександер І був щирий в своїх поясненнях, чому саме він призначив міністром освіти ґр. П. Завадовського, якому тоді було 63 або 64 роки. Обєктивно кажучи, ґр. П. Завадовський мав усі дані для того, щоб заняти ту посаду, бо насамперед він був освіченою і розумною людиною, — не дурно він придбав у сучасників атестацію „розумної української голови", — по-друге, він був дуже добре ознайомлений зі справою народньої освіти завдяки попередній своїй діяльности в ролі голови Комісії для заснування шкіл, а головне, завжди виявляв особливий інтерес до освітньої справи.

З листів ґр. П. Завадовського до ґрафів С. і О. Воронцових видно, що його дуже гнітило те, що деякі справи з ресорту його міністерства наперед вирішувалися на довірочних нарадах в кабінеті царя, а потім виносилися на обговорення в раді міністерства освіти, в т. зв. Головному Управлінні шкіл. Може бути, що з тої причини ґр. П. Завадовський рідко скликав засідання Головного Управління, і знов за це були скарги на ґр. П. Завадовського. Так, куратор петербурзької шкільної округи ґр. Строґанов з приводу цього писав до одного свойого приятеля так: „Наша освіта посувається тихо. Господь Бог, створивши світ у шість днів, відпочив у сьомий день, а наш міністр краще поводиться: він шість днів нічого не робить, а в сьомий відпочиває. Протягом цілого місяця ми не мали ні одного засідання в Головному Управлінні". (XIV, 16).

Може бути, що не все те, що зроблено міністерством освіти за час керування ґр. П. Завадовського, слід ставити на конто самого міністра, але одне можна сказати, що той ліберальний дух, яким перейняті деякі реформи тогочасного міністерства освіти, безперечно, в значній мірі треба віднести на конто ґр. П. Завадовського.

Ще за часів Катерини ІІ ґр. П. Завадовський, як голова Комісії для заснування шкіл, розробляючи плян університетів, так визначив умови вступу до них: „Науки називаються вільними тому, що кожному уділяється воля їх придбати, а не тому, що це право уділюється лише вільним людям. Шлях до освіти відкривається кожному, аби тільки той, хто хоче просвітитися, був людиною з неушкодженим розумом". (X, 664). Як видно буде з

ходиться на самому краю трьох губерній, тим часом як головна школа має бути в центральному пункті трьох губерній". (VIII, т. II., 356). Той самий Г. Колонтай у листі до Яна Снядецького, колишнього ректора Віленського університету, 27. липня 1805 р. писав: „Староста Чацький виїхав тепер до Києва на побачення з міністром освіти, який мав туди приїхати для переговорів про те, чи буде для тутешніх губерній утворено університет у Києві, чи в якому іншому місті, чи без нього можна зовсім обійтися. Думка Чацького була така: відкласти у далеке майбутнє проєкт заснування університету, а порадити міністрові відкрити гімназію, подібну до кремянецької, для київської губернії, одначе не в Києві, а в Радомишлі". (VIII, т. IV, 121, 124). Граф П. Завадовський піддався думкам гр. Т. Чацького.

На думку проф. Владимирського-Буданова, автора історії Київського університету, гр. П. Завадовський піддався думкам гр. Т. Чацького не під натиском сили, а з переконання, що західній край Росії є законний район для польської школи. (VI, 36).

Так само не пощастило гр. П. Завадовському відкрити в Києві гімназію, і це з тої причини, що сам він вагався, яка має бути в Києві гімназія — польська чи російська, а не догадався звернутися до місцевої влади, щоб засягнути її думки в цій справі. Проте київський цівільний губернатор П. Панкратєв надіслав 5. квітня 1805 р. міністрові освіти доповідь з протестом проти заведення в проєктованій київській гімназії польської мови, а також міністр внутрішніх справ гр. В. Кочубей у своїому листі до гр. П. Завадовського виступив з анальогічним протестом. *) (XII, 75—88, 103). Може бути, що в уступчивості гр. П. Завадовського домаганням поляків як у справі з відкриттям університету в Києві, так і в справі з відкриттям там же гімназії **) завинила його велика прихильність до Польщі і поляків, якою він перейнявся ще з дитинства, коли вчився в єзуїтській школі.

Слід згадати і про те, що до компетенції міністерства освіти того часу входила також цензурна справа. 1804 р. Олександер I затвердив цензурний статут („Уставъ о цензурѣ"), що його склав гр. П. Завадовський. Наведу тут одну з постанов того статуту: „Коли місце, що викликає сумнів, можна товмачити двома способами, то краще товмачити в корисному для автора розумінні, ніж переслідувати його". Статут цензурний 1804 р. був змінений наступником гр. П. Завадовського в міністерстві освіти гр. Олексою Розумовським на шкоду волі слова.

Ініціятиві гр. П. Завадовського завдячує також відкриття в Петербурзі Педагогічного Інституту для підготови учителів.

Здається, що гр. П. Завадовський був і творець наказу з дня 6. серпня 1809 р. про іспити для урядовців, що домагалися підвищення до рангу „титулярного" і „статського" радника. З тою метою при кожному університеті повстав спеціяльний комітет у складі ректора і трьох професорів. Правда, наказ той одразу викликав зі всіх боків обурення, глум і уїпілену критику. (XIV, 75).

Що гр. П. Завадовський не був мізерією в міністерстві освіти, — а саме так кваліфікував його Олександер I в наведеному вище листі до Ф. Ляґарпа, — найкраще може свідчити те, що всі нарікання за надмірний зріст шкіл і витрат на освіту за час керування гр. П. Завадовського міністерством освіти саме скеровувалися виключно на його адресу.

Правда, не скрізь школи мали достатню кількість учнів, що, на думку противників гр. П. Завадовського, свідчило про те, що він не рахувався з

*) Більш докладно про цю справу росповідаю в праці „Історія освіти на Україні". Львів, 1937. 174 стор. Див. стор. 88-у.

**) Гімназію в Києві відкрито 1812 р. за міністрування гр. О. Розумовського.

дальшого огляду діяльности міністерства освіти за час керування ґр. П. Завадовського, ліберальні погляди його відбивалися на багатьох реформах міністерства освіти.

24. січня 1803 р. Олександер І затвердив правила народньої освіти, згідно з якими уводилися в життя чотири типи шкіл: парафіяльні („приходскія") школи в селах, повітові — в містах, ґуберніяльні школи або ґімназії та університети. Догляд за ґімназіями належав університетові, догляд за повітовими школами — директорові ґімназії, а догляд за парафіяльними школами — управителеві відповідної повітової школи.

Ґімназія, за правилами 24. січня 1803 р., мала чотири кляси; в ґімназії викладалися такі предмети: латинська мова (в перших трьох клясах), математика, історія, ґеоґрафія, статистика, фільософія, мистецтво („изящныя науки"), природознавство, технольоґія, комерційна наука, французька і німецька мова, малювання. Предмету реліґії („закону Божого") в проґрамі ґімназії не було.

5. листопада 1804 р. видано статут тих шкіл, що підлягали керуванню університетів. Згідно з тим статутом, університети і куратори шкільних округ мали зверхній догляд за всіма школами в межах шкільної округи, а ближчий догляд за школами в кожній ґуберніï покладався на директора ґімназії. Слід також сказати, що статут 5. листопада 1804 р. відкрив вступ до шкіл усім станам населення; по-друге, підвищив як загальний рівень шкільних проґрамів, так і освітній ценз педаґоґічного персоналу, а головне, перебрав зверхній догляд над шкільництвом з рук ґубернаторів і передав його в більш компетентні руки — університетів і кураторів шкільних округ.

Щодо університетів, то спеціяльний статут університетів 1804 р. так визначив їхнє завдання: „університет є вищий учений стан („сословіе"), встановлений для викладу наук. В університеті підготовляється юнацтво для вступу на ріжні посади державної служби". Як бачимо, університетський статут покладав на університети подвійне завдання — бути науковою установою і вищою навчально-практичною школою. Університетський статут забезпечував автономію університетів як вибором ректора і деканів, так і досить широкою компетенцією професорської ради.

За неповних вісім років міністрування ґр. П. Завадовського міністерство освіти встигло заснувати чотири університети, а саме, відкрити нові університети в Казані 5. листопаду 1804 р. та в Харкові *) 17. січня 1805 р. і відновити університети в Дорпаті — 21. квітня 1802 р. і у Вільні — 18. травня 1803 р.; відкрити декілька ліцеїв, — між иншим, Демидовський ліцей в Ярославлі — 29. квітня 1805 р., значну кількість ґімназій (на Україні: в Харкові, Чернігові, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Катеринославі, Одесі — комерційна ґімназія, Кремянці). Щодо повітових і парафіяльних („приходських") шкіл, то, за даними В. Аскоченського, відкрито за той час 1.139 шкіл. (I, 198).

Здавалося б, що ґр. П. Завадовський, як вихованець Київської Академії, мав би подбати насамперед про відкриття університету в Києві. Справді, ґр. П. Завадовський домагався заснування університету в Києві і з тою метою приїздив до Києва 1805 р., але заснування університету в Києві затрималося на довгий час через перешкоди впливових поляків. Ґуґо Колонтай, тодішній ректор краківського університету, в листі з дня 19. лютого 1804 р. до візитатора шкіл Волині, Поділля і Київщини ґр. Тадея Чацького радив представити міністрові освіти, що більш доцільним є відкрити університет у Харкові, ніж у Києві, бо „Харків лежить близько до Києва, а Київ зна-

*) Ініціятива заснування університету в Харкові належала шляхтичеві Харківської ґуберніï Василю Каразинові, що був керманичем справ Головного Управління шкіл.

потребами населення. В листі до ґр. О. Воронцова ґр. П. Завадовський дав таку відповідь на цей докір: „Не суди про марність шкіл на тій підставі, що вони тепер бідні на учнів. Ще народ не набрав смаку до науки, а чим же його викликати, як не заснованням шкіл? Чи не такими засобами і всі инші держави здобули просвіту? Як можна хотіти того, щоб зоря рівнялася світлом соняшньому півдню? Отож треба сіяти, терпеливо працювати, а лише час приносить овочі. Науки те саме, що й сад: де більше догляду, де кладуть більше засобів, там і кращі овочі збірають". (IX, 155).

Цікаво, що сам наступник ґр. П. Завадовського в міністерстві освіти ґр. О. Розумовський осуджував ґр. П. Завадовського за його надмірні витрати на народню освіту. Ці нарікання він висловлював під впливом сардинського посла Жозефа Местра, який вважав витрати на народню освіту в Росії зайвими і непродуктивними.

Взагалі треба сказати, що ґр. П. Завадовський серед російських бюрократів того часу дійсно визначався поступовими поглядами в справах політично-державного життя, оскільки про це можна судити на підставі його діяльности в міністерстві освіти, а також на основі його листів до ґрафів С. і О. Воронцових. Так, в листі до ґр. С. Воронцова він писав: „Вельми хочеться мені знищити кару батогом, якого я не бачив ні в натурі, ні в дії, але одна назва викликала і викликає у мене усю ненависть". Як знаємо, тільки через півстоліття після смерти ґр. П. Завадовського здійснилося його бажання. Або в листі з р. 1787 до ґр. О. Воронцова, який дістав доручення перевести ревізію Саратовської ґубернії з метою викоренити зловживання тамошньої адміністрації, ґр. П. Завадовський писав: „Більша частина ґуберній того самого вимагатиме, і справжнього стада сенаторів, як воно не є численне, не вистачить ні кількісно, ні якісно на такий правий суд. Корисніш було б усунути злодійства кращим способом, себ-то треба з вибором призначати людей на посади, які тепер доступні однаково як для дурнів, так і усіх паскудників... Врятуєш Саратов від прокази, але це ще не є лік на усі парші". (IX, 112—113).

Ґр. П. Завадовський подав також думку поділити Сенат на департаменти та розмістити їх по провінціях з призначенням кожному з тих департаментів певної округи. Думку цю здійснено через 60 років заснованням в царській Росії судових палат.

Для характеристики світогляду ґр. П. Завадовського може служити також і той факт, що своїх синів учив він в петербурзькій ґімназії, а не в тих привилейованих школах, де вчилися діти високопоставлених осіб. Зрозуміла річ, що шляхта нарікала, що сини ґр. П. Завадовського сидять з дітьми шевців і кравців.

Але в той же час ґр. П. Завадовський був проти нерозважного ламання старої установи та заведення скороспілої новизни: „Легке діло начинити систему новинами, але дуже тяжко збудувати міцно, бо для того потрібно довгого і уважного міркування".

В листах ґр. П. Завадовського до ґрафів С. і О. Воронцових можна знайти чимало дуже влучних характеристик цілої низки визначних бюрократів і високих осіб того часу. Ось, напр., характеристика кн. Григорія Потьомкина: „Ні сталих намірів, ні певних плянів ніколи не мав, а лише колобродив, бо кожної хвилини вступала до його голови нова думка, що одна одну заперечувала". Про Олександра I він писав: „Все хоче ліпшого і, здається, миттю, а як діло дійде до виконання, тут і перешкоди".

На закінченні наведу тут діяметрально-протилежну оцінку діяльности ґр. П. Завадовського, як міністра освіти в царській Росії, що її знаходимо в російській і польській літературі.

Ґр. Растопчин ще 1803 р. висловився про ґр. П. Завадовського, що „він тільки грав при свічках в бостон та випрошує хохлам ранґи, виводячи їх в учені". (XIV, 15). Уже раніш навів я скаргу ґр. Строґанова на ґр. П. Завадовського за його ледарство. Проф. Д. Багалій також думає, що ґр. П. Завадовський, завдяки властивостям своєї вдачі — лінивству і нерухливості, иноді гальмував справи і взагалі не відповідав своєю вдачею тим людям, які разом з ним засідали в Головному Управлінні (II, 1091).

Натомісць Богданович в своїй історії царювання Олександра I вказує, що за керування ґр. П. Завадовського міністерство освіти протягом восьми років зробило більше, ніж зробило ціле попереднє століття в освітній справі (IV, 140). Особливо ентузіястичну оцінку подав Ян Снядецький, що закінчив свій опис життя ґр. П. Завадовського запевненням, що „його праці і заслуги будуть жити в серцях і памяті учителів, учених і прихильників науки". (VII, 96). Історик освіти в Росії за царювання Олександра I акад. І. Сухомлінов вважає призначення ґр. П. Завадовського на посаду міністра освіти за найщасливіший вибір Олександра I. „Час керування ґр. П. Завадовського міністерством освіти, — як каже він, — назавжди залишиться блискучою добою в історії народньої освіти в Росії". (XIII, 9).

На мій погляд, поданий тут матеріял про діяльність ґр. П. Завадовського, як першого міністра освіти в царській Росії, ніскільки не виправдує занадто гострої оцінки тої діяльности, але, з другого боку, не дає нам, українцям, жадних підстав поділяти повну захоплення оцінку з-під пера Яна Снядецького чи акад. І. Сухомлінова, бо ґр. П. Завадовський нічого особливого в освітній справі не зробив для того краю, де він народився, придбав вищу освіту та мав своє посілля.

Література.

I. Аскоченскій, В. Кіевъ съ его древнѣйшимъ училищемъ Академіей. Кіевъ, 1856. 566 + 1 неч. стор.

II. Багалѣй, Д. И., проф. Опытъ исторіи Харьковскаго университета. Т. I. Харьковъ, 1893—1898. II + 2 неч. + 1204 стор.

III. Біографическія свѣдѣнія о графѣ П. Завадовскомъ. „Русскій Архивъ, 1865, 7.

IV. Богдановичъ. Исторія царствованія Александра I. и Россіи въ его время. Т. I. С.-Петербургъ, 1869. IV + 382 + 146 стор.

V. Буличъ, Н. Н. Очерки по исторіи русской литературы и просвѣщенія съ начала XIX в. 2-е изд. С.-Петербургъ, 1912. 2 тома. X + 712 стор.

VI. Владимірскій-Будановъ, М. Ф., проф. Исторія Императорскаго университета св. Владиміра въ Кіевѣ. Кіев, 1884. 674 + XLI+1 неч.+IV + 2 неч. стор.

VII. Dzieła Jana Śniadeckiego. T. III. Warszawa, 1837 XII + 229 + 1 пор. стор.

VIII. Hugona Kołłątaja: Korrespondencija listowna z Tadeuszem Czackim. T. II. Kraków, 1844. 442 стор. T. IV. Kraków, 1845. 300 стор.

IX. Листовскій, П. С. Гр. Петръ Васильевичъ Завадовскій „Русскій Архивъ", 1883,3.

X. Рождественскій, С. В. Очерки по исторіи системъ народнаго просвѣщенія въ Россіи въ XVIII—XIX вѣкахъ. Т. I. Петербургъ, 1910. IX + 680 + 48 стор.

XI. Сборникъ Русскаго Историческаго Общества. Т. V. С.-Петербургъ, 1870. XI. + 509 + 1 пор. стор.

XII. Сборникъ матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи. Т. III. С.-Петербургъ, 1898. CXXVII + 1186 + 91 стор.

XII. Сухомлиновъ, М. И. Изслѣдованія и статьи по русской литературѣ и просвѣщенію. Т. I. С.-Петербургъ, 1889. VIII. + 671 + 1 пор. стор.

XIV. Шмидъ, Е. Исторія среднихъ учебныхъ заведеній въ Россіи. С.-Петербургъ, 1878. 684 стор.

Прага, 7. березня 1938.